Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС
ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1970

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

26

ЧАСТ ПЪРВА

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Государственное издательство
политической литературы
Москва 1962 г.

ПРЕДГОВОР

Двадесет и шести том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа „Теории за принадената стойност“ на Маркс, които образуват четвъртия том на „Капиталът“.

„Теории за принадената стойност“ са написани от Маркс в периода от януари 1862 до юли 1863 година. Това произведение е съставна част от обширния ръкопис от 1861—1863 г., озаглавен от Маркс „Към критиката на политическата икономия“ и написан като непосредствено продължение на първа част от „Към критиката на политическата икономия“, излязла през 1859 г. Ръкописът от 1861—1863 г. се състои от 23 тетрадки (с пълна номерация на страниците от 1 до 1472) с общ обем около 200 печатни коли и е първата донякъде систематично разработена — макар и още само чернова и незавършена — нaброска на четирите тома на „Капиталът“. „Теории за принадената стойност“ образуват най-голямата по обем (около 110 печатни коли) и най-разработена част на този ръкопис и са първата и единствена нaброска на четвъртия, заключителен том на „Капиталът“. Маркс е нарекъл този том за разлика от трите теоретически томове *историческа, историко-критическа* или *историко-литературна* част на своя труд.

Маркс започнал да пише „Теории за принадената стойност“ в рамките на първоначалния план на своята „Критика на политическата икономия“, който той набелязвал през 1858—1862 г. Въз основа на това, което Маркс съобщава за структурата на своя труд в предговора към първата част на „Към критиката на политическата икономия“, в своите писма от 1858—1862 г. и в самия ръкопис от 1861—1863 г. този план може да се представи в следната схема:

- I. Капитал :
  - [Увод : Стока и пари]
  - а) Капитал изобщо :
    - 1. Процес на производството на капитала :
      - 1. Превръщане на парите в капитал
      - 2. Абсолютна принадена стойност
      - 3. Относителна принадена стойност
      - 4. Съчетание на двете
      - 5. Теории за принадената стойност
    - 2. Процес на обръщението на капитала
    - 3. Единство на единия и другия, или Капитал и печалба
  - б) Конкуренция на капиталите
  - в) Кредит
  - г) Акционерен капитал
- I. Поземлена собственост
- Наемен тр уд
- IV. Държава
- V. Външна търговия
- VI. Световен пазар

От тази схема се вижда, че „Теории за принадената стойност" са били замислени от Маркс първоначално като исторически екскурс към раздела на неговото теоретическо изследване за „капитала изобщо", който е бил посветен на проблемата за процеса на производството на капитала. Този исторически екскурс е трябвало да завърши раздела за процеса на производството на капитала, както в първата част на „Към критиката на политическата икономия" главата за стоката завършваше с историческия екскурс „Към историята на анализа на стоката", а главата за парите — с историческия екскурс „Теории за средствата на обръщението и парите".

Такъв е бил първоначалният замисъл на Маркс. Обаче в процеса на неговото осъществяване историческият екскурс за домарксовите теории за принадената стойност далеч надхвърлил рамките на този замисъл. Тъй като всички икономисти преди Маркс правели грешката, че разглеждали принадената стойност не в нейния чист вид, а само в специфичните форми на печалбата, рентата и лихвата, самият материал на изследваните и критикувани от Маркс теории налагал разширяване на рамките на изследването. Критическият анализ на възгледите на буржоазните икономисти върху принадената стойност неизбежно се преплитал у Маркс с анализа на техните представи за печалбата, за поземлената рента, за лихвата и т. н. От друга страна, за да бъде критиката на погрешните теории всестранна и изчерпателна, Маркс противопоставял на тези теории положителната разработка на едни или други части от новата, създадена от самия Маркс, икономическа теория, която е огромен революционен преврат в цялата икономическа наука.

За да разберем цялото своеобразие на състава и структурата на „Теории за принадената стойност“, трябва да имаме предвид и следното. По времето, когато Маркс започнал да работи над „Теориите“, от трите теоретически части на „Капиталът“ писмено била повече или по-малко обработена, и то не изцяло, само първата част — „Процесът на производството на капитала“ (тази проблема се изследва в първите пет тетрадки на ръкописа от 1861—1863 г.), а втората и третата част — по-точно отделните им раздели — съществували само във вид на предварителни наброски в ръкописа от 1857—1858 г., който в 1939 г. бе публикуван на езика на оригинала от Института по марксизъм-ленинизъм под редакционното заглавие „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)“ („Основни черти на критиката на политическата икономия (Чернова)“). Така че Маркс, разработвайки историческата част на своя труд, не е можел просто да се позовава на едни или други страници от теоретическата част, а е трябвало веднага да дава и положителна разработка на теоретическите въпроси, които възниквали във връзка с критическия разбор на цялата предишна политическа икономия.

Поради всичко това историческият екскурс „Теории за принадената стойност“ се разраснал до огромни размери. В обширния ръкопис от 1861—1863 г. историческата, или историко-критическата, част заема от VI до XV тетрадки включително плюс тетрадка XVIII и редица отделни исторически очерци и бележки в тетрадки XX—XXIII.

Основният текст на „Теории за принадената стойност“ се съдържа в тетрадки VI—XV и XVIII, написани през периода от януари 1862 до януари 1863 г. включително. Към този именно текст се отнася съставеното от Маркс съдържание, записано на кориците на тетрадки VI—XV. Това съдържание има голямо значение за разбиране общата структура на труда на Маркс, неговия състав и неговия план. В настоящото издание то се дава в самото начало на първата част на 26-и том (стр. 3—5). Историко-критическите очерци и бележки, които се съдържат в последните тетрадки на ръкописа и са написани през пролетта и лятото на 1863 г., са добавки към основния текст.

В хода на работата върху „Теории за принадената стойност“ непрекъснато се разширявал кръгът на изследваните от Маркс проблеми. Това именно довело в края на краищата Маркс до мисълта, че е необходимо да се обособи целият историко-критически материал в отделна, четвърта книга на „Капиталът“. В процеса на работата на Маркс върху „Капиталът“ все повече и повече се разкривало решаващото значение на тройното деление (1. Процес на производството на капитала, 2. Процес на обръщението на капитала и 3. Единство на единия и другия), което първоначално било набеля-

зано от Маркс само за замисления в по-тесен план отдел „Капиталът изобщо“ (Виж схемата на първоначалния план на труда на Маркс на стр. VI). Това тройно деление се оказало толкова важно и толкова дълбоко, че тук постепенно били включени и темите, които съгласно първоначалния план не влизали в кръга на въпросите, отнесени от Маркс към отдела „Капиталът изобщо“ (например конкуренция на капиталите, кредит, поземлена рента). Паралелно с този процес на формиране на трите теоретически части на „Капиталът“, които включвали постепенно всички теоретически проблеми на политическата икономия, у Маркс все повече се затвърдявало убеждението, че историко-критическите изследвания трябва да бъдат дадени във вид на отделна книга — четвърта книга на „Капиталът“.

Около един месец след завършването на работата над ръкописа от 1861—1863 г. Маркс (в писмо от 15 август 1863 г.) пише на Енгелс за този свой ръкопис: „. . . аз гледам сега цялата тази машина и си спомням как ми се наложи да преобърна решително всичко и да обработя дори *историческата* част въз основа на отчасти съвсем неизвестен дотогава материал . . .“ Като говори за „историческата част“, Маркс има предвид „Теории за принадената стойност“, които следователно Маркс още тогава си е представял като отделна — историческа — част на своя труд; при това още през януари 1863 г. Маркс възнамерявал да разпредели този историко-критически материал по теоретическите отдели на своето изследване за „капитала изобщо“, както се вижда от съставените от него планове на първата и третата част на „Капиталът“ (виж настоящия том, част I, стр. 411—413).

За намерението на Маркс да проследи критически историята на политическата икономия, като се почне от средата на XVII век, свидетелствува обстойният историко-критически очерк за Пети, който се съдържа в написаната през май 1863 г. XXII тетрадка на ръкописа от 1861 — 1863 г. и носи характерното заглавие „Из областта на историята: Пети“. Този очерк, който не се намира в никаква вътрешна връзка нито с текста, който го предшествува, нито с текста, който иде след него, явно е бил предназначен от Маркс за историко-критическата част на неговия труд. В очерка за Пети се разглеждат неговите възгледи върху стойността, работната заплата, поземлената рента, цената на земята, лихвата и т. н. Такъв широк обхват на икономическите възгледи на Пети показва, че още през май 1863 г. у Маркс е възникнала мисълта, за която той напълно определено пише четири години по-късно (30 април 1867 г.) в писмото до Зигфрид Майер, като му съобщава за структурата на „Капиталът“: „Том първи обхваща „Процесът на производството на капитала“ . . . Във втория том се дава продължението и завършекът на теорията, а в том

трети — история на политическата икономия от средата на XVII век...“ (Маркс възнамерявал тогава да издаде втора и трета книга на „Капиталът“ в един том.)

За четвъртата, „историко-литературна“ книга на „Капиталът“ се споменава открито за пръв път в писмото на Маркс до Енгелс от 31 юли 1865 г. Маркс пише на Енгелс за хода на своята работа върху „Капиталът“: „Остана да напиша още три глави, за да завърша теоретическата част (първите 3 книги). След това ще трябва да напиша четвъртата, историко-литературна книга; за мен това е относително най-лесната част, тъй като всички въпроси са разрешени в първите три книги, а последната е по-скоро повторение в историческа форма.“ Тук може да възникне въпросът, защо Маркс казва, че трябва тепърва „да напише“ четвъртата книга на „Капиталът“, когато в цитираното по-горе писмо от 15 август 1863 г. той пише, че „историческата част“ е вече написана. Разликата във формулировките от 1863 и 1865 г. се обяснява с това, че през това време, през 1863—1865 г., Маркс отново преработил и преписал и трите теоретически части на своя труд, а четвъртата част — „историко-литературната“ — останала в първоначалния вид, в който била написана през 1862—1863 г., и затова се нуждаела от преработка съобразно с новата редакция на първите три книги на „Капиталът“.

От писмото на Маркс до Зигмунд Шот от 3 ноември 1877 г. се вижда, че Маркс и по-късно е разглеждал историческата част на „Капиталът“ като вече написана в известна степен. В него Маркс съобщава за своята работа върху „Капиталът“: „... за себе си аз започнах „Капиталът“ тъкмо в обратен ред в сравнение с реда, по който той ще се яви пред публиката (като започнах работата от третата, историческата част), само с уговорката, че първият том, който започнах последен по ред, бе изведнаж подготвен за печат, докато другите два тома останаха в необработена форма, свойствена на всяко изследване в неговия първоначален вид“. Тук историческата част е наречена трета поради това, че Маркс, както вече споменахме, възнамерявал да издаде втората и третата книга на „Капиталът“ в един том — като втори том, а четвъртата книга, „История на теорията“ — като трети том.

Когато Маркс казва тук, че към първия том е „пристъпил найнакрая“, той има пред вид *окончателния, подготвения за печат вариант* на този том, който е бил написан през 1866 г. и през първата половина на 1867 г. Тези подготвителни чернови за превръщането на парите в капитал и за производството на абсолютна и относителна принадена стойност, които се съдържат в първите пет тетрадки на ръкописа от 1861—1963 г., по-късно са били основно преработени, както и значително допълнени и разширени. Същото

е станало и с онези раздели на ръкописа от 1861—1863 г., които съдържат подготвителните чернови за бъдещите II и III том на „Капиталът“. Следователно от целия обширен ръкопис от 1861—1863 г. с течение на времето за Маркс първостепенно значение запазила само неговата историческа, историко-критическа или историко-литературна част, която при това заемала в ръкописа най-голямо — може да се каже, централно — място и била разработена най-пълно. Това именно дало основание на Маркс да каже в писмото си до Зигмунд Шот, че той започнал да пише „Капиталът“ от последната, историческата част, тъй като на първата свезка на „Към критиката на политическата икономия“, излязла през 1859 г., Маркс гледал само като на увод към изследването на капитала, а съдържанието на първите пет тетрадки на ръкописа от 1861—1863 г., което представлявало само предварителни, подготвителни чернови, след написания през 1866—1867 г. I том на „Капиталът“ вече не можело да влиза в сметката.

Обстоятелството, че Маркс всъщност започнал да пише своя велик икономически труд от края, имало дълбоки причини. Към началото на 60-те години Маркс *по принцип* вече бил изработил много основни положения на своето икономическо учение. Но в системно обработена форма по това време били завършени и публикувани само първите две уводни глави: главата за стоката и главата за парите, които образували съдържанието на първата свезка от „Към критиката на политическата икономия“. Това, което самият Маркс наричал *„основна глава“* на целия труд, т. е. изследването за капитала, все още представлявало съвсем неоформената и несистематизирана чернова на ръкописа от 1857—1858 г. „Материалът беше налице; оставаше да го оформя“ — пише Маркс на Ласал на 12 ноември 1858 г. Но за да завърши разработката на своето икономическо учение и да придаде нужната научна форма на натрупания огромен материал, Маркс трябвало основно да се разграничи от цялата съществувала дотогава политическа икономия. Защото икономическото учение на Маркс възникна не на празно място, а върху основата на творческата преработка и задълбочената всестранна критика на всичко онова, което беше написано от икономистите преди Маркс. Ето защо през август 1861 г., когато Маркс започва да пише главния и основен раздел на своя труд — раздела за капитала, той много скоро прекъсва изложението на своето учение за принадената стойност, на този, по определението на В. И. Ленин, крайъгълен камък на цялата икономическа теория на Маркс, и се заема подробно да разработи отнасящия се към този въпрос исторически екскурс, озаглавен от него „Теории за принадената стойност“, който се разраства до такива размери, че става основна част на целия ръкопис от 1861—1863 г.

В цялата тази историческа част на ръкописа от 1861—1863 г. тясно са съчетани и преплетени историко-критическото изследване и теоретическата разработка на цяла редица кардинални проблеми на икономическата наука. Историко-критическото изследване разкрива пред нас картината на възникването, развитието и деградацията на буржоазната политическа икономия от средата на XVII до средата на XIX в. На близките си приятели Маркс казвал: „Аз върша съда на историята и въздавам всекиму според заслугите“ („Воспоминание о Марксе и Энгельсе“, М., 1956, стр. 70). В „Теории за принадената стойност“ Маркс показва „в какви форми, станали исторически жалони, за пръв път са били изказани и развити по-нататък законите на политическата икономия“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 336). Като отбелязва заслугите на класиците на буржоазната политическа икономия, Маркс същевременно задълбочено критикува тяхната класова ограниченост и конкретните икономически грешки, които те допускат в теориите си. С изключително майсторство Маркс разкрива както методологическите, така и класовите корени на погрешните икономически концепции и по този начин ни дава прекрасен пример как да се борим с възгледите и теориите, враждебни на научния комунизъм.

От друга страна, положителната разработка на редица изключително важни икономически проблеми, дадена в тясна връзка с историко-критическия анализ на домарксовите икономически теории, има огромно значение в две отношения: първо, тук се вижда как Маркс е стигнал до едни или други съставни части на своята икономическа теория и, второ, често пъти тук някои въпроси са по-широко развити, отколкото в първите три тома на „Капиталът“, написани по-късно (например за производителния труд, за неизбежността на кризите при капитализма, за абсолютната поземлена рента и национализацията на земята, за съотношението между индивидуалната и пазарната стойност на стоките и т. н.).

Поради всичко това „Теории за принадената стойност“ са извънредно важна съставна част в системата на икономическото учение на марксизма. Те имат непреходно значение не само за разбиране историята на буржоазната политическа икономия, но и за творческото разработване на много актуални икономически проблеми и за борбата против съвременните вулгарни буржоазни икономисти и ревизионисти.

Редица антинаучни концепции, намиращи се в обръщение в съвременната вулгарна политическа икономия, в една или друга степен възпроизвеждат антинаучните възгледи, които бяха подложени на съкрушителна критика още в „Теории за принадената стойност“ на Маркс. За пример можем да посочим апологетичната концепция

за производителността на всички професии, антинаучните теории за възможността капитализмът да се развива без кризи, за спасителната роля на непроизводителното потребление, човеконенавистническите теории, според които мизерията на широките народни маси била фатално неизбежна, а несъответствието между числеността на населението на земята и наличните природни ресурси било неотстранимо, всевъзможните вулгарни теории за стойността и т. н.

Главните изводи от своя задълбочен и многостранен анализ на историята на буржоазната политическа икономия Маркс в стегнат и обобщен вид е формулирал в послеслова към второто издание на I том на „Капиталът" (януари 1873 г.): „Доколкото политическата икономия е буржоазна . . . тя може да остане научна само докогато класовата борба остава скрита или се проявява само в единични явления". За класическата буржоазна политическа икономия в Англия Маркс пише, че тя „спада към периода на неразвитата класова борба". С развитието на класовата борба между пролетариата и буржоазията рязко се изменя характерът на буржоазната политическа икономия. След като буржоазията завоюва политическата власт във Франция и в Англия, „класовата борба приема, на практика и на теория, все по-ярко изразени и все по-застрашаващи форми. С нея настъпи смъртният час на научната буржоазна икономия... На мястото на безкористните изследвания идват препирните на платени драскачи, на мястото на безпристрастното научно изследване — недобросъвестната, угодническа апологетика" (том 23, стр. 16, 19).

На фона на тази обща деградация на буржоазната политическа икономия изпъкват фигурите на отделни икономисти, които се опитват, както казва Маркс, „да съгласуват политическата икономия на капитала с исканията на пролетариата, които не можеха вече да бъдат игнорирани". Такъв опит „да примири непримиримото" в средата на XIX в. прави Джон Стюърт Мил. Маркс отбелязва цялата безнадеждност на подобни опити, които изцяло си остават в рамките на буржоазната политическа икономия и свидетелствуват за нейния банкрут. Във връзка с това Маркс особено подчертава заслугите на „великия руски учен и критик" Н. Г. Чернишевски, който в своите „Очерци от политическата икономия (според Мил)", както посочва Маркс, „майсторски разяснява" банкрута на буржоазната политическа икономия (пак там, стр. 19—20).

Своя критичен разбор на книгата на Джон Стюърт Мил „Principles of Political Economy" Чернишевски пише през 1860—1861 г., т. е. почти по същото време, когато Маркс работи върху „Теории за принадената стойност".

Във всички икономически произведения на Чернишевски минава мисълта, че е необходимо да се създаде нова политическа иконо-

мия, която той, в противоположност на предишната политическа икономия, характеризирана от него като „теория на капиталистите", направо нарича „теория на трудещите се".

Единствено вождът и учителят на революционния пролетариат — Карл Маркс — можеше да създаде нова, истински научна политическа икономия, означаваща коренен революционен преврат в икономическата наука. И само Маркс, изграждайки грандиозното здание на „Капиталът" върху принципно нови начала, можа да създаде научна история на буржоазната политическа икономия, която е дадена в историко-критичната част на неговия гениален труд — в „Теории за принадената стойност".

* * *

Както е известно, Маркс не успял да обработи за печат ръкописа на „Теории за принадената стойност". След смъртта му този ръкопис, както и цялото му останало ръкописно наследство, преминава в ръцете на неговия верен приятел и велик съратник — Ф. Енгелс. От този момент за най-важна задача на своя живот Енгелс смята обработката за печат и издаването на останалите от Маркс ръкописни трудове и преди всичко на трите последни книги на „Капиталът", незавършени от Маркс.

За пръв път за ръкописа на „Теории за принадената стойност" Енгелс споменава в писмата си до Лаура Лафарг от 22 май 1883 г. и до Кауцки от 16 февруари и 24 март 1884 г. Във второто от тези писма Енгелс съобщава, че е успял да се споразумее с издателя на „Капиталът" Майснер относно реда, по който ще излязат втора и трета книга на „Капиталът" и — като заключителна част на целия труд — „Теории за принадената стойност".

Енгелс говори по-подробно за тази заключителна част на „Капиталът" в писмото до Бернщайн, написано през август 1884 г. Тук ние четем: „... *„История на теорията"*, казано между нас, е също в основни линии написана. В ръкописа „Към критиката на политическата икономия" ... има, както, струва ми се, вече ти показвах тук, около 500 страници — четвъртини, посветени на „Теории за принадената стойност", където наистина много работи ще трябва да се зачеркнат, защото впоследствие това беше преработено другояче, но все пак ще остане още достатъчно."

Най-подробни сведения за ръкописа на „Теории за принадената стойност" и за това, в какъв вид Енгелс е възнамерявал да го издаде, се дават в предговора на Енгелс към II том на „Капиталът" (този предговор носи дата 5 май 1885 г.). След като посочва, че

„Теории за принадената стойност“ съставляват главната част на големия ръкопис „Към критиката на политическата икономия“, написан през 1861—1863 г., Енгелс продължава: „Този отдел съдържа подробна критическа история за централния пункт на политическата икономия, на теорията за принадената стойност, и освен това във форма на полемика с предшествениците излага по-голямата част от онези пунктове, които са изследвани впоследствие специално и в логическа връзка в ръкописа, отнасящ се към книги II и III. Аз си запазвам правото да публикувам критическата част на този ръкопис като IV книга на „Капиталът“, при което от него ще бъдат отстранени многобройни места, вече изчерпани в книги II и III. Колкото и да е ценен този ръкопис, той не можа да бъде използуван за настоящото издание на II книга.“ (Виж настоящото издание, т. 24, стр. 4, 7).

В своите писма от края на 80-те и началото на 90-те години Енгелс няколко пъти споменава за своето намерение — след издаването на III том на „Капиталът“ да пристъпи към подготовката на IV том, на „Теории за принадената стойност“. При това той вече много по-малко категорично се изказва по въпроса за отстраняването на теоретическите екскурси, които се съдържат в ръкописа на „Теориите“.

Последното по време споменаване на Енгелс за ръкописа на „Теории за принадената стойност“ се намира в писмото на Енгелс до Стефан Бауер от 10 април 1895 г. Както се вижда от това писмо, Енгелс още в 1895 г. предполагал, че ще успее да издаде това произведение на Маркс. Но Енгелс не успял да подготви за печат заключителния том на „Капиталът“: той умира близо четири месеца, след като било написано това писмо. Енгелс успял да поправи в ръкописа на „Теории за принадената стойност“ само няколко забелязани грешки на перото на автора.

От приведените изказвания на Енгелс личи, че той придавал на ръкописа на „Теории за принадената стойност“ твърде голямо значение и го разглеждал като IV книга — или IV том — на „Капиталът“. Но от тези изказвания се вижда също, че през 1884—1885 г. Енгелс е възнамерявал да отстрани от текста на този ръкопис „многобройни места, вече изчерпани в книги II и III“.

Във връзка с това естествено възниква въпросът: как да се тълкува посоченото намерение на Енгелс?

Единствено Енгелс, великият сратник и сподвижник на Маркс, който в известен смисъл е съавтор на „Капиталът“, би могъл да отстрани редица места от ръкописа на „Теории за принадената стойност“. За да не се окажат частите на ръкописа, останали след отстраняването на тези места, несвързани един с друг фраг-

менти, би било необходимо те да бъдат значително преработени и свързани със специално написани прибавки. А на такава преработка на текста на Маркс е имал право пак само Енгелс.

Съществува и още едно основание в полза на запазването на споменатите „многобройни места“ в текста на „Теории за принадената стойност“. Намерението на Енгелс да отстрани тези места е било само първоначалното му намерение, възникнало у него, преди той да пристъпи към по-подробно изучаване на ръкописа на „Теории за принадената стойност“. А ние знаем от предговора на Енгелс към III том на „Капиталът“, че в хода на непосредствената работа по подготовката на ръкописа на Маркс за печат Енгелс понякога изменял своите първоначални намерения и проекти. Така Енгелс първоначално искал да даде V отдел на III том на „Капиталът“ в своя собствена преработка, тъй като в ръкописа на Маркс този отдел останал в недообработен вид. Енгелс съобщава в своя предговор, че той най-малко три пъти е правил опит да преработи основно този отдел, но в края на краищата се отказал от това намерение и решил да се ограничи „с подреждане на това, което беше налице, като направя само най-необходимите допълнения“ (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 9). По аналогия с това може да се предположи, че ако Енгелс би се заел на дело с непосредствената подготовка на ръкописа на „Теории за принадената стойност“ за печат, той би запазил съдържащите се в ръкописа теоретически екскурси. Това предположение е толкова по-правдоподобно, тъй като между тези екскурси има такива, в които са дадени твърде важни теоретически изследвания на Маркс, които съществено допълнят изложеното, например в III том на „Капиталът“ — особено в раздела за поземлената рента.

Теоретическите изследвания, които се съдържат в ръкописа на „Теории за принадената стойност“, получиха твърде висока оценка от В. И. Ленин. В своите произведения В. И. Ленин много пъти се обръща към „Теории за принадената стойност“ и при това еднакво високо поставя както историко-критическото, така и чисто теоретическото съдържание на този труд на Маркс. Особено високо В. И. Ленин оценява онези раздели на „Теории за принадената стойност“, в които Маркс развива своите собствени възгледи върху природата на поземлената рента (виж *В. И. Ленин.* Съчинения, том 5, стр. 123; том 13, стр. 180, 276, 300, 303). В. И. Ленин посочва „забележителните разяснения на Маркс в „Теории за принадената стойност“, където особено нагледно е показано и революционното в буржоазнодемократическия смисъл значение на национализацията на земята“ (том 28, стр. 320—321; виж също том 13, стр. 304, 324—325; том 15, стр. 165; том 16, стр. 116 — и др.). В. И. Ленин привежда от „Теории

за принадената стойност" основните положения на Маркс за абсолютната поземлена рента и констатира, че те потвърждават правилността на трактовката на тази проблема, дадена няколко години преди публикуването на „Теориите" в труда на Ленин „Аграрният въпрос и „критиците на Маркс"" (виж том 5, стр. 123).

* * *

Ръкописът на „Теории за принадената стойност" за пръв път е издаден от Кауцки през 1905—1910 г. в три тома, от които вторият на свой ред е разделен на две части. Благодарение на това издание този изключителен труд на Маркс става известен на твърде широк кръг читатели и бива преведен на редица езици, включително и на руски. Но по качество изданието на Кауцки в много отношения е незадоволително, а тук-таме просто порочно.

Кауцки се отказал от мисълта да издаде ръкописа на Маркс като IV том на „Капиталът", т. е. така, както възнамерявал да направи Енгелс и както следвало от съдържанието на ръкописа и от прякото изказване на Маркс, че той започнал да пише „Капиталът" от историческата част. Кауцки заявил, че „Теории за принадената стойност" не са IV том на „Капиталът", а „паралелно" на „Капиталът" произведение. И то произведение, в което липсвал какъвто и да е вътрешен план и ред. Именно това дълбоко погрешно схващане било източникът на своеволното отношение към ръкописа на Маркс, което Кауцки си позволил в своето издание. Той не разбрал своеобразната структура на Марксовия труд, не разбрал значението, което имат в него съчетанието и преплитането на историко-критични изследвания с изследвания на самите икономически проблеми в техния положителен теоретичен аспект. Поради това той напълно игнорирал съдържанията на Марксовия труд, които Маркс е писал върху подвързията на своите тетрадки и които дават възможност по-добре да се разбере не само външната, но и вътрешната последователност на отделните глави и раздели. Като отхвърлил всичко това, Кауцки произволно изменил структурата на Марксовия труд, необосновано разместил части от текста, прекроил по своя преценка първия и особено втория том на своето издание.

У Маркс ръкописът на „Теории за принадената стойност" започва с кратка обща бележка, че дотогава всички икономисти са смесвали принадената стойност с нейните специфични форми — печалба и рента, — и с неголяма уводна глава за Джеймс Стюърт, който пръв осъзнал невъзможността печалбата да бъде изведена от размяната. Тази малка глава е увод към разбора на учението на

физиократите, които първи направили опит да обяснят принадената стойност, анализирайки процеса на производството. По-нататък Маркс изследва учението на Адам Смит, а след това отново се връща към физиократите и разглежда онази част от тяхното учение, в която те са се проявили като по-задълбочени изследователи, отколкото появилият се след тях Адам Смит, а именно — знаменитата „Икономическа таблица“ на Кене. Тази последователност на първите глави на „Теории за принадената стойност“ съответствува на противоречивото, зигзагообразно развитие на буржоазната политическа икономия, където крачката напред в разбирането на едни въпроси понякога се е придружавала от крачка назад в третирането на други проблеми.

Кауцки грубо нарушава тази последователност на главите, дадена от Маркс. В самото начало на своето издание той помества четири малки откъса, взети от последните тетрадки на ръкописа от 1861—1863 г., смесва логичното изложение, дадено от Маркс в VI—XVIII тетрадка, с допълнителни бележки от XX—XXIII тетрадка, изважда от основния текст теоретичните изследвания на Маркс, непосредствено свързани с критичния разбор на възгледите на Смит и Кене, и ги помества отделно като специални приложения, като ги откъсва от историко-критичното изследване на Маркс.

Още по-безцеремонно Кауцки размества текста във втория том на своето издание. Той произволно разделя този том на две отделни книги, като главата „Теорията на Рикардо за печалбата“, която в ръкописа на Маркс съдържа стройна и строго последователна критика на възгледите на Рикардо за средната норма на печалбата и за причините на нейното намаляване, у Кауцки е разкъсана на две половини, поместени в различни части на тома и отделени една от друга с 350 страници текст. Маркс доказва, че грешките на Рикардо в теорията за рентата са сложили дълбок отпечатък върху учението му за печалбата. Ето защо в ръкописа на Маркс анализът на теорията на Рикардо за рентата не случайно предшествува главата „Теорията на Рикардо за печалбата“. Кауцки не разбрал това и произволно прекроил текста, като се мъчел да го подчини на онзи ред на излагане, който бил използван от Маркс в III том на „Капиталът“, където е дадено не историко-критично изследване на възгледите на Рикардо, а системно изложение на теорията на самия Маркс.

В редица случаи Кауцки разделя текста на ръкописа на глави и подглави, без да обръща достатъчно внимание на хода на Марксовите разсъждения. Редакционните заглавия често се ограничават с просто изреждане на имена или пък имат съвсем общ, абстрактен характер и не дават никакво указание в каква връзка се разглежда един или друг проблем, за какво Маркс критикува един или друг икономист, какви грешки открива Маркс в тази или онази концеп-

ция. Понякога Кауцки поставя такива заглавия, които могат да породят у читателя съвсем неправилната представа, че у такива буржоазни икономисти като Ричард Джонс вече е имало отделни елементи на марксистка политическа икономия. А в своите предговори към томовете на „Теориите“ Кауцки изобщо заличава принципната разлика между буржоазната и марксистката политическа икономия, тъй като не казва нито дума за великия революционен преврат, който Маркс извърши в икономическата наука и за разбирането на който именно това произведение на Маркс дава толкова много нагледен, конкретен материал.

В изданието на Кауцки има много неоправдани с нищо съкращения — както незначителни по размер, така и доста големи. Общо Кауцки е извадил от текста не по-малко от 5—6 печатни коли. Някои от изпуснатите от Кауцки места имат особено голямо значение. За пример можем да посочим откъса от главата за Рамсей, където Маркс говори, че с натрупването на капитала положението на работническата класа неизбежно се влошава (стр. 1098 от ръкописа на Маркс), и онова място в главата за Шербюлие, където става дума за абсолютното намаляване на променливия капитал в по-развитите отрасли на капиталистическото производство (стр. 1112—1113 от ръкописа на Маркс).

В редица случаи Кауцки крайно небрежно разчита ръкописа на Маркс. А това е още по-непростимо за Кауцки, тъй като на времето той се е ползвал от съветите и указанията на Енгелс, който го е учил как да разчита нечетливия почерк на Маркс. Дори на места, където ръкописът на Маркс е написан достатъчно четливо, Кауцки от небрежност допуска груби грешки и изопачения при възпроизвеждането на написаното от Маркс. За пример може да послужи грубата грешка при разшифроването на думата „Prozess“ в главата за теорията на Рикардо за натрупването (стр. 703 от ръкописа на Маркс). Маркс казва: „...При разглеждането на целия процес е ясно, че производителите на средства за живот не могат да купят машини или суровини, за да възстановят постоянния си капитал, ако производителите на елементи, които служат за възстановяване на постоянния капитал, не купят произведените от тях средства за живот, ако следователно този процес на обръщение в същност не представлява размяна между средствата за живот и постоянния капитал.“ В ръкописа тук ясно е написано: „Den allgemeinen Prozess betrachtet...“ В своето издание Кауцки заменя думата „Prozess“ с думата „Profit“ („печалба“) и по този начин прави съвсем неразбираема ясната мисъл на Маркс.

Към грубите грешки, допуснати от Кауцки при разчитането на ръкописа, трябва да се добавят и многобройните неточности при

превеждането на онези места от ръкописа, които са написани на английски и френски език и които в изданието на Кауцки са дадени в немски превод, както и някои неправилни редакционни допълнения и необосновани, неверни „поправки" на Марксовия текст.

За да илюстрираме „поправките" на Кауцки, можем да посочим следния пример. В края на главата за теорията на Рикардо за печалбата, критикувайки възгледите на Рикардо по въпроса за влиянието, което получаваните от колониалната търговия по-високи, отколкото в метрополията, печалби оказват върху средната норма на печалбата и съответно върху производствените цени, Маркс пише: „... Високите печалби ... водят до това, че цените на една част от стоковата маса се покачват над стойността на тези стоки по-високо, отколкото това става при ниско равнище на средната печалба, докато цените на друга част от стоките спада под стойността им в по-малка степен, отколкото при ниски печалби" (стр. 694 от ръкописа на Маркс). Като не разбира, че Маркс тук говори за влиянието, което нееквивалентната размяна между метрополията и колониите оказва върху нормата на печалбата, Кауцки „поправя" тази мисъл на Маркс по следния начин: „... Благодарение на високите печалби цените на известна част от стоките превишава тяхната стойност в по-голяма степен, отколкото в случая, когато средната печалба е ниска, докато цените на друга част от стоките падат още по-ниско под тяхната стойност" („Теории прибавочной стоимости", т. II, ч. 2, 1936, стр. 144). По този начин напълно се изопачава важната мисъл на Маркс, че високите печалби, произтичащи от ограбването на колониите, повишават средната норма на печалбата в метрополиите и следователно предизвикват там общо повишаване на производствените цени.

Освен непростимата небрежност при възпроизвеждане на текста на ръкописа Кауцки си позволява също да заменя произволно едни термини на Маркс с други. Така термина „Arbeitsbedingungen" („условия на труда") Кауцки заменя с термина „Produktionsmittel" („средства за производство"), термина „Arbeitsinstrument" („оръдие на труда") — с термина „Arbeitsmittel" („средство на труда"), термините „Kostenpreis" („производствени разходи") и „Durchschnittspreis" („средна цена") с термина „Produktionspreis" („производствена цена") и т. н.

* *

Наличието на толкова съществени недостатъци и грешки в изданието на Кауцки предизвика необходимостта от принципно ново издание на „Теории за принадената стойност", което бе осъществено

от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС през 1954—1961 г. (част I излезе в 1954 г. и бе преиздадена в 1955 г., част II се появи в 1957 г., а част III — в началото на 1961 г.).

В основата на новото издание на „Теории за принадената стойност" залегна автентичният ръкопис на Маркс, чиято разшифровка беше внимателно проверена и в много случаи съществено уточнена. За да се определят съставът на основния текст, разположението и разчленението му, бе използвано написаното от самия Маркс съдържание, за което вече споменахме по-горе.

Разделянето на новото издание на три части се наложи, от една страна, поради големия обем на произведението, а от друга — поради неговото съдържание: първата част третира предимно политическата икономия до Рикардо, втората част — Рикардо, а третата — икономистите от периода след Рикардо.

Първата част на „Теории за принадената стойност" съдържа главно анализ и критика на възгледите на физиократите и Адам Смит. Маркс отбелязва две големи заслуги на физиократите в историята на икономическата наука: 1) те първи пренасят въпроса за произхода на принадената стойност от сферата на обръщението в сферата на производството и 2) те първи правят опит да представят целия процес на възпроизводството и обръщението на капитала в мащаба на цялата страна. Изследвайки икономическите възгледи на физиократите, Маркс разкрива присъщата им, както и на всички следващи буржоазни икономисти, ограниченост, която се състои в това, че те приемат буржоазните форми на производство за вечни и естествени. Той разкрива и тяхната двойнственост в разбирането на принадената стойност, която у тях е ту чист дар на природата, ту продукт на принадения труд на земеделеца, присвояван от собственика на земята.

Противоречия и двойнственост в третирането на най-важните икономически категории — стойност, принадена стойност, производителен труд и т. н. — Маркс разкрива и в учението на Адам Смит, който понякога е съвсем близо до правилните, научни представи за източника на стойността и принадената стойност, макар че не успява последователно да проведе тази научна линия в своята теория. Като прави критичен разбор на теорията на Смит, Маркс с голямо майсторство разкрива съдържащия се в нея вулгарен елемент, който впоследствие се разраства в апологетичните теории на вулгарните икономисти — епигони на Смит. Във връзка с критиката на така наречената догма на Смит, свеждаща цялата стойност на обществения продукт до доходите, Маркс разработва въпроса за възпроизводството на целия обществен капитал и особено подробно се спира на проблема за възстановяването на постоянния капитал. Анализирайки възгледите на Смит за производителния и непроизводителния

труд, Маркс проследява и процеса на вулгаризирането, което тези възгледи претърпяха у следващите икономисти. При това Маркс винаги разкрива не само методологичните, но и класовите корени на дадени концепции.

Във *втората* част на „Теории за принадената стойност“ централно място заема критическият анализ на системата от икономически възгледи на Рикардо. Тази система представлява кулминационната точка, над която класическата буржоазна политическа икономия не можа да се издигне. Рикардо се опитваше да разбере и обясни цялата буржоазна икономика върху основата на трудовата теория за стойността. При това в неговите схващания много голяма роля играеше теорията за поземлената рента, а една от основните предпоставки на тази теория на Рикардо беше погрешната идея за тъждеството на стойността и производствената цена, или „производствените разходи“, както тук се изразява Маркс. Именно тези особености на системата на Рикардо са причината, поради която анализа си на тази система Маркс започва с критика на погрешното отъждествяване на стойността и производствените разходи. А преди това под формата на „отстъпление“ Маркс прави критичен разбор на теорията за поземлената рента на Родбертус, който направи — наистина неуспешно — опит да обоснове съществуването на абсолютната поземлена рента, отричана от Рикардо.

Като отбелязва големите теоретически заслуги на Рикардо, Маркс същевременно подчертава принципните недостатъци на неговия метод, неспособността на Рикардо да свърже закона за средната норма на печалбата със закона за стойността, наличието на вулгарен елемент в неговата теория за печалбата, смесването на процеса на образуване на пазарната стойност в даден отрасъл на производството с процеса на образуване на производствените разходи, смесването на законите за принадената стойност със законите за печалбата и т. н. Критикувайки теоретическите грешки на Рикардо и разкривайки класовата ограниченост на неговите възгледи, Маркс веднага развива собствените си схващания за съотношението между стойността и производствената цена, за абсолютната и диференциалната поземлена рента, за образуването на средната норма на печалбата и причините за нейното изменяне, за процеса на натрупване на капитала и неговите икономически последици, за проблема за кризите и т. н.

В *третата* част на „Теории за принадената стойност“ се разглежда критиката срещу системата на Рикардо както отдясно — от страна на Малтус, изразяващ интересите на земевладелската аристокрация и на най-реакционните елементи на буржоазията, — така и отляво — от страна на английските социалисти-утописти — рикардианци; проследява се процесът на разлагане на школата на

Рикардо; показано е как с изострянето на класовата борба между пролетариата и буржоазията процесът на вулгаризация обхваща самите основи на политическата икономия, нейните изходни положения, основните й категории.

В главата за Малтус Маркс показва колко нелепа и дълбоко реакционна е неговата защита на разточителството на непроизводителните класи, прославяно от Малтус като средство против свръхпроизводството. В главата за разлагането на школата на Рикардо Маркс разкрива процеса на деградиране на буржоазната политическа икономия, който я доведе до отказване от всички ценни елементи на системата на Рикардо, до безплодна схоластика, до безсрамна апологетика на капиталистическия начин на производство, до все по-вулгарни теории и концепции. В главата за социалистите-рикардианци Маркс отбелязва техните заслуги в критиката на капитализма и в същото време показва тяхната неспособност да преодолеят буржоазните предпоставки на теорията на Рикардо и несъстоятелността на опитите им да изградят върху нейните основи учение за социализма.

Третата част на „Теориите“ завършва с критичен разбор на концепциите на Рамсей, Шербюлие и Ричард Джонс, у които Маркс отбелязва — наред с вулгарните възгледи за капитала и източника на печалбата — някои зародиши на представата за исторически преходния характер на капиталистическия начин на производство, и с голямо допълнително отстъпление „Доходите и техните източници. Вулгарната политическа икономия“, в което Маркс прави блестящ анализ на същността на вулгарната политическа икономия, изтъквайки нейното различие от класическата буржоазна политическа икономия.

Тъй като в процеса на работата над „Теории за принадената стойност“ изследването на Маркс, както вече беше казано, излязло далеч извън рамките на първоначалния замисъл и Маркс в последните тетрадки на ръкописа от 1861—1863 г. дава редица допълнителни очерци и бележки за икономистите от XVII и XVIII в., тези допълнителни очерци и бележки естествено влязоха в *Приложенията към първата част*, образувайки по-късните прибавки към основния текст, писан в началото в по-тесен план. В Приложенията към първата част са поместени също теоретичното изследване на Маркс за производителния и непроизводителния труд (из XXI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.), което е твърде важно допълнение към историко-критическата глава „Теории за производителния и непроизводителния труд“; бележката за апологетичната концепция за производителността на всички професии (из V тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.) и написаните през януари 1863 г. скици на

плановете на I и III част на „Капиталът" (из XVIII тетрадка на същия ръкопис).

В *Приложенията към втората част* са дадени кратките допълнителни бележки относно разглежданите във втората част въпроси, написани от Маркс върху обложката на XI, XII и XIII тетрадка.

Като *Приложение към третата част* е поместено споменатото по-горе голямо отстъпление „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия", което в основата си има теоретичен характер, но е твърде важно и в историко-критическо отношение. Наложи се то да бъде поместено като приложение, тъй като в плана-съдържание на последните глави на „Теории за принадената стойност", написано от Маркс върху обложката на XIV тетрадка, към главата „Ричард Джонс" е направена бележката: „Край на тази 5-а част", т. е. на заключителната, историко-критическата част на раздела за процеса на производството на капитала, както първоначално са били замислени „Теории за принадената стойност". А веднага след това в посочения план-съдържание следват думите: „Епизод: Доходът и неговите източници", към които в съдържанието на XV тетрадка е прибавено: „Вулгарната политическа икономия" (вж. настоящия том, част I, стр. 5) Под „епизод" Маркс е разбирал отстъпление, вмъкнато в основния текст или допълнение към него. Тъй като характерна черта на вулгарната политическа икономия е това, че тя се залавя за повърхностната видимост на фетишизираните форми на дохода и неговите източници, този „епизод" представлява допълнение към историко-критическото изследване на Маркс, завършващо целия том.

Текстът на ръкописа на „Теории за принадената стойност" е даден в онази последователност, в която той е изложен в тетрадките на Маркс. Отделни размествания бяха извършени само в случаите, когато необходимостта от тях произтичаше от указанията на самия автор. Така например в VII тетрадка, като разглежда концепцията на Смит за производителния труд и във връзка с това споменава вулгаризатора на възгледите на Смит Жермен Гарние, Маркс прави голямо отстъпление, засягащо Джон Стюърт Мил. То започва със следните думи: „Преди да анализираме възгледите на Гарние, ще изложим тук епизодично (т. е. във вид на отстъпление) нещичко за цитирания по-горе *Мил-младши*. Това, което възнамеряваме да докажем тук, в същност се отнася към едно място по-нататък, където ще стане дума за теорията на Рикардо за принадената стойност, а не към даденото място, където ние все още разглеждаме А. Смит". В съответствие с това указание на Маркс и със съдържанието на XIV тетрадка, съставено от Маркс по-късно, отстъплението за Джон Стюърт Мил е пренесено в третата част на „Теориите", в главата

за разлагането на школата на Рикардо, където Маркс е посветил специален раздел на Джон Стюърт Мил. Друг пример на преместване: в X тетрадка има малка незавършена глава за английския социалист Брей (стр. 441—444 на ръкописа); а в съставения по-късно (върху обложката на XIV тетрадка) план-съдържание на последните глави на „Теории за принадената стойност“ раздела „Брей като противник на политикоикономистите“ Маркс отнася към главата „Противниците на политикоикономистите“; именно в съответствие с това указание на Маркс страници 441—444 за Брей са пренесени в главата за противниците на политикоикономистите.

Текстът е разделен на глави и подглави в съответствие с указанията на Маркс, дадени в съставеното от него съдържание на ръкописа и на отделни места в самия ръкопис. За заглавия на съставните части на ръкописа са използвани: 1) заглавията от съдържанието на Маркс, 2) онези заглавия от съставените от Маркс проектопланове на I и III част на „Капиталът“, които имат отношение към едни или други раздели на ръкописа на „Теориите“ и 3) малкото заглавия, които са дадени в самия текст на „Теориите“. Но всичко това, взето заедно, представлява само сравнително малка част от всички заглавия, които трябваше да се поставят на разделите и подразделите на ръкописа. Останалата, по-голямата част от заглавията е формулирана от редакцията въз основа на текста на съответните части от ръкописа с максимално използване на термините и формулировките на самия Маркс. Заглавията, които редакцията дава — както и изобщо всичко онова, което принадлежи на редакцията, — са затворени в квадратни скоби, за да може лесно да се отличават от заглавията, дадени от Маркс. Във връзка с това квадратните скоби, които понякога се срещат в ръкописа на Маркс, са заменени с фигурни скоби.

Номерата на тетрадките на Марксовия ръкопис навсякъде са посочени в квадратни скоби с римски цифри, а номерата на страниците на ръкописа — с арабски цифри. При това, ако текстът се дава без каквото и да е разместване, номерът на страницата се поставя само веднъж, в самото начало на всяка страница на ръкописа. Ако пък тексът се печата не поред, а с едни или други размествания, номерът на страницата на ръкописа (а при преминаване към друга тетрадка — и номерът на тетрадката) се поставя както в началото на откъса, така и в края му.

Немалки трудности при подготовката на новото издание създаде задачата да се даде точен и същевременно четивен превод на „Теории за принадената стойност“. А текстът на ръкописа на много места не е литературно обработен. Мисълта на Маркс нерядко е изразена в съкратена и само бегло скицирана форма. Нужни бяха

немалко усилия, за да се намери адекватен израз за предаване автентичния смисъл на ръкописа без каквито и да било „свободни съчинения". Макар че по-голямата част от ръкописа е написал на немски, за да изрази мислите си, Маркс често използва английски и френски словосъчетания, а понякога и напълно преминава на английски или френски език. При превода на ръкописа на руски език всичко това трябваше да се унифицира така, че мисълта на Маркс, изразена на различни езици, да получи в текста на руския превод тъждествен и максимално точен израз.

При работата над превода на ръкописа бяха открити и поправени всевъзможни грешки на перото и неточности в цифрите, в привежданите цитати и т. н., проверяваха се фактическите данни, позоваванията на източници, уточняваше се терминологията.

Всяка от трите части на новото издание на „Теории за принадената стойност" е снабдена с научно-справочен апарат, който се състои от бележки, показалец на цитираната и споменаваната литература, показалец на съществуващите руски преводи на цитираните от Маркс книги и именен показалец.

По образец на руското издание от 1954—1961 г. в Германската демократична република беше подготвено и излезе аналогично издание на „Теории за принадената стойност" на езика на оригинала (Берлин, 1956—1962).

* * *

Настоящият том, който излиза в три части, във всичко съществено и основно възпроизвежда текста и научно-справочния апарат на отделното издание на „Теории за принадената стойност", излязло през 1954—1961 г. Измененията в текста, отличаващи 26-и том на Съчиненията от отделните издания, засягат само някои подробности.

Тук-там са уточнени редакционните заглавия. В превода са направени отделни уточнения и стилистични поправки. Прибавени са нови бележки, а някои от критичните бележки са преработени и разширени.

Попълнен е показалецът на цитираната и споменаваната литература. В именния показалец са дадени кратки анотации, както е прието в другите томове на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс.

В края на третата част на 26-и том ще бъде поместен предметен показалец към всичките три части на тома.

Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС

К. МАРКС

ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

(IV ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ")

Част първа (глави I—VII)

[СЪДЪРЖАНИЕ НА РЪКОПИСА НА „ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ"][1]

VI — [219b] Съдържание на VI тетрадка:
5) Теории за принадената стойност[2]
a) Сър Джеймс Стюърт
b) Физиократите
c) А. Смит [VI — 219b]

[VII — 272b] [Съдържание на VII тетрадка]
5) Теории за принадената стойност
c) А. Смит (продължение)
(Изследване на въпроса, как е възможно годишната печалба и годишната работна заплата да купуват произведените за една година стоки, които освен печалба и работна заплата съдържат още и постоянен капитал) [VII — 272b]

VIII — 331b] [Съдържание на VIII тетрадка]
5) Теории за принадената стойност
c) А. Смит (край)[3] [VIII — 331b]

IX — 376b] [Съдържание на IX тетрадка]
5) Теории за принадената стойност
c) А. Смит. Край
d) Некер [IX — 376b]

[X — 421c] [Съдържание на X тетрадка]
5) Теории за принадената стойност

Отстъпление. Икономическата таблица на Кене
e) Ленге
f) Брей
g) Господин Родбертус. Отстъпление. Нова теория за поземлената рента [X — 421c]

[XI — 490a] [Съдържание на XI тетрадка]
5) Теории за принадената стойност
g) Родбертус
Отстъпление. Бележки по историята на откриването на така наречения Рикардов закон
h) Рикардо
Теория за производствените разходи у Рикардо и А. Смит (Опровержение)
Теория на Рикардо за рентата
Таблици за диференциалната рента с пояснения
[XI — 490a]

[XII — 580b] [Съдържание на XII тетрадка]
5) Теории за принадената стойност
h) Рикардо
Таблица за диференциалната рента с пояснения
(Разглеждане на влиянието на изменението на стойността на средствата за живот и суровините — следователно и на стойността на машините — върху органическия състав на капитала)
Теория на Рикардо за рентата
Теория на А. Смит за рентата
Рикардовата теория за принадената стойност
Рикардовата теория за печалбата [XII — 580b]

[XIII — 670a] [Съдържание на XIII тетрадка]
5) Теории за принадената стойност и други
h) Рикардо
Рикардовата теория за печалбата
Рикардовата теория за натрупването. Критика на тази теория. (Извеждане на кризите от основната форма на капитала)
Различни въпроси у Рикардо. Край на раздела за Рикардо. (Джон Бартон)
i) Малтус [XIII — 670a]

[XIV — 771a] [Съдържание на XIV тетрадка и план на следващите глави на „Теории за принадената стойност“]

5) Теории за принадената стойност

i) Малтус

k) Разлагане на рикардианската школа (Торенс, Джеймс Мил, Прево, полемични съчинения, Мак-Кълък, Уейкфийлд, Стирлинг, Дж. Ст. Мил)

l) Противници на политикоикономистите[4]
(Брей като противник на политикоикономистите)[5]

m) Рамсей

n) Шербюлие

o) Ричард Джонс[6]. (Край на тази 5-а част)
Епизод: Доходът и неговите източници[7] [XIV — 771a]

[XV — 862a] [Съдържание на XV тетрадка]

5) Теории за принадената стойност

l) Пролетарски противници на рикардианска основа
2) Рейвънстон. Край[8]
3) и 4) Ходскин[9]
(Наличното богатство в неговото отношение към движението на производството)
Така нареченото натрупване [Aufhäufung] единствено като явление на обръщението (резервите и т. н. — резервоари на обръщението)
(Сложни лихви; основаното на тях обяснение на намаляването на нормата на печалбата)

Вулгарната политическа икономия[10]
(Развитие на лихвоносния капитал на основата на капиталистическото производство)
(Лихвоносният капитал и търговският капитал в тяхното отношение към промишления капитал. По-стари форми. Производни форми)
(Лихварство. Лутер и т. н.)[11] [XV — 862a]

[ОБЩА БЕЛЕЖКА]

[VI — 220] Всички политикономисти правят грешката, че разглеждат принадената стойност не в чистия ѝ вид, не като такава, а в особените форми на печалбата и рентата. Какви теоретически заблуждения трябваше да възникнат по необходимост от това, ще се разкрие по-пълно в трета глава, където се анализира онази твърде превърнатата форма, която приема принадената стойност, явявайки се във вид на печалба[12].

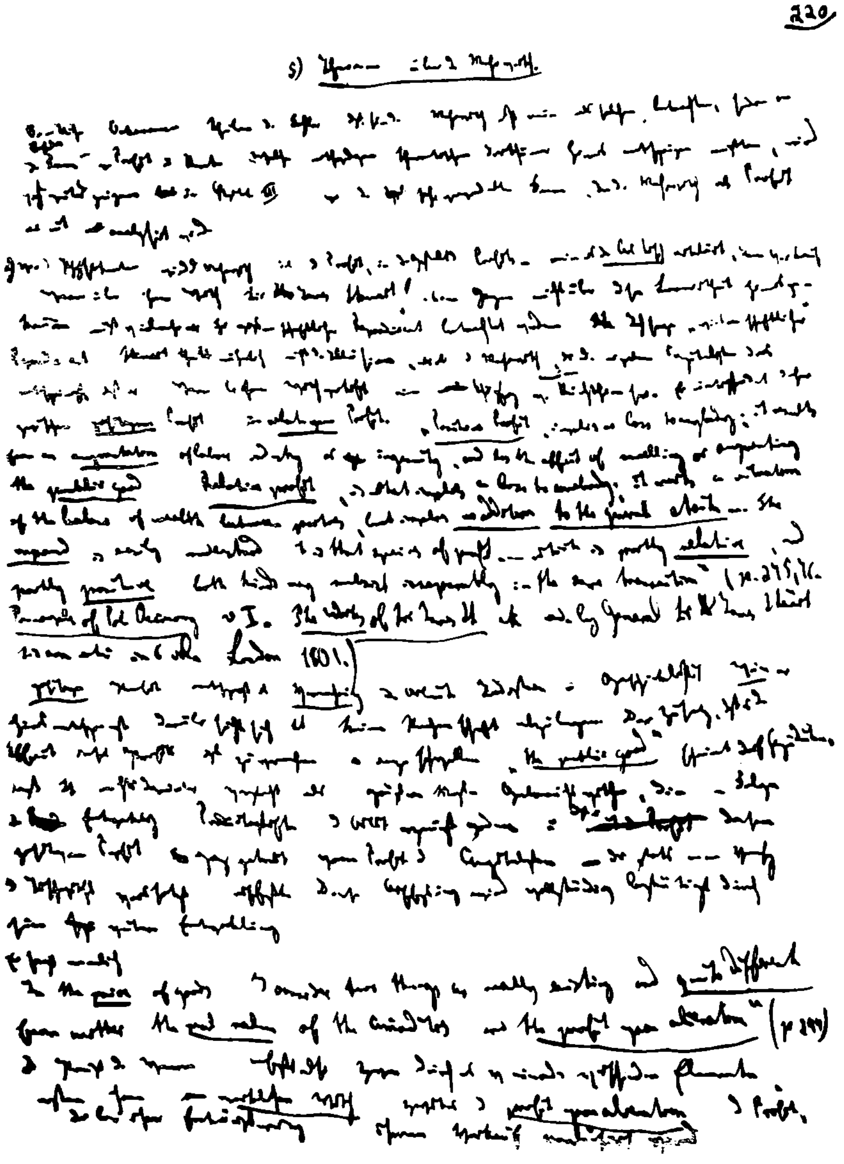

Първата страница от ръкописа на „Теории за принадената стойност" на К. Маркс (начало на VI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.)

[Глава първа]

СЪР ДЖЕЙМС СТЮЪРТ

[РАЗЛИКАТА МЕЖДУ „ПЕЧАЛБАТА ОТ ОТЧУЖДАВАНЕ" И ПОЛОЖИТЕЛНОТО УВЕЛИЧАВАНЕ НА БОГАТСТВОТО]

Преди физиократите принадената стойност — т. е. печалбата, принадената стойност във формата на печалба — се извеждаше изключително от *размяната,* обясняваше се с продажба на стоката над нейната стойност. Сър Джеймс Стюърт изобщо не излезе извън рамките на този ограничен възглед; дори ще бъде по-правилно да се каже, че именно Стюърт го възпроизведе научно. Аз казвам: „научно" възпроизведе. Работата е там, че Стюърт не споделя илюзията, че принадената стойност, получавана от отделния капиталист благодарение на продажбата на стоката над нейната стойност, била създаване на ново богатство. Ето защо той прави разлика между *положителна* печалба и *относителна* печалба.

„*Положителната печалба* не означава за никого загуба; тя е резултат от *увеличаването* на труда, усърдието или умението и предизвиква увеличение или нарастване на *общественото богатство* . . . *Относителната печалба* означава за някого загуба; тя отбелязва колебание на везните на богатството между участвуващите страни, но не предполага *никакъв прираст към всеобщото имущество* . . . За да се разбере *смесената* печалба, не се изисква голям труд: това е такава печалба . . . която е отчасти *относителна,* а отчасти *положителна* . . . И двата вида могат да съществуват неразделно в една и съща сделка" („Principles of Political Economy", vol. I. The Works of Sir James Steuart etc., ed. by General Sir James Steuart, his son etc. in 6 vols. London, 1805, стр. 275—276).

Положителната печалба възниква от „увеличаването на труда, усърдието и умението". Стюърт не се опитва да си даде сметка за това, *как* възниква тя от това увеличение. Неговата добавка относно това, че тази печалба предизвиква увеличение и нарастване на *„общественото богатство"*, позволява, изглежда, да се направи изводът, че Стюарт разбира под това само увеличаване на масата

на потребителните стойности, обусловено от развитието на производителните сили на труда, и че той разглежда тази положителна печалба съвсем отделно от печалбата на капиталистите, която винаги предполага увеличаване на разменната стойност. Такова тълкуване напълно се потвърждава от неговото по-нататъшно изложение.

А той казва именно:

„В *цената* на стоките аз разглеждам две неща като действително съществуващи и *съвсем различни* едно от друго: *действителната стойност* на стоките и *печалбата от отчуждаване* [profit upon alienation]“ (стр. 244).

Следователно цената на стоките включва в себе си два съвсем различни един от друг елемента: първо, тяхната *действителна стойност*, второ — *„печалбата от отчуждаване“*, печалба, която се реализира при тяхното отчуждаване, при тяхната продажба.

[221] Тази *„печалба от отчуждаване“* възниква следователно от това, че цената на стоките е по-висока от тяхната действителна стойност, с други думи — от това, че стоките се продават *над* тяхната стойност. Печалбата за едната страна тук винаги означава загуба за другата. Не се създава никакъв „прираст към всеобщото имущество“. Печалбата — би следвало да се каже, принадената стойност — е относителна и се свежда до „колебание на везните на богатството между участвуващите страни“. Стюърт само отхвърля представата, че по такъв път може да се обясни принадената стойност. Неговата теория за „колебанието на везните на богатството между участвуващите страни“, колкото и малко да засяга природата и произхода на самата принадена стойност, има голямо значение при разглеждането на разпределението на принадената стойност между различните класи и по различни рубрики като печалба, лихва, рента.

Че Стюърт ограничава цялата печалба на отделния капиталист с тази „относителна печалба“, с „печалбата от отчуждаването“, се вижда от следното:

„Действителната стойност“, казва той, се определя средно от „количеството“ труд, което „обикновено може да извърши един работник от дадена страна . . . в течение на един ден, една седмица, един месец и т. н.“ Второ, от „стойността на средствата за съществуване на работника и необходимите разноски както за задоволяване на неговите лични потребности, така и . . . за набавяне на инструментите, необходими за неговата професия; всичко това все пак трябва да се взема средно“ . . . Трето, от „стойността на материалите“ (стр. 244—245). „Ако са известни тези три пера, цената на продукта е определена. Тя не може да бъде по-малка от сумата на всичките тези три пера, т. е. по-малка от *действителната стойност. Всичко, което превишава тази последната, е печалба на фабриканта.* Тази печалба винаги ще се намира в съответствие с *търсенето* и затова тя ще се изменя в зависимост от обстоятелствата“ (цит. съч., стр. 245). „Оттук възниква необходимостта от голямо търсене за процъфтяване на манифактурите . . . Промишлениците съобразяват своите разходи и своя начин на живот с печалбата, в получаването на която те са сигурни“ (цит. съч., стр. 246).

Оттук е ясно: печалбата на „фабриканта", на отделния капиталист, винаги е „относителна печалба", винаги е „печалба от отчуждаване", винаги произтича от това, че цената на стоката превишава нейната действителна стойност, че *стоката се продава над нейната стойност*. Следователно, ако всички стоки се продаваха по тяхната *стойност*, не би съществувала никаква печалба.

Стюърт е написал за това специална глава, той подробно изследва

„как печалбите се сливат в едно цяло с производствените разходи" (цит. съч., т. III, стр. 11 и сл.).

Стюърт, от една страна, отхвърля представата на монетарната и меркантилистката система, според която продажбата на стоките над тяхната стойност и възникващата оттук печалба създават принадена стойност, положително увеличение на богатството*; от друга страна, той си остава привърженик на техния възглед, че печалбата на отделния капитал не била нищо друго освен превишението на цената над [222] стойността — „печалбата от отчуждаването", която обаче според него е само *относителна*, тъй като на спечеленото на едната страна съответствува загуба на другата и затова движението на печалбата се свежда до „колебание на везните на богатството между участвуващите страни".

В това отношение Стюърт е следователно *рационален* изразител на монетарната и меркантилистката система.

Неговата заслуга в разбирането на капитала е, че той показа как се извършва процесът на отделянето на производствените условия, като собственост на определена класа, от работната сила[13]. На този *процес на възникването* на капитала Стюърт отделя много внимание; наистина той още не схваща този процес направо като процес на възникването на капитала, но все пак вижда в него условие за съществуване на едрата промишленост. Стюърт разглежда този процес особено в земеделието и правилно смята, че само благодарение на този процес на отделяне в земеделието е възникнала манифактурната промишленост като такава. У А. Смит този процес на отделяне се предполага вече в готов вид.

(Книгата на Стюърт [е излязла] в Лондон през *1767* година, книгата на *Тюрго* [е написана] през *1766* година, книгата на Адам Смит — през *1775* година.)

---

* Впрочем даже монетарната система счита, че тази печалба възниква не вътре в страната, а само в размяната с други страни. Меркантилистката система не вижда по-далеч от това, че тази стойност е представена в пари (злато и сребро) и че следователно принадената стойност се изразява в търговския баланс, който се салдира в пари.

[Глава втора]

ФИЗИОКРАТИТЕ

[1) ПРЕНАСЯНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО ЗА ПРОИЗХОДА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ ОТ СФЕРАТА НА ОБРЪЩЕНИЕТО В СФЕРАТА НА ПРОИЗВОДСТВОТО. ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА КАТО ЕДИНСТВЕНА ФОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ]

Съществената заслуга на физиократите се състои в това, че в рамките на буржоазния кръгозор те дадоха анализ на *капитала*. Тази именно заслуга ги прави истински бащи на съвременната политическа икономия. Преди всичко те дадоха анализ на различните *вещественни съставни части*, в които съществува и на които се разпада капиталът през време на процеса на труда. Физиократите не бива да бъдат упреквани, че те, както и всички техни приемници, разглеждат тези веществени форми на съществуване на капитала — инструменти, суровини и т. н. — като капитал, изолирано от обществените условия, в които те се явяват в капиталистическото производство, накратко казано, че ги разглеждат в онази форма, в която те се явяват като елементи на процеса на труда изобщо, независимо от неговата обществена форма. С това физиократите превръщат капиталистическата форма на производство в някаква вечна естествена форма на производство. За тях буржоазните форми на производство необходимо се явяват като естествени форми на производството. Голяма заслуга на физиократите беше това, че те разглеждаха тези форми като физиологически форми на обществото: като форми, произтичащи от естествената необходимост на самото производство и независещи от волята, политиката и т. н. Това са материалните закони; грешката тук се състои само в това, че материалният закон на едно определено историческо стъпало на обществото се разглежда като абстрактен закон, който еднакво господствува над всички форми на обществото.

Освен този анализ на веществените елементи, от които се състои капиталът в рамките на процеса на труда, физиократите из-

следват формите, които капиталът взема в обръщението (основен капитал, оборотен капитал, макар че термините, които физиократите употребяват, са още други), и изобщо установяват връзката между процеса на обръщението и процеса на възпроизводството на капитала. Към това ще се върнем в главата за обръщението[14].

В тези два главни пункта Адам Смит е възприел наследството на физиократите. Неговата заслуга — в това отношение — се ограничава в това, че той е фиксирал абстрактните категории, като е придал по-голяма устойчивост на названията, с които е кръстил анализираните от физиократите различия.

[223] Както видяхме[15], основа за развитието на капиталистическото производство е изобщо обстоятелството, че *работната сила* като *стока,* принадлежаща на работника, противостои на условията на труда, като на стоки, здраво обособени във вид на капитал и съществуващи независимо от работниците. Определянето на *стойността* на работната сила като стока има твърде съществено значение. Тази стойност е равна на работното време, което е нужно за създаване на средствата за живот, необходими за възпроизводството на работната сила, или е равна на цената на средствата за живот, необходими за съществуването на работника като работник. Само на тази основа възниква разлика между *стойността* на работната сила и *онази стойност, която се създава чрез прилагане* на тази работна сила — разлика, която не съществува за никоя друга стока, тъй като потребителната стойност, а следователно и потреблението на всяка друга стока не може да повиши нейната *разменна стойност* или онези разменни стойности, които се получават от нея.

По този начин в основата на съвременната политическа икономия, която се занимава с анализа на капиталистическото производство, лежи възгледът за *стойността на работната сила* като нещо постоянно, като дадена величина, каквато тя практически се явява във всеки определен случай. Ето защо *минимумът работна заплата* правомерно образува у физиократите оста на тяхното учение. Макар те още да не са познали природата на самата стойност, установяването на понятието минимум работна заплата беше възможно за тях затова, защото тази *стойност на работната сила* се изразява в цената на необходимите средства за живот, следователно в известна сума определени потребителни стойности. Без да са си уяснили природата на стойността изобщо, те все пак се оказаха в състояние да разглеждат стойността на работната сила като определена величина, доколкото това беше нужно за техните изследвания. Ако те по-нататък извършиха грешката да разглеждат този *минимум* като неизменна величина, определяна според тях всецяло от природата, а не от степента на историческото развитие,

която сама е величина, подложена на изменения, това ни най-малко не засяга абстрактната правилност на техните изводи, тъй като разликата между стойността на работната сила и стойността, която се създава чрез прилагане на тази работна сила, съвсем не зависи от това, каква величина, по-голяма или по-малка, се приписва на стойността на работната сила.

Физиократите пренесоха изследването за произхода на принадената стойност от сферата на обръщението в сферата на непосредственото производство и с това положиха основата за анализа на капиталистическото производство.

Те съвсем правилно изтъкват фундаменталното положение, че *производителен* е само такъв труд, който създава *принадена стойност*, т. е. само такъв труд, в продукта на който се съдържа стойност, превишаваща сумата на стойностите, потребени през време на производството на този продукт. А тъй като стойността на суровините и материалите е дадена, а стойността на работната сила е равна на минимума на работната заплата, ясно е, че тази принадена стойност може да се състои само от излишъка труд, който работникът дава на капиталиста, свръх количеството труд, получавано от него във вид на своя работна заплата. Наистина у физиократите принадената стойност още не се явява в такава именно форма, тъй като те още не са свели стойността изобщо до нейната проста субстанция: до количеството труд, или работното време.

[224] Начинът на излагане на предмета у физиократите по необходимост се определя, разбира се, от техния общ възглед върху природата на стойността, която според тяхното разбиране не е определен обществен начин на съществуване на човешката дейност (труд), а се състои от вещество, давано от земята, от природата, и от различните видоизменения на това вещество.

Разликата между *стойността* на работната сила и *стойността, която се създава чрез прилагането* на тази работна сила — т. е. принадената стойност, която в резултат на покупката на работна сила отива у оня, който я прилага, — не се проявява в никой *отрасъл на производството* така осезателно и безспорно, както в *земеделието,* този първичен отрасъл на производството. Сумата от средствата за живот, потребявани от работника всяка година, или масата на веществото, потребявано от него, е по-малка от сумата на средствата за живот, която той произвежда. В промишлеността не се вижда непосредствено изобщо нито това, че работникът произвежда своите средства за живот, нито това, че свръх тях той произвежда и излишък. Процесът тук е опосредствуван от покупката и продажбата, от различните актове на обръщението, и за да бъде разбран, е необходим анализ на стойността изобщо. В земеделието

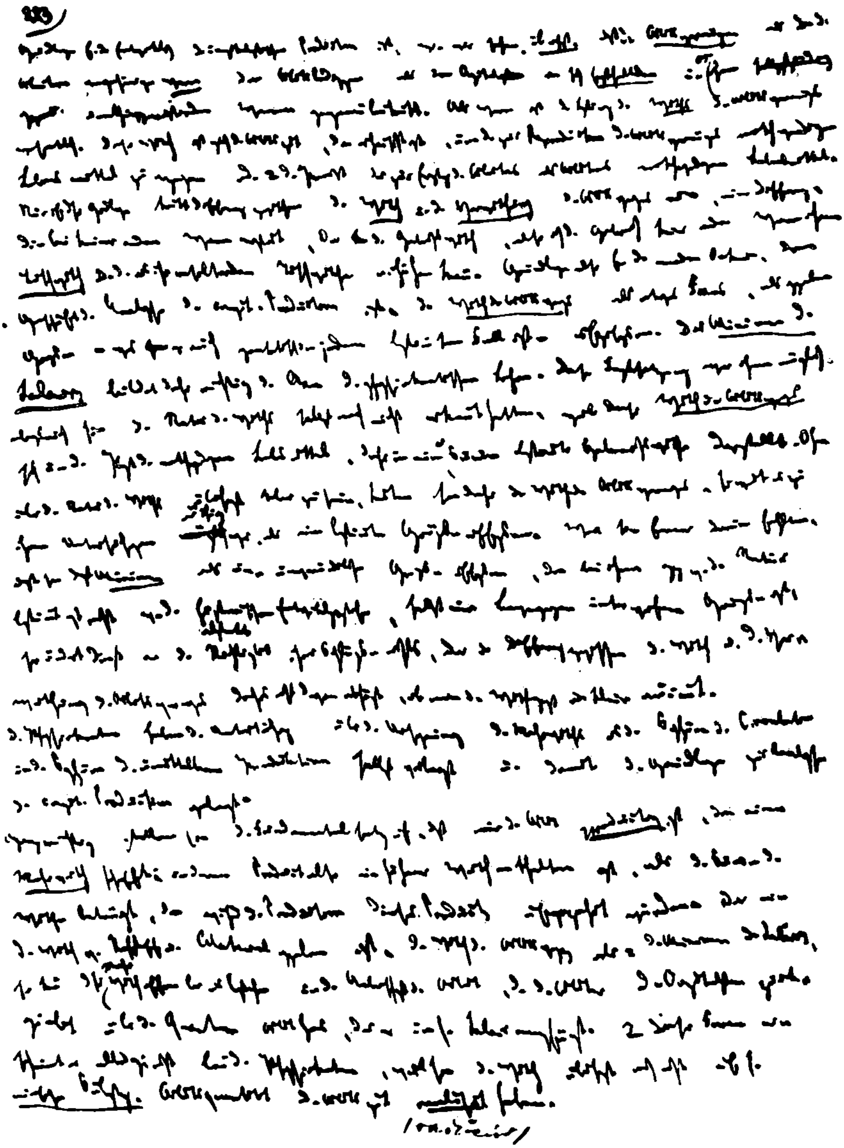

Страница от ръкописа на „Теории за принадената стойност" на К. Маркс с поправка на Ф. Енгелс (в края на страницата)

той непосредствено се разкрива в излишъка на произведените потребителни стойности над потребителните стойности, потребени от работника, и затова може да бъде разбран и без да се анализира стойността изобщо, без да се разбере ясно природата на стойността. Следователно този процес е понятен също и тогава, когато стойността се свежда до потребителна стойност, а последната — до вещество изобщо. Ето защо за физиократите земеделският труд е единственият *производителен труд,* тъй като според тях това е единственият труд, който *създава принадена стойност,* а *поземлената рента* е *единствената форма на принадената стойност,* която им е известна. Те приемат, че в промишлеността работникът не увеличава количеството на веществото: той само изменя формата на последното. Материалът — масата на веществото — му се дава от земеделието. Той наистина присъединява към веществото добавъчна стойност, но не чрез своя труд, а чрез производствените разходи на своя труд: чрез онези средства за живот, които той потребява в течение на своята работа и сумата на които е равна на минимума работна заплата, получавана от него от земеделието. Тъй като земеделският труд се разглежда като единствено производителен труд, формата на принадената стойност, която отличава земеделския труд от промишления труд — *поземлената рента,* — се разглежда като единствена форма на принадената стойност.

Ето защо у физиократите не съществува *печалба* от капитала, печалба в собствения смисъл на думата, от която самата поземлена рента е само едно разклонение. Физиократите си представят печалбата само като своего рода по-висока работна заплата, която се плаща от поземлените собственици и се потребява от капиталистите като доход (следователно тя влиза в производствените разходи точно така, както минимумът работна заплата, получаван от обикновените работници) и която увеличава стойността на суровините, защото влиза в потребителните разходи на капиталиста, на промишленика, извършени през времето, в което той произвежда продукта, в което превръща суровините в нов продукт.

Ето защо някои физиократи като например Мирабо-старши обявяват принадената стойност във формата на *парична лихва* — друго разклонение на печалбата — за противоестествено лихварство. Тюрго, напротив, извежда правомерността на паричната лихва от това, че паричният капиталист би могъл да купи земя, т. е. поземлена рента, и следователно неговият паричен капитал трябва да му дава толкова принадена стойност, колкото той би получавал, ако го превърне в поземлено владение. Така според този възглед и паричната лихва не е новосъздадена стойност, не е принадена стойност; тук само се обяснява защо част от получената от поземлените

собственици принадена стойност се стича у паричния капиталист във формата на лихва, така както с други причини [225] се обяснява защо част от тази принадена стойност се стича във форма на печалба у промишления капиталист. Тъй като *земеделският труд* според физиократите е единствено производителен труд, единственият труд, който създава принадена стойност, то *формата на принадената стойност,* която отличава земеделския труд от всички други отрасли на труда, *поземлената рента,* е за тях *всеобща форма на принадената стойност.* Промишлената печалба и паричната лихва са само различни рубрики, по които поземлената рента се разпределя и преминава на определени части от ръцете на поземлените собственици в ръцете на другите класи. Това е съвсем противоположно на възгледа, към който се придържаха, като се почне от Адам Смит, по-късните политикоикономисти, защото тези последните с право разглеждат *промишлената печалба* като онази *форма,* в която принадената стойност *първоначално* се присвоява от капитала, и затова — като първоначална всеобща форма на принадената стойност, а лихвата и поземлената рента те разглеждат само като разклонения на промишлената печалба, която се разпределя от промишлените капиталисти между различните класи — съпритежатели на принадената стойност.

Освен вече приведеното основание, което се заключава в това, че земеделският труд е такъв труд, при който създаването на принадена стойност се явява в материално осезаем вид и се разкрива независимо от процесите на обръщението — физиократите имаха и други мотиви, които обясняват тяхната гледна точка.

Първо, в земеделието поземлената рента се явява като трети елемент, като такава форма на принадената стойност, която в промишлеността или изобщо не се среща, или се среща съвсем рядко. Това беше принадената стойност свръх принадената стойност (свръх печалбата), следователно — най-осезателната и най-много биеща на очи форма на принадената стойност, принадена стойност на квадрат.

„Селското стопанство“, както казва домораслият политикоикономист *Карл Арнд* („Die naturgemässe Volkswirtschaft“ etc. Hanau, 1845, стр. 461—462), „създава — в поземлената рента — такава стойност, която не се среща в промишлеността и търговията: стойност, която остава след възстановяване на цялата платена работна заплата и на цялата изразходвана печалба от капитала“.

Второ. Ако се абстрахираме от външната търговия — което физиократите правеха напълно правилно и което те трябваше да правят, за да разглеждат абстрактно буржоазното общество, — ясно е, че броят на заетите в манифактурата и т. н. и съвсем откъснати от земеделието работници („свободни ръце“, както ги нарича Стюърт)

се определя от количеството селскостопански продукти, което земеделските работници произвеждат свръх своето собствено потребление.

„Ясно е, че относителната численост на хората, които могат да съществуват, без да се занимават със земеделски труд, се определя напълно от производителността на труда на земеделците" (*R. Jones*. On the Distribution of Wealth. London 1831, стр. 159—160).

Така че земеделският труд образува естествената основа (виж за това една от предидущите тетрадки)[16] не само за принаден труд в сферата на самото земеделие, но и за превръщане на всички други отрасли на труда в самостоятелни отрасли, а следователно и за създаваната в тях принадена стойност; ето защо е ясно, че именно той трябваше да се разглежда като създател на принадена стойност, докато за субстанция на стойността се считаше изобщо определеният, конкретният труд, а не абстрактният труд и неговата мяра, работното време.

[226] *Трето*. Всяка принадена стойност — не само относителната, но и абсолютната, се основава върху известна дадена производителност на труда. Ако производителността на труда е достигнала само такава степен на развитие, че работното време на един човек би стигало само за поддържане на неговия собствен живот, само за производство и възпроизводство на неговите собствени средства за живот, не би имало никакъв принаден труд и никаква принадена стойност, не би съществувала изобщо никаква разлика между стойността на работната сила и стойността, която се създава чрез прилагане на тази работна сила. Ето защо възможността за принаден труд и принадена стойност се обуславя от известна дадена производителност на труда, от такава производителност, която прави работната сила способна да създава нова стойност, превишаваща нейната собствена стойност, да произвежда повече от онова, което е необходимо за поддържане на процеса на съществуване. При това, както вече видяхме в пункт *втори*, тази производителност, тази степен на производителност, от която се изхожда като от предпоставка, трябва да бъде налице преди всичко в земеделския труд, следователно тя се явява като *дар на природата, като производителна сила на природата*. Тук, в земеделието, по начало е дадено в широки размери съдействието на природните сили, увеличението на работната сила на човека чрез прилагане и експлоатиране на автоматично действуващите природни сили. В промишлеността това използуване на природните сили в голям мащаб се появява едва с развитието на едрата промишленост. База за развитието на капитала е определена степен на развитие на земеделието, било то в собствената страна или в чужди страни. Дотолкова абсолютната принадена

стойност съвпада тук с относителната. (Дори върлият противник на физиократите *Бъкънан* изтъква това срещу А. Смит, като се старае да докаже, че и възникването на съвременната градска промишленост е било предшествувано от развитието на земеделието).

Четвърто. Тъй като заслуга и отличителна черта на физиокрацията е, че извежда стойността и принадената стойност не от обръщението, а от производството, тя противоположно на монетарната и меркантилистката система започва по необходимост с оня отрасъл на производството, който изобщо може да се мисли обособено, независимо от обръщението, от размяната, и който предполага не размяна между човек и човек, а само размяна между човека и природата.

[2) ПРОТИВОРЕЧИЯ В СИСТЕМАТА НА ФИЗИОКРАТИТЕ: ФЕОДАЛЕН ОБЛИК НА СИСТЕМАТА И НЕЙНАТА БУРЖОАЗНА СЪЩНОСТ; ДВОЙСТВЕНОСТ В ТРАКТОВКАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ]

От посочените по-горе обстоятелства произтичат противоречията в системата на физиокрацията.

Фактически това е първата система, която анализира капиталистическото производство и представя като вечни естествени закони на производството условията, в които капиталът се произвежда и в които той произвежда. Но, от друга страна, тя се явява по-скоро като буржоазно възпроизвеждане на феодалната система, на господството на поземлената собственост; а промишлените отрасли, в които капиталът най-рано получава самостоятелно развитие, ѝ се струват „непроизводителни“ отрасли на труда, прости придатъци на земеделието. Първото условие за развитието на капитала е отделянето на поземлената собственост от труда, е това, че земята — това първично условие на труда — започва да противостои на свободния работник като самостоятелна сила, като сила, която се намира в ръцете на особена класа. Ето защо във физиократическата трактовка поземленият собственик се явява като истински капиталист, т. е. като присвоител на принаден труд. По този начин феодализмът се изобразява и обяснява тук sub specie* на буржоазното производство, а земеделието се разглежда като отрасъл на производството, в който единствено има място капиталистическото производство, т. е. производството на принадена стойност. Докато феодализмът благодарение на това придобива буржоазен характер, буржозното общество приема феодален външен вид.

* — от гледна точка. *Ред.*

Този външен вид въведе в заблуждение принадлежащите към дворянството привърженици на доктор Кене като например патриархалния чудак *Мирабо*-старши. У представителите [227] на физиократическата система, които виждаха по-далеч, особено у *Тюрго*, тази илюзия изчезва напълно и физиократическата система се явява като израз на новото капиталистическо общество, което си пробива път в рамките на феодалното общество. Тя следователно съответствува на буржоазното общество от онази епоха, когато то се излюпва от феодализма. Ето защо изходната точка се намира във Франция, страна предимно земеделска, а не в Англия, страна, където преобладава промишлеността, търговията и мореплаването. В Англия погледът естествено е насочен към процеса на обръщението, към това, че продуктът придобива стойност, става стока само като израз на всеобщия обществен труд, като пари. Ето защо, докато се касае не за формата на стойността, а за величината на стойността и за увеличаването на стойността, тук преди всичко се хвърля на очи *„печалбата от отчуждаване“*, т. е. описаната от Стюърт относителна печалба. Но когато става дума да се покаже, че принадената стойност се създава в сферата на самото производство, необходимо е преди всичко да се обърнем към оня отрасъл на труда, в който тя се явява независимо от процеса на обръщението, т. е. към земеделието. Затова инициативата в това отношение бе проявена в страна, в която преобладаваше земеделието. Родствени на физиократите идеи се срещат откъслечно у старите писатели, които ги предшествуваха, като например отчасти в самата Франция у Боагилбер. Но само у физиократите тези идеи стават система, означаваща нов етап в науката.

Земеделският работник, принуден да се задоволява с минимум работна заплата, „с най-необходимото“, възпроизвежда повече от това „най-необходимо“ и този излишък е поземлената рента, *принадената стойност,* която се присвоява от собствениците на основното условие на труда — природата. Ето защо физиократите не казват: работникът работи свръх работното време, необходимо за възпроизводството на неговата работна сила, и затова стойността, която той създава, превишава стойността на неговата работна сила; или с други думи, трудът, който той дава, е повече от количеството труд, което той получава във формата на работна заплата. Те казват: сумата от потребителни стойности, които той потребява през време на производството, е по-малка от сумата на потребителните стойности, която той произвежда, и по такъв начин остава излишък от потребителни стойности. — Ако той би работил само в течение на времето, което е необходимо за възпроизводството на неговата собствена работна сила, никакъв излишък не би се получил. Но физиократите отбелязват

и фиксират само обстоятелството, че производителната сила на земята предоставя на работника възможност в течение на неговия работен ден, който се предполага за даден, да произвежда повече от онова, което му е нужно да потреби за поддържане на своето съществуване. Така тази принадена стойност се явява като *дар на природата,* със съдействието на която определена маса органическо вещество — семена на растения, известен брой животни — придава на труда способността да превръща по-голямо количество неорганическо вещество в органическо.

От друга страна, приема се като нещо, което се разбира от само себе си, че на работника противостои поземленият собственик като капиталист. Поземленият собственик заплаща на работника неговата работна сила, която той му предлага като стока — а в замяна на това не само получава еквивалент, но и присвоява целия прираст на стойността, създаден от прилагането на тази работна сила. При този обмен се предполага, че вещественото условие на труда и самата работна сила са взаимно отчуждени. За изходен пункт се взема феодалният поземлен собственик, но той се явява като капиталист, явява се просто като стокопритежател, който увеличава стойността на стоките, обменяни от него срещу труд, и получава обратно не само техния еквивалент, но и излишък сврьх този еквивалент, тъй като той заплаща работната сила само като стока. Като стокопритежател той противостои на свободния работник. С други думи, този поземлен собственик е по същина капиталист. Физиократическата система и в това отношение е права дотолкова, доколкото отделянето на работника от земята и от поземлената собственост представлява основно условие [228] за капиталистическото производство и за производството на капитала.

Оттук следните противоречия в същата система: за нея, която за пръв път се опита да обясни *принадената стойност* с присвояване на чужд труд, при това с присвояване на основата на размяната на стоки, стойността изобщо не е форма на обществения труд, а принадената стойност не е принаден труд; за нея стойността е само потребителна стойност, само вещество, а принадената стойност е само дар на природата, която връща на труда вместо даденото количество органическо вещество по-голямо количество от това вещество. От една страна, поземлената рента — т. е. действителната икономическа форма на поземлената собственост — е освободена от феодалната обвивка на поземлената собственост, сведена е просто до принадена стойност, до излишък над работната заплата. От друга страна, тази принадена стойност — отново във феодален дух — се извежда от природата, а не от обществото, от отношението към земята, а не от обществените отношения. Самата стойност се свежда

просто допотребителна стойност, следователно до вещество. Но в същото време в това вещество физиократите ги интересува само количествената страна, излишъкът от произведените потребителни стойности над потребените, следователно само количественото съотношение на потребителните стойности, само тяхната разменна стойност, която в последна сметка се свежда до работното време.

Всичко това са противоречия на капиталистическото производство от оня период, когато то, освобождавайки се от недрата на феодалното общество, още са̀мо дава на самото това феодално общество буржоазно тълкуване, но още не е намерило своя собствена форма; така както философията най-напред се изработва в рамките на религиозната форма на съзнанието и с това, от една страна, унищожава религията като такава, а, от друга страна, по своето положително съдържание сама се движи още само в тази идеализирана, преведена на езика на мислите религиозна сфера.

Ето защо и в изводите, които правят самите физиократи, привидното превъзнасяне на поземлената собственост преминава в икономическо отрицание на тази собственост и в утвърждаване на капиталистическото производство. От една страна, всички данъци се прехвърлят върху поземлената рента или, с други думи, поземлената собственост се подлага на частична конфискация — мярка, която се опита да осъществи законодателството на френската революция и до която, като краен извод, стига рикардианската, достигнала напълно развита форма съвременна политическа икономия.[17] Тъй като за единствена принадена стойност се смята поземлената рента, всички данъци се струпват върху поземлената рента, а затова и всяко облагане на другите форми доход представлява само косвен и затова икономически вреден, спъващ производството път на облагане на поземлената собственост. Вследствие на това данъчното бреме и с това всяка държавна намеса се отстранява от промишлеността и така промишлеността се освобождава от каквато и да било намеса от страна на държавата. Това се извършва уж за благото на поземлената собственост, не в интерес на промишлеността, а в интерес на поземлената собственост.

С това е свързано: laissez faire, laissez aller*, нестесняваната от нищо свободна конкуренция, освобождаването на промишлеността от всяка държавна намеса, премахването на монополите и т. н. Тъй като промишлеността според физиократите не създава нищо, а само превръща в друга форма даваните ѝ от земеделието стойности; тъй като тя не прибавя към тези стойности никаква нова стойност, а само връща в друга форма, във вид на еквивалент, доставяните ѝ

* — искане за пълна свобода на действие. *Ред.*

стойности, желателно е, разбира се, този процес на превръщане да се извършва без пречки и да струва колкото може по-евтино, а това се постига само чрез свободната конкуренция — постига се с това, че капиталистическото производство се предоставя самò на себе си. Излиза, че освобождаването на буржоазното общество от абсолютната монархия, издигната върху развалините на феодалното общество, се извършва само в интерес [229] на феодалния поземлен собственик, който се е превърнал в капиталист и се стреми само към обогатяване. Капиталистите са капиталисти само в интерес на поземления собственик, също така както в своето по-нататъшно развитие политическата икономия ги заставя да бъдат капиталисти само в интерес на работническата класа.

От всичко това се вижда колко малко съвременните икономисти от рода на издателя на физиократите господин Ойжен Дер с неговия удостоен с премия очерк върху тях разбират физиократите, когато смятат, че специфичните положения на физиократите за изключителната производителност на земеделския труд, за поземлената рента като единствена форма на принадената стойност, за важното положение на поземлените собственици в системата на производството не се намират в никаква връзка помежду си и само случайно се съчетават у физиократите с провъзгласяването на свободата на конкуренцията, с принципа на едрата промишленост, на капиталистическото производство. Заедно с това става ясно как феодалната привидност на тази система — точно както аристократическият тон на епохата на Просвещението — трябваше да направи немалък брой феодални сеньори възторжени привърженици и разпространители на една система, която по същество провъзгласяваше буржоазната система на производство върху развалините на феодалната.

[3) КЕНЕ ЗА ТРИТЕ ОБЩЕСТВЕНИ КЛАСИ. ПО-НАТАТЪШНО РАЗВИТИЕ НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ У ТЮРГО: ЕЛЕМЕНТИ НА ПО-ДЪЛБОК АНАЛИЗ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ]

Сега ще разгледаме редица места отчасти за пояснение, отчасти за доказателство на приведените по-горе положения.

У самия *Кене,* в „Analyse du Tableau économique“, нацията се състои от три класи граждани:

„*Производителна класа*“ (земеделски работници), „*класа на поземлените собственици*“ и „*безплодна класа*“ („всички граждани, заети с всякакви други

услуги и всякакви други работи освен земеделие") („Physiocrates" etc., édition Eugène Daire, Paris, 1846, I partie, стр. 58).

Производителна класа, класа, която създава принадена стойност, са само земеделските работници, а не поземлените собственици. Значението на тази класа, класата на поземлените собственици, която не е „безплодна", тъй като е представител на „принадената стойност", произтича не от това, че тя създава тази принадена стойност, а изключително от това, че я присвоява.

У Тюрго физиократическата система прие най-развит вид. На места у него „чистият дар на природата" е представен дори като *принаден труд*, а, от друга страна, съществуващата за работника необходимост да дава онова, което превишава потребната за живота работна заплата, се обяснява с отделянето на работника от условията на труда, които му противостоят като собственост на класа, която ги е превърнала в предмет на покупко-продажба.

Първият довод в полза на това, че производителен е единствено земеделският труд, се състои в това, че той е естествена основа и предпоставка за самостоятелно съществуване на всички други видове труд.

„Неговият" (на земеделеца) „труд запазва между другите видове труд, разпределени между разните членове на обществото, същото първенствуващо значение... каквото трудът, необходим за добиване на храна, е заемал между различните работи, които човек е трябвало да изпълнява за задоволяване на своите разнообразни потребности преди общественото разделение на труда. Това не е първенство в смисъл на почит или достойнство; това е първенство, обусловено от *физическата необходимост*... Обстоятелството, че трудът на земеделеца извлича от земята свръх необходимото за задоволяване на неговите лични потребности, образува единствения фонд на работната заплата, която всички други членове на обществото получават в обмен на своя труд. Тези последните — с това, че на свой ред използуват получаваната от тях при тази размяна заплата за покупка на продуктите на земеделеца — му връщат абсолютно точно" (във веществен израз) „само онова, което са получили от него. Такава е съществената [230] разлика между тези два вида труд" [„Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" (1766). *Turgot*. Oeuvres, édition Daire, Tome I, Paris, 1844, стр. 9—10).

Но как възниква принадената стойност? Тя възниква не от обръщението, а се реализира в обръщението. Продуктът се продава по своята стойност, а не *над* своята стойност. Няма излишък на цената над стойността. Но тъй като продуктът се продава по своята стойност, продавачът реализира принадена стойност. Това е възможно само защото самият той не е заплатил напълно продаваната от него стойност, иначе казано, защото продуктът съдържа в себе си такава съставна част от стойността, която не е заплатена от продавача, не е възстановена с еквивалент. Именно така стои въпросът със земеделския труд. Продавачът продава онова, което

не е купил. Това некупено Тюрго най-напред изобразява като *„чист дар на природата“*. Но ние ще видим, че този „чист дар на природата“ незабелязано се превръща у него в некупен от поземлените собственици, но продаван от тях в земеделски продукти принаден труд на земеделците.

„Щом земеделецът започва със своя труд *да произвежда свръх онова, което е необходимо* за задоволяване на неговите потребности, той получава възможност срещу този излишък, който *природата му предоставя като чист дар* свръх възнаграждението за неговия труд, да купува труда на други членове на обществото. Тези последните, продавайки му своя труд, припечелват само за да живеят; а земеделецът освен своите средства за съществуване придобива още такова богатство, с което той може самостоятелно и свободно да се разпорежда, богатство, *което той не е купил, но което продава*. Така той се явява единствен източник на богатствата, които със своето обръщение оживяват всички видове труд в обществото, *тъй като само неговият труд произвежда излишък свръх работната заплата за труда*“ (цит. съч., стр. 11).

В тази първа трактовка е схваната, първо, същността на принадената стойност, схванато е именно това, че тя е такава стойност, която се реализира при продажбата, но за която продавачът не е дал никакъв еквивалент, т. е. която той не е купил. *Незаплатена стойност.* Но, второ, този излишък над *„работната заплата“* се разглежда като „чист дар на природата“, тъй като изобщо дар на природата, нещо, което зависи от нейната производителност, е обстоятелството, че работникът може да произведе в продължение на своя работен ден повече, отколкото е необходимо за възпроизводството на неговата работна сила, повече, отколкото е неговата работна заплата. Според тази първа трактовка целият продукт се присвоява още от самия работник. И целият този продукт се разпада на две части. Първата част образува работната заплата на работника — той се изобразява по отношение на самия себе си като наемен работник, който си заплаща онази част от продукта, която е необходима за възпроизводството на неговата работна сила, за поддържането на неговия живот. Втората част, която остава свръх това, е *дар на природата* и образува принадената стойност. Но същината на тази принадена стойност, на този „чист дар на природата“ се очертава по-ясно, щом се отхвърли предпоставката за „земеделеца-собственик на земята“ и двете части на продукта, работна заплата и принадена стойност, отиват у различни класи, едната — у наемния работник, другата — у поземления собственик.

За да се образува класа на наемните работници било в промишлеността, било в самото земеделие (първоначално всички заети в промишлеността се явяват само като stipendiés, като наемни работници на „земеделеца-собственик“) — условията на труда трябва да се отделят от работната сила, а основата на това отделяне е

обстоятелството, че самата земя се явява като частна собственост на една част от обществото, така че другата негова част се оказва отстранена от това веществено условие за прилагане на своя труд.

„Първоначално поземленият собственик не се е отличавал от земеделеца . . . В онова далечно време, когато всеки трудолюбив човек е намирал толкова земя, колкото [231] е искал, никой не е могъл да има подбуда *да работи за другиго*... Но в края на краищата всеки участък земя си е намерил стопанин, и онези, които не са успели да получат поземлена собственост, в началото не са имали друг изход, освен *да разменят труда на своите ръце*, осъществяван като занятия на *наемната* класа" (т. е. класата на занаятчиите, по-късо казано — на всички неземеделски работници), „срещу излишъка от продукти на земеделеца-собственик" (стр. 12). „Земеделецът-собственик", имайки в свое разпореждане „значителния излишък", който земята е давала като награда за неговия труд, е можел „да плаща на хората с този излишък, за да обработват неговата земя; защото за онези, които живеят от работна заплата, е безразлично за какъв вид труд я получават. *Собствеността върху земята е трябвало поради това да се отдели от земеделския труд и това скоро станало*... Поземлените собственици започват ... да се избавят от труда по обработване на земята, прехвърляйки го върху наемни земеделци" (цит. съч., стр. 13).

С това отношението между капитал и наемен труд се появява в самото земеделие. То се появява едва от момента, когато известна маса хора се оказват лишени от собственост върху условията на труда — и преди всичко върху земята — и нямат какво друго да продават освен своя собствен труд.

Сега за наемния работник, който не може вече да произвежда никаква стока, а е принуден да продава самия си труд, *минимумът* работна заплата, еквивалентът на необходимите средства за живот, неизбежно става закон при размяната му със собственика на условията на труда.

„Простият работник, който няма нищо освен ръце и умение да работи, има само толкова, колкото успява да получи от продажбата на своя труд на другите . . . Във всички отрасли на труда трябва да съществува и действително съществува фактът, че работната заплата на работника се ограничава от онова, което му е безусловно необходимо, за да поддържа своя живот" (цит. съч., стр. 10).

И ето, щом се появява наемният труд:

„продуктът на земята се дели на две части: едната от тях включва в себе си средствата за съществуване и печалбата на земеделеца, които възнаграждават неговия труд и съставляват условието, при което той поема обработването на нивите на собственика; остатъкът представлява онази самостоятелна и свободна част, която *земята дава като чист дар на оня, който я обработва*, свръх изразходваните от него средства и възнаграждението за неговия труд, и това съставлява делът на собственика, или доходът, от който той може да живее, без да работи, и с който той може да прави, каквото пожелае" (цит. съч., стр. 14).

Обаче този „чист дар на земята" се явява сега вече определено като подарък, който тя прави на „оня, който я обработва", т. е. като неин подарък на труда, като производителна сила на вложе-

ния в земята труд, като такава производителна сила, която трудът притежава вследствие на използуването на производителната сила на природата и която той черпи следователно от земята, но черпи от нея само като труд. Ето защо в ръцете на собственика на земята излишъкът се явява вече не като „дар на природата", а като присвояване — без еквивалент — на чужд труд, който благодарение на производителността на природата е в състояние да произвежда средства за съществуване свръх своите собствени потребности, но който — по силата на това, че е наемен труд — е принуден да се ограничава с това, да присвоява от целия продукт на труда само „онова, което е безусловно необходимо за поддържането на неговото съществуване".

„*Земеделецът* произвежда *своята собствена работна заплата* и освен това дохода, който служи за заплащане на цялата класа на занаятчиите и другите наемни лица. *Собственикът получава всичко, което има, само благодарение на труда на земеделеца*" (следователно не благодарение на „чистия дар на природата"); „той получава от земеделеца [232] средства за съществуване за себе си и онова, с което заплаща работата на другите наемни лица . . . Земеделецът се нуждае от собственик само по силата на съществуващите договори и закони" (цит. съч., стр. 15).

Следователно тук принадената стойност направо се изобразява като онази част от труда на земеделеца, която собственикът на земята присвоява без еквивалент и продуктът на която той поради това продава, без да го е купил. Обаче Тюрго има предвид не разменната стойност като такава, не самото работно време, а излишъка от продукти, който трудът на земеделеца доставя на поземления собственик свръх собствената си работна заплата; но този излишък от продукти е само овеществяване на количеството време, в течение на което земеделецът работи за собственика безплатно, свръх времето, в течение на което той работи, за да възпроизведе своята работна заплата.

И така ние виждаме, че *в рамките на земеделския труд* физиократите правилно разбират принадената стойност, че те я разглеждат като продукт на труда на наемния работник, макар че те все пак разглеждат самия този труд в онази конкретна форма, в която той е представен в потребителните стойности.

Ще отбележим мимоходом, че Тюрго счита капиталистическия начин на експлоатация на земеделието — „даването на земите под аренда" —

за „най-изгоден от всички начини, но този начин е приложим само в страна, която вече е достатъчно богата" (цит. съч., стр. 21).

{При разглеждане на принадената стойност е необходимо да се премине от сферата на обръщението в сферата на производството,

т. е. да се извежда принадената стойност не просто от размяната на стока срещу стока, а от размяната, която се извършва в рамките на самото производство между собствениците на условията на труда и работниците. И те — собствениците на условията на труда и работниците — противостоят един на друг като стокопритежатели и поради това тук съвсем не се предполага производство, независимо от размяната}

{Във физиократическата система поземлените собственици са „наематели“, а работниците и предприемачите във всички други отрасли на производството са „получатели на работна заплата“, или „наемни лица“. Оттук също и „управляващи“ и „управлявани“.}

Тюрго анализира условията на труда по следния начин:

„Във всеки отрасъл на труда работникът трябва предварително да има оръдия на труда и достатъчно количество материали, които са предмет на неговия труд; освен това той трябва да има възможност да се издържа, докато продаде своите изделия“ (цит. съч., стр. 34).

Земята първоначално доставя безплатно всички тези „аванси“, тези условия, при които само е възможен трудът, които следователно са *предпоставки* за процеса на труда:

„Тя е доставила първия фонд от аванси още преди всякаква обработка на земята“ във вид на плодове, риба, животни и др. т., във вид на оръдия — например клони, камъни, домашни животни, броят на които нараства благодарение на процеса на размножението и които освен това дават всяка година такива продукти като „мляко, вълна, кожа и други материали, които заедно с добитите от гората дървета са образували първоначалния фонд за промишлено производство“ (цит. съч., стр. 34).

И ето тези условия на труда, тези „аванси“ стават *капитал*, веднага щом трябва да бъдат авансирани на работника от трето лице, а това става от момента, когато работникът няма нищо освен самата си работна сила.

„*Откакто* за значителна част от членовете на обществото *техните собствени ръце са станали единствен източник на съществуване*, онези, които по такъв начин са живели от своята работна заплата, е трябвало да получават *предварително нещо* както за да имат суровини за преработване, така и да преживеят, докато им се изплати работната заплата“ (цит. съч., стр. 37—38

[233] Тюрго определя *„капиталите“* като

„натрупани движими ценности“ (цит. съч., стр. 38). Първоначално поземленият собственик или земеделецът всеки ден непосредствено плаща например на предачката на лен работната заплата и ѝ доставя материал. С развитието на промишлеността става необходимо да се прилагат по-значителни „аванси“ и да се осигурява непрекъснатостта на този процес на производство. С това именно се заемат „притежателите на капитали“. В цената на своите продукти такъв „притежател на капитал“ трябва да си възстанови всички дадени от него *„аванси“*, както и печалба, равна

на онази, „която биха му донесли неговите пари, ако той ги употребеше за покупка на участък“ (земя), и своята „работна заплата“, „защото несъмнено е, че при еднаква печалба той би предпочел да живее, без ни най-малко да се труди, от доходите от земята, която той би могъл да купи със същия капитал“ (стр. 38—39).

„Промишлената наемна класа“ на свой ред се подразделя

„на предприемачи-капиталисти и прости работници“ и т. н. (стр. 39).

С „предприемачите-фермери“ работата стои така, както с тези предприемачи-капиталисти. Те също трябва да получат обратно всички „аванси“ и заедно с това печалба, както в посочения по-горе случай.

„Всичко това трябва да бъде предварително приспаднато от цената на продуктите на земята; *излишъкът* служи на земеделеца да заплати на собственика за разрешението да използува неговата земя, на която земеделецът създава своето предприятие. Това е наемът, доходът на поземления собственик, *чистият продукт,* защото всичко, което земята произвежда за възстановяване на авансите от всякакъв вид и на печалбите на оня, който прави тези аванси, не може да се разглежда като доход, а само като *възстановяване на разходите по обработване на земята;* защото ако земеделецът не си изкарваше тези разходи, той не би изразходвал своите средства и своя труд, за да обработва чужди ниви“ (цит. съч., стр. 40).

Най-после:

„Макар че капиталите се образуват отчасти от спестяванията, които се правят от печалбите на трудещите се класи, все пак понеже всички тези печалби се получават винаги от земята, защото всички те се изплащат или от дохода, или от производствените разходи на този доход, очевидно е, че и капиталите, също както и доходът, произтичат от земята; или, по-точно, те не са нищо друго освен натрупване на онази част от произвежданите от земята стойности, която притежателите на дохода или онези, които имат дял в него, могат всяка година да отделят настрана, като не я изразходват за задоволяване на своите потребности“ [стр. 66].

Напълно естествено е, че щом поземлената рента е единствената форма на принадената стойност, то натрупването на капитала има за източник само поземлената рента. Онова, което капиталистите натрупват по друг начин, те го късат от тяхната „работна заплата“ (от дохода им, предназначен за тяхното потребление, защото печалбата се разглежда именно като такъв вид доход).

Тъй като печалбата подобно на работната заплата се причислява към разходите по обработване на земята и само излишъкът образува дохода на поземления собственик, то в действителност този последният, въпреки отрежданото му почетно място, се отстранява от всякакво участие в разходите за обработка на земята и с това престава да бъде агент на производството — точно както у рикардианците.

Възникването на физиокрацията е било свързано както с опозицията срещу колбертизма, така и по-специално със скандалния крах на системата на Ло.

[4) СМЕСВАНЕ НА СТОЙНОСТТА С ПРИРОДНОТО ВЕЩЕСТВО (ПАОЛЕТИ)]

[234] Смесването, или по-точно отъждествяването на стойността с природното вещество, както и връзката на този възглед с цялата система от възгледи на физиократите ясно проличава в следващите извадки от съчинението на *Фердинандо Паолети* „I veri mezzi di render felici le societá" (отчасти насочено срещу Вери, който в своите „Meditazioni sulla Economia politica" (1771) се обяви против физиократите). (Паолети от Тоскана, посоченото съчинение — в XX том на изданието на Кустоди, Parte Moderna.)

„*Такова увеличение на количеството на материята*", каквото са „произведенията на земята", „несъмнено не съществува и никога не може да съществува в промишлеността, която дава на материята само форма, само я видоизменя; следователно промишлеността нищо не създава. Но, възразяват ми, промишлеността придава форма на материята, следователно тя е производителна; защото тя представлява производство ако не на материя, то на форма. Добре, аз не отричам това; но *това не е създаване на богатство, а, обратно, нищо друго освен разход*... Политическата икономия предполага и прави предмет на своите изследвания физическото и реалното производство, което съществува само в земеделието, тъй като единствено земеделието увеличава количеството на материалните предмети и продуктите, образуващи богатството... Промишлеността купува от земеделието суровини, за да ги сбработи. Промишленият труд, както вече казахме, дава само форма на тези суровини, но нищо не прибавя към тях и не ги умножава" (стр. 196—197). „Дайте на готвача известно количество грах, за да приготви обед; той ще го свари както следва и в готов вид ще ви го поднесе на масата, но ще поднесе същото количество, което е получил; обратно, дайте същото количество грах на градинаря, за да го повери на земята, и той след време ще ви върне най-малко четири пъти повече от полученото. Това именно е истинското и единствено производство" (стр. 197). „Вещите придобиват стойност благодарение на потребностите на хората. Ето защо стойността на стоките — или увеличаването на тази стойност — е следствие не на промишления труд, а на разходите на ония, които работят" (стр. 198). „Веднага щом се появи някаква модна промишлена стока, тя бързо се разпространява както вътре, така и вън от страната; и *много скоро* конкуренцията на другите промишленици и търговци понижава нейната цена до надлежното равнище, което ... се определя от стойността на суровините и на средствата за съществуване на работниците" (стр. 204—205).

[5) ЕЛЕМЕНТИ НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ У АДАМ СМИТ]

Измежду всички отрасли на производството природните сили се прилагат за производство в големи мащаби най-напред в земеделието. Прилагането на природните сили в промишлеността се хвърля на очи само на по-високо стъпало на развитие на промишлеността. От следващия по-долу цитат може да се види как А. Смит още тук отразява предисторията на едрата промишленост и затова изказва

физиократически възгледи, докато Рикардо му отговаря от гледна точка на съвременната промишленост.

[235] А. Смит в пета глава на втора книга на своя труд казва по отношение на поземлената рента:

„Тя е продукт на природата, който остава, след като се приспадне или възстанови всичко онова, което може да се смята за продукт на човека. Тя рядко съставлява по-малко от една четвърт от целия продукт и често е повече от една трета от него. Еднакво голямо количество производителен труд, изразходван в манифактурите, никога не може да даде толкова голяма маса новосъздаден продукт. *В манифактурите природата не прави нищо, всичко се прави от човека;* а полученият продукт винаги трябва да бъде пропорционален на силата на агентите на производството, които го създават."

В отговор на това Рикардо бележи в своите „Принципи" (второ издание, 1819 г., бележката на стр. 61 — 62):

„Нима природата не прави нищо за човека в промишлеността? Нима силите на вятъра и водата, които привеждат в движение нашите машини и кораби, са равни на нула? Нима атмосферното налягане и пъргавината на парата, които ни правят способни да заставяме най-изумителни машини да работят, не са дарове на природата? Аз не говоря за действието на топлината при размекването и топенето на металите, за действието на атмосферата в процесите на оцветяването и ферментацията. Не може да се назове нито един отрасъл на промишлеността, в който природата да не оказва помощ на човека, и при това щедра и безплатна помощ."

Физиократите разглеждат печалбата само като приспадане от рентата:

„Физиократите казват например за цената на парче дантела, че част от нея просто възстановява онова, което е потребил работникът, а друга част само преминава от джоба на един човек" { а именно земевладелеца } „в джоба на друг" (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. London, 1821, стр. 96).

От схващането на физиократите, които разглеждат печалбата (включително и лихвата) само като доход, който отива за потреблението на капиталиста, произтича и възгледът на А. Смит и икономистите след него, че натрупването на капитала дължи своя произход на личните лишения на капиталиста, на неговата пестеливост и въздържание. Физиократите можеха да твърдят това, защото те разглеждаха само поземлената рента като истински, икономически, така да се каже, законен източник на натрупването.

„Той", т. е. трудът на земеделеца — казва Тюрго, — „е единственият труд, който произвежда *повече от онова, което съставлява заплащането на труда*" (*Тюрго,* цит. съч., стр. 11).

По такъв начин печалбата тук е напълно включена в „заплащането на труда".

[236] „Земеделецът създава свръх това възстановяване" (на своята собствена работна заплата) „дохода на поземления собственик, а занаятчията не създава никакъв доход нито за самия себе си, нито за другите" (цит. съч., стр. 16). „Всичко, което земята произвежда за възстановяване на авансите от всякакъв вид и на печалбите на оня, който прави тези аванси, *не може да се разглежда като доход*, а само като *възстановяване на разходите по обработване на земята*" (цит. съч., стр. 40).

А. Бланки в „Histoire de l'économie politique", Bruxelles, 1839, стр. 139, казва за физиократите:

„Те смятаха, че трудът, прилаган за обработване на земята, произвежда не само онова, което е необходимо на работника за неговата собствена прехрана в течение на цялото работно време, но и известен *излишък от стойност*" (принадена стойност), „който може да бъде присъединен към масата на вече съществуващото богатство. Те наричаха този излишък *чист продукт*."

(Следователно те разглеждат принадената стойност във вида на онези потребителни стойности, в които тя е представена).

„Чистият продукт от тяхна гледна точка трябвало по необходимост да принадлежи на собственика на земята и е представлявал в негови ръце доход, с който той е можал напълно да разполага. А какво е било чист продукт на другите отрасли на производството? . . . Промишлениците, търговците, работниците, всички те са били разглеждани като служещи, *наемни работници* на земеделието, този върховен създател и разпределител на всички блага. Според системата на *икономистите*[18] продуктите на труда на всички тези хора представлявали само еквивалент на онова, което те са потребили през време на своята работа, така че след завършване на последната общата сума на богатствата оставала съвсем същата, каквато е била преди това, *стига само работниците или господарите да не слагат настрана*, т. е. *да не спестяват нещо от онова, което са имали право да потребят*. По този начин само трудът, приложен към земята, се е признавал за произвеждащ богатство, а трудът в другите отрасли на производството се разглеждал като *безплоден*, *защото той не бил водел до никакво увеличение на обществения капитал*."

{И така, физиократите виждали същността на капиталистическото производство в производството на принадена стойност. Именно това явление те трябвало да обяснят. В това се и състояла проблемата, след като те отхвърлили „печалбата от отчуждаване" на меркантилистката система.

„За да има пари" — казва *Мерсие де ла Ривиер*, — „човек трябва да ги купи, и след тази покупка той не става по-богат, отколкото е бил преди; той само е получил в пари същата стойност, която е дал в стоки" (Mercier de la Rivière. Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, том II, стр. 338).

Това се отнася както до [237] покупката, така и до продажбата, а също и до резултата на цялата метаморфоза на стоката, т. е. до резултата от продажбата и покупката, до размяната на различни стоки по тяхната стойност, т. е. до размяната на еквиваленти. Но откъде се взема в такъв случай принадената стойност, т. е. откъде се взема капиталът? Такава беше проблемата, която стоеше пред физио-

кратите. Тяхната грешка се заключаваше в това, че те смесваха *прираста на веществото*, който вследствие на естествения растеж на растенията и естественото размножение на животните отличава земеделието и скотовъдството от промишлеността, с *прираста на разменната стойност*. За тях основа беше потребителната стойност. А потребителната стойност на всички стоки, сведена, ако си послужим с термина на схоластиците, до универсална същност, беше за тях веществото на природата като такова, увеличение на което в дадена негова форма става само в земеделието}.

Преводачът на А. Смит Ж. Гарние, който сам беше физиократ, излага правилно физиократическата *теория на спестяването* и пр. Преди всичко той ни казва, че промишлеността — както твърдяха меркантилистите за всяко производство — може да създава принадена стойност *само* посредством „печалбата от отчуждаване", продавайки стоките над тяхната стойност, така че се извършва само ново разпределение на вече създадени стойности, а не присъединяване на нова стойност към създадените по-рано.

„Трудът на занаятчиите и промишлениците, който не открива никакъв нов източник за богатство, *може да носи печалба само при изгодна размяна* и има само чисто относителна стойност, която повече няма да съществува, ако отново не се представи случай *да се спечели от размяна*" (том V, стр. 266 от неговия превод на А. Смит „Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations", Paris, 1802)[19].

Или пък спестяванията, които те правят — стойността, която те запазват у себе си, след като приспаднат изразходваната от тях стойност — трябва да се извършват за сметка на намаляването на собственото им потребление.

„Макар трудът на занаятчиите и промишлениците да не може да добави към съвкупната маса на богатствата на обществото нищо друго освен спестяванията, правени от наемните работници и капиталистите, все пак чрез такива спестявания той може да спомага за обогатяване на обществото" (пак там, стр. 266).

И по-подробно:

„Работниците в земеделието обогатяват държавата със самия продукт на своя труд; обратно, работниците в промишлеността и търговията могат да я обогатяват *само със спестявания за сметка на своето собствено потребление*. Това твърдение на икономистите е следствие на прокараната от тях разлика между земеделски труд и промишлен труд и е толкова безспорно, както и самата тази разлика. В действителност трудът на занаятчиите и промишлениците може да добави към стойността на материята само *стойността* на техния собствен труд, т. е. стойността на работните заплати и печалбите, която е трябвало да донесе този труд съобразно с обикновената в дадена страна и в дадено време норма на работната заплата [238] и печалбата. Тези работни заплати, колкото и големи или малки да са те, са възнаграждение за труд; това е онова, което работникът по право може да потреби и което той по предположение потребява; защото само чрез потреблението той може да

се възползува от плодовете на своя труд, а в това се и състои в действителност цялото му възнаграждение. Също така и печалбите, колкото и малки или големи да са те, се разглеждат като нещо, което от ден на ден се потребява от капиталиста, при което естествено се предполага, че той съобразява своите наслаждения с размерите на дохода, който му носи неговият капитал. И така, ако работникът не се е отказал от известна част от удобствата, на които има право съобразно с обикновената норма на работната заплата, която му се пада *за неговия труд;* ако капиталистът не слага настрана част от дохода, който му носи неговият капитал — и единият, и другият биха потребили към момента на завършването на работата цялата стойност, която се получава от тази работа. По този начин след завършването на техния труд цялата маса на обществените богатства ще остане такава, каквато е била преди това, *ако те не спестят* част от онова, което са имали право да потребят и което биха могли да потребят, без да рискуват да бъдат обвинени в разточителство; в този случай цялата маса на обществените богатства ще се увеличи *с цялата стойност на тези спестявания.* Следователно с пълно право може да се каже, че лицата, заети в промишлеността и търговията, могат *да увеличават наличната съвкупна маса на общественото богатство само чрез лични лишения*" (пак там, стр. 263—264).

Гарние също така съвсем правилно налучква, че теорията на А. Смит за натрупване чрез спестяване почива на тази физиократическа основа (А. Смит е бил силно заразен от физиокрацията и никъде не разкрива това по-ярко, отколкото в своята критика на физиокрацията). Гарние казва:

„Най-после, ако икономистите твърдяха, че промишлеността и търговията мога да увеличават националното богатство само чрез лишения, то Смит също така казва, че промишлеността би работила напразно и капиталът на страната никога не би се увеличил, ако икономията не го увеличаваше със своите спестявания (книга II, глава 3). Следователно Смит напълно е съгласен с икономистите" и т. н. (пак там, стр.270.

[6) ФИЗИОКРАТИТЕ КАТО ПРИВЪРЖЕНИЦИ НА ЕДРОТО КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ЗЕМЕДЕЛИЕ]

[239] А. Бланки в горецитираното съчинение привежда като едно от непосредствените исторически обстоятелства, които са съдействували за разпространението на физиокрацията и дори на самото ѝ възникване, следното:

„От всички ценности, богато разцъфтели се в трескавата атмосфера на *системата*" (на Ло), „не остана нищо освен разорение, опустошение и банкрут. *Единствено поземлената собственост* оцеля в тази буря."

{Очевидно поради това именно у господин Прудон във „Philosophie de la Misère" поземлената собственост се явява едва след кредита.}

„Нейното положение даже се е подобрило, тъй като тя, може би *за пръв път* от времето на феодализма, започна да преминава от ръка в ръка и *да се раздробява в широк мащаб*" (цит. съч., стр. 138).

А именно:

„Безбройните премииавания от ръка в ръка, които са ставали под влияние на системата, сложиха началото на раздробяването на поземлената собственост... Поземлената собственост за пръв път излезе от състоянието на неподвижност, в което така дълго я държа феодалната система. Това беше наистина пробуждане на поземлената собственост за земеделие... Тя "(земята) „премина от режима на мъртвата ръка в режима на обръщението" (стр. 137—138).

Именно Тюрго се обявява — точно както *Кене* и другите привърженици на този последния — за *капиталистическо* производство в земеделието. Така Тюрго казва:

„Даването на земята под аренда... Този последен начин" (земеделие в голям мащаб, основано върху съвременната система на арендуване) „е най-изгодният от всички начини, но този начин е приложим само в страна, която вече е достатъчно богата" (виж *Тюрго*, цит. съч., стр. 21).

А Кене в своите „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole" казва:

„Земите, предназначени за отглеждане на зърнени храни, трябва, доколкото това е възможно, да се обединяват в големи ферми, експлоатирани от богати земеделци" (т. е. капиталисти), „защото в едрите земеделски предприятия — в сравнение с дребните — разходите за поддържане и ремонт на постройките се намаляват, производствените разходи тук са пропорционално много по-малки, а чистият продукт — много по-голям" [„Physiocrates", издание на Дер, част I, стр. 96—97].

Заедно с това в посоченото място Кене признава, че резултатите от увеличаването на производителността на земеделския труд се падат на „чистия доход" и следователно отиват преди всичко у поземления собственик, т. е. у притежателя на принадената стойност, и че относителното нарастване на последната произтича не от земята, а от обществените и тем подобни мероприятия за повишаване производителността на труда [240]. Защото в посоченото място той казва:

„Всяко изгодно" {т. е. изгодно за „чистия продукт"} „спестяване на труда, който може да бъде извършен с помощта на животни, машини, водна сила и др. т., отива в полза на населението" и т. н.

В същото време Мерсие де ла Ривиер (цит. съч., том II, стр. 407) смътно долавя, че принадената стойност, поне в промишлеността (Тюрго, както споменахме по-горе, разпростира това върху всички отрасли на производството), има някакво отношение към самите промишлени работници. В посоченото място той възкликва:

„Сдръжте своя възторг, вие, слепи поклонници на измамните продукти на промишлеността! Преди да възхвалявате нейните чудеса, отворете си очите и вижте колко бедни или, най-малкото, стеснени в средствата са същите тези работници, които владеят изкуството да превръщат двадесет су в стойност, равна на хиляда екю! *Кой прибира това огромно увеличение на стойността? Погледнете: онези, от ръцете на които то се създава, не знаят доволство! Отнасяйте се предпазливо към този контраст!*"

[7) ПРОТИВОРЕЧИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА ФИЗИОКРАТИТЕ ФИЗИОКРАТИТЕ И ФРЕНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ]

Противоречията в системата на икономистите, взета като цяло. Между привържениците на абсолютната монархия беше и Кене.

„Властта трябва да бъде единна... В управлението системата на противодействуващи една на друга сили е гибелна, тя само свидетелствува за раздор сред висшите и за угнетяване на низшите" (в цитираните по-горе „Maximes générales" etc [„Physiocrates", издание на Дер, част I, стр. 81)].

Мерсие де ла Ривиер пише:

„Вече поради това, че човекът е предназначен да живее в общество, той е предназначен да живее под властта на деспотизма" („Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", том, I, стр. 280).

А отгоре на това и „приятелят на народа"[20] маркиз де Мирабо, Мирабо-бащa! И тъкмо тази школа със своето laissez faire, laissez aller отхвърля колбертизма и изобщо всяка намеса на правителството в дейността на гражданското общество. Тя позволява на държавата да живее само в порите на това общество, както според учението на Епикур боговете обитават в порите на вселената! Прославата на поземлената собственост се превръща на практика в искане данъците да се пренесат изключително върху поземлената рента, а това крие в себе си възможност за конфискация на поземлената собственост от държавата — точно както у радикалната част от рикардианците[21]. Френската революция въпреки възраженията на Редерер и други прие тази данъчна теория.

Самият Тюрго е радикален буржоазен министър, дейността на който беше увод към френската революция. При целия си мнимо-феодален облик физиократите работят ръка за ръка с енциклопедистите. [240]

[241] Тюрго се опитваше да изпревари мероприятията на френската революция. С *февруарския* едикт от *1776 г.* той ликвидира цеховете. (Този едикт беше отменен три месеца след неговото публикуване.) Също така Тюрго освободи селяните от пътна повинност и се опитваше да въведе единен данък върху поземлената рента[22].

[241] По-късно ние ще се върнем още веднаж към голямата заслуга на физиократите в анализа на капитала[23].

Следователно тук засега имаме следното. По мнението на физиократите принадената стойност дължи своя произход на производителността на особен вид труд, земеделието. А тази особена производителност дължи своето съществуване изобщо и изцяло на самата природа.

Според меркантилистката система принадената стойност е само относителна: онова, което се печели от един, се губи от друг. „Печалба от отчуждаване“, или „колебание на везните на богатството между участвуващите страни“*. Ето защо, ако разглеждаме съвкупния капитал на някоя страна, то вътре в страната не става в действителност никакво образуване на принадена стойност. То може да става само в сношенията на една нация с други нации. И излишъкът, който една нация реализира по отношение на друга, се изразява в пари (търговски баланс), тъй като именно парите представляват непосредствена и самостоятелна форма на разменната стойност. Противоположно на това — защото меркантилистката система на дело отрича образуването на абсолютна принадена стойност — физиокрацията желае да обясни последната: *„чистия продукт“*. Тъй като вниманието на физиократите е приковано към потребителната стойност, земеделието им изглежда като *единствен създател на този „чист продукт“*.

[8) ВУЛГАРИЗИРАНЕ НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКОТО УЧЕНИЕ У ПРУСКИЯ РЕАКЦИОНЕР ШМАЛЦ]

Един от най-наивните представители на физиокрацията — колко далеч е той от Тюрго! — ние срещаме в лицето на стария специалист по откриване на демагозите[24], пруския кралски таен съветник Шмалц. Шмалц казва например следното:

„Ако природата му плаща“ (на поземления собственик) „*лихва двойно по-висока от установената от закона парична лихва,* то на какво разумно основание той би могъл да бъде лишен от този доход?“ („Économie politique“, traduit par Henri Jouffroy etc., tome I, Paris, 1826, стр. 90)[25].

Минимумът работна заплата се формулира от физиократите така, че потреблението (или разходите) на работниците е равно на *получаваната от тях* работна заплата. Или както господин Шмалц изразява това в обща форма:

* Виж настоящия том, част I, стр. 9 — 11. *Ред.* 11.

„Средната работна заплата в една или друга професия е равна на това, което човек от дадена професия потребява средно през време на своята работа“ (цит. съч., стр. 120).

[По-нататък четем у Шмалц:

„*Поземлената рента* е единственият елемент на националния доход; [242] както лихвите върху вложения капитал, така и работната заплата за всички видове труд само пренасят от една ръка в друга продукта на тази поземлена рента“ (цит. съч., стр. 309—310).

„Богатството на нацията се заключава само в способността на почвата ежегодно да произвежда поземлена рента“ (цит. съч., стр. 310). „Ако се обърнем към самите основи, към първичните елементи на *стойността* на всички предмети, каквито и да бъдат тези предмети, ще трябва да признаем, че тази стойност не е нищо друго освен стойност на простите продукти на природата. Това значи, че макар трудът и да придава на предметите нова стойност и по такъв начин да увеличава тяхната цена, все пак тази нова стойност, или тази цена, се състои само от сумата на стойностите на всички онези продукти на природата, които са били потребени от работника или са били употребени от него така или иначе, за да им даде нова форма“ (цит. съч., стр. 313).

„Този вид труд“ (земеделието в собствения смисъл на думата) „е единственият, който до известна степен може да се нарече производителен, тъй като само той съдейства на производството на *нови тела*... Трудът в обработващата промишленост само придава нова форма на телата, произведени от природата“ (цит. съч., стр. 15—16).

[9) РАННА КРИТИКА НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКИЯ ПРЕДРАЗСЪДЪК ПО ВЪПРОСА ЗА ЗЕМЕДЕЛИЕТО (ВЕРИ)]

Срещу предразсъдъка на физиократите.

Вери (Пиетро), „Meditazioni sulla Economia politica“ (напечатано за пръв път в 1771 г.), XV том, издание на Кустоди, Parte Moderna.

„Всички явления на вселената, били те създадени от човешка ръка или от всеобщите закони на природата, не ни дават идея за действителното *сътворение* на материята, а ни дават само идея за нейното *видоизменение*. *Съединение* и *разделяне* — ето единствените елементи, които открива човешкият разум, анализирайки идеята за *производството*. *Производство на стойност и богатство* в еднаква степен става както когато земята, въздухът и водата се превръщат на нивата в пшеница, така и когато под ръката на човека лепкавите секреции на насекомите се превръщат в копринена тъкан, или когато отделни късове метал се съединяват в едно цяло, за да се създаде от тях часовниковият механизъм“ (стр. 21—22).

По-нататък:

„Физиократите наричат „класата на промишлените работници *безплодна*, защото според тях *стойността на промишлените изделия е равна на суровините* плюс *хранителните средства, потребявани от промишлените работници през време на обработката на тези суровини*“ (стр. 25).

[243] Вери, напротив, обръща внимание върху постоянната бедност на земеделците, противоположно на прогресиращото обогатяване на промишлените работници, и след това продължава:

„Това показва, че промишленикът получава във вземаната от него цена не само *възстановяване на онова, което е потребено, но и известна сума свръх това, и тази сума представлява ново количество стойност, създадено* в производството в продължение на годината" (стр. 26). „Новопроизведената стойност е следователно онази част от цената на земеделския или промишления продукт, която образува *излишъка свръх първоначалната стойност* на материалите и необходимите при тяхното обработване потребителни разходи. В земеделието подлежат на приспадане семената и потреблението на земеделеца; в промишлеността също се приспадат суровините и потреблението на работника и се създава ежегодно *нова стойност* точно толкова, *колкото остава след това приспадане*" (стр. 26—27).

[Глава трета]

АДАМ СМИТ

[1) ДВЕ РАЗЛИЧНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НА СТОЙНОСТТА У СМИТ: ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СТОЙНОСТТА ЧРЕЗ КОЛИЧЕСТВОТО ИЗРАЗХОДВАН ТРУД, СЪДЪРЖАЩО СЕ В СТОКАТА, И ОПРЕДЕЛЯНЕТО Й ЧРЕЗ КОЛИЧЕСТВОТО ЖИВ ТРУД, КУПУВАН В РАЗМЯНА СРЕЩУ ТАЗИ СТОКА]

А. Смит, както и всички заслужаващи внимание икономисти, възприе от физиократите понятието средна работна заплата, което той нарича „естествена цена на работната заплата":

„Човек винаги трябва да има възможност да живее от своя труд и работната му заплата трябва най-малкото да бъде достатъчна за неговото съществуване. Тя в повечето случаи трябва дори да надвишава малко това равнище, тъй като иначе за работника би било невъзможно да издържа семейството си и расата на тези работници би изчезнала още в първото поколение" (том I, книга I, глава 8, стр. 136).

А. Смит констатира напълно определено, че развитието на производителните сили на труда не е в полза на самия работник. Така ние четем у него (книга I, глава 8, издание на Мак-Кълък, Лондон, 1828):

„Продуктът на труда съставлява естественото възнаграждение за труда, или неговата работна заплата. В първобитното състояние на обществото, което предшествува *възникването на частната собственост върху земята и натрупването на капитала*, целият продукт на труда принадлежи на работника. Той не е принуден да дели нито със земевладелец, нито с господар. Ако това състояние на обществото продължаваше да съществува, заплащането за труда *би нараствало заедно с увеличаването на производителните сили на труда*, пораждано от *разделението на труда*. Всички предмети би трябвало постепенно да стават по-евтини."

{Във всеки случай — всички предмети, които изискват по-малко количество труд за своето възпроизводство. Но те не само „би трябвало да стават по-евтини, но и в действителност са станали по-евтини".}

„За тяхното производство би било необходимо все по-малко количество труд; а тъй като при такова положение на нещата стоките, за производството на които е изразходвано еднакво количество труд, естествено биха се разменяли една срещу

друга, те съответно биха могли да се купят [244] с по-малко количество труд . . . Обаче това първобитно състояние на обществото, при което работникът получава целия продукт на своя труд, *не е могло да се запази след възникването на частната собственост върху земята и натрупването на капитала.* Това положение на нещата отиде следователно в миналото дълго преди да бъдат постигнати най-значителните успехи в увеличаването на производителните сили на труда, и поради това би било безполезно да се изследва по-нататък какво влияние би могло да окаже това положение на нещата върху възнаграждението за труда, или върху работната заплата" (том I, стр. 107—109).

Тук А. Смит твърде тънко отбелязва, че развитието на производителната сила на труда започва в действително големи размери едва от момента, когато трудът е превърнат в наемен труд и когато условията на труда вече му противостоят, от една страна, като поземлена собственост, а от друга — като капитал. Следователно развитието на производителната сила на труда започва едва при такива условия, при които самият работник вече не може да си присвои резултатите от това развитие. Ето защо съвсем безполезно е да се изследва какви последствия би имало (или би трябвало да има) това увеличение на производителните сили за „работната заплата"— която тук е равна на продукта на труда — при предпоставката, че продуктът на труда (или стойността на този продукт) принадлежи на самия работник.

А. Смит е твърде дълбоко заразен от физиократическите представи и през неговото съчинение преминават понякога цели наслоения, които принадлежат на физиократите и напълно противоречат на възгледите, изложени от самия него. Например в учението за поземлената рента и т. н. За нашата цел могат да бъдат оставени съвсем без внимание тези нехарактерни за Смит съставни части на неговия труд, в които той се явява просто като физиократ [26].

В първата част на това съчинение, във връзка с анализа на стоката, аз вече показах[27] как А. Смит се колебае между различните определения на разменната стойност, а именно — между определението на стойността на *стоките* чрез количеството необходим за тяхното производство труд и определянето ѝ чрез онова количество жив труд, с което може да бъде купена стоката, или, което е също, с онова количество стока, с което може да бъде купено определено количество жив труд; първото определение у Смит ту се смесва с второто, ту се измества от него. Във второто от тези определения Смит прави мярка на стойността на стоките *разменната стойност* на труда, фактически — *работната заплата*; защото работната заплата е равна на количеството стоки, което се получава в замяна на определено количество жив труд, или е равна на количеството труд, което може да бъде купено за определено количество стоки. Но стойността на труда или, по-точно, на работната

сила, както и стойността на всяка друга стока е подложена на изменения и по нищо специфично не се различава от стойността на другите стоки. Тук за мащаб на стойността и основание за нейното обяснение се обявява самата стойност — получава се следователно омагьосан кръг.

Обаче от по-нататъшното изложение ще проличи, че тези колебания и това смешение на съвсем разнородни определения не отклоняват Смит от пътя на неговите изследвания за природата и произхода на принадената стойност, тъй като навсякъде, където Смит развива своите положения, той всъщност, даже без да съзнава, се придържа към правилното определение на разменната стойност на стоките, а именно към определянето ѝ чрез съдържащото се в стоките количество изразходван за тях труд, или чрез работното време. [244]

[VII — 283 а] {С много примери може да се покаже колко често А. Смит в своето съчинение — там, където обяснява действителни факти — разглежда съдържащото се в продукта количество труд като стойност и като фактор, който определя стойността. Част от този материал е цитирана у Рикардо[28]. Върху това е изградено цялото учение на Смит за влиянието, което разделението на труда и усъвършенстването на машините оказват върху цената на стоките. Тук е достатъчно да се посочи само едно място. В 11-а глава на първа книга А. Смит говори за поевтиняването на много манифактурни стоки по него време в сравнение с предшествуващите столетия, относно което той бележи:

„Необходимо е било много по-голямо количество труд [283b], за да се изработят тези предмети, и затова, доставени на пазара, те е трябвало да се продават или да се разменят срещу цената на по-голямо количество труд" (том II, стр. 156)}. [VII—283b]

[VI—245] Освен това посоченото противоречие и преминаването от един начин на обяснение към друг имат у А. Смит по-дълбока основа. (Рикардо, разкривайки противоречието на Смит, не е забелязал тази по-дълбока основа, не е дал правилна оценка на разкритото от него противоречие, а затова и не го е разрешил.) Да приемем, че всички работници са стокопроизводители, че те не само произвеждат своите стоки, но и ги продават. Стойността на тези стоки е определена от съдържащото се в тях необходимо работно време. Следователно, ако тези стоки се продават по тяхната стойност, то срещу стока, която е продукт на дванадесетчасово работно време, работникът купува пак дванадесетчасово работно време във формата на друга стока, т. е. дванадесетчасово работно време, овеществено в друга потребителна стойност. По такъв начин стойността на неговия труд е равна на стойността на неговата стока, т. е. равна е на продукта на дванадесетчасово работно време. Про-

дажбата и следващата подир нея покупка, с една дума, целият процес на размяната — метаморфозата на стоката, — не променя нищо в цялата работа. Той променя само вида на потребителната стойност, в която е представено това дванадесетчасово работно време. Следователно стойността на труда е равна на стойността на продукта на труда. Първо, в стоките — доколкото тяхната размяна се извършва съобразно с тяхната стойност — се разменят равни количества овеществен труд. А, второ, определено количество жив труд се разменя срещу равно количество овеществен труд, тъй като, от една страна, живият труд се овеществява в продукта, в стоката, принадлежаща на работника, а, от друга страна, тази стока на свой ред се разменя срещу друга стока, в която се съдържа еднакво голямо количество труд. Следователно всъщност определено количество жив труд се разменя срещу еднакво голямо количество овеществен труд. По такъв начин не само стоката се разменя срещу стока в съотношението, в което в тези стоки са представени в овеществен вид еднакви количества работно време, но и известно количество жив труд се разменя срещу стока, в която е представено в овеществен вид същото количество труд.

При тази предпоставка стойността на труда (количеството стока, което може да бъде купено срещу дадено количество труд, или количеството труд, което може да бъде купено срещу дадено количество стока) би могла да придобие значение на мярка на стойността на стоката точно така, както и съдържащото се в стоката количество труд. Това би било възможно поради това, че стойността на труда би изразявала, в овеществен вид, такова негово количество, което винаги би било равно на количеството жив труд, необходимо за производството на тази стока — с други думи: определено количество живо работно време винаги би получавало в свое разпореждане такова количество стока, в което би било представено, в овеществен вид, също толкова работно време. Но при всички начини на производство — а особено при капиталистическия начин на производство, — където вещевените условия на труда принадлежат на една (или няколко) класи, а на друга класа, на работническата класа, принадлежи, обратно, само работната сила, съществува тъкмо противоположното явление. Продуктът на труда, или стойността на продукта на труда, не принадлежи на работника. Определено количество жив труд не получава в свое разпореждане равно на него количество овеществен труд; с други думи, определено количество овеществен в стоката труд получава в свое разпореждане по-голямо количество жив труд от онова, което се съдържа в самата стока.

Но тъй като А. Смит съвсем правилно взема за изходна точка стоката и размяната на стоките и поради това у него производи-

телите първоначално противостоят един на друг само като стокопритежатели — като продавачи на стоки и купувачи на стоки, — той открива (на него така му се струва), че в размяната между капитал и наемен труд, между [246] овеществен труд и жив труд, общият закон веднага губи сила и стоките (тъй като и трудът е стока, доколкото се купува и продава) се разменят вече не съобразно с представените в тях количества труд. *Оттук* той прави извода, че щом условията на труда противостоят вече на наемния работник във формата на поземлена собственост и капитал, работното време престава да бъде иманентна мярка, регулираща разменната стойност на стоките. Смит по-скоро би трябвало — както правилно отбелязва по негов адрес Рикардо — да направи обратния извод, — че изразите „количество труд" и „стойност на труда" са престанали да бъдат тъждествени и че следователно относителната стойност на стоките, макар да се регулира от съдържащото се в тях работно време, не се регулира вече от стойността на труда, тъй като последният израз е оставал правилен само дотогава, докогато е бил тъждествен с първия. По-нататък, във връзка с Малтус[29], ще можем да посочим, че дори в случай, когато работникът би присвоявал своя собствен продукт, т. е. стойността на своя собствен продукт, само по себе си неправилно и нелепо ще бъде да се приема тази стойност, или стойността на труда, за мярка на стойностите в същия смисъл, в който работното време, или самият труд, са мярка на стойностите и елемент, който създава стойност. Дори и в този случай трудът, купуван с дадена стока, не би могъл да има значението на мярка в същия смисъл, в който това значение е свойствено на труда, съдържащ се в същата стока. Единият би бил само показател на другия.

Във всеки случай А. Смит чувствува, че от закона, определящ размяната на стоките, е трудно да се изведе размяната между капитал и труд, която има очевидно за своя основа съвършено противоположни и противоречещи на този закон принципи. И това противоречие оставаше необяснимо, докато капиталът се противопоставяше направо на труда, а не на работната сила. А. Смит добре знаеше, че работното време, изразходвано за възпроизводството и издръжката на работната сила, твърде много се отличава от труда, който тя самата може да изпълни. По този въпрос той дори се позовава на съчинението на Кантион „Essai sur la nature du commerce".

„Този автор" — пише Смит за Кантион — „добавя, че трудът на един здрав и силен роб има двойно по-голяма стойност от разходите за неговата издръжка, а трудът на най-слабия работник, както той мисли, не може да струва по-малко от труда на силния роб" (книга I, глава 8, стр. 137. Превод на *Гарние*, том I).

От друга страна, чудно е, че А. Смит не е разбрал колко малко общо има обстоятелството, което го е смутило, със закона, който регулира размяната на една стока срещу друга. Размяната на стоките *А* и *В* пропорционално на съдържащото се в тях работно време ни най-малко не се нарушава от пропорциите, в които производителите на тези стоки разпределят помежду си продуктите *А* и *В* или, по-точно, тяхната стойност. Ако една част от продукта *А* се пада на поземления собственик, друга — на капиталиста, трета — на работника, то каквито и да бъдат получаваните от тях дялове, това ни най-малко не изменя положението на нещата, че самото *А* се разменя срещу *В* съобразно със своята стойност. Съотношението на работното време, съдържащо се във всяка от двете стоки — *А* и *В*, ни най-малко не зависи от това, как съдържащото се в *А* или *В* работно време се присвоява от различни лица.

„Когато се извърши размяна на сукно срещу платно, производителите на сукно ще имат в платното също такива дялове, каквито са имали преди в сукното" („Misère de la philosophie", стр. 29)[30].

Такъв е и доводът, който рикардианците с пълно право изтъкваха впоследствие срещу [247] А. Смит. Също и малтусианецът Джон Кейзнов пише:

„Не трябва да се смесват размяната на стоките и тяхното разпределение . . . Обстоятелствата, които оказват влияние върху размяната, не винаги действуват върху разпределението. Например, намаляването на производствените разходи на една определена стока ще измени нейното отношение към всички останали; но то съвсем не трябва непременно да измени разпределението на същата тази стока или по какъвто и да било начин да повлияе върху разпределението на другите стоки. От друга страна, общото намаляване на стойността, *разпростиращо се еднакво върху всички* стоки, не ще измени тяхното взаимно съотношение. То може да се отрази — но може и да не се отрази — върху тяхното разпределение" и т. н. (*Джон Кейзнов*, в предговора към неговото издание на книгата на *Малтус* „Definitions in Political Economy", London, 1853).

Но тъй като самото „разпределение" на стойността на продукта между капиталиста и работника се основава върху размяна на стоки — върху размяната на стоките и работната сила, — това естествено предизвиква объркване у А. Смит. Обстоятелството, че А. Смит приема за мярка на стойността и стойността на труда, или покупателната сила на една или друга стока (или на парите) по отношение на труда, води до нарушаване на хода на неговите мисли там, където той излага теорията на цените, изследва действието на конкуренцията върху нормата на печалбата и т. н., лишава изобщо неговото съчинение от всякакво единство и дори става причина голям брой съществени въпроси да отпаднат от кръга на неговото изследване. Обаче това, което ей-сега ще видим, не е повлияло върху *общия* ход на неговите мисли относно *принадената стойност*, тъй

като Смит тук винаги се придържа о правилното определение на стойността чрез изразходваното време, което се съдържа в различните стоки.

И така да преминем сега към неговата трактовка на въпроса.

Но предварително трябва да споменем още едно обстоятелство. А. Смит смесва различни неща. Първо, в пета глава на първа книга той казва:

„Човек е богат или беден в зависимост от това, в каква степен притежава средства, за да си достави предмети от първа необходимост, удобства и удоволствия. Но след като разделението на труда се установи във всички отрасли, човек е в състояние да добива със собствен труд само малка част от тези предмети; значително по-голяма част от тях той трябва да получава *от труда на други хора;* и той ще бъде богат или беден *в зависимост от това, колко голямо е количеството труд, с което той може да разполага или което може да купи.* Ето защо *стойността на всяка стока* за оня, който, притежавайки я, възнамерява *да я разменя срещу други предмети,* а не да я използува или лично да я потреби, *е равна на количеството труд,* което тази *стока може да купи или получи в свое разпореждане.* Следователно трудът представлява *действителна* мярка на *разменната стойност* на всички стоки" (том I, стр. 59—60).

По-нататък:

„*Те" (стоките)* „съдържат *стойността на известно количество труд, което ние разменяме срещу онова,* което *съгласно нашето предположение* [248] *съдържа в дадено време стойността на също такова количество труд . . .* Не със злато или сребро, а само с труд са били придобити първоначално всички богатства на света; и тяхната стойност за оня, който ги владее и който иска да ги разменя срещу каквито и да било нови продукти, е точно равна на количеството труд, което той е в състояние да купи срещу тях или да получи в свое разпореждане" (книга I, глава 5, стр. 60—61).

И на края:

„Както казва господин Хобс, *богатството* е *сила;* но човек, който придобива или получава по наследство голямо състояние, не придобива непременно заедно с него политическа, гражданска или военна власт . . . Силата, която незабавно и пряко му дава това богатство, не е нищо друго освен покупателна сила; това е правото да се разпорежда с *всеки труд на друг човек и л и с всеки продукт на този труд, който се намира на пазара"* (пак там, стр. 61).

Ние виждаме, че навсякъде тук Смит смесва *„труда на друг човек"* с *„продукта на този труд"*. Откакто се е установило разделението на труда, разменната стойност на стоката, принадлежаща на едно лице, се изразява в чуждите стоки, които това лице е в състояние да купи, т. е. в количеството чужд труд, съдържащо се в тези стоки, в количеството овеществен чужд труд. И това количество чужд труд е равно на количеството труд, което се съдържа в неговата собствена стока. Смит заявява напълно определено:

„Стоките съдържат стойността на известно количество труд, което ние разменяме срещу онова, което, съгласно нашето предположение съдържа в дадено време *стойността на също такова количество труд"*.

Тук ударението е поставено върху породената от *разделението на труда* промяна, изразяваща се в това, че богатството се състои вече не в продукта на собствения труд, а в количеството чужд труд, което тази стока получава в свое разпореждане — в количеството обществен труд, което тя е в състояние да купи и което се определя от количеството труд, съдържащо се в самата нея. Всъщност тук се съдържа само понятието разменна стойност — мисълта, че моят труд определя моето богатство само като обществен труд, че то следователно се определя от продукта на моя труд, който предоставя в мое разпореждане равно количество обществен труд. Моята стока, която съдържа определено количество необходимо работно време, ми дава възможност да се разпореждам с всяка друга стока с равна стойност, следователно с равно количество чужд труд, овеществен в други потребителни стойности. Тук ударението се поставя върху предизвиканото от разделението на труда и от разменната стойност приравняване на *моя* труд към *чуждия* труд, с други думи, към обществения труд (от Адам се изплъзва това, че и *моят* труд, или трудът, който се съдържа в моите стоки, е вече *обществено* определен и че той съществено е изменил своя характер), а съвсем не върху разликата между *овеществен* труд и *жив* труд и върху специфичните закони на тяхната размяна. В действителност А. Смит казва тук само, че стойността на стоките се определя от съдържащото се в тях работно време и че богатството на стокопритежателя се състои в количеството обществен труд, с което той разполага.

Обаче отъждествяването на *труда* и *продукта на труда* [249] действително дава още тук първия повод определението на стойността на стоките чрез съдържащото се в тях количество труд да бъде смесвано с определението на тяхната стойност чрез количеството жив труд, което може да бъде купено срещу тези стоки, т. е. с определението на стойността на стоките чрез стойността на труда. Ако А. Смит казва:

„Богатството на човека е по-голямо или по-малко в точно съответствие с величината на тази сила, т. е. с количеството труд на други хора, с което той благодарение на своето богатство може да разполага, или, *което е същото*" (ето къде е погрешното отъждествяване!), *„с продукта на труда на други хора,* който той може да купи" (пак там, стр. 61) —

то също така той би могъл да каже: богатството на човека се намира в съответствие с количеството обществен труд, което се съдържа в неговите собствени стоки, които образуват неговото „богатство". Това именно и отбелязва Смит:

„Те" (стоките) „съдържат стойността на известно количество труд, което ние разменяме срещу онова, което, съгласно нашето предположение, съдържа в дадено

време стойността на *също такова количество труд*". (Думата *„стойност"* тук е излишна и безсмислена.)

Неправилният извод проличава още в същата пета глава, когато той например казва:

„По такъв начин трудът, стойността на който никога не се изменя, е единствено действителната и окончателна мярка, която във всички времена и навсякъде може да служи за оценка и сравнение на стойностите на всички стоки" (пак там, стр. 66).

Това, което е вярно по отношение на самия труд, а оттук и на неговата мярка, работното време — именно че стойността на стоките винаги е пропорционална на овещественото в тях работно време, както и да се изменя *стойността на труда*, — се приписва тук на самата тази изменчива стойност на труда.

Тук А. Смит разглежда още само стоковата размяна изобщо: природата на разменната стойност, на разделението на труда, а също и природата на парите. Участниците в размяната противостоят още един на друг само като стокопритежатели. Те купуват чужд труд във формата на стока, така както и техният собствен труд се явява във формата на стока. Ето защо количеството обществен труд, с което те се разпореждат, е равно на количеството труд, съдържащо се в стоката, посредством която те самите купуват. Но когато А. Смит в следващите глави минава към размяната между овеществен труд и жив труд, между капиталист и работник, и при това *подчертава*, че сега вече стойността на стоката се определя не от количеството труд, което се съдържа в самата нея, а от различаващото се от тази величина количество чужд жив труд, което може да се получи в разпореждане посредством тази стока, т. е. да се купи — то това в действителност съвсем не означава, че самите стоки се разменят сега вече не съобразно със съдържащото се в тях работно време. Това означава само, че *обогатяването*, увеличението на съдържащата се в стоката стойност и степента на това увеличение зависят от по-голямото или по-малко количество жив труд, привеждано в движение от овеществения труд. И в такъв именно смисъл това е правилно. Но у Смит това остава неясно.

[2) ОБЩАТА КОНЦЕПЦИЯ НА СМИТ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ. СХВАЩАНЕТО ЗА ПЕЧАЛБАТА, ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА И ЛИХВАТА КАТО ПРИСПАДАНЕ ОТ ПРОДУКТА НА ТРУДА НА РАБОТНИКА]

[250] В шеста глава на първа книга А. Смит минава от отношенията, при които се предполага, че производителите противостоят един на друг само като продавачи на стоки и стокопритежатели,

към отношенията на размяна между притежателите на условията на труда и притежателите само на работна сила.

„В онова първобитно, неразвито състояние на обществото, което *предшествува натрупването на капиталите и възникването на частната собственост върху земята*, единствената основа, която можела да даде мерило за размяната, е било, както изглежда, *количеството труд, необходимо за придобиване на различни предмети на размяната*... Напълно естествено е, че продукт, за изработването на който са необходими обикновено два дни или два часа труд, ще има двойно по-голяма стойност от продукт, за изработването на който са необходими обикновено едни ден или един час труд“ (том I, книга I, глава 6, стр. 94—95. Превод на Гарние).

И така работното време, необходимо за произвеждане на различни стоки, определя съотношението, в което те се разменят една срещу друга, с други думи — тяхната *разменна стойност*.

„При такова положение на нещата целият продукт на труда принадлежи на работника, и количеството труд, обикновено изразходвано за придобиване или за производство на някоя стока, е единственото обстоятелство, определящо количеството труд, което обикновено може да бъде купено, придобито в разпореждане или разменено срещу тази стока“ (пак там, стр. 96).

Следователно: при такава предпоставка работникът е обикновен продавач на стоки, и един човек се разпорежда с труда на друг само дотолкова, доколкото със своята стока той купува стоката на другия. По такъв начин посредством своята стока той получава в свое разпореждане само такова количество труд на друг човек, каквото се съдържа в неговата собствена стока, тъй като те и двамата разменят помежду си само стоки, а разменната стойност на стоките се определя от съдържащото се в тях работно време или количество труд.

Но — продължава Адам:

„Щом *в ръцете на отделни лица се натрупват запаси*, някои от тях започват естествено да се ползуват от тези запаси, за да дадат работа на трудолюбиви хора, снабдявайки ги с материали и със средства за съществуване, *с намерението да извлекат печалба от продажбата на продуктите на техния труд*, *или от това, което трудът на тези работници присъединява към стойността на обработваните материали*“ (пак там, стр. 96).

Преди да преминем по-нататък, нека се спрем за малко на този цитат. Преди всичко, откъде се вземат „трудолюбиви хора“, които нямат нито средства за съществуване, нито материал за труд — хора, които нямат почва под краката си? Ако освободим израза на Смит от неговата наивна форма, смисълът му ще се сведе до следното: капиталистическото производство води своето начало от момента, когато условията на труда стават собственост на една класа, а в разпореждане на друга класа остава само работната сила. Това отделяне на труда от условията на труда образува именно предпоставката на капиталистическото производство.

Но, второ, какво има предвид А. Смит, като твърди, че „работодателите“ използват работниците *„с намерението да извлекат печалба от продажбата на продуктите на техния труд,* ***или*** от това, което трудът [251] на тези работници присъединява към стойността на обработваните материали“? Иска ли той с това да каже, че печалбата възниква от *продажбата,* че стоката се продава *над* нейната стойност, че печалбата следователно е това, което Стюърт нарича „печалба от отчуждаване“, която не е нищо друго освен „колебание на везните на богатството между участвуващите страни“*? Ето какъв отговор дава той самият:

„При размяната на *готово изделие* срещу пари *или срещу труд* (ето пак източник на нова грешка), „или срещу други стоки, към онова, с което се заплаща цената на материалите и на работната заплата на работниците, *трябва да бъде прибавена и известна сума,* съставляваща печалбата на предприемача, който рискува своя капитал в тази работа“ (пак там).

Към този „риск“ ще трябва да се върнем в по-нататъшното изложение, в главата за апологетичните обяснения на печалбата (виж тетрадка VII, стр. 173)[31]. Възниква ли тази „известна сума, съставляваща *печалбата* на предприемача при размяната на готово изделие“, от продажбата на стоката над нейната стойност, е ли тя Стюъртовата „печалба от отчуждаване“?

„Ето защо“ — продължава непосредствено след това Адам — *„стойността, която работниците присъединяват към материала,* се разпада *сега*“ (откакто е възникнало капиталистическото производство) *„на две части, едната от които заплаща тяхната работна заплата, а другата заплаща на предприемача върху цялата сума на капитала, авансиран във форма на работна заплата и сурови материали*“ (пак там, стр. 96—97).

И така тук Смит изрично заявява: печалбата, получавана при продажбата на „готово изделие“, възниква не от *самата продажба,* не от това, че стоката се продава *над* нейната стойност — тя не е „печалба от отчуждаване“. Работата стои тъкмо наопаки. Стойността, т. е. количеството труд, прибавяно от работниците към материала, се разпада на две части. Едната част заплаща работната заплата на работниците или е вече заплатена чрез получената от работниците работна заплата. Във формата на тази част работниците дават само такова количество труд, каквото са получили във формата на работна заплата. Другата част образува печалбата на капиталиста, т. е. тя представлява определено количество труд, което капиталистът продава, макар и да не го е заплатил. Следователно, щом капиталистът продава стоката по нейната стойност, т. е. по количеството на съдържащото се в нея работно време, с други думи, щом размяната

* Виж настоящия том, стр. 9—11. *Ред.*

на тази стока срещу други стоки се извършва съгласно закона за стойността, печалбата на капиталиста произтича от това, че той, без да е *заплатил* една част от съдържащия се в стоката труд, все пак я *продава.* С това А. Смит сам опровергава своята мисъл, че ако целият продукт на труда на работника вече не му принадлежи и той е принуден да дели този продукт — или неговата стойност — със собственика на капитала, с това се премахва законът, според който съотношението, в което стоките се разменят една срещу друга, или тяхната разменна стойност, се определя от количеството на овеществено в тях работно време. Нещо повече, той извежда печалбата на капиталиста именно от това, че последният не е заплатил част от присъединения към стоката труд, откъдето и възниква печалбата, която той получава при продажбата на стоката. Ние ще видим как по-нататък Смит в още по-буквален смисъл извежда печалбата от труда, изпълняван от работника свръх количеството труд, с което работникът *заплаща* — т. е. възстановява с еквивалент — своята работна заплата. С това Смит е доловил истинския произход на принадената стойност. Заедно с това той напълно определено е отбелязал, че тя възниква не от [252] авансирания фонд, стойността на който — колкото и полезен да е той в реалния процес на труда — чисто и просто само отново се появява в продукта, а възниква изключително от новия труд, който „работниците *прибавят към материалите*" в новия производствен процес, където този фонд фигурира като средства на труда или оръдия на труда.

Напротив, неверен (и основан на споменатото по-горе смешение) е изразът: „при размяната на готово изделие срещу пари *или срещу труд,* или срещу други стоки".

Когато капиталистът разменя стока срещу пари или срещу стока, неговата печалба възниква от това, че той продава по-голямо количество труд от онова, което е заплатил, че той не разменя дадено количество овеществен труд срещу равно количество жив труд. Ето защо А. Смит не е прав, като поставя на една дъска „размяната срещу пари или срещу други стоки" с „размяната на готовото изделие срещу труд". Защото в размяната от първия вид принадената стойност възниква от това, че стоките се разменят по тяхната стойност, по съдържащото се в тях работно време, което обаче отчасти *не е заплатено.* Тук се предполага, че капиталистът не разменя определено количество минал труд срещу равно количество жив труд; че присвоеното от него количество жив труд е по-голямо от количеството на заплатения от него жив труд. В противен случай работната заплата на работника би била равна на стойността на неговия продукт. Печалбата, получавана при размяната на „готовото изделие" срещу пари или срещу стока — когато те се разменят по

тяхната стойност, — възниква следователно от това, че размяната „на готовото изделие“ срещу жив труд се подчинява на други закони; от това, че тук не се разменят еквиваленти. Следователно тези случаи не бива да се смесват.

По този начин печалбата не е нищо друго, освен приспадане от стойността, която работниците са присъединили към материала на труда. Но те не присъединяват към материала нищо друго освен ново количество труд. Следователно работното време на работника се разпада на две части: едната от тях е тази, за която той получава от капиталиста еквивалент, своята работна заплата; а другата е тази, която той безвъзмездно дава на капиталиста и която образува *печалбата.* А. Смит правилно подчертава, че на работна заплата и печалба се разпада само онази част от труда (стойността), която е новоприсъединена от работника към материала; следователно новосъздадената принадена стойност сама по себе си няма нищо общо с онази част от капитала, която е изразходвана за материали и инструменти.

След като е свел по такъв начин печалбата до присвояване на незаплатен чужд труд, А. Смит веднага продължава:

„Но може би ще кажат, че печалбата върху капитала е само друго означение на работната заплата за особен вид труд, а именно за труда по надзора и управлението“ (стр. 97).

И той опровергава този неправилен възглед за „труда по надзора и управлението“. Ние пак ще се върнем на това в една от следващите глави.[32] Тук е важно само да отбележим, че А. Смит вижда ясно и решително подчертава, че неговият възглед за произхода на печалбата е противоположен на този апологетичен възглед. След като подчертава тази противоположност, той продължава:

[253] „При това положение на нещата, на работника не винаги принадлежи целият продукт на неговия труд. В повечето случаи той трябва да дели продукта на труда със *собственика на капитала,* който го наема. В такъв случай количеството труд, изразходвано обикновено за придобиването или за производството на една стока, не е единственото обстоятелство, определящо количеството труд, което обикновено може да се купи, получи в разпореждане или да се размени срещу тази стока. Очевидно е, че едно *добавъчно количество* отива за печалбата, получавана от капитала, който е авансирал работната заплата и е доставил суровите материали за работника“ (пак там, стр. 99).

Това е съвършено вярно. Ако вземем капиталистическото производство, овеществeният труд — представен в парите или в стоката — винаги купува свръх количеството труд, съдържащо се в самата нея, още и „добавъчно количество“ жив труд, което „отива за печалбата от капитала“. Но това, с други думи, означава само, че овеществeният труд безвъзмездно присвоява част от живия труд, присвоява го, без да го заплаща. Превъзходството на Смит над

Рикардо се състои в енергичното подчертаване на обстоятелството, че този преврат настъпва заедно с възникването на капиталистическото производство. Обратно, Смит отстъпва на Рикардо в това отношение, че никак не може да се отърве от възгледа, опроверган от самия него в хода на изследването, а именно, че това ново отношение, което срещаме при размяната между овеществен труд и жив труд, внасяло изменение в определението на относителната стойност на стоките, които една спрямо друга са само дадени количества материализиран, овеществен труд.

След като принадената стойност в една от нейните форми, във формата на печалба, беше представена от Смит като част от труда, изпълняван от работника, свръх онази част от труда, която отива за възстановяване на неговата работна заплата, Смит постъпва също така и с другата форма на принадената стойност — с *поземлената рента.* Едно от веществените условия на труда, които са отнети от труда и затова му противостоят като чужда собственост, е *капиталът;* друго такова условие е самата *земя,* земята като *поземлена собственост.* Ето защо, след като завършва с *„притежателя на капитала“*, А. Смит продължава:

„Откакто цялата земя в една или друга страна се е превърнала в частна собственост, земевладелците, подобно на *всички други хора,* искат да жънат там, където не са сели, и започват да искат *рента* даже за естествените плодове на земята . . . Той“ (работникът) „трябва да отстъпва на земевладелеца една *част от онова, което събира или произвежда със своя труд.* Тази част, или което е същото, цената на тази част, образува *поземлената рента* . . .“ (пак там, стр. 99—100).

По този начин, подобно на промишлената печалба в собствения смисъл на думата, поземлената рента представлява само част от труда, който работникът присъединява към материалите, онази част, която *„той отстъпва“*, предоставя без заплащане на собственика на земята; следователно тя е само част от принадения труд, превишаващ частта от работното време, в течение на което работникът възстановява своята работна заплата или връща еквивалента на съдържащото се в тази работна заплата работно време.

И така А. Смит схваща *принадената стойност,* т. е. принадения труд — излишъка на изпълнения и овеществен в стоката труд *над* заплатения труд, следователно над труда, който е получил своя еквивалент в работна заплата, — като *всеобща категория,* [254] по отношение на която печалбата в собствения смисъл на думата и поземлената рента са само нейни разклонения. При това обаче той не е отделил като особена категория принадената стойност като такава от особените форми, които тя взема в печалбата и поземлената рента. Оттук у него — а още повече у Рикардо — многобройните грешки и недостатъци в изследването.

Друга форма на проявление на принадената стойност е *лихвата от капитала,* заемната лихва (лихвата от пари). Но тази

„*лихва от пари*“ (казва Смит в същата глава) „*винаги* представлява *производен доход,* който — ако не се изплаща от *печалбата,* получена от прилагането на тези пари — трябва да бъде изплатен от някакъв друг източник на доход“

(следователно или от поземлената рента, или от работната заплата; в последния случай — при дадена средна работна заплата — лихвата произлиза не от принадената стойност, а от самата работна заплата, като приспадане от нея, което е само друга форма на печалбата, и както ще видим по-нататък в хода на изследването, в тази форма лихвата се среща при неразвитото капиталистическо производство)[33],

„ако само заемополучателят не е прахосник, който прави нов дълг, за да плати лихвите на първия си дълг“ (пак там, стр. 105—106).

Следователно лихвата е или част от *печалбата,* принасяна от получения в заем капитал; в този случай тя е следователно производна форма на самата печалба, нейно разклонение, т. е. само понататъшно разпределяне на принадената стойност, присвоена във формата на печалба между различни лица. Или пък лихвата се заплаща от рентата. Тогава имаме същото положение. Или пък, найпосле, заемополучателят плаща лихвата от своя собствен или от чужд капитал. В такъв случай лихвата изобщо не е принадена стойност, а само друго разпределение на вече съществуващото богатство „колебание на везните на богатството между участвуващите страни“, както при „печалбата от отчуждаване“. С изключение на последния случай, когато лихвата изобщо не е форма на принадената стойност (и с изключение на случая, когато тя представлява приспадане от работната заплата или сама по себе си е форма на печалбата; за този последния случай Адам изобщо не говори), лихвата е само производна форма на принадената стойност, само част от печалбата или рентата (което има отношение само към разпределянето на печалбата и рентата); следователно и лихвата не изразява нищо друго освен част от незаплатения принаден труд.

„Заемодавецът винаги *смята* за капитал паричните средства, заемани под лихва. Той очаква, че в установения срок те ще му бъдат върнати и че заемополучателят в течение на цялото това време ще му плаща определена годишна рента затова, че ги използува. Заемополучателят може да ги използува или като *капитал,* или като *фонд, предназначен за непосредствено потребление.* Ако ги използува като капитал, той ги употребява за издръжка на производителни работници, *които възпроизвеждат стойността и доставят печалба.* В този случай той може да върне капитала и да плати лихвите, без да отчуждава и без да засяга никакви други източници на доход. Но ако употребява парите като фонд за непосредствено потребление, той постъпва като прахосник, пропилявайки за поддържане на безделници онова, което е било предназначено за издръжка на трудолюбиви хора. В този слу-

чай той вече не е в състояние нито да върне капитала, нито да плати лихвите, без да отчуждава или без да засяга някакъв друг източник на доход като например недвижимо имущество или поземлената рента" (том II, книга II, глава 4, стр. 127, издание на Мак-Кълък).

[255] Следователно, който взема пари в заем — т. е. в дадения случай заема капитал, — той или сам ги употребява като капитал и получава печалба от него. В този случай лихвата, която той плаща на заемодавеца, е само част от печалбата, която има тук *особено название*. Или пък той пропилява взетите в заем пари. Тогава той увеличава богатството на заемодавеца, намалявайки своето собствено богатство. Тук имаме само друго разпределение на богатството, което преминава от ръцете на прахосника в ръцете на лихваря, но тук нямаме процес на създаване на принадена стойност. По този начин, доколкото лихвата изобщо представлява принадена стойност, тя не е нищо друго освен част от печалбата, която на свой ред не е нищо друго освен определена форма на принадената стойност, т. е. — на незаплатения труд.

Най-после А. Смит отбелязва, че и всички доходи на лицата, които живеят от данъците, или се вземат от работната заплата, т. е. представляват приспадане от самата работна заплата, или пък имат за източник печалбата и поземлената рента, следователно означават само право на участие на различните социални групи в потреблението на печалбата и поземлената рента, които сами са само различни форми на принадената стойност.

„Всички данъци и всички основани на тях доходи — заплати, пенсии, всякакъв вид произхождащи от рента ежегодни доходи — в последна сметка се получават от единия или другия от тези три първични източника на доход и се изплащат пряко или косвено от работната заплата, от печалбата от капитала или от рентата от земята" (превод на Гарние, книга I, глава 6, стр. 106).

Следователно лихвата от пари, както и данъците или получаваните от данъци доходи — доколкото те не са приспадания от самата работна заплата — представляват само дялове на участие в печалбата и поземлената рента, а тези последните на свой ред се свеждат до принадена стойност, т. е. до незаплатено работно време.

Такава е общата теория за принадената стойност на А. Смит.

А. Смит още веднъж резюмира своята концепция изцяло. При това става особено ясно колко малко се стреми той да докаже по някакъв начин, че стойността, присъединявана от работника към продукта (като се приспаднат производствените разходи — стойността на суровините и износването на оръдията на труда), вече не се определя от съдържащото се в продукта работно време, тъй като работникът не си присвоява изцяло тази стойност, а е принуден да дели тази стойност — или продукт — с капиталиста и поземления собственик. Начинът, по който стойността на една стока се

разпределя между нейните производители, разбира се, ни най-малко не изменя нито природата на тази стойност, нито стойностното съотношение между тази стока и другите стоки.

„Щом земята стане частна собственост, поземленият собственик иска определен дял от всички продукти, които работникът може да произведе на тази земя или да събере от нея. *Неговата рента съставлява първото приспадане от продукта на труда, който е изразходван за обработване на земята.* Само в редки случаи лицето, което обработва земята, има достатъчно средства, за да се издържа до прибирането на реколтата. Обикновено неговата издръжка му се авансира от капитала на неговия господар, от фермера, който го наема и който не би имал никакъв интерес да го наема, ако той, фермерът, не получаваше дял от продукта на труда на работника или ако капиталът му не се възстановяваше с известна печалба. *Тази печалба съставлява второто приспадане* [256] *от продукта на труда, който е изразходван за обработване на земята. Същото приспадане за заплащане на печалбата* се прави от продукта на почти всеки друг труд. Във всички занаяти и манифактури по-голямата част от работниците се нуждае от господар, който да им авансира материали за тяхната работа, а също и работна заплата и средства за съществуване до завършването на работата. *Този господар получава дял от продукта на техния труд или дял от стойността, която техният труд присъединява към обработвания от тях материал; този именно дял съставлява печалбата на господаря"* (издание на Мак-Кълък, том I, книга I, глава 8, стр. 109—110).

И така, Адам Смит направо, без забикалки, нарича тук поземлената рента и печалбата от капитала просто *приспадания* от продукта на работника или от стойността на неговия продукт, равна на количеството труд, присъединено от него към суровините. Но това приспадане, както по-рано доказваше самият А. Смит, може да се състои само от онази част на труда, която работникът присъединява към суровините свръх количеството труд, което заплаща само неговата работна заплата или доставя само еквивалента на неговата работна заплата; следователно това приспадане се състои от принадения труд, от незаплатената част на труда на работника. (Така че, ще отбележим мимоходом, печалбата и рентата или капиталът и поземлената собственост никога не могат да бъдат *„източник на стойност")*.

[3) СМИТ РАЗПРОСТИРА ПОНЯТИЕТО ЗА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ ВЪРХУ ВСИЧКИ СФЕРИ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ТРУД]

Ние виждаме каква голяма крачка напред е направил А. Смит в сравнение с физиократите в анализа на принадената стойност, а следователно и на капитала. У физиократите принадената стойност се създава само от един определен вид реален труд — земеделския труд. Следователно те разглеждат потребителната стойност на тру-

да, а не работното време, не всеобщия обществен труд, този единствен източник на стойността. Но при този особен вид труд *природата,* земята, действително създава принадена стойност в смисъл на увеличаване на количеството на (органическата) материя, в смисъл на излишък на произведеното вещество над потребеното. Те разглеждат предмета в още съвсем ограничена и за това изопачена от фантастични представи форма. Напротив, у А. Смит стойността се създава от всеобщия обществен труд — в каквито и потребителни стойности да бъде представен той, — създава се изключително само от количеството необходим труд. Принадената стойност — все едно дали тя се явява във форма на печалба, поземлена рента или в производната форма на лихвата — не е нищо друго освен онази част от този труд, която собствениците на веществените условия на труда си присвояват в размяната с живия труд. Ето защо у физиократите принадената стойност се явява само във формата на поземлена рента. У А. Смит поземлената рента, печалбата и лихвата са само различни форми на принадената стойност.

Ако аз наричам принадената стойност, отнесена към цялата сума на авансирания капитал, *печалба от капитала,* аз правя това, защото капиталистът, който непосредствено участвува в производството, си присвоява *непосредствено* принадения труд, при което е безразлично под какви рубрики след това той трябва да дели тази принадена стойност — било с поземления собственик, било със заемодавеца на капитал. Така арендаторът плаща непосредствено на поземления собственик. Така фабрикантът плаща от присвоената от него принадена стойност поземлена рента на собственика на земята, върху която е построил своята фабрика, и лихва на капиталиста, който му е предоставил капитал в заем.

[257] {Сега предстои още да разгледаме: 1) смесването на принадената стойност и печалбата от А. Смит; 2) неговите възгледи за производителния труд; 3) как рентата и печалбата се превръщат у него в *източници на стойност* и колко погрешен е неговият анализ на „естествената цена“ на стоките, в която според него стойността на суровините и оръдията на труда не съществува — и не влиза в сметката — отделно от „цената“ на трите „източника на дохода“.}

[4) СМИТ НЕ РАЗБИРА СПЕЦИФИЧНОТО ДЕЙСТВИЕ НА ЗАКОНА ЗА СТОЙНОСТТА В РАЗМЯНАТА МЕЖДУ КАПИТАЛ И НАЕМЕН ТРУД]

Работната заплата — или еквивалентът, с който капиталистът купува временното разпореждане с работната сила — е не стока в

нейната непосредствена форма, а претърпялата вече метаморфоза стока, т. е. парите — стоката в нейната самостоятелна форма, присъща ѝ като разменна стойност, като непосредствена материализация на обществения труд, на всеобщото работно време. Срещу тези пари работникът, разбира се, купува стоки {тук трябва да бъдат оставени настрана такива подробности като например факта, че работникът купува при по-неблагоприятни условия и обстоятелства, и др. т.}, купува по същата цена, както и всеки друг притежател на пари. Работникът — подобно на всеки друг притежател на пари — противостои на продавачите на стоки като купувач. В самия процес на стоковото обръщение той се явява не като работник, а като полюс-пари срещу полюса-стока, като притежател на стока в нейната всеобща, винаги готова за размяна форма. Неговите пари отново се превръщат в стоки, които трябва да му служат като потребителни стойности, и в този процес на размяна той купува стоките по цената, по която те се продават на пазара — изобщо казано, по тяхната стойност. Той извършва тук само акта *П—С*, който означава изменение на формата, но съвсем не изменение на величината на стойността, ако разглеждаме този акт в неговия общ вид. Обаче тъй като със своя материализиран в продукта труд работникът не само е присъединил количеството работно време, съдържащо се в получените от него пари, не само е заплатил еквивалента, но и е дал безвъзмездно принаден труд, който именно образува източника на печалбата — той *фактически* (опосредствуващото движение, което се съдържа в продажбата на работна сила, отпада, когато имаме работа вече с резултата) е дал стойност, превишаваща стойността на паричната сума, която съставлява неговата работна заплата. С по-голямо количество работно време той е купил количеството труд, което е овеществено в парите, стичащи се у него като работна заплата. Ето защо може да се каже, че косвено всички стоки, в които се превръщат припечелените от него пари (представляващи само самостоятелен израз на определено количество обществено работно време), той също купува с по-голямо количество работно време от онова, което се съдържа в тях, макар и да ги купува по същата цена, както и всеки друг купувач или притежател на стока, която е извършила своето първо превръщане. И обратно: парите, с които капиталистът купува труда, съдържат по-малко количество труд, по-малко работно време от количеството труд на работника или неговото работно време, което се съдържа в произведената от него стока. Свръх количеството труд, което се съдържа в тази парична сума, съставляваща работната заплата, капиталистът купува, без да я заплаща, добавъчна сума труд — излишък над количеството труд, което се съдържа в заплатените от него пари. И именно това

добавъчно количество труд образува създадената от капитала принадена стойност.

Но тъй като парите [258], с които капиталистът купува труда (фактически, в последна сметка, тук се купува труд, макар това и да е опосредствувано от размяна срещу работна сила, а не направо срещу труд), не представляват нищо друго освен превърната форма на *всички други стоки*, тяхно самостоятелно битие като разменна стойност — може също да се каже, че всички стоки при размяната им срещу жив труд купуват повече труд, отколкото се съдържа в самите тях. Това именно добавъчно количество образува принадената стойност.

Голямата заслуга на А. Смит се състои в това, че именно в ония глави на първа книга (глави 6, 7, 8), в които той преминава от простата размяна на стоки и присъщия на тази размяна закон за стойността към размяната между овеществен и жив труд, към размяната между капитал и наемен труд, към разглеждане на печалбата и поземлената рента в техния общ вид, с една дума, към въпроса за произхода на принадената стойност — че в тези глави той долавя настъпилия разрив; той чувствува, че — каквито и да бъдат посредствуващите звена, оставащи непонятни за него — законът фактически се нарушава в поражданите от него резултати: по-голямо количество труд се разменя срещу по-малко количество труд (от гледна точка на работника), по-малко количество труд — срещу по-голямо (от гледна точка на капиталиста). Заслугата на Смит се състои в това, че той подчертава — но тъкмо това го обърква, — че с *натрупването на капитала* и *с възникването на собствеността върху земята,* следователно с обособяването на условията на труда, които сега противостоят на самия труд, става поврат, привидно (и фактическо по своя резултат) превръщане на закона за стойността в неговата противоположност. Докато теоретическата сила на А. Смит се състои в това, че той чувствува и подчертава това противоречие, неговата теоретическа слабост се проявява в това, че това противоречие го обърква дори при разглеждането на общия закон в неговото приложение към простата стокова размяна; че той не разбира как възниква това противоречие, обусловено от обстоятелството, че самата работна сила става стока и че в тази специфична стока самата нейна потребителна стойност, която следователно няма нищо общо с нейната разменна стойност, представлява енергията, създаваща разменната стойност. Рикардо има предимство пред А. Смит, че тези привидни — а по своя резултат и действителни — противоречия не го въвеждат в заблуждение. Но той отстъпва на А. Смит в това, че дори не подозира тук съществуването на проблемата и че поради това *специфичното* развитие,

което претърпява законът за стойността с възникването на капитала, нито за миг не го смущава и дори ни най-малко не го интересува. По-нататък ние ще видим как това, което е гениално у А. Смит, става реакционно у Малтус, който се опълчва срещу гледището на Рикардо[34].

Но, разбира се, този именно възглед на А. Смит го прави същевременно колеблив, несигурен, изтръгва твърдата почва изпод краката му и — противоположно на Рикардо — не му позволява да стигне до свързан теоретически възглед, обхващащ абстрактната обща основа на буржоазната система.

[259] Посоченото по-горе положение на А. Смит, че стоката купува повече труд, отколкото се съдържа в самата нея, или че работникът заплаща за стоката по-голяма стойност, отколкото се съдържа в нея, е изразено от Ходскин в неговата „Popular Political Economy" по следния начин:

„*Естествената цена* (или *необходимата* цена) означава общото *количество труд*, което природата изисква от човека за произвеждане на дадена стока . . . Трудът е бил, е и си остава единственото покупателно средство в нашите взаимоотношения с природата. Каквото и да бъде количеството труд, необходимо за произвеждането на дадена стока, работникът — за да придобие тази стока и да я владее — винаги трябва, при съвременното състояние на обществото, да дава много повече труд, отколкото е нужно, за да я купи от природата. Естествената цена, увеличена по такъв начин за работника, е *обществената цена*. Необходимо е винаги да се прави разлика между тях" (*Thomas Hodgskin*. Popular Political Economy etc. London, 1827, стр. 219—220).

Този възглед на Ходскин възпроизвежда както правилното в концепцията на А. Смит, така и обърканото и объркващото в нея.

[3) СМЕСВАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ С ПЕЧАЛБАТА У СМИТ. ВУЛГАРЕН ЕЛЕМЕНТ В ТЕОРИЯТА НА СМИТ]

Ние видяхме как А. Смит разглежда *принадената стойност* изобщо, по отношение на която поземлената рента и печалбата представляват само различни форми и съставни части. Съгласно неговата трактовка частта от капитала, която се състои от суровини и средства за производство, няма никакво непосредствено отношение към създаването на принадена стойност. Тази последната възниква изключително от добавъчното количество труд, давано от работника *свръх* оная част от неговия труд, която образува само еквивалента на работната му заплата. Следователно принадената стойност възниква непосредствено само от онази част от капитала, която е изразходвана за работна заплата, защото това е единствената

част от капитала, която не само се възпроизвежда, но и произвежда „излишък“. Напротив, в печалбата принадената стойност се изчислява върху цялата сума на авансирания капитал и освен това към това видоизменение се прибавят и нови изменения, обусловени от изравняването на печалбите в различните сфери на капиталистическото производство.

Тъй като Адам, макар по същество да разглежда принадената стойност, не я представя по ясно изразен начин във форма на определена категория, различна от нейните особени форми — той след това вече направо, без да въвежда никакви опосредствуващи звена, смесва принадената стойност с по-развитата форма, с печалбата. Тази грешка си остава у Рикардо и у всички икономисти след него. Оттук (в по-ярка форма това се среща у Рикардо, който провежда основния закон за стойността с по-голямо систематично единство и последователност и у когото поради това по-ярко изпъкват и непоследователностите, и противоречията) възникват редица непоследователности, неразрешени противоречия и безсмислици, които рикардианците (както ще видим по-долу в раздела за печалбата) се опитват да разрешат схоластично със словесни извъртания[35]. Грубият емпиризъм се превръща в лъжлива метафизика, в схоластика, която прави мъчителни усилия да изведе неопровержимите емпирични явления непосредствено чрез проста формална абстракция от общия закон, или пък хитроумно да ги приспособи към този закон. Ще посочим един пример за това още тук, при анализа на възгледите на Смит за принадената стойност, тъй като бъркотията у него започва не там, където той ex professo* разглежда печалбата и поземлената рента, тези особени форми на принадената стойност, а там, където той разглежда печалбата и поземлената рента само като форми на принадената стойност изобщо, като *„приспадания* от труда, присъединен от работника към материалите“.

[260] След като в 6-а глава на първа книга А. Смит казва:

„Ето защо стойността, която работниците *присъединяват* към материалите, се разпада сега на две части, едната от които заплаща тяхната работна заплата, а другата заплаща печалбата на предприемача върху цялата сума на капитала, който той е авансирал във формата на работна заплата и сурови материали“,

той продължава:

„Той“ (предприемачът) „не би имал никакъв интерес да наема тези работници, ако не разчиташе да получи от продажбата на изработените от тях изделия известен излишък свръх онова, което е необходимо за възстановяване на неговия капитал; точно така той не би имал никакъв интерес да изразходва по-голяма вместо по-малка сума капитал, ако печалбите му не се намираха в известно отношение с размерите на вложения от него капитал“.

---

* — специално. *Ред.*

Преди всичко ще отбележим следното. Принадената стойност — „излишъкът“, който „предприемачът“ получава свръх масата стойност, необходима „за възстановяване на неговия капитал“ — се свежда от А. Смит най-напред до онази част от труда, която работниците присъединяват към материала свръх труда, възстановяващ тяхната работна заплата; следователно Смит извежда този излишък изключително от онази част от капитала, която е изразходвана за работна заплата. Но веднага след това той разглежда този излишък във формата на печалба, т. е. отнася го не към оная част от капитала, от която той възниква, а го представя като излишък над съвкупната стойност на авансирания капитал, над „цялата сума на капитала, който той е авансирал във формата на работна заплата и сурови материали“ (по недоглеждане тук са пропуснати оръдията за производство). Той разглежда следователно принадената стойност непосредствено във формата на печалба. Оттук незабавно възникват затрудненията.

Капиталистът, казва А. Смит, „не би имал никакъв интерес да наема тези работници, ако не разчиташе да получи от продажбата на изработените от тях изделия *известен излишък* свръх онова, което е необходимо за възстановяване на неговия капитал“. Щом се предполагат капиталистически отношения, това е съвсем правилно. Капиталистът произвежда не за да задоволява с произведения продукт своите потребности — потреблението изобщо не е за него непосредствена цел на производството. Той произвежда, за да произвежда принадена стойност. Но с тази предпоставка, която има единствения смисъл, че при капиталистическото производство капиталистът произвежда заради принадената стойност. А. Смит не *обяснява принадената стойност* — както правеха по-късно мнозина негови бездарни последователи. Това значи, че той не обяснява съществуването на принадената стойност с интереса на капиталиста, с неговия стремеж към принадена стойност. Напротив, той вече е извел тази принадена стойност от стойността, която работниците „присъединяват“ към материала свръх стойността, присъединена от тях в замяна на получената работна заплата“. Но след това той продължава: капиталистът не би имал никакъв интерес да приложи по-голям капитал вместо по-малък, ако неговите печалби не се намираха в определено отношение към размерите на авансирания капитал. Тук печалбата се обяснява вече не с природата на принадената стойност, а с „интереса“ на капиталиста. А това е пошло и глупаво.

А. Смит не чувствува, че като смесва така непосредствено принадената стойност с печалбата и печалбата с принадената стойност, той обръща с главата надолу току-що установения от него закон

за произхода на принадената стойност. [261] Ако принадената стойност е само онази „част от стойността“ (или от количеството труд), „която работникът *присъединява свръх* онова, което присъединява към материала за възстановяване на своята работна заплата“ — защо тази втора част трябва да нараства непосредствено от това, че стойността на авансирания капитал в един случай е по-голяма, отколкото в друг? Още по-ясно изпъква това противоречие в примера, който самият А. Смит привежда веднага след това с цел да опровергае мнението, че печалбата била работна заплата за тъй наречения „труд по надзора и управлението“.

А именно той казва:

„Тя“ (печалбата от капитала) „коренно се различава обаче от работната заплата; тя се установява на съвършено други начала и не се намира в никакво отношение с количеството и характера на този предполагаем труд по надзора и управлението. *Тя изобщо се определя от стойността на вложения капитал* и бива по-голяма или по-малка в зависимост от размера на този капитал. Да предположим например, че някъде, където *печалбата от капитала*, прилаган в промишлеността, *възлиза обикновено на десет процента годишно*, съществуват две различни манифактури, във всяка от които работят 20 работника срещу заплата по 15 ф. ст. годишно, така че всяка манифактура изразходва за работна заплата по 300 ф. ст. годишно. Да предположим по-нататък, че в едната манифактура се обработват суровини от по-лошо качество, които струват всичко 700 ф. ст. годишно, докато в другата манифактура се обработва материал от по-високо качество, който струва 7 000 ф. ст. В такъв случай капиталът, изразходван ежегодно в първата манифактура, ще възлиза на 1 000 ф. ст., а капиталът, изразходван във втората — на 7 300 ф. ст. При норма на печалбата 10 % притежателят на първата манифактура ще разчита на годишна печалба само в размер на около 100 ф. ст., а притежателят на втората — на печалба в размер на около 730 ф. ст. Но макар размерът на тяхната печалба да е така различен, техният труд по надзора и управлението може да бъде еднакъв или почти еднакъв.“

От принадената стойност в нейната обща форма ние веднага стигаме до общата норма на печалбата, която не се отнася непосредствено до дадения въпрос. Но да минем по-нататък! Във всяка от двете фабрики се прилага трудът на двадесет работника; тяхната работна заплата и в двата случая е една и съща — 300 ф. ст. Следователно в едната от тези фабрики не се прилага труд от по-високо качество, отколкото в другата, така че един час труд, а значи и един час принаден труд в едната от тях да е равен на няколко часа принаден труд в другата. Напротив, и в двата случая се предполага еднакъв среден труд, както показва равенството на работната заплата и в двете фабрики. Но как в такъв случай в едната фабрика принаденият труд, присъединяван от работниците свръх цената на тяхната работна заплата, може да бъде седем пъти по-голям, отколкото в другата? Или защо в едната фабрика — само поради това, че обработваният в нея материал е седем пъти по-скъп, отколкото в другата — работниците трябва да доставят се-

дем пъти повече принаден труд, макар че и в двете фабрики те получават еднаква работна заплата и следователно работят еднакво количество време, за да я [262] възпроизведат?

Обстоятелството, че печалбата, получена в едната фабрика, надвишава седем пъти печалбата, получена в другата — или изобщо законът за пропорционалността на печалбата спрямо размерите на авансирания капитал, — противоречи по този начин prima facie* на закона за принадената стойност или печалбата (защото А. Смит непосредствено ги отъждествява), съгласно който принадената стойност изразява само незаплатения, принадения труд на работниците. А. Смит взема това съвсем наивно и без ни най-малко да се замисли, без да има дори най-смътна представа за възникващото тук противоречие. Всички негови последователи — доколкото нито един от тях не разглежда принадената стойност в нейния общ вид, отделно от нейните определени форми — му останаха верни в това отношение. У Рикардо, както вече отбелязахме по-горе, това изпъква само в още по-ярка форма.

Тъй като А. Смит свежда принадената стойност не само до печалбата, но и до поземлената рента — тези два особени вида принадена стойност, движението на които се определя от съвсем различни закони, — самото това обстоятелство трябваше да го наведе на мисълта, че не бива да смесва, без да въвежда никакви опосредствуващи звена, всеобщата абстрактна форма с която и да било от нейните особени форми. Както у него, така и у всички по-късни буржоазни икономисти недостатъчното теоретическо разбиране, необходимо за уясняване на различието във формите на икономическите отношения, си остава правилно — те грубо се залавят за емпирично дадения материал, който единствено ги интересува. Оттук и тяхната неспособност да разберат правилно същността на парите, където се касае само за различни превръщания на формата на разменната стойност, докато величината на стойността остава неизменна.

[6) ПОГРЕШНИЯТ ВЪЗГЛЕД НА СМИТ ЗА ПЕЧАЛБАТА, ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА КАТО ИЗТОЧНИЦИ НА СТОЙНОСТТА]

Лодердел в „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique“ (traduit par Lagentie de Lavaïsse, Paris, 1808) изтъква срещу Смитовото разбиране на принадената стойност — за което той казва, че съответствува на възгледите, изказани от Лок —

* — на пръв поглед. *Ред.*

упрека, че според това разбиране капиталът не е първичен източник на богатството, макар и Смит да го представя за такъв, а само производен. Ето какво казва Лодердел по този повод:

„Преди повече от един век Лок изказа почти същия възглед" (както и А. Смит) . . . „Парите — казва Лок — са безплодни и нищо не произвеждат; цялата полза, която се извлича от тях, се заключава в това, че по силата на взаимно споразумение те пренасят печалбата, която е била възнаграждение за труда на един човек, в джоба на друг" *(Лодердел,* стр. 116). „Ако това разбиране на печалбата от капитала би било в строгия смисъл правилно, от него би следвало, че печалбата не е първичен, а само производен източник на доход, и капиталът не би трябвало да се разглежда като един от източниците на богатството, тъй като принасяната от него печалба е само прехвърляне на дохода от джоба на работника в джоба на капиталиста" (пак там, стр. 116—117).

Доколкото стойността на капитала се появява отново в продукта, капиталът не може да бъде наречен „източник на богатството". Тук капиталът прибавя към продукта своята собствена стойност просто като натрупан труд, като определено количество овеществен труд.

Капиталът е производител на стойност само като *отношение,* доколкото той като принудителна сила, господствуваща върху наемния труд, го принуждава към принаден труд или пък подтиква производителната сила на труда, за да създава относителна принадена стойност. И в двата случая капиталът произвежда стойност само [263] като отчуждена от труда и господствуваща над него сила на неговите собствени веществени условия, изобщо само като една от формите на самия наемен труд, като условие на наемния труд. А в приетия от политикоикономистите смисъл, като съществуващ в пари или стоки натрупан труд, капиталът — подобно на всички условия на труда, включително и безплатните природни сили — действува производително в процеса на труда, при създаването на потребителни стойности, но никога не става източник на стойност. Капиталът не създава никаква нова стойност и изобщо той прибавя към продукта разменна стойност само дотолкова, доколкото сам притежава разменна стойност, т. е. доколкото той сам се свежда до овеществено работно време и следователно източник на неговата стойност е трудът.

Лодердел е прав в това, че А. Смит, след като е изследвал природата на принадената стойност и на стойността, греши, изобразявайки капитала и земята като самостоятелни източници на разменна стойност. Те са източници на доход за техните притежатели, доколкото са основание за получаване на известно количество принаден труд, което работникът е принуден да отдава свръх работното време, необходимо за възстановяване на неговата работна заплата. Така например А. Смит казва:

„*Работната заплата, печалбата и рентата* са *трите първични източника* на всеки доход, *както и на всяка разменна стойност*“ (книга I, глава 6).

Колкото е вярно, че те са „трите първични източника на всеки доход“, толкова невярно е, че те са също „трите първични източника на *всяка разменна стойност*“, защото стойността на стоката се определя изключително от съдържащото се в нея работно време. След като А. Смит току-що представи поземлената рента и печалбата като обикновени „приспадания“ от стойността или от труда, присъединяван от работника към суровините — как може той сега да ги нарича „първични източници на разменната стойност“? (Те могат да играят тази роля само в смисъл, че привеждат в движение „първичния източник“, т. е. заставят работника да изпълнява принаден труд.) Доколкото те са основания (условия) за присвояване на част от стойността, т. е. от овеществения в стоката труд, те са източници на доход за техните собственици. Но разпределението на стойността, или нейното присвояване, съвсем не е източник на присвоената стойност. Ако това присвояване не ставаше и работникът получаваше във формата на заплата целия продукт на своя труд, стойността на произведената стока би останала предишната, макар тя да не е била делена с поземления собственик и капиталиста.

Поземлената собственост и капиталът, които са източници на доход за своите притежатели, т. е. които им дават властта да присвояват част от създадените от труда стойности, не стават по силата на това източници на стойността, която присвояват техните притежатели. Но също така неправилно е да се каже, че работната заплата е първичният източник на разменната стойност, макар че именно работната заплата — или по-точно постоянната продажба на работна сила — образува източника на дохода за работника. Трудът, а не работната заплата на работника — ето кой създава стойността. Работната заплата не е нищо друго освен вече съществуваща стойност или — ако разглеждаме производството като цяло — онази част от създадената от работника стойност, която се присвоява от самия него. Но това присвояване не създава стойност. Ето защо работната заплата на работника може да се повишава или да спада, без с това да се засяга стойността на произвежданата от него стока. |263]

[265] {Към казаното трябва да добавим следния цитат, който потвърждава, че у А. Смит рубриките, под които се присвоява стойността на стоката, се обявяват за източници на тази стойност. След като той опроверга възгледа, според който печалбата е само друго название на работната заплата на капиталиста или на „работната заплата за труд по надзора“, той заключава:

„И така в *цената* на стоките *печалбата* от фондовете, или от капитала, е *източник на стойност*, съвсем *различен* от работната заплата, и се регулира от съвършено други принципи“ (книга I, глава 6).

При това току-що Смит доказа, че стойността, която работниците присъединяват към материалите, се разпределя между тях и капиталистите във формата на работна заплата и печалба; следователно трудът представлява единственият *източник на стойността* и от този източник на стойността възникват „цената на работната заплата“ и „цената на печалбата“. Но самите тези „цени“ — както работната заплата, така и печалбата — съвсем не са *източници на стойност*.} [265]

[7) ДВОЙСТВЕНОСТ ВЪВ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СМИТ ЗА СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ СТОЙНОСТТА И ДОХОДИТЕ. ОМАГЬОСАНИЯТ КРЪГ В СМИТОВАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА „ЕСТЕСТВЕНАТА ЦЕНА“ КАТО СУМА ОТ РАБОТНАТА ЗАПЛАТА, ПЕЧАЛБАТА И РЕНТАТА]

[263] Тук ние изобщо ще оставим без внимание въпроса, в каква степен А. Смит разглежда поземлената рента като конституиращ елемент на цената на стоките. Тук този въпрос е толкова по-безразличен за нашето изследване, защото Смит счита поземлената рента, също както и печалбата, просто за част от принадената стойност, за „приспадане от труда, присъединен от работниците към суровия материал“. Смит следователно [264] я разбира всъщност и като „приспадане от печалбата“, доколкото целият незаплатен, принаден труд *непосредствено* се присвоява от противостоящия на труда капиталист, под каквито и рубрики да трябва последният да дели по-късно тази принадена стойност с други притежатели на средства за производство, били те собственикът на земята или заемодавецът на капитала. Ето защо за опростяване ние ще говорим само за работната заплата и печалбата като за двете рубрики, по които се разпределя новосъздадената стойност.

Да приемем, че в една стока е материализирано (*оставяйки настрана* стойността на потребените в нея суровини и оръдия на труда) дванадесетчасово работно време. Ние можем да изразим стойността на тази стока като такава само в *пари*. И така, да приемем, че в 5 шил. е материализирано също дванадесетчасово работно време. В такъв случай стойността на стоката е равна на 5 шил. Под „естествена цена на стоките“ А. Смит разбира не нещо друго, а тяхната стойност, изразена в пари. (Пазарната цена на стоката, разбира се, бива над или под нейната стойност. Дори и средната

цена [der Durchschnittspreis] на стоките, както ще покажа по-нататък, *винаги се различава* от тяхната стойност[36]. Но А. Смит при разглеждането на „естествената цена" не се интересува ни най-малко от това. Освен това както пазарната цена, така и — още повече — колебанията на средната цена на стоките не могат да бъдат разбрани, докато в основата не бъде положен правилният възглед за природата на стойността.)

Ако принадената стойност, която се съдържа в стоката, възлиза на 20% от цялата ѝ стойност, или — което се свежда до същото — на 25% от съдържащия се в нея необходим труд, тази стойност от 5 шил., „естествената цена" на стоката, може да бъде разложена на 4 шил. работна заплата и 1 шил. принадена стойност (която ние, следвайки А. Смит, ще наречем тук печалба). Правилно би било да кажем, че величината на стойността на стоката, която е определена независимо от работната заплата и печалбата — или „естествената цена" на стоката, — може да бъде разложена на 4 шил. работна заплата („цена на труда") и 1 шил. печалба („цена на печалбата"). Но би било погрешно да кажем, че стойността на стоката се образува от събирането или съединяването на цената на работната заплата и цената на печалбата, които се регулират независимо от стойността на стоката. В последния случай не би съществувало абсолютно никакво основание цялата стойност на стоката да не е 8, 10 и т. н. шил. — в зависимост от това, приема ли се работната заплата за равна на 5 шил., а печалбата — за равна на 3 шил., и т. н.

Какво служи за ръководна нишка на А. Смит при изследването на „естествената норма" на работната заплата, или на „естествената цена" на работната заплата? Естествената цена на средствата за живот, необходими за възпроизводство на работната сила. А с какво определя той естествената цена на тези средства за живот? Доколкото изобщо определя тази цена, той отново се обръща към правилното определение на стойността, а именно към определянето ѝ с работното време, необходимо за произвеждането на тези средства за живот. Но щом напусне този правилен път, Смит попада в омагьосан кръг. С какво определя той естествената цена на средствата за живот, определящи естествената цена на работната заплата? С естествената цена на „работната заплата", „печалбата" и „поземлената рента", които образуват естествената цена на тези средства за живот, както и на всички стоки изобщо. И така in infinitum*. Празните приказки за закона за търсенето и предлагането не му помагат, разбира се, да се измъкне от този омагьосан кръг. Защото

* — до безкрайност. *Ред.*

„естествената цена“, или цената, съответствуваща на стойността на стоката, трябва да е налице именно тогава, когато търсенето и предлагането взаимно се покриват, т. е. когато цената на стоката не се отклонява нагоре или надолу от нейната стойност вследствие на колебанията на търсенето и предлагането — когато, с други думи, производствените разходи[37] на стоката (или стойността на предлаганата от продавача стока) е същевременно и цената, която търсенето плаща.

[265] Но както вече казахме, при изследването на естествената цена на работната заплата А. Смит всъщност отново се обръща — поне на места — към правилното определение на стойността на стоката. Напротив, в главата за естествената норма на печалбата, или естествената цена на печалбата, той се обърква — доколкото се касае за задачата, която собствено подлежи на разрешение — в безсъдържателни общи места и тавтологии. Наистина, в началото работната заплата, печалбата и поземлената рента у него се регулират от стойността на стоката. Но след това той пристъпва към въпроса от противоположната страна (което е по-близо до емпиричната привидност и до обикновената представа) и се опитва да определи естествената цена на стоките чрез събиране на естествените цени на работната заплата, печалбата и поземлената рента. Една от главните заслуги на Рикардо е, че той сложи край на тази бъркотия. Когато говорим за Рикардо, ние пак ще се върнем накратко към този пункт[38].

Тук ще отбележим още само следното: *дадената величина* на стойността на стоката — на фонда, от който се изплаща работната заплата и печалбата — емпирично се представя на промишленика в такава форма, че определена пазарна цена на стоката се държи известно време на едно равнище въпреки всички колебания на работната заплата.

И така следва да обърнем внимание на странния ход на мислите в книгата на А. Смит: най-напред той изследва стойността на стоката и на места я определя правилно, толкова правилно, че пред него в общи линии се очертава източникът на принадената стойност и нейните особени форми — той извежда от стойността на стоката работната заплата и печалбата. Но след това той тръгва по противоположен път и се опитва, обратно, да изведе стойността на стоките (от която той вече е извел работната заплата и печалбата) от събирането на естествените цени на работната заплата, печалбата и поземлената рента. Това именно обстоятелство е причината, загдето Смит, който не е имал самата основа, никъде не е дал правилен анализ на влиянието, което колебанията на работната заплата, печалбата и т. н. оказват върху цените на стоките [VI—265].

* * *

[VIII—364] {*А Смит. Стойността и нейните съставни части.* Неправилната представа на Смит — виж по-горе, — развивана от него въпреки правилния му първоначален възглед, проличава и в следната формулировка:

„Рентата образува... съставна част от цената на стоките, но съвсем другояче в сравнение с печалбата и работната заплата. Високата или ниската печалба и работна заплата са *причина за високата или ниската цена на житото, а по-големият или по-малък размер на рентата е резултат от тази цена*". („Wealth of Nations", книга I, глава 11) [39]} [VIII—364]

[8) ГРЕШКАТА НА СМИТ, КОЙТО СВЕЖДА ЦЯЛАТА СТОЙНОСТ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ПРОДУКТ ДО ДОХОДИТЕ. ПРОТИВОРЕЧИЯ ВЪВ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СМИТ ЗА БРУТНИЯ И ЧИСТИЯ ДОХОД]

[VI—265] Сега преминаваме към друг пункт, който е свързан с разлагането на цената или стойността на стоката (и едната, и другата още се приемат за тъждествени). Да приемем, че А. Смит правилно е изчислявал, т. е. да предположим, че вземайки за изходен пункт стойността на стоката, той я е разложил на ония съставни части, в които тази стойност се разпределя между различните агенти на производството, и че той не се е опитвал, обратно, да изведе стойността от цената на тези съставни части. Да се абстрахираме тук от това. Да се абстрахираме също от неговия едностранчив начин на представяне, в резултат на който работната заплата и печалбата се изобразяват само като форми на разпределение, а оттук и двете в еднакъв смисъл се изобразяват като доходи, потребявани от техните притежатели. Абстрахирайки се от всичко това, следва да отбележим, че А. Смит сам изказва известно съмнение [относно възможността цялата стойност на продукта да бъде сведена до доходите]; и тук неговото предимство пред Рикардо отново не е в това, че правилно разрешава появилото се у него съмнение, а в това, че изобщо го изказва.

[266] А. Смит казва именно следното:

„Тези три части" (работната заплата, печалбата, рентата на поземления собственик) „непосредствено или в последна сметка образуват, както се вижда, *цялата* цена на житото" (изобщо на стоката. А. Смит взема тук житото, защото в цената на редица стоки според него поземлената рента не влиза като конституираща съставна част). „Би могло да се помисли, че към тези три части следва да се добави и *четвърта част*, необходима за възстановяване на капитала на фермера, т. е. за възстановяване на износването на неговия работен добитък и на другите оръдия на

земеделското стопанство. Но трябва да вземем под внимние, че цената на всяко оръдие в това стопанство, например на работния кон, сама се състои от същите три части: от рентата от земята, на която конят е бил отгледан, от *труда*, изразходван за неговото отглеждане и издръжка, и от печалбата на арендатора, който авансира тази рента и работната заплата за тоя труд." {Тук печалбата се явява като първична форма, която включва и рентата.} „Ето защо, макар че цената на житото може да включва цената и издръжката на коня, все пак неговата *пълна* цена се разлага, непосредствено или в последна сметка, на същите три части: рента, труд и печалба" (книга I, глава 6). (Съвсем нелепото тук е това, че вместо „работна заплата" Смит изведнаж казва „труд", докато у него фигурират „рента" и „печалба", а не „поземлена собственост" и „капитал".)

Но не по-малко очевидно е следното съображение: както фермерът включва цената на коня и плуга в цената на пшеницата, така и коневъдът и фабрикантът на плугове, от които фермерът е купил коня и плуга, са включили в цената на коня и плуга цената на средствата на труда (по-специално коневъдът е включил може би цената на друг кон) и на суровините (фураж и желязо), докато фондът, от който коневъдът и фабрикантът на плугове *изплащат* работната заплата и печалбата (и рентата), се състои само от новия труд, който те са *присъединили* в своята производствена сфера към наличната стойностна сума на техния постоянен капитал. Следователно ако А. Смит признава по отношение на фермера, че в цената на неговото жито освен работната заплата, печалбата и рентата, които той е платил на себе си и на други лица, влиза и *една четвърта и различна от тях съставна част* — стойността на потребения от него постоянен капитал, като например стойността на конете, земеделските оръдия и т. н., — това важи и за коневъда, и за фабриканта на земеделски оръдия, и Смит съвсем напразно ни препраща от Понтий при Пилат. При това примерът с фермера е избран особено несполучливо, за да ни препрати от Понтий при Пилат, защото между отделните пера на постоянния капитал в дадения случай има едно, което съвсем не трябва непременно да бъде купено от някого, а именно семената — и нима тази съставна част на стойността се разпада за някого на работна заплата, печалба и рента?

Но най-напред да минем по-нататък и да видим дали Смит прокарва последователно своя възглед, че стойността на всяка стока може да бъде сведена до един или до всички източници на доход: работна заплата, печалба, поземлена рента — следователно, че всички стоки могат да бъдат потребени като продукти, предназначени за потребление или, във всеки случай, така или иначе могат да бъдат използувани за лични нужди (а не за промишлено потребление). Обаче предварително [267] още една бележка. Може да се приеме, че например при брането на ягоди и т. н. тяхната стойност се свежда само до работната заплата, макар че тук в повечето случаи

е необходима като средство на труда някаква домашна потреба, например кошници и т. н. Но тук, където става дума за капиталистическото производство, подобни примери изобщо нямат никакво отношение към въпроса.

В началото — пак повторение на възгледа, изказан в 6-а глава на I книга.

Във *2-а глава на II книга* (том II от превода на *Гарние,* стр. 212—213) се казва:

„Беше показано . . . *че цената на голяма част от стоките* се разпада на три части, едната от които заплаща работната заплата, втората — печалбата от капитала, а третата — рентата от земята."

Съобразно с това цялата стойност на всяка стока се разпада на доходи и се пада следователно като потребителен фонд на една или друга класа, която живее от даден доход. Но тъй като съвкупната продукция на една или друга страна, например годишната продукция, се състои само от сумата от стойностите на произведените стоки, а стойността на всяка от тези стоки, взета отделно, се разпада на доходи, то излиза, че и тяхната сума — годишният продукт на труда, брутният доход — може да бъде потребен през годината в тази форма. И ето Смит веднага възразява сам на себе си:

„Беше изказана следната бележка: тъй като така стои работата с всяка единична стока, взета отделно, това необходимо трябва да се отнася и до цялата *съвкупност* на стоките, които образуват цялата маса на продукта на земята и на труда в дадена страна. *Съвкупната цена или разменната стойност* на този годишен продукт трябва да се разпада на същите три части и да се разпределя между различните жители на страната във вид на заплата за техния труд, на печалба от техния капитал или на рента от тяхната земя" (пак там, стр. 213).

Това наистина е необходимият извод. Което важи за една стока, необходимо важи и за цялата сума от стоки. Но това не е така, казва Адам. Той продължава:

„Макар цялата стойност на годишния продукт на земята и труда във всяка страна да се разпределя по този начин между различните жители на страната и да образува техния доход, все пак, както при дохода от частно имение различаваме *брутен доход* и *чист доход*, ние можем да правим същата разлика за дохода на *всички жители* на една голяма страна" (пак там, стр. 213).

(Стой! По-горе той ни каза тъкмо противоположното: в продукта на отделния фермер — например в неговата пшеница — ние различаваме и четвърта част между ония части, на които се разпада стойността на този продукт, а именно частта, която само възстановява използувания постоянен капитал; това е *непосредствено* вярно за отделния фермер, но ако минем по-нататък, ще видим, че частта, която за фермера е постоянен капитал, се разпада в един по-ранен

стадий — в други ръце, преди тази част да стане капитал в ръцете на фермера — на работна заплата, печалба и пр., с една дума на доходи. Ето защо макар да е вярно, че стоките, разглеждани в ръцете на отделните производители, съдържат такава част от стойността, която не образува доход, това било невярно по отношение на „всички жители на една голяма страна“, защото онова, което в ръцете на едного е постоянен капитал, дължи своята стойност на обстоятелството, че е излязло от ръцете на другиго като съвкупна цена на работната заплата, печалбата и рентата. Сега той говори право противоположното.)

А. Смит продължава:

[268] „*Брутният* доход от частното имение обхваща всичко, което плаща фермерът; *чистият доход* е всичко онова, което остава *у собственика на земята*, след като се приспаднат разходите по управлението и по ремонта и всички други *необходими разходи*, или с други думи всичко онова, което той, без да влошава състоянието на своето имение, може да включи в своя фонд, предназначен за непосредствено потребление, т. е. да изразходва за своята трапеза и т. н. Действителното богатство иа поземления собственик е пропорционално не на *брутния*, а на *чистия* му доход“.

(Първо, Смит говори тук за неща, които не се отнасят до въпроса. Това, което фермерът плаща на поземления собственик като рента — така както и това, което той плаща на работника като работна заплата, — представлява, както и неговата собствена печалба, онази част от стойността или цената на стоките, която се разпада на доходи. А въпросът е дали стоката съдържа още някаква друга съставна част на стойността. Тук Смит допуска това, както трябваше да го допусне по отношение на фермера, макар че това допущане не му попречи да заяви, че произведеното от фермера жито (т. е. цената *или* разменната стойност на неговото жито) се разпада само на доходи. Второ, ще отбележим пътьом следното. Реалното богатство, с което може да разполага отделният фермер *като фермер,* зависи от неговата печалба. Но, от друга страна, като стокопритежател той може да продаде своя участък или, ако земята не му принадлежи, целия намиращ се върху нея постоянен капитал, като: работен добитък, земеделски оръдия и т. н. Стойността, която той може да реализира по този начин, а следователно богатството, с което може да разполага, се обуславя от стойността, а значи и от размера на принадлежащия му постоянен капитал. Обаче той може да продаде това пак само на друг фермер, в чиито ръце това не е богатство, с което той може свободно да разполага, а постоянен капитал. И така, ние все още стоим на същото място.)

„*Брутният* доход на всички жители на една голяма страна обхваща *цялата маса* на годишния продукт на тяхната земя и на техния труд“

(преди ние слушахме, че цялата тази маса, — нейната стойност — се разпада на работна заплата, печалба и рента, т. е. изключително на различни форми на чистия доход);

„Техният *чист* доход обхваща това, което остава на тяхно разположение, след като се приспаднат разходите за поддържане, първо, на техния *основен капитал*, второ, на техния *оборотен капитал*"

(следователно Смит приспада сега оръдията на труда и суровините),

„т. е. чистият доход обхваща това, което те, без да засягат своя капитал, могат да прибавят към своя *фонд за непосредствено потребление* . . .".

(И така сега ние узнаваме, че цената или разменната стойност на съвкупната сума от стоки съдържа както у отделния капиталист, така и за цялата страна, още и четвърта част, която за никого не образува доход и не може да бъде сведена нито до работна заплата, нито до печалба, нито до рента.)

„Очевидно е, че всички разходи за поддържане на *основния капитал* трябва да бъдат приспаднати от чистия доход на обществото. Нито *материалите, необходими* за поддържане в изправност на неговите машини, инструменти, полезни здания и др., нито *продуктът на труда, необходим*, за да се придаде на тези материали надлежната форма, никога не могат да съставят каквато и да било част от *чистия* доход. Наистина *цената на този труд* може да състави част от чистия доход, тъй като заетите с този труд работници могат да внасят *цялата стойност* [269] *на своята работна заплата във фонда за непосредствено потребление*. Но за разлика от това в другите отрасли на труда *и цената на труда, и неговият продукт влизат във фонда за непосредствено потребление*: именно — цената на труда влиза във фонда на работниците, а продуктът — във фонда на други лица, средствата за съществуване, удоволствията и удобствата на които се увеличават благодарение на труда на тези работници" (пак там, стр. 214—215)*.

Тук А. Смит отново се отклонява от въпроса, на който трябва да отговори — въпроса за четвъртата част на съвкупната цена на стоката, част, която не се свежда нито до работна заплата, нито до печалба, нито до рента. Преди всичко ще отбележим една голяма грешка. У фабриканта на машини, както и у всеки друг промишлен капиталист, трудът, който придава необходимата форма на суровия материал на машините и т. н., се разпада на необходим труд и на принаден труд, следователно не само на работна заплата на работниците, но и на печалба на капиталиста. А стойността на материалите и стойността на инструментите, с помощта на които работниците придават на материалите необходимата форма, не се свежда нито до едната, нито до другата. Съвсем не се отнася до въпроса об-

---

* Към това място с ръката на Маркс е прибавено с молив: „Това все пак е по-близо до правилния възглед, отколкото представите на другите икономисти". *Ред*

стоятелството, че продуктите, по самата си природа предназначени не за индивидуално, а за промишлено потребление, не влизат във фонда за непосредствено потребление. Например семената (онази част от пшеницата, която служи за посев) по своята природа биха могли да влязат и в потребителния фонд, но икономически те трябва да влязат в производствения фонд. А освен това съвсем невярно е, че цялата цена на продуктите, предназначени за индивидуално потребление, влизала заедно с продукта в *потребителния фонд*. Например платното, ако не отива за корабни платна и не се използува за някаква друга производствена цел, влиза като продукт изцяло в потреблението; но това не може да се каже за неговата цена, защото част от тази цена възстановява ленената прежда, а друга — тъкачните станове и т. н., и само част от цената на платното се свежда до един или друг вид доход.

Адам току-що ни каза, че материалите, необходими за построяване на машини, експлоатационни здания и т. н. — както и построените от тези материали машини и др., — „никога не могат да съставят каквато и да било част от *чистия* доход"; значи те влизат в брутния доход. Но скоро след това, в същата 2-а глава на II книга, стр. 220, той казва обратното:

„Машините, работните инструменти и т. н., които съставляват *основния капитал* на отделно лице или на обществото, не образуват никаква част *нито от техния брутен доход, нито от техния чист доход*; същото е и с парите" и т. н.

Тези лутания на Адам, неговите противоречия, неговите отклонения от въпроса доказват, че той е попаднал тук в задънена улица и че неизбежно е трябвало да се обърка, щом като у него работната заплата, печалбата и рентата са се превърнали в конститутивни съставни части на разменната стойност или на съвкупната цена на продукта.

[9) СЕЙ КАТО ВУЛГАРИЗАТОР НА ТЕОРИЯТА НА СМИТ. ОТЪЖДЕСТВЯВАНЕ НА БРУТНИЯ ОБЩЕСТВЕН ПРОДУКТ С ОБЩЕСТВЕНИЯ ДОХОД У СЕЙ. ОПИТИ НА ЩОРХ И РАМСЕЙ ДА ПРАВЯТ РАЗЛИКА МЕЖДУ ТЯХ]

У Сей, който се опитва да скрие своята пошла повърхностност, като разтваря непоследователностите и грешките на А. Смит в съвсем общи фрази, четем:

„Нацията, взета като цяло, съвсем няма чист продукт. Тъй като стойността на *продуктите* е равна на техните производствени *разходи*, то приспадайки тези

разходи, ние приспадаме цялата *стойност на продуктите... Годишният доход* е *брутният* доход" („Traité d'économie politique", 3 издание, Париж, 1817, том II, стр. 469).

Стойността на сумата на продуктите, произведени за една година, е равна на количеството материализирано в тях [270] работно време. Ако тази съвкупна стойност се приспадне от годишния продукт, то действително — що се отнася до стойността — не остава никаква стойност и с това настъпва край както на чистия, така и на брутния доход. Но Сей приема, че произвежданите през годината стойности се потребяват през годината. Ето защо за нацията като цяло съвсем не съществувал чист продукт, а само брутен продукт. Първо, не е вярно, че произвежданите през годината стойности се потребяват през годината. Със значителна част от основния капитал работата не стои така. Значителна част от произведените за една година стойности влиза в процеса на труда, без да влиза в процеса на образуването на стойността; това значи: не цялата съвкупна стойност на тези предмети се потребява през годината. А, второ, определена част от потребяваните през годината стойности образуват стойностите, които, без да влизат в потребителния фонд, се потребяват като средства за производство, възвръщани — или в тяхната собствена натурална форма, или във вид на еквиваленти — на производствения процес, откъдето са и излезли. Втората част образуват стойностите, които — след приспадане на посочената първа част — могат да влязат в индивидуалното потребление. Те образуват „чистия продукт".

Щорх казва по повод на тази глупост на Сей:

„Ясно е, че стойността на годишния продукт се разлага отчасти на капитали и отчасти на печалба и че всяка *от тези части на стойността на годишния продукт редовно купува продуктите, от които се нуждае нацията* както за поддържане на своя капитал, така и за възобновяване на своя потребителен фонд." (Storch. Cours d'économie politique, том. V: Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824, стр. 134—135). „Да си зададем следния въпрос: равен ли е доходът на едно семейство, което задоволява всичките си потребности със своя собствен труд, много примери за което имаме в Русия... равен ли е *доходът* на такова семейство на брутния продукт от неговата земя, неговия капитал и неговия труд? Може ли то да живее в своите хамбари и обори, да изяжда семенния си фонд и предназначения за добитъка фураж, да се облича в кожите на своя работен добитък, да използува своите земеделски оръдия за развлечение? Според тезиса на господин Сей би трябвало да се отговори утвърдително на всички тия въпроси" (пак там, стр. 135—136). „Сей разглежда брутния продукт като доход на обществото и оттук прави извод, че обществото може да потреби стойност, равна на този продукт" (пак там, стр. 145). „Чистият доход на нацията се състои не от излишъка на произведените стойности *над цялата сума на потребените стойности*, както Сей изобразява това, а само от излишъка *над стойностите, потребени в производството*. Ето защо, ако нацията потребява за една година целия този излишък, тя потребява целия си чист доход" (пак там, стр. 146). „Ако допуснем, че доходът на

нацията е равен на нейния брутен продукт, т. е. че от този продукт не е нужно да се приспада никакъв *капитал*, би следвало също да допуснем, че нацията може да изразходва непроизводително цялата стойност на своя годишен продукт, без ни най-малко да накърнява своя бъдещ доход" (пак там, стр. 147). *„Продуктите, съставляващи капитала на нацията" (постоянния капитал), „не могат да отиват за потребление"* (пак там, стр. 150).

Рамсей (Джордж) в „An Essay on the Distribution of Wealth" (Edinburgh, 1836) прави следната бележка по същия предмет, т. е. за това, което А. Смит нарича „четвърта съставна част на съвкупната цена", а аз — постоянен капитал за разлика от капитала, изразходван за работна заплата.

[271] „Рикардо" — казва той — „забравя, че целият продукт се разлага не само на работна заплата и печалба, но че една част е необходима и за възстановяване на основния капитал" (стр. 174, забележката).

Под „основен капитал" Рамсей разбира не само оръдията на производството и др. т., но и суровините, накъсо — онова, което аз наричам постоянен капитал в пределите на всяка производствена сфера. Когато говори за разделяне на продукта на печалба и работна заплата, Рикардо постоянно предполага, че авансираният на самото производство и потребен в него капитал вече е приспаднат. И въпреки това Рамсей е прав в основното. Без да подлага постоянната част на капитала на какъвто и да било по-нататъшен анализ, пренебрегвайки тази част, Рикардо прави груби грешки и по-специално смесва печалбата и принадената стойност, след това прави грешки при изследването на колебанията на нормата на печалбата и т. н.

Но да чуем какво казва самият Рамсей:

„Как е възможно да се сравнява продуктът с изразходвания за него капитал?.. Ако имаме предвид нацията като цяло... то съвсем ясно е, че всички различни елементи на изразходвания капитал трябва да бъдат възпроизведени в един или друг отрасъл на стопанството, тъй като в противен случай производството на страната не би могло да се води по-нататък в предишните размери. Суровият материал на промишлеността, оръдията, употребявани в нея, а също и в селското стопанство, многобройните и сложни машини в промишлеността, постройките, необходими за производството и складирането на продуктите — всичко това като съставни части трябва да влиза както в съвкупния продукт на страната, така и във всички аванси на нейните капиталистически предприемачи. Ето защо количеството съвкупен продукт може да бъде сравнено с количеството аванси — благодарение на това, че можем да си представим като че ли всеки предмет стои до друг предмет от същия вид" (пак там, стр. 137—139). „А що се отнася до всеки отделен капиталист, тъй като той не *възстановява* своите разходи в натура, а трябва да получи по-голямата част от тях чрез размяната, за което е необходима определена част от продукта, то всеки отделен капиталистически предприемач е принуден да обръща много повече внимание на разменната стойност на продукта, отколкото на неговото количество" (пак там, стр. 145—146). „Колкото повече *стойността на продукта* превишава *стойността* на авансирания *капитал*, толкова по-голяма ще бъде печалбата. По такъв начин капиталистът ще изчислява печалбата, сравнявайки стойност със стойност, а не количе-

ство, с количество... Печалбата трябва да се повишава или понижава в същата степен, в която се понижава или повишава онази част от брутния продукт или неговата *стойност*, която е потребна за *възстановяване на необходимите аванси*. Ето защо нормата на печалбата зависи от две обстоятелства: първо, от частта от целия продукт, която се пада на работника; второ, от частта, която трябва да бъде сложена настрана за възстановяване на основния капитал в натура или чрез размяна" (пак там, стр. 146—148).

{Това, което Рамсей говори тук за нормата на печалбата, подлежи на разглеждане в глава III (за печалбата)[40]. Важното е, че той, правилно подчертава този елемент. От една страна, Рикардо е прав когато казва, че поевтиняването на стоките, образуващи постоянния капитал (именно него има предвид Рамсей, като говори за „основния капитал"), винаги понижава стойността на определена част от наличния капитал. Това се отнася особено до основния капитал в собствения смисъл на думата — до машините и т. н. За отделния капиталист не представлява никаква изгода това, че принадената стойност се увеличава в сравнение с целия му основен капитал, ако подобно повишаване на нейното равнище се дължи на понижаване на съвкупната стойност на неговия постоянен капитал (който капиталистът е притежавал още преди понижаването на тази стойност). Но това е приложимо само в твърде незначителна степен към онази част от капитала, която се състои от суровини и от готови стоки (които не влизат в основния капитал). Тази налична маса от тях, която може да претърпи подобно намаляване на стойността, винаги е само нищожна величина в сравнение със съвкупната продукция. При всеки отделен капиталист това важи само в незначителна степен за онази част от неговия капитал, която е вложена в оборотен капитал. От друга страна ясно е, че тъй като печалбата е равна на отношението на принадената стойност към съвкупния авансиран капитал и тъй като количеството труд, което може да бъде погълнато, зависи не от стойността, а от масата на суровините и от ефективността на средствата за производство, не от тяхната разменна стойност, а от тяхната потребителна стойност, то колкото по-производителен е трудът в отраслите, продуктът на които [272] участвува в образуването на постоянния капитал, колкото по-малки са разходите на постоянен капитал, необходим за производстовото на определено количество принадена стойност, толкова по-голямо е отношението на тази принадена стойност към целия авансиран капитал, а следователно толкова по-висока е, при дадена маса на принадената стойност, нормата на печалбата.}

(Това, което Рамсей разглежда като две самостоятелни явления — възстановяването на продукт с продукт в процеса на възпроизводството, когато става дума за цялата страна, и възстановяването на стойност, със стойност, когато става дума за отделен капиталист, —

се свежда до два аспекта, които дори по отношение на отделния капитал, трябва да бъдат взети под внимание при анализа на *процеса на обръщението на капитала, процес, който едновременно е процес на възпроизводство.)*

Рамсей не разреши действителното затруднение, което занимава А. Смит, и го уплита във всевъзможни противоречия. За да си представим това затруднение в най-рязка форма, ще го формулираме по следния начин. Целият капитал (като стойност) се свежда до труд, той не е нищо друго освен известно количество овеществен труд. Но заплатеният труд е равен на работната заплата на работниците, незаплатеният труд е равен на печалбата на капиталистите. Следователно целият капитал може да бъде сведен пряко или косвено до работната заплата и печалбата. Или, може би, някъде се изпълнява такъв труд, който не се разпада нито на работна заплата, нито на печалба и има за цел само възстановяването на онези стойности, които са били потребени в процеса на производството и същевременно са условия на възпроизводството? Но кой изпълнява този труд? Нали всеки труд на работника се разпада на две части, едната от които отива за възстановяване на неговата собствена работна сила, а другата образува печалбата на капитала?

10) ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪПРОСА, КАК Е ВЪЗМОЖНО ГОДИШНАТА ПЕЧАЛБА И ГОДИШНАТА РАБОТНА ЗАПЛАТА ДА КУПУВАТ ПРОИЗВЕДЕНИТЕ ЗА ЕДНА ГОДИНА СТОКИ, КОИТО ОСВЕН ПЕЧАЛБАТА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА СЪДЪРЖАТ И ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ[41]

[a) НЕВЪЗМОЖНОСТТА ДА СЕ ВЪЗСТАНОВЯВА ПОСТОЯННИЯТ КАПИТАЛ НА ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА ПРЕДМЕТИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ ЧРЕЗ РАЗМЯНА МЕЖДУ ТЕЗИ ПРОИЗВОДИТЕЛИ]

За да се отстрани от проблемата всякакъв фалшив примес, ще отбележим предварително и следното. Когато капиталистът превръща част от своята печалба, от своя доход, в капитал, в средства на труда и материал на труда, той заплаща едното и другото с онази част от труда, която работникът е изпълнил безплатно за него. Тук е налице известно ново количество труд, образуващо еквивалент за известно ново количество стоки — такива именно стоки, които по своята потребителна стойност представляват средства на труда и материал на труда. Този случай се отнася следователно до натрупването на капитала и не съдържа никакви затруднения; тук ние имаме работа с увеличение на постоянния капитал отвъд предишните му граници, или с образуване на нов постоянен капитал свръх онази

негова маса, която вече съществува и подлежи на възстановяване. Затруднението се отнася до възпроизводството на *вече съществуващия* постоянен капитал, а не до образуването на нов постоянен капитал свръх онази негова маса, която подлежи на възпроизводство. Новият постоянен капитал явно води своя произход от печалбата; той е съществувал един миг във формата на доход който се е превърнал след това в капитал. Тази част от печалбата се свежда до *принаденото работно време, което обществото и без да съществува капитал, би трябвало постоянно да изразходва, за да има на свое разположение, така да се каже, фонд за по-нататъшно развитие, необходимостта от който се поражда вече от увеличението на населението.*

{Ние намираме хубаво пояснение относно постоянния капитал, но само откъм неговата потребителна стойност, у Рамсей на стр. 166 от неговата книга, където той казва:

„Както и да се изменя величината на брутния доход" (например на фермера), „количеството на този доход, необходимо за възстановяване на всичко онова, което в различни форми е било потребно в процеса на производството, не подлежи на никакво изменение. Това количество трябва да се разглежда като *постоянно*, докато производството се води в предишните размери."}

И така, преди всичко трябва да се изхожда от следния факт: новообразуването на постоянния капитал, за разлика от възпроизводството на вече съществуващия постоянен капитал, има за свой източник печалбата; при това се предполага, че, от една страна, работната заплата стига само за възпроизводство на работната сила и че, от друга страна, цялата принадена стойност изцяло влиза в категорията „печалба", тъй като именно промишленият капиталист *непосредствено присвоява* цялата принадена стойност, независимо от това, на кого и къде впоследствие трябва да дава част от нея.

{„Капиталистическият предприемач е всеобщ разпределител на богатството: той заплаща на работниците работната заплата, на капиталиста (паричния) — лихвата, на поземления собственик — рентата" (*Рамсей*, стр. 218—219).

Наричайки цялата принадена стойност печалба, ние разглеждаме капиталиста като лице, което 1) непосредствено присвоява цялата създадена принадена стойност и 2) разпределя тази принадена стойност така, че в тази подялба участвуват самият той, паричният капиталист и собственикът на земята.}

[VII—273] Обстоятелството, че този нов постоянен капитал възниква от печалбата, означава само, че той дължи своя произход на определена част от принадения труд на работниците. Точно така дивакът освен времето, изразходвано за лов, трябва да изразходва още известо време, за да си направи лък, а селянинът при патри-

архалното земеделие — освен времето, през което обработва земята — трябва да изразходва определено количество работно време, за да изработи по-голямата част от своите оръдия.

Но тук въпросът е — кой именно работи, за да възстанови еквивалента на постоянния, вече изразходван в производството капитал? Онази част от труда, която работникът изпълнява за самия себе си, възстановява неговата работна заплата или ако разглеждаме цялото производство, създава неговата работна заплата. Напротив, неговият принаден труд, който образува печалбата, отчасти съставлява потребителния фонд за капиталиста, отчасти се превръща в добавъчен капитал. Но капиталистът възстановява капитала, който вече е изразходван в собственото му производство, не от този принаден труд, или от печалбата. {Ако работата стоеше така, то принадената стойност би служила не като фонд за ново капиталообразуване, а като фонд за запазване на стария капитал.} Обаче необходимият труд, образуващ работната заплата, и принаденият труд образуващ печалбата, запълнят целия работен ден, без да оставят място за какъвто и да било друг труд. („Трудът по надзора и управлението", изпълняван евентуално от капиталиста, е включен в работната заплата. От една страна, капиталистът е наемен работник, макар и не на друг капиталист, а на своя собствен капитал.) Откъде се взема тогава източникът, трудът, който възстановява постоянния капитал?

Частта от капитала, която е изразходвана за работна заплата, се възстановява (да оставим принадения труд настрана) чрез ново производство. Работникът потребява работната заплата, но той присъединява толкова нов труд, колкото стар е унищожил, а ако разглеждаме цялата работническа класа изобщо, без да се смущаваме от разделението на труда, ще видим, че работникът възпроизвежда не само същата стойност, но и същите потребителни стойности, така че — в зависимост от производителността на неговия труд — една и съща стойност, едно и също количество труд се възпроизвежда в по-голяма или по-малка маса от самите тези потребителни стойности.

В който и момент да вземем обществото, ние ще видим, че едновременно във всички производствени сфери съществува, макар и в твърде различни съотношения, определен постоянен капитал, който се предполага като условие на производството, веднаж завинаги принадлежи на производството и трябва да му бъде върнат — също както семената се връщат на почвата. *Стойността* на тази постоянна част може наистина да се понижава или повишава в зависимост от това, дали по-евтино или по-скъпо се възпроизвеждат стоките, от които се състои тази част. Обаче такова *изменение на*

стойността никога не пречи постоянната част на капитала, която влиза в производствения процес като условие на производството, да представлява в този процес предварително дадена стойност, която трябва отново да се появи в стойността на продукта. Това изменение на стойността на самия постоянен капитал може следователно да се остави в случая без внимание. При всички обстоятелства той фигурира тук като определено количество *минал овеществен* труд, което преминава в стойността на продукта като един от факторите, които я определят. Ето защо, за да очертаем по-рязко проблемата — ще приемем, че производствените разходи[42], или стойността, на постоянната част от капитала също не се изменят, остават постоянни. Работата също ни най-малко не се изменя и от това, че например в течение на една година не цялата стойност на постоянния капитал преминава в продуктите, че тя както при основния капитал преминава едва в масата от продукти, произведени в течение на редица години. Защото тук става дума само за онази част от постоянния капитал, която действително се потребява в течение на годината и следователно трябва да бъде възстановена в течение на същата година.

Съвсем очевидно е, че въпросът за възпроизводството на постоянния капитал се отнася към отдела за процеса на възпроизводството или за процеса на обръщението на капитала, но не пречи основната проблема да бъде разгледана тук.

[274] Да вземем най-напред работната заплата на работника. Той получава определена сума пари, в която са материализирани, да допуснем, 10 часа труд, при работен ден от 12 часа, които той дава на капиталиста. Тази работна заплата се превръща в средства за живот. Всички тия средства за живот са стоки. Приема се, че цената на тези стоки е равна на тяхната стойност. Но в тяхната стойност има такава съставна част, която покрива стойността на съдържащите се в тях суровини и износени средства за производство. Но всички съставни части на стойността на тези стоки, взети заедно, съдържат в себе си, както и изразходваната от работника работна заплата, само 10 часа труд. Да приемем, че $^2/_3$ от стойността на тези стоки се състоят от стойността на съдържащия се в тях постоянен капитал, а $^1/_3$, обратно, от труда, който е завършил производствения процес и е превърнал продукта в предмет за потребление. По такъв начин работникът със своите 10 часа жив труд възстановява $^2/_3$ от постоянния капитал и $^1/_3$ от живия (присъединен към предмета през годината) труд. Ако в средствата за живот — в стоките, купувани от работника — съвсем не се съдържаше постоянен капитал; ако необходимите за тяхното производство суровини не струваха нищо и при това не бяха потребни никакви оръдия на

труда — щеше да бъде възможно едно от двете. Или стоките биха съдържали, както и преди, 10 часа труд. В такъв случай работникът би възстановил 10 часа жив труд с 10 часа жив труд. Или същата маса потребителни стойности, в която се превръща неговата работна заплата и която му е необходима за възпроизводство на неговата работна сила, ще струва само $3^1/_3$ часа труд (предполага се, че няма оръдия на труда и такива суровини, които сами биха били вече продукт на труда). В последния случай необходимият труд на работника би съставлявал само $3^1/_3$ часа, а неговата работна заплата би се понижила в действителност на $3^1/_3$ часа овеществено работно време.

Да приемем, че стоката е платно — 12 арш. платно (нас, разбира се, съвсем не ни интересува тук каква е действителната цена) = 36 шил., или 1 ф. ст. и 16 шил. Нека $^1/_3$ от тази сума да бъде присъединеният труд, а $^2/_3$ да се падат на суровините (преждата) и износването на машините. Да приемем, че необходимото работно време е равно на 10 часа; следователно принаденият труд е равен на 2 часа. Нека 1 час труд, изразен в пари, да бъде равен на 1 шилинг. В такъв случай 12 часа труд = 12 шил., работната заплата = 10 шил., печалбата = 2 шил. Да приемем, че работникът и капиталистът са изразходвали за покупка на самото това платно като предмет за потребление цялата работна заплата и цялата печалба, които заедно съставляват 12 шил., с други думи, цялата стойност, присъединена към суровините и машините, цялото количество ново работно време, материализирано в процеса на превръщането на преждата в платно. (Възможно е по-късно за покупка на продукта на собственото производство да се изразходва повече от един работен ден.) Един аршин платно струва 3 шил. Срещу 12 шил., ако съберем работната заплата и печалбата, работникът и капиталистът заедно могат да купят само 4 арш. платно В тези 4 арш. платно се съдържат 12 часа труд, от които обаче само 4 представляват новоприсъединен труд, а 8 представляват труд, овеществен в постоянен капитал. Срещу 12 часа труд работната заплата и печалбата заедно купуват само една трета от своя съвкупен продукт, тъй като две трети от този съвкупен продукт се състоят от постоянен капитал. 12 часа труд се разпадат на 4+8, от които 4 възстановяват сами себе си, а 8 възстановяват труда, който независимо от присъединения в процеса на тъкането труд е влязъл в този процес във вече материализирана форма, във вид на прежда и машина.

И така, що се отнася до онази част от продукта, или стоката, която се разменя срещу работната заплата и печалбата като предмет за потребление (или за каквато и да било цел, свързана със

самото възпроизводство, защото целта, за която се купува стоката, ни най-малко не изменя работата) или се купува с тях, ясно е, че частта от стойността на този продукт, съответствуваща на постоянния капитал, се заплаща от фонда на новоприсъединения труд, който се разпада на работна заплата и печалба. Дали много или малко постоянен капитал, дали много или малко труд, присъединен в последния производствен процес, се купува с работната заплата и печалбата, взети заедно; в какви пропорции се заплаща трудът, присъединен през последния стадий на производството, и в какви пропорции се заплаща трудът, овеществен в постоянен капитал — всичко това зависи от първоначалната пропорция, в която те са влезли в готовата стока като съставни части на стойността. За опростяване приемаме съотношението две трети труд, овеществен в постоянен капитал, към една трета новоприсъединен труд.

[275] Във връзка с това се изясняват следните два момента:

Първо. Отношението, което приехме за платното, т. е. за случая, когато работникът и капиталистът реализират работната заплата и печалбата в стоки, произведени от тях самите, когато те купуват обратно част от своя собствен продукт — това отношение не се изменя, ако те изразходват същата стойностна сума за други продукти. Съгласно направеното предположение, че във всяка стока се съдържа $^2/_3$ постоянен капитал и $^1/_3$ новоприсъединен труд, работната заплата и печалбата, взети заедно, винаги могат да купят само $^1/_3$ от продукта. 12 часа труд = 4 арш. платно. Ако тези 4 арш. платно се превръщат в пари, те съществуват като 12 шил. Ако тези 12 шил. се превръщат на свой ред не в платно, а в друга стока, те купуват стока на стойност 12 часа труд, от които 4 часа са новоприсъединен труд, а 8 — труд, овеществен в постоянен капитал. Следователно това съотношение е всеобщо при предпоставката, че в другите стоки, както и в платното, съществува същото първоначално съотношение между труда, присъединен през последния стадий на производството, и труда, който е овеществен в постоянен капитал.

Второ. Ако новоприсъединеният за един ден труд е равен на 12 часа, от тези 12 часа само 4 възстановяват самите себе си, т. е. живия, новоприсъединен труд, докато 8 заплащат труда, овеществен в постоянен капитал. Но кой заплаща тези 8 часа жив труд, които не се възстановяват от същия този жив труд? Заплащат ги онези именно 8 часа овеществен труд, които се съдържат в постоянния капитал и се разменят срещу 8 часа жив труд.

Следователно не подлежи на никакво съмнение, че частта от готовата стока, която се купува с цялата сума на работните заплати и печалбите (взети заедно, те не са нищо друго освен съвкупното

количество новоприсъединен към постоянния капитал труд), се възстановява във всички свои елементи. Възстановява се новоприсъединеният труд, съдържащ се в тази част, а също и количеството труд, което се съдържа в постоянния капитал. Не подлежи, по-нататък, на никакво съмнение, че съдържащият се в постоянния капитал труд е получил при това своя еквивалент от фонда на живия, новоприсъединен към него труд.

Но тук именно започва затруднението. *Съвкупният продукт* на 12-часовия тъкачен труд — а стойността на този съвкупен продукт твърде се отличава от стойността, която е произвел самият тъкачен труд — е равен на 12 арш. платно на стойност 36 часа труд или 36 шил. Но работната заплата и печалбата, взети заедно, или съвкупното работно време от 12 часа, могат да купят обратно от тези 36 часа труд *само* 12; с други думи, от съвкупния продукт те могат да купят обратно само 4 арш. и нито аршин повече. А какво ще стане с останалите 8 арш.? *Форкад, Прудон)*[43].

Ще отбележим преди всичко, че 8 арш. не са нищо друго освен изразходвания постоянен капитал. Но този последният е получил изменена форма на потребителна стойност. Той съществува като нов продукт, вече не като прежда, тъкачен стан и т. н., а като платно. Тези 8 арш. платно, както и 4 останали, купени с работната заплата и печалбата, се състоят, по стойност, едната трета — от труда, присъединен в процеса на тъкането, и двете трети — от минал труд, материализиран в постоянен капитал. Но ако по-рано, при 4 арш., една трета от новоприсъединения труд покриваше съдържащия се в 4 арш. тъкачен труд, т. е. самия себе си, а останалите две трети тъкачен труд покриваха съдържащия се в 4 арш. платно постоянен капитал, то сега, обратно, съдържащият се в 8 арш. платно постоянен капитал се покрива с две трети от постоянния капитал, а съдържащият се в тях новоприсъединен труд се покрива с една трета от постоянния капитал.

Какво ще стане сега с тези 8 арш. платно, които съдържат, които са всмукали в себе си стойността на целия постоянен капитал — стойност, която в течение на 12-часовия тъкачен труд се е пренасяла върху продукта, влизала е в процеса на неговото производство, а сега съществува във формата на продукт, предназначен за непосредствено, индивидуално (не промишлено) потребление?

Тези 8 арш. принадлежат на капиталиста. Ако той би пожелал сам да ги потреби — както е потребил онези $^{2}/_{3}$ арш., които представляват неговата печалба, — [276] той не би могъл да възпроизведе постоянния капитал, участвуващ в 12-часовия тъкачен процес; той изобщо не би могъл — доколкото става дума за капитала, уча-

ствуващ в този 12-часов процес — да функционира повече като капиталист. И така той продава 8 арш. платно, превръща ги в пари на сума 24 шил., или 24 часа труд. Но тук именно ние се натъкваме на затруднение. На кого ги продава той? В чии пари ги превръща? На това ние скоро ще се върнем. А сега да проследим понататъшния ход на процеса.

Щом капиталистът превърне в пари, продаде, приведе във форма на разменна стойност 8 арш. платно, т. е. онази част от стойността на своя продукт, която е равна на авансирания от него постоянен капитал, той отново купува с получените пари стоки, еднородни (по своите потребителни стойности) със стоките, от които първоначално е бил съставен неговият постоянен капитал: той купува прежда, тъкачен стан и т. н. Той разпределя 24-те шил. за покупка на суровини и средства за производство в такава пропорция, в каквато те са нужни за изготвянето на ново платно.

Следователно неговият постоянен капитал по отношение на потребителната стойност е възстановен с нови продукти на същия труд, както продуктите, от които се е състоял първоначално. Капиталистът е възпроизвел постоянния капитал. Но тази нова прежда, новият тъкачен стан и т. н. се състоят също така (според предположението) в двете си трети от постоянен капитал и една трета — от новоприсъединен труд. Следователно, ако първите 4 арш. платно (новоприсъединеният труд и постоянният капитал) са били заплатени изключително с новоприсъединен труд, то тези 8 арш. платно се възстановяват с необходимите за даденото производство новопроизведени елементи, които се състоят отчасти от новоприсъединен труд, отчасти от постоянен капитал. По този начин изглежда, че поне част от постоянния капитал се разменя срещу постоянен капитал в друга форма. Възстановяването на продуктите е нещо реално, тъй като — едновременно с преработването на преждата в платно — ленът се преработва в прежда, а семената на лена — в лен; точно така едновременно с износването на тъкачния стан се изработва нов тъкачен стан, а през време на неговото изработване се добиват ново дърво и желязо. В същото време, през което определени елементи се произвеждат в една производствена сфера, в друга сфера те се преработват. И макар че всеки от всички тези *едновременни* производствени процеси представлява по-висок стадий от изготвянето на продукта, все пак във всички тези процеси едновременно се потребява постоянен капитал в различни пропорции.

И така стойността на готовия продукт, на платното, се разпада на две части, едната от които отново купува произведените в същото това време елементи на постоянния капитал, а дру-

гата се изразходва за предмети за потребление. За опростяване тук съвсем не вземаме под внимание обратното превръщане на част от печалбата в капитал, т. е. допущаме — както и в цялото това изследване, — че работната заплата плюс печалбата, т. е. цялата сума на труда, присъединен към постоянния капитал, се потребява като доход.

Остава само да отговорим на въпроса: кой именно купува онази част от съвкупния продукт, с чиято стойност се купуват пак новопроизведените през това време елементи на постоянния капитал? Кой купува 8 арш. платно? За да пресечем възможността за каквито и да било извъртания, ние приемаме, че това е такъв сорт платно, което е предназначено специално за индивидуално потребление, а не — като например корабното платно — за промишлено потребление. Необходимо е също да оставим тук настрана чисто междинните търговски операции, доколкото те са само посреднически. Например ако 8 арш. платно се продават на търговеца и минават през ръцете не на един, а на цели двадесет търговци, двадесет пъти се купуват и отново се продават, то в края на краищата те трябва да бъдат продадени на двадесетия път от търговеца на действителния потребител — следователно този последният в действителност плаща или на производителя, или на *последния,* на двадесетия търговец, който по отношение на потребителя представлява *първият търговец,* т. е. действителният производител. Тези междинни сделки изместват или ако щѐте, опосредствуват заключителната сделка, но не я обясняват. Въпросът си остава съвсем същият, все едно дали ще питаме: кой купува 8 арш. платно от фабриканта на платно? — или: [277] кой ги купува от двадесетия търговец, в ръцете на когото те са преминали чрез редица разменни сделки?

Тези 8 арш. платно точно както и първите 4 арш. трябва да преминат в потребителния фонд. Това значи, че те могат да бъдат заплатени само от работната заплата и печалбата, защото работната заплата и печалбата са единствените източници на доход за производителите, които единствени фигурират тук като потребители. 8 арш. платно съдържат 24 часа труд. Да приемем (вземайки 12 часа труд за общоприет нормален работен ден), че работникът и капиталистът от други два отрасла изразходват цялата си работна заплата и печалбата за платно, както работникът и капиталистът в тъкачната промишленост са изразходвали за платно целия свой работен ден (работникът — своите 10 часа, капиталистът — 2-та часа принадена стойност, които той е получил от работника и които съответствуват на тези 10 часа). В такъв случай фабрикантът на платно би продал своите 8 арш.; с това би била възстановена

падащата се на 12 арш. *стойност* на неговия постоянен капитал, и тази стойност би могла да бъде отново изразходвана за онези определени стоки, от които се състои постоянният капитал, *тъй като* тези, намиращи се на пазара стоки — прежда, тъкачен стан и др.,— са били произвеждани в същото време, когато преждата и тъкачният стан са били преработвани в платно. Обстоятелството, че *производството* на прежда и тъкачен стан като продукти *се извършва едновременно* с производствения процес, в който те влизат като продукти, но от който излизат вече не като самостоятелни продукти — това обстоятелство прави понятно защо една част от *стойността* на платното, която е равна на стойността на преработения в него материал, тъкачен стан и др., може отново да бъде превърната в прежда, тъкачен стан и др. Ако това производство на елементите на платното не се извършваше едновременно с производството на самото платно, то 8 арш. платно — дори ако бъдат продадени, превърнати в пари — не биха могли да бъдат превърнати отново от пари в постоянните елементи на платното*.

Но, от друга страна, макар и на пазара да има нова прежда, нов тъкачен стан и т. н. и процесът на производството на нова прежда, нов тъкачен стан да се е извършвал следователно в същото време, когато готовата прежда и готовият тъкачен стан са се превръщали в платно; макар преждата и тъкачният стан да са се произвеждали по такъв начин едновременно с платното, 8-те арш. платно не могат да бъдат превърнати обратно в тези веществени елементи на постоянния капитал на тъкачното производство, докато не бъдат продадени, докато не бъдат превърнати в пари. Следователно, непрекъснатото реално производство на елементите на платното, което през цялото време върви паралелно с производството на самото платно, още не може да ни обясни възпроизводството на постоянния капитал, докато не знаем откъде се взема фондът, необходим, за да се купят 8 арш. платно, за да им бъде върната формата на пари, на самостоятелна разменна стойност.

За да разрешим последното затруднение, ние приехме, че *В* и *С* — да речем обущар и месар — изцяло изразходват за платно цялата сума на своята работна заплата и печалба, т. е. 24 часа работно време, с което те разполагат. Що се отнася до *А*, тъкач на платното, ние по този начин сме излезли от затруднението. Целият негов продукт, 12 арш. платно, в които са овеществени 36 часа труд, е възстановен изключително с работна заплата и печалба, т. е.

* Както става например сега поради гражданската война в Америка с преждата и басмата на памучните фабриканти. Само продажбата на техния продукт не им осигурява посоченото обратно превръщане на парите в средство за производство, тъй като на пазара няма памук.

с цялата сума на работното време, новоприсъединено към постоянния капитал в производствените сфери *А, В* и *С.* Цялото съдържащо се в платното работно време — както съществуващото още преди в неговия постоянен капитал, така и новоприсъединеното в процеса на тъкането — сега е разменено срещу работно време, което не е съществувало преди като постоянен капитал в която и да било производствена сфера, но което е било присъединено едновременно към постоянния капитал *през последния стадий на производството* в трите посочени сфери — *А, В* и *С.*

И така, ако би било погрешно, както преди, да кажем, че първоначалната стойност на платното се разпада само на работна заплата и печалба — защото тя в действителност се разпада на стойност, равна на сумата на работната заплата и печалбата, т. е. на 12 часа тъкане, и на 24 часа труд, които независимо от процеса на тъкането са се съдържали в преждата, в тъкачния стан, с една дума, в постоянния капитал, — то, напротив, правилно би било да кажем, че еквивалентът на 12 арш. платно, т. е. на 36 шил., за които те са продадени, се разпада само на работна заплата и печалба, че следователно не само тъкачният труд, но и трудът, съдържащ се в преждата и тъкачния стан, се възстановяват изключително от новоприсъединения труд, а именно: от 12 часа труд в *А,* 12 часа в *В* и 12 часа в *С.*

Стойността на самата продадена стока се разпада [278] на новоприсъединен труд (работна заплата и печалба) и на съществувал по-рано труд (стойност на постоянния капитал); такава е стойността на стоката за продавача (а това е и действителната стойност на стоката). Обратно, стойността, която купува тая стока — еквивалентът, който купувачът дава на продавача, — се сведе в нашия пример изключително до новоприсъединения труд, до работната заплата и печалбата. Но тъй като всяка стока, преди да бъде продадена, е стока, подлежаща на продажба, а се превръща в пари само посредством просто изменение на формата, то всяка стока като продавана стока би трябвало в такъв случай да се състои от съставни части на стойността, различни от ония, от които тя се състои като купуваща стока (като пари). А това е глупаво. По-нататък: трудът, изпълнен от обществото в продължение например на една година, не само би покривал самия себе си — така че ако разделим цялата стокова маса на две равни части, едната половина от годишния труд би образувала еквивалент на другата половина, — но едната трета труд, която трудът на текущата година съставлява в съвкупния труд, съдържащ се в годишния продукт, би покривала трите трети от труда, т. е. би се равнявала на величина, три пъти по-голяма, отколкото е тя самата. А това е още по-глупаво.

В гореприведения пример ние преместихме затруднението от *A* към *B* и *C*. Но от това то само се увеличи, а съвсем не стана попросто. *Първо,* докато имахме работа само с *A,* ние имахме изход от затруднението в това, че 4 арш., които съдържат толкова работно време, колкото е било присъединено към преждата — а това образува сумата на печалбата и работната заплата в сфера *A,* — че тези 4 арш. се потребяват в самото платно, в продукта на собствения труд. Друго е при *B* и *C,* защото те потребяват сумата на присъединеното от тях работно време — сумата на работната заплата и печалбата — в продукта на сфера *A,* в платното, следователно не в продукта на *B* и *C*. Те следователно трябва да продават не само оная част от своя продукт, която представлява 24 часа труд, съдържащи се в постоянния капитал, но и оная част от своя продукт, която представлява 12 часа работно време, новоприсъединено към постоянния капитал. Сфера *B* трябва да продаде 36 работни часа, а не само 24, както беше в сфера *A*. Точно така стои работата и с *C*. *Второ,* за да продадем постоянния капитал от сфера *A,* за да го пласираме, да го превърнем в пари, нужен ни е целият новоприсъединен труд не само в сфера *B,* но също и в сфера *C*. *Трето, B* и *C* не могат да продадат на сфера *A* ни една част от своя продукт, тъй като цялата тази част от продукта на *A,* която се свежда до дохода, вече е изразходена в самата сфера *A* от производителите на продукта в *A*. *B* и *C* не могат също да възстановят постоянната част на *A* с нито една част от своя собствен продукт, тъй като съгласно предположението техните продукти представляват не елементи на производството на *A,* а стоки, влизащи в индивидуалното потребление. С всяка по-нататъшна крачка трудността все повече нараства.

За да може 36-те часа, съдържащи се в продукта на *A* (а именно $^2/_3$, или 24 часа, съдържащи се в постоянния капитал, и $^1/_3$, или 12 часа новоприсъединен труд), да се разменят изключително срещу труда, който е присъединен към постоянния капитал, работната заплата и печалбата в *A,* т. е. 12-часовият труд, присъединен в *A,* трябваше сами да потребят $^1/_3$ от продукта на същата сфера. Останалите $^2/_3$ от съвкупния продукт, т. е. 24 часа, представляваха стойността, съдържаща се в постоянния капитал. Тази стойност беше разменена срещу цялата сума на работната заплата и печалбата на сферите *B* и *C,* т. е. срещу новоприсъединения труд в сферите *B* и *C*. Но за да могат *B* и *C* да купят платното със съдържащите се в тях продукти на 24 часа, които се свеждат до работната заплата [и печалбата], те трябва да продадат тези 24 часа във вид на свои собствени продукти. Освен това те трябва да продадат 48 часа в продукти на своето собствено производство за възстановяване на

постоянния капитал. Следователно те трябва да продадат продуктите на *B* и *C* в размер на 72 часа срещу съвкупната сума от печалбата и работната заплата на другите производствени сфери — *D, E* и т. н.; при това (предполагайки, че нормалният работен ден е равен на 12 часа) за покупката на продуктите *B* и *C* трябва да бъдат изразходвани 12×6, т. е. 72 часа — т. е. трудът, новоприсъединен в шест други производствени сфери; [279] следователно трябва да бъде изразходвана печалбата и работната заплата на сфери *D, E, F, G, H, I,* с други думи — цялата сума труд, присъединен към съответните постоянни капитали в тези сфери.

При тези обстоятелства стойността на съвкупния продукт $B+C$ би била заплатена само от новоприсъединения труд, т. е. от сумата на работната заплата и печалбата в шестте производствени сфери — *D, E, F, G, H, I.* Но в тия шест сфери целият съвкупен продукт отново трябва да бъде продаден (тъй като нито една част от техните продукти не се потребява от самите им производители, които са вложили целия си доход вече в продуктите на *B* и *C*) и нито една част от този съвкупен продукт не може да бъде реализирана вътре в същите тия сфери. Става дума следователно за продукта на 6×36 часа труд, т. е. на 216 часа труд, 144 от които се падат на постоянния капитал и 72 (т. е. 6×12) — на новоприсъединения труд. За да се превърнат сега на свой ред продуктите на *D* и т. н. по същия начин в работна заплата и печалба, т. е. в новоприсъединен труд, би трябвало целият труд, новоприсъединен в 18 производствени сфери $K^1 - K^{18}$, т. е. съвкупната сума от работната заплата и печалбата в тези 18 сфери, да бъде изцяло изразходван за продуктите на сфери *D, E, F, G, H, I.* Тези 18 сфери $K^1 - K^{18}$, които сами не са потребили и най-малка част от своя продукт, а, обратно, са изразходвали вече целия свой доход в шестте сфери *D—I,* трябва на свой ред да продадат 18×36 часа труд, т. е. 648 часа труд, от които 18×12 (216 часа) биха представлявали новоприсъединен труд, а 432 — труд, който се съдържа в постоянния капитал. Следователно, за да се сведе този съвкупен продукт на K^1—K^{18} до новоприсъединения в другите сфери труд, с други думи, до сумата от работната заплата и печалбата, ще бъде необходим новоприсъединеният труд на сферите L^1—L^{54}, а именно 12×54=648 часа труд. Сферите $L^1 - L^{54}$ — за да разменят срещу новоприсъединен труд своя съвкупен продукт, равен на 1944 часа (от които 648=12×54 са равни на новоприсъединения труд, а 1296 часа труд са равни на съдържащия се в постоянния капитал труд) — би трябвало да погълнат новоприсъединения труд на сферите M^1—M^{162}, защото 162×12=1944; тези последните сфери би трябвало на свой ред да погълнат новоприсъединения труд на сферите N^1—N^{486} и т. н.

Такъв е този великолепен progressus in infinitum*, до който ги довежда предположението, че стойността на всички продукти се свеждала до работната заплата и печалбата, т. е. до новоприсъединения труд, и че не само новоприсъединеният към стоката труд, но и постоянният капитал, съдържащ се в тази стока, трябвало да бъде заплатен от новоприсъединения в някоя друга производствена сфера труд.

За да сведем съдържащото се в продукт *А* работно време, 36 часа ($^1/_3$ — новоприсъединен труд, $^2/_3$ — постоянен капитал), към новоприсъединения труд, т. е. за да предположим, че то се заплаща от работната заплата и печалбата, ние, първо, приехме, че $^1/_3$ от продукта (стойността на тази третина е равна на сумата на работната заплата и печалбата) се потребява или, което е същото, се купува от самите производители на сфера *А*. По-нататъшният ход на разсъждението беше следният[44]:

1) *Производствена сфера А*. Продуктът = *36* часа труд. 24 часа труд е постоянен капитал. 12 часа — присъединен труд. $^1/_3$ от продукта се потребява от участвуващите в разпределението на тези 12 часа страни — от работната заплата и печалбата, от работниците и капиталистите. Остава още да бъдат продадени $^2/_3$ от продукт *А*, равни на 24 часа труд, които се съдържат в постоянния капитал.

2) *Производствени сфери* B^1—B^2. Продуктът = *72* часа труд; от тях *24* — присъединен труд, 48 — постоянен капитал. С присъединения труд тия сфери купуват двете трети от продукта на *А*, които възстановяват стойността на постоянния капитал в *А*. Но като цяло сферите B^1—B^2 трябва да продадат 72 часа труд, от които се състои стойността на техния съвкупен продукт.

3) *Производствени сфери* C^1—C^6. Продуктът = *216* часа труд; от тях *72* — присъединен труд (работна заплата и печалба). С присъединения труд те купуват целия продукт на B^1—B^2. Но трябва да продадат 216, от които 144 са постоянен капитал.

[280] 4) *Производствени сфери* D^1—D^{18}. Продуктът = 648 часа труд; 216 — присъединен труд и 432 — постоянен капитал. С присъединения труд те купуват съвкупния продукт на производствените сфери C^1—C^6=216. Но трябва да продадат 648.

5) *Производствени сфери* E^1—E^{54}. *Продуктът* = 1944 часа труд; 648 — присъединен труд и 1296 — постоянен капитал. Те купуват съвкупния продукт на производствените сфери D^1—D^{18}, но трябва да продадат 1944.

* — прогрес без край. *Ред.*

6) *Производствени сфери* F^1—F^{162}. *Продуктът* = 5832 часа, от които 1944 — присъединен труд и 3888 — постоянен капитал. С 1944 те купуват продукта на E^1—E^{54}. Трябва да продадат 5832.

7) *Производствени сфери* G^1—G^{486}.

За опростяване във всяка производствена сфера се предполага всеки път само един работен — дванадесетчасов — ден, който се дели между капиталиста и работника. Увеличаването на броя на тези работни дни не решава въпроса, а без всякаква необходимост го усложнява.

И така, за да си представим по-ясно закона на този ред:

1) *A. Продукт* = 36 часа; постоянен капитал = 24 часа. *Сумата на работната заплата и печалбата,* или *новоприсъединеният труд* = 12 часа. Тези последните се потребяват от капитала и труда като продукт на самата сфера *A*.

Подлежащият на продажба продукт *A* = на неговия постоянен капитал = 24 часа.

2) B^1—B^2. Тук ни са нужни 2 работни дни, следователно 2 производствени сфери, за да заплатим 24 часа на сфера *A*.

Продуктът = $2\times36=72$ часа, от които 24 часа — присъединен труд, а 48 — постоянен капитал.

Подлежащият на продажба продукт на B^1 и B^2 = 72 часа труд; нито една част от него не се потребява в самите тия сфери.

6) C^1—C^6. Тук ни са нужни 6 работни дни, тъй като 72 = 12×6 и целият продукт B^1—B^2 трябва да бъде потребен от труда, присъединен в C^1—C^2. Продуктът = $6\times36=216$ часа труд, от които 72 — новоприсъединен труд, а 144 — постоянен капитал.

18) D^1—D^{18}. Тук ни са нужни 18 работни дни, защото 216 = 12×18. А тъй като на един работен ден се падат $^2/_3$ постоянен капитал, то съвкупният продукт = $18\times36=648$ (432 — постоянен капитал).

И т. н.

Поставените в началото на абзаците цифри 1, 2 и т. н. означават броя на работните дни или на различните видове труд в различните производствени сфери, тъй като за всяка сфера ние приемаме един работен ден.

И така: 1) *A. Продуктът е 36 часа.* Присъединеният труд — (*12* часа. *Подлежащият на продажба продукт* (постоянен капитал) = 24 часа.

Или:

1) *A. Продукт, подлежащ на продажба,* или *постоянен капитал* = 24 часа. Съвкупен продукт — 36 часа. Присъединен труд — *12 часа.* Последните *са потребени в самата сфера A.*

2) B^1—B^2. С присъединения труд тия сфери купуват 24 часа от *А*. *Постоянен капитал* — 48 часа. *Съвкупен продукт* — 72 часа.

6) C^1—C^6. С присъединения труд те купуват 72 часа от B^1—B^2 (=12×6). *Постоянен капитал* — 144, съвкупен продукт — 216 и т. н.

[281] И така:

1) *А*. Продуктът = 3 работни дни (36 часа). 12 часа — новоприсъединен труд. *24 часа* — постоянен капитал.

2) B^{1-2}. *Продуктът* = 2×3=6 работни дни (72 часа). Присъединен труд = *12×2=24 часа. Постоянен капитал* = 48=2×24 часа.

6) C^{1-6}. *Продуктът* = 3×6 работни дни = 3×72 часа = 216 часа труд. *Присъединен труд* = 6×12 часа труд (= 72 часа труд). *Постоянен капитал* = 2×72=144.

18) D^{1-18}. *Продуктът* = 3×3×6 работни дни = 3×18 работни дни = 54 работни дни = 648 часа труд. Присъединен труд = 12×18=*216*. Постоянен капитал = 432 часа труд.

54) E^{1-54}. *Продуктът* = 3×54 работни дни = 162 работни дни = 1944 часа труд. Присъединен труд = 54 работни дни = 648 часа труд; постоянен капитал = 1296 часа труд.

162) F^1—F^{162}. *Продуктът* = 3×162 работни дни = 486 работни дни = 5832 часа труд, от които 162 работни дни, т. е. 1944 часа труд — присъединен труд, а 3888 часа труд — постоянен капитал.

486) G^{1-486}. *Продуктът* = *3×486 работни дни,* от които 486 работни дни, т. е. 5832 часа труд — присъединен труд, а 11 664 часа труд — постоянен капитал.

И т. н.

Тук ние бихме имали вече твърде значителната сума от 1+2+6+18+54+162+486 различни работни дни в различни производствени сфери, в 729 различни сфери, което предполага вече значително разчленено общество.

За да може от съвкупния продукт на сфера *А* — в която към постоянния капитал от 2 работни дни се присъединяват само 12 часа труд, т. е. 1 работен ден, а работната заплата и печалбата потребяват своя собствен продукт — да се продаде само постоянният капитал от 24 часа, и при това пак само срещу новоприсъединен труд, срещу работна заплата и печалба, ни са нужни:

2 работни дни в B^1 и B^2. Но на тези 2 дни се падат 4 работни дни постоянен капитал, така че съвкупният продукт B^{1-2} е равен на 6 работни дни. Тези последните трябва да бъдат продадени *напълно*, тъй като *започвайки оттук,* се предполага, че всяка следваща сфера не потребява нищо от своя собствен продукт, а изразходва своята печалба и работна заплата само за продукта на предшествуващата сфера. За да се възстановят тези 6 работни дни, съдържащи се в продукта на B^{1-2}, са необходими 6 работни дни, които

на свой ред предполагат постоянен капитал от 12 работни дни. Ето защо съвкупният продукт на C^{1-6} е равен на 18 работни дни. За да бъдат възстановени с новоприсъединен труд, са необходими 18 работни дни (D^{1-18}), които отново предполагат постоянен капитал от 36 работни дни. Следователно предполага се продукт от 54 работни дни. За възстановяването на тия последните са нужнн 54 работни дни в E^{1-54}, които предполагат постоянен капитал от 108. Продуктът е равен на 162 работни дни. Най-после, за възстановяване на тези последните са нужни 162 работни дни, предполагащи на свой ред постоянен капитал от 324 работни дни; следователно нужен е съвкупен продукт от 486 работни дни. Такъв е продуктът на F^{1}—F^{162}. Най-после, за да се възстанови този продукт на F^{1-162}, са нужни 486 работни дни (G^{1-486}), предполагащи постоянен капитал от 972 работни дни. Следователно съвкупният продукт на $G^{1-486} = 972 + 486 = 1458$ работни дни.

Но да предположим сега, че при сфера G сме стигнали предела, отвъд който няма накъде да вървим — [282], защото във всяко общество изобразеният по-горе преход от една сфера към друга скоро трябва да се натъкне на предел. Как стои работата в такъв случай? Ние имаме продукт, в който се съдържат 1468 работни дни, при което от тях 486 дни се падат на новоприсъединения труд, а 972 — на труда, овеществен в постоянния капитал. 486 дни новоприсъединен труд могат да бъдат разменени в предидущата сфера — F^{1-162}. Но с какво могат да бъдат купени 972 работни дни, които се съдържат в постоянния капитал? Отвъд G^{486} няма вече нова производствена сфера, а следователно и нова сфера на размяна. А в предшествуващите я сфери, с изключение на F^{1-162} нищо не може да се разменя. Пък и самата сфера G^{1-486} е изразходвала цялата съдържаща се в нея работна заплата и печалба до последния сантим в сфера F^{1-162}. По такъв начин 972 работни дни, овеществени в съвкупния продукт на G^{1-486} и равняващи се на стойността на съдържащия се в него постоянен капитал, не могат да бъдат продадени. Следователно никак не ни помогна, че прекарахме затруднението — 8 арш. платно в сфера A, или 24 часа труд, 2 работни дни, които представляват в продукта на тази сфера стойността на постоянния капитал — през почти 800 отрасъла на производството.

Ни най-малко не ще ни помогне, ако предположим, че сметката би излязла друга, ако, да речем, сфера A изразходва не цялата си печалба и работна заплата за платно, а част от тях за продуктите на B и C. Предел за разходите е количеството часове присъединен труд, съдържащи се в A, B, C, вследствие на което тези сфери при всички обстоятелства могат да се разпореждат само с такова количество работно време, което е равно на присъединения

от тях труд. Ако те купуват от единия продукт повече, от другия купуват по-малко. Това само би объркало сметката, но по никакъв начин не би изменило резултата.

И тъй, какво да правим?

В приведената по-горе сметка ние имаме:

	Продукт в работни дни	*Присъединен труд*	*Постоянен капитал*
A)=	3	1	2
B)=	6	2	4
C)=	18	6	12
D)=	54	18	36
E)=	162	54	108
F)=	486	162	324
Всичко:	729	243	486

($^1/_3$ от продукта на *A* се потребява в същата тази сфера)

Ако в тази сметка последните 324 работни дни (постоянният капитал в *F*) бяха равни на постоянния капитал, който земеделецът сам си възстановява, като го приспада от своя продукт и го връща на земята, и който следователно не трябва да се заплаща с нов труд — сметката би излязла. Но загадката би била разгадана само благодарение на това, че част от постоянния капитал възстановява самия себе си.

И така, в нашата сметка всъщност за потребление са отишли 243 работни дни, съответствуващи на новоприсъединения труд. Стойността на последния продукт, равна на 486 работни дни, се равнява на стойността на съвкупния постоянен капитал, съдържащ се в *A*—*F* , която също е равна на 486 работни дни. За да намерим обяснение за тях, ние допускаме, че в *G* има 486 дни нов труд. Но оттук за нас възниква удоволствието да правим сметка вместо за постоянен капитал от 486 дни [283] за постоянен капитал от 972 работни дни, съдържащ се в продукта на *G*, равен на 1458 работни дни (972 постоянен капитал + 486 труд). Ако бихме пожелали да се измъкнем от затруднението, като предположим, че в сфера *G* процесът на труда се извършва без постоянен капитал, така че продуктът е равен само на 486 дни новоприсъединен труд, нашата сметка, разбира се, би излязла, но тогава въпросът, кой заплаща съдържащата се в продукта съставна част на стойността, образуваща постоянния капитал, би се оказал разрешен, само защото сме допуснали такъв случай, когато постоянният капитал е равен на нула, когато следователно той не образува съставна част от стойността на продукта.

За да може съвкупният продукт на *A* да бъде продаден напълно срещу новоприсъединен труд; за да може той да бъде сведен до печалбата и работната заплата — ***целият присъединен в A, B и C труд***[45] би трябвало да бъде изразходван в продукт на труда в сфера *A*. Също така, за да бъде продаден целият продукт на *B*+*C*, за него трябва да бъде даден целият присъединен в D^1—D^{18}

труд[46]. По същия начин, за да се купи целият продукт на D^1—D^{18}, е нужен целият труд, присъединен в $E^{1\text{-}54}$. За покупката на целия продукт на $E^{1\text{-}54}$ е нужен целият труд, присъединен в $F^{1\text{-}162}$. И, найпосле, за да се купи целият продукт на $F^{1\text{-}162}$, се изисква цялото работно време, присъединено в $G^{1\text{-}486}$. В края на краищата в тези 486 производствени сфери, представлявани от сфера $G^{1\text{-}486}$, цялото присъединено работно време се равнява на целия продукт на 162 сфери, при което целият този продукт, възстановяван от труд, е еднакво голям с постоянния капитал в сферите A, $B^{1\text{-}2}$, $C^{1\text{-}6}$, $D^{1\text{-}18}$, $E^{1\text{-}54}$, $F^{1\text{-}162}$. Но постоянният капитал от сфера G, който е два пъти по-голям от постоянния капитал, приложен в A—F^{162}, е останал невъзстановен, а и не може да бъде възстановен.

В действителност ние намерихме — доколкото според нашето предположение във всяка производствена сфера отношението на новоприсъединения труд към минал труд е равно на 1:2, — че за да се купи продуктът на предидущите сфери, е необходимо всеки път целият новоприсъединен труд на новите сфери, броят на които е двойно по-голям [броят на всички предидущи сфери, взети заедно][47]: за покупка на съвкупния продукт на A е необходим присъединеният труд в A и $B^{1\text{-}2}$, за покупка на продукта $C^{1\text{-}6}$ е необходим присъединеният труд в 18 D, или $D^{1\text{-}18}$ (т. е. 2×9) и т. н. Накъсо казано, винаги е нужно [още] двойно количество новоприсъединен труд в сравнение с труда, който се съдържа в самия продукт, така че в последната производствена сфера G, за да се купи целият продукт на тази сфера, новоприсъединеният труд би трябвало да бъде [още] двойно по-голям, отколкото е. С една дума, в крайния пункт, в G ние се сблъскваме със същото обстоятелство, което вече срещнахме в изходния пункт A, именно че новоприсъединеният труд не може да купи от своя собствен продукт количество, което е по-голямо от самия този новоприсъединен труд, и че той *не може* да купи съдържащия се в постоянния капитал минал труд.

Следователно невъзможно е стойността на дохода да покрива стойността на целия продукт. А тъй като освен дохода *не съществува никакъв фонд, от който би могъл да бъде заплатен продуктът, продаван от производителя на (индивидуалния) потребител,* невъзможно е стойността на целия продукт минус стойността на дохода да бъде изобщо продадена, заплатена или (индивидуално) потребена. Но, от друга страна, всеки продукт трябва да бъде продаден и заплатен по своята цена (съгласно предположението цената тук е равна на стойността).

Впрочем още от самото начало можеше да се предвиди, че включването на междинни актове на размяна — продажби и покупки на различни стоки, или на продукти на различни производ-

ствени сфери — няма да ни помръдне нито крачка напред. При разглеждането на сфера *A* на първата стока — платното, ние имахме $^1/_3$, или [283a] 12 часа новоприсъединен труд и 2×12 (или 24) часа, съдържащ се в [постоянния] капитал минал труд. Работната заплата и печалбата можеха да купят отново само такава част от стоката на *A* — следователно и от всеки нейн еквивалент в някакъв друг продукт, — която е равна на 12 часа труд. Те не можеха да купят отново своя собствен постоянен капитал, съдържащ 24 часа, а следователно не можеха да купят отново и еквивалента на този постоянен капитал в каквато и да било друга стока.

Възможно е в стоката *B* да имаме друго съотношение между присъединения труд и постоянния капитал. Но колкото и различно да е в различните производствени сфери съотношението между постоянния капитал и новоприсъединения труд, ние винаги можем да изчислим средната величина на това съотношение. Ние можем да кажем, че в продукта на цялото общество или на цялата капиталистическа класа, в съвкупния продукт на капитала, новоприсъединеният труд е равен на *a*, а миналият труд, съществуващ във вид на постоянен капитал, е равен на *b*; с други думи, пропорцията 1:2, приета от нас за *A*, т. е. за платното, е само символичен израз на пропорцията *a:b* и означава само, че съществува известно, така или иначе определено и поддаващо се на определяне съотношение между тези два елемента, между живия труд, присъединен през текущата година или през какъвто и да било промеждутък от време, и миналия труд, съществуващ във вид на постоянен капитал. Ако с присъединените към преждата 12 часа сѐ купува не само платно, ако платното се купува например само с 4 часа, то с останалите 8 часа може да се купи какъвто и да било друг продукт; но общата сума на купеното никога не може да бъде повече от 12 часа. И ако с 8 часа труд бъде купен друг продукт, то *A* ще трябва да продаде платното срещу 32 часа труд. Следователно примерът, избран от нас за *A*, важи за съвкупния капитал на цялото общество, а въвеждането на междинни актове на размяна на различни стоки може само да обърка проблемата, но ни най-малко не изменя същината на работата.

Да приемем, че *A* е съвкупният продукт на обществото; в такъв случай една трета от този съвкупен продукт може да бъде купена за собствено потребление от производителите, които я заплащат със сумата на своите работни заплати и печалби, равна на сумата на новоприсъединения труд, на сумата на техния съвкупен доход. Но за заплащане, покупка и потребление на останалите две трети те нямат необходимия фонд. Следователно както новоприсъединеният труд — който съставлява една трета от съвкупния труд, разпадаща се изцяло на печалба и работна заплата — покри-

ва сам себе си със своя продукт, или заплаща обратно само онази част от стойността на продукта, в която се съдържа $^1/_3$ от съвкупния труд, т. е. новоприсъединения труд или неговия еквивалент, — така и двете трети минал труд трябва да бъдат покрити със собствения продукт на този минал труд. С други думи, постоянният капитал остава равен на самия себе си и възстановява сам себе си от онази част на стойността, която го представлява в съвкупния продукт. Размяната между различните стоки, редицата покупки и продажби между различните производствени сфери, внася известно различие във формата само в смисъл, че постоянните капитали на различните производствени сфери взаимно се покриват в пропорцията, в която те са се съдържали първоначално в тези производствени сфери.

Именно това трябва да разгледаме сега по-подробно. [283a]|

[б) НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ ВЪЗСТАНОВИ ЦЕЛИЯТ ОБЩЕСТВЕН ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ ЧРЕЗ РАЗМЯНА МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА ПРЕДМЕТИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ И ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО]

[283b] Адам Смит изказа същия възглед, че годишният продукт на страната се разпада на работна заплата и печалба (поземлената рента, лихвеният процент и т. н. се включват в печалбата), във 2-а глава на II книга при разглеждане на паричното обръщение и кредитната система (по-нататък — да се съпостави с формулировката на *Тук)*, където той казва следното:

„Обръщението на всяка страна може да се разглежда като разделено на две различни области: обръщение, което се извършва само между делови хора“ (dealers) (тук се дава пояснение, че под dealers се разбират „всички търговци, манифактуристи, занаятчии и т. н. — с една дума, всички агенти на търговията и промишлеността на страната“), „ и обръщение, което се извършва между деловите хора и потребителите. Макар че едни и същи парични знаци, книжни или метални, могат да се употребяват ту в едната от тези две области на обръщение, ту в другата, все пак доколкото и двата тези процеса на обръщение се извършват в едно и също време, всеки от тях изисква определена сума пари от единия или другия вид. *Стойността на стоките, които са в обръщение между различни делови хора, никога не може да надвиши стойността на стоките, които са в обръщение между деловите хора и потребителите, доколкото всичко, което се купува от първите, в последна сметка се предназначава за продажба на потребителите*“ (том II, книга II, глава 2, стр. 292—293)[48].

Към това, а също и към Тук да се върнем в следващото изложение[49].

Да се върнем на нашия пример. Дневният продукт на сфера *A*, която превръща ленената прежда в платно, е равен на 12 арш., или 36 шил., или 36 часа труд. От тези 36 часа 12 часа новоприсъединен труд се разпадат на работна заплата и печалба, а 24 часа, или

2 дни, са равни на стойността на постоянния капитал. Но последният съществува сега вече не в предишната форма на прежда и тъкачен стан, а във формата на платно и при това — в такова количество платно, което е равно на 24 часа или на 24 шил. Това количество платно съдържа същото количество труд, което се съдържаше в преждата и в тъкачния стан, заместени сега с платното. Следователно с това количество платно може отново да се купи същото количество прежда и тъкачни станове (при предпоставката, че стойността на преждата и тъкачния стан е останала същата, че производителността на труда в тези отрасли на промишлеността не се е изменила). Предачът и фабрикантът на тъкачен стан трябва да продадат целия си продукт — годишен или дневен (тук това е безразлично за нашата цел) — на тъкача, тъй като тяхната стока има потребителна стойност само за тъкача. Тъкачът е единственият потребител на тази стока.

Ако постоянният капитал на тъкача (ежедневно потребяваният от него постоянен капитал) се равнява на 2 работни дни, то на един работен ден на тъкача се падат **2** работни дни, на предача и фабриканта на машини — 2 работни дни, които на свой ред отново се разпадат в твърде различни пропорции на новоприсъединен труд и постоянен капитал. Но съвкупният дневен продукт на предача и фабриканта на машини, и на двамата заедно (при условие че фабрикантът на машини произвежда само тъкачни станове), т. е. постоянният капитал и присъединеният труд, взети заедно, не могат да съставляват повече от два работни дни, докато дневният продукт на тъкача, вследствие на новоприсъединените от него 12 часа труд — възлиза на 3 работни дни. Възможно е предачът и фабрикантът на машини да потребяват толкова живо работно време, колкото и тъкачът. В такъв случай съдържащото се в техния постоянен капитал работно време трябва да бъде по-малко. Както и да е, предачът и фабрикантът на машини в никакъв случай не могат да прилагат същото количество труд, овеществен и жив (summa summarum*), което прилага тъкачът. Възможно е тъкачът да прилага относително по-малко живо работно време, отколкото предачът (този последният например — сигурно по-малко от ленопроизводителя); толкова по-значителен ще бъде в такъв случай превесът на неговия постоянен капитал над променливата част на капитала.

[284] И така, постоянният капитал на тъкача възстановява целия капитал на предача и фабриканта на тъкачни станове, възстановява не само техния собствен постоянен капитал, но и новоприсъединения в процеса на преденето и производството на машини

* — общо. *Ред.*

труд. По този начин новият постоянен капитал възстановява тук напълно другите постоянни капитали и освен това целия новоприсъединен към него труд. Чрез продажба на своите стоки на тъкача предачът и фабрикантът на тъкачни станове не само са възстановили своя постоянен капитал; на тях им се заплаща освен това техният новоприсъединен труд. Постоянният капитал на тъкача възстановява на предача и на фабриканта на тъкачни станове техния собствен постоянен капитал и реализира техния доход (сумата на работната заплата и печалбата). Доколкото постоянният капитал на тъкача им възстановява само техния собствен постоянен капитал, който те са му предали във формата на прежда и тъкачен стан, дотолкова се е извършила само размяна на постоянния капитал в една форма срещу постоянен капитал в друга форма. В действителност не е станало никакво изменение на стойността на постоянния капитал.

Но да се върнем още по-назад. Продуктът на предача се разпада на две части: на лен, вретена, каменни въглища и т. н. — с една дума, на постоянния капитал на предача — и на новоприсъединен труд. Същото важи и за съвкупния продукт на фабриканта на машини. Когато предачът възстановява своя постоянен капитал, той заплаща не само целия капитал на фабриканта на вретена и пр., но и целия капитал на ленопроизводителя. Постоянният капитал на предача заплаща постоянната част на техния капитал плюс присъединения труд. Що се отнася до ленопроизводителя, неговият постоянен капитал — като се приспаднат земеделските оръдия и пр. — се свежда до семена, торове и т. н. Да приемем, че тази част от постоянния капитал на фермера — което в повече или по-малко опосредствуван вид винаги трябва да става в земеделието — образува ежегодно приспадане от неговия собствен продукт, което всяка година се връща на земята, т. е. на самото производство от собствения продукт на фермера. Тук ние откриваме такава част от постоянния капитал, която възстановява сама себе си и никога не постъпва в продажба, следователно никога не се заплаща, никога също не се потребява, не влиза в индивидуално потребление. Семената и др. се равняват на определено количество работно време. Стойността на семената и т. н. влиза в стойността на съвкупния продукт; но същата стойност — защото става дума за същата маса продукти (при предпоставката, че производителността на труда не се е изменила) — отново се приспада от съвкупния продукт и се връща на производството, без да постъпва в обръщението.

Тук ние виждаме, че поне една част от постоянния капитал — това, което може да се разглежда като суровини в земеделието — възстановява самата себе си. Следователно тук имаме един значи-

телен — най-значителният по размери и по вложената в него маса капитал — отрасъл на годишното производство, в който значителна част от постоянния капитал, състояща се от суровини (с изключение на изкуствените торове и т. н.), възстановява самата себе си и не влиза в обръщението, а значи не се възстановява от нито една от формите на дохода. Така че за възстановяване на тази (възстановена от самия ленопроизводител и заплатена от него на самия себе си) част на постоянния капитал предачът не трябва да я заплаща обратно на ленопроизводителя, също така и тъкачът не трябва да я заплаща обратно на предача, а купувачът на платно — на тъкача.

Да приемем, че на всички, които пряко или косвено участвуват в производството на 12 арш. платно (=36 шил. =3 работни дни, т. е. 36 часа труд), се плаща със самото платно. Преди всичко ясно е, че производителите на елементите на платното, на постоянния капитал на платното, *не могат да потребят своя собствен продукт,* тъй като този продукт е произведен за по-нататъшно производство и не влиза в непосредственото [285] потребление. Следователно те трябва да употребят своите работни заплати и печалби за покупка на платно, на продукта, който в края на краищата влиза в индивидуалното потребление. А всичко, което те потребяват не във вид на платно, те трябва да потребят във вид на друг пригоден за потребление продукт, разменен срещу платното. Следователно производителите на други продукти потребяват точно толкова платно, колкото (по стойност) производителите на елементите на платното потребяват — вместо него — други предмети за потребление. Получава се същият резултат, както ако производителите на елементите на платното сами биха потребили това във вид на платно, тъй като колкото те потребяват във вид на друг продукт, толкова производителите на други продукти потребяват в платно. Следователно цялата загадка трябва да се разясни без оглед на размяната, като се разгледа как 12-те арш. платно се разпределят между всички производители, които са участвували в производството на самото платно или пък на неговите елементи.

В преждата и тъкачния стан една трета съставлява трудът, присъединен от предача и фабриканта на тъкачния стан — нека този фабрикант бъде едновременно и фабрикант на предачната машина, — а две трети съставлява техният постоянен капитал. Следователно от 8 арш. платно (т. е. 24 часа) или от 24 шил., които възстановяват целия техен продукт, те могат да потребят $^{8}/_{3}$ арш. платно ($2^{2}/_{3}$), т. е. 8 часа труд или 8 шил. Остава следователно да дадем отчет относно $5^{1}/_{3}$ арш. или 16 часа труд.

$5^{1}/_{3}$ арш. платно или 16 часа труд представляват постоянният капитал на предача и фабриканта на тъкачния стан. Ако приемем,

че в постоянния капитал на предача суровините, които тук се състоят от лен, съставляват $^2/_3$, то ленопроизводителят може напълно да потреби тези $^2/_3$ във вид на платно, тъй като той изобщо не хвърля в обръщение своя постоянен капитал {но при това ние допускаме, че износването на неговите оръдия на труда и т. н. $=0$}; напротив, той вече е приспаднал от продукта своя постоянен капитал и го е запазил за възпроизводството. По такъв начин той може да купи $^2/_3$ от $5^1/_3$ арш. платно[50] или — което е същото — от 16 часа труд; това съставлява $3^5/_9$ арш. или $10^2/_3$ часа труд. Така че остава да дадем отчет само относно $5^1/_3$ арш. минус $3^5/_9$ арш. или относно 16 часа труд минус $10^2/_3$ часа, т. е. относно $1^7/_9$ арш. или $5^1/_3$ часа труд. Тези $1^7/_9$ арш. или $5^1/_3$ часа труд се разпадат на две части: на постоянния капитал на фабриканта на тъкачния стан и на съвкупния продукт на фабриканта на предачната машина, при което се предполага, че фабрикантът на стана и фабрикантът на машината е едно и също лице.

[286] И така още веднаж:

	Съвкупен продукт	*Постоянен капитал*	*Присъединен тъкачен труд*	*Потребление*
Тъкач	12 арш. платно (36 шил.) (36 часа труд)	8 арш. (24 часа) (24 шил.)	(12) часа	12 часа= =12 шил.= =4 арш.

Да предположим, че в *постоянния капитал* на тъкача $^3/_4$ е прежда, а $^1/_4$ — тъкачен стан (средство за производство изобщо). Тъкачът следователно плаща 6 арш. или 18 часа на предача и 2 арш. или 6 часа на машиностроителя и др.

Предач				Машиностроител			
Съвкупен продукт	*Постоянен капитал*	*Присъединен труд*	*Потребление*	*Съвкупен продукт*	*Постоянен капитал*	*Присъединен труд*	*Потребление*
6 арш.	4 арш.	2 арш.	2 арш.	2 арш.	$^4/_3$ арш.	$^2/_3$ арш.	$^2/_3$ арш.
18 шил.	12 шил.	6 шил.	6 шил.	6 шил.			
18 часа	12 часа	6 часа		6 часа			

По този начин от 8 арш., възстановяващи постоянния капитал на тъкача, 2 арш. (=6 шил. =6 часа) се потребяват от предача,

а $^2/_3$ арш. (2 шил., 2 часа труд) — от фабриканта на тъкачния стан и другите средства за производство.

Следователно остава да дадем отчет относно 8 минус $2^2/_3$, т. е. относно $5^1/_3$ арш. (=16 шил.=16 часа труд). Тези оставащи $5^1/_3$ арш. (=16 шил.=16 часа труд) се разпределят по следния начин. Да допуснем, че в 4 арш., които представляват постоянния капитал на предача — които представляват следователно елементите на неговата прежда, — $^3/_4$ са равни на лена и $^1/_4$ е равна на предачната машина. Елементите [287] на предачната машина ще изчисляваме после — именно тогава, когато минем към разглеждане на постоянния капитал на фабриканта на тъкачния стан. Фабрикантът на предачната машина и фабрикантът на тъкачния стан са представени в едно лице.

От 4 арш., които възстановяват постоянния капитал на предача, $^3/_4$, което прави 3 арш., се падат следователно на *лена*. Но значителна част от постоянния капитал, прилаган в производството на лена, не подлежи на възстановяване, тъй като тя е върната на селскостопанското производство още от самия ленопроизводител във формата на *семена, торове, фураж за добитъка*, във формата на *добитък* и т. н. Ето защо в частта на продукта на ленопроизводителя, която последният продава, ние трябва да впишем в нашата сметка като постоянен капитал само износването на неговите оръдия на труда и т. н. Присъединения труд тук трябва да считаме за равен поне на две трети, а подлежащия на възстановяване постоянен капитал за равен — най-много — на една трета.

И така:

	Съвкупен продукт	*Постоянен капитал*	*Труд, присъединен в земеделието*	*Подлежи на потребление*
Лен	3 арш. 9 шил. 9 часа труд	1 арш. 3 шил. 3 часа труд	2 арш. 6 шил. 6 часа труд	2 арш. 6 шил. 6 часа труд

Следователно остава ни още да отчетем:

1 арш. (3 шил., 3 часа труд)=постоянния капитал на ленопроизводителя;

$1^1/_3$ арш. (4 шил., 4 часа труд)=постоянния капитал на тъкачния стан;

най-после 1 арш. (3 шил., 3 часа труд) на машиностроителя за неговия *съвкупен продукт*, съдържащ се в предачната машина.

Следователно преди всичко трябва да се приспадне онова, което може да бъде потребено от машиностроителя срещу изготвената от него предачна машина:

	Съвкупен продукт	*Постоянен капитал*	*Труд, присъединен в машиностроенето*	*Подлежи на потребление*
Предачна машина	1 арш. 3 шил. 3 часа труд	$^2/_3$ арш. 2 шил. 2 часа труд	$^1/_3$ арш. 1 шил. 1 час труд	$^1/_3$ арш. 1 шил. 1 час труд

По-нататък да разложим стойността на *земеделската машина*,- постоянния капитал на ленопроизводителя, на онази част, която подлежи на потребление, и на другите ѝ части.

	Съвкупен продукт	*Постоянен капитал*	*Труд, присъединен в машиностроенето*	*Подлежи на потребление*
Земеделска машина	1 арш. 3 шил. 3 часа труд	$^2/_3$ арш. 2 шил. 2 часа труд	$^1/_3$ арш. 1 шил. 1 час труд	$^1/_3$ арш. 1 шил. 1 час труд

Ако вземем заедно частта от съвкупния продукт на тъкача, която се пада на машините, ще получим: 2 арш., които се падат на тъкачния стан, 1 арш. — на предачната машина, и 1 арш. — на земеделската машина; всичко 4 арш. (12 шил., 12 часа труд, или $^1/_3$ от целия продукт, равен на 12 арш. платно). От тези 4 арш. може да бъдат потребени от фабриканта на тъкачния стан $^2/_3$ арш., от фабриканта на предачната машина — $^1/_3$ и от фабриканта на земеделската машина — също $^1/_3$, всичко $1^1/_3$ арш. Остават $2^2/_3$ арш., а именно: $^4/_3$ арш. се падат на постоянния капитал на тъкачния стан, $^2/_3$ — на постоянния капитал на предачната машина и $^2/_3$ — на постоянния капитал на земеделската машина; всичко $^8/_3=2^2/_3$ арш. (=8 шил. = 8 часа труд). Този остатък образува следователно подлежащия на възстановяване постоянен капитал на машиностроителя. На какви части се разлага този постоянен капитал? От една страна, на суровини — желязо, дървен материал, каиши и т. н. От друга страна, на износената част на неговата работна машина (тази последната може да е построена от самия машиностроител), която му е необходима за производство на машини. Да приемем, че суровините образуват $^2/_3$ от постоянния капитал, а износването на машиностроителната машина — една трета (тази третина ще разгледаме по-късно). $^2/_3$, които отиват за дървен материал и желязо [288], представляват две трети от $2^2/_3$ арш. ($2^2/_3=$ $=^8/_3=^{24}/_9$). Една трета от $2^2/_3$ прави $^8/_9$. Следователно двете трети правят $^{16}/_9$ арш.

Да приемем, че тук [в производството на дървен материал и желязо] на машините се пада една трета, а на присъединения труд —

две трети (тъй като на суровините тук нищо не се пада). В такъв случай две трети от $^{16}/_{9}$ арш. възстановяват присъединения труд, а една трета от тях възстановява машините. За възстановяване на машините се падат следователно $^{16}/_{27}$ арш. Постоянният капитал на производителя на дървен материал и желязо, с една дума, на добиващата промишленост, се състои не от суровини, а изключително от оръдия за производство, които ние наричаме тук изобщо машини.

По такъв начин $^{8}/_{9}$ арш. отиват за възстановяване на машиностроителната машина, $^{16}/_{27}$ арш. — за възстановяване на машините, използувани от производителя на желязо и дърво. И така $\frac{24}{27}+\frac{16}{27}=\frac{40}{27}=1^{13}/_{27}$ арш. Това количество платно е следователно пак за машиностроителя.

Машини. $^{24}/_{27}$ арш. съставляват възстановяването на машиностроителната машина. Но тази последната на свой ред се разпада на суровини (желязо, дърво и др.), на частта от машините, която е била износена при производството на машиностроителната машина, и на присъединен труд. Следователно при предположение, че всеки от тези елементи е равен на една трета, $^{8}/_{27}$ арш. се падат на присъединения труд, а $^{16}/_{27}$ арш. остават за възстановяване на *постоянния капитал* на машиностроителната машина — значи, $^{8}/_{27}$ арш. се падат на суровините и $^{8}/_{27}$ арш. — за възстановяване на оная съставна част от стойността, която представлява износването на машините, употребени при обработването на тези суровини (всичко $^{16}/_{27}$ арш.).

От друга страна, $^{16}/_{27}$ арш., с които се възстановяват машините на производителите на желязо и дървен материал, също се разпадат на суровини, машини и присъединен труд. Ако последният възлиза на $^{1}/_{3}$, той се равнява на $\frac{16}{27\times 3}=\frac{16}{81}$ арш., а постоянният капитал в тази част на машините ще се изрази в $^{32}/_{81}$ арш., от които $^{16}/_{81}$ арш. се падат на суровините, а $^{16}/_{81}$ арш. възстановяват износването на машините.

По този начин в ръцете на машиностроителя — за възстановяване на износването на неговите машини — остават като постоянен капитал $^{8}/_{27}$ арш., с които той възстановява износването на своята машиностроителна машина, и $^{16}/_{81}$ арш., които се падат на износването на машините, които трябва да бъдат възстановени от производителите на желязо и дървен материал.

От друга страна, машиностроителят трябва да възстанови от своя постоянен капитал: с $^{8}/_{27}$ арш. — суровините, съдържащи се в машиностроителната машина, с $^{16}/_{81}$ арш., — суровините, съдържащи се в машините на производителите на желязо и дървен ма-

териал. От това количество платно $^2/_3$ на свой ред се свеждат до присъединения труд и $^1/_3$ — до износването на машините. По този начин две трети от $\frac{24}{81}+\frac{16}{81}(=\frac{40}{81})$ — следователно $\frac{26^2/_3}{81}$ — ще заплатят със себе си труда. От тези суровини остават [289] пак за възстановяване на машините $\frac{13^1/_3}{81}$ арш. Тези $\frac{13^1/_3}{81}$ арш. платно следователно се връщат у машиностроителя.

Сега в ръцете на машиностроителя отново се оказват: $^8/_{27}$ арш. за възстановяване на износеното на машиностроителната машина, $^{16}/_{81}$ арш. за възстановяване износването на машините, прилагани от производителите на желязо и дървен материал; $\frac{13^1/_3}{81}$ се падат на оная съставна част на стойността, която в суровини на машиностроителя (в желязо и т. н.) отива за възстановяване на машините.

И ние бихме могли да продължаваме така нашето изчисление до безкрайност, получавайки все по-малки дроби, но никога нашите 12 арш. платно не ще бъдат разделени без остатък.

Да резюмираме досегашния ход на нашето изследване.

В началото ние казахме, че в различните производствени сфери съществува различно съотношение между новоприсъединения труд (който отчасти възстановява променливия капитал, изразходван за работна заплата, отчасти образува печалбата, незаплатения, принадения труд) и постоянния капитал, към който се присъединява този труд. Но ние можем да приемем средно отношение между *a* — присъединения труд — и *b* — постоянния капитал; можем например да приемем, че средно взето последният се отнася към първия, както 2:1, както $^2/_3$:$^1/_3$. Ако, казахме ние по-нататък, съотношението във всяка производствена сфера на капитала е такова, то в една определена производствена сфера присъединеният труд (работната заплата и печалбата, взети заедно) може да купи винаги само $^1/_3$ от своя собствен продукт, тъй като работната заплата и печалбата заедно образуват само $^1/_3$ от съвкупното работно време, овеществено в продукта. На капиталиста принадлежат, разбира се, и ония $^2/_3$ от продукта, които възстановяват неговия постоянен капитал. Но ако капиталистът иска да продължава производството, той трябва да възстанови своя постоянен капитал, трябва следователно да превърне обратно $^2/_3$ от своя продукт в постоянен капитал. За тая цел той трябва да продаде тези $^2/_3$.

Но на кого да ги продаде? Едната трета от продукта, която може да бъде купена със сумата на печалбата и работната заплата, ние вече приспаднахме. Ако тази сума представлява 1 работен ден, или 12 часа, то частта от продукта, стойността на която е рав

на на постоянния капитал, представлява 2 работни дни, или 24 часа. Поради това ние приехме, че [втората] третина от продукта се купува със сумата на печалбата и работната заплата от друг производствен отрасъл, а последната третина се купува от трети производствен отрасъл, пак със сумата на печалбата и работната заплата. Но в този случай ние разменяхме постоянния капитал на продукт I изключително срещу работна заплата и печалба, т. е. срещу новоприсъединен труд, като заставихме целия присъединен труд, съдържащ се в продукти II и III, да потребява постоянния капитал в продукт I. От 6-те работни дни, които се съдържат в продукти II и III както в новоприсъединен труд, така и в минал труд, нито един не се възстановява, не се купува нито с труда, който се съдържа в продукт I, нито с труда, който се съдържа в продукти II и III. Ето защо ние отново трябваше да предположим, че производителите на други продукти изразходват целия си новоприсъединен труд за покупка на продукти II и III, и т. н. В края на краищата ние трябваше да се спрем на един продукт *X*, в който присъединеният труд е равен на сумата от постоянните капитали на всички предидущи продукти; но собственият постоянен капитал на този продукт, който съставлява две трети от него, нямаше на кого да бъде продаден. По този начин решението на проблемата не мръдна нито крачка напред. За продукта *X*, както и за продукт I, остава в сила същият въпрос: на кого се продава оная част от продукта, която възстановява постоянния капитал? Или може би присъединеният нов труд, който съставлява една трета от продукта, възстановява съдържащата се в продукта една трета нов труд плюс две трети минал труд? Може би $^1/_3 = ^3/_3$?

И така тук стана ясно, че прехвърлянето на затруднението от продукт I към продукт II и т. н., с една дума — въвеждането на опосредствуващо звено, което се състои единствено в стоковата размяна, нищо не обяснява.

[290] Наложи се да поставим въпроса другояче.

Ние приехме, че 12 арш. платно (= 36 шил. = 36 часа труд) са такъв продукт, в който се съдържат 12 часа труд на тъкача, или един негов работен ден (необходимият и принаденият труд, взети заедно, т. е. сумата от печалбата и работната заплата), а $^2/_3$ представляват стойността на съдържащия се в платното постоянен капитал: прежда, машини и т. н. По-нататък — за да пресечем всяка възможност за извъртания и позоваване на междинни сделки — ние приехме, че нашето платно е от такъв именно сорт, че е годно само за индивидуално потребление и следователно не може например да служи на свой ред като суров материал за някакъв нов продукт. С това ние приехме, че това е такъв продукт, който

трябва да се заплаща с работната заплата и печалбата, трябва да се разменя срещу доход. Най-после, за опростяване ние приехме, че нито една част от печалбата не се превръща обратно в капитал, а цялата печалба се изразходва като доход.

Що се отнася до първите 4 арш., до първата третина от продукта, равна на 12-те часа труд, които е присъединил тъкачът, ние бързо свършихме с тях. Те се разпадат на работна заплата и печалба; тяхната стойност е равна на стойността на сумата от печалбата и работната заплата на тъкача. Следователно те се потребяват от самия притежател на тъкачното предприятие и от неговите работници. За 4 арш. това разрешение е окончателно. И наистина, ако печалбата и работната заплата се потребяват не в платно, а в някакъв друг продукт, това е само защото производителите на този друг продукт потребяват в платно, а не в своя собствен продукт оная негова част, която е предназначена за тяхно собствено потребление. Ако например от 4 арш. платно самият тъкач потребява само 1 арш., а 3-те арш. потребява в месо, хляб, сукно, то стойността на 4 арш. платно все пак е потребена, както и преди, от самите тъкачи, само с тая разлика, че те са потребили $^3/_4$ от тази стойност в други стоки, докато производителите на тези други стоки са потребили в платно месото, хляба и сукното, които те могат да потребят като работна заплата и печалба. {Разбира се, тук, както и в цялото това изследване, винаги се предполага, че стоката може да бъде продадена, и то по нейната стойност.}

Сега именно ние се приближихме до истинската проблема. Постоянният капитал на тъкача съществува сега във формата на 8 арш. платно (= 24 часа труд = 24 шил.). Ако тъкачът желае да продължава производството, той трябва да превърне тези 8 арш. платно в пари, в 24 шил., и с тези 24 шил. да купи ония намиращи се на пазара новопроизведени стоки, от които се състои неговият постоянен капитал. За опростяване на въпроса да приемем, че тъкачът възстановява своите машини не наведнаж, след изтичане на определен брой години, а че той трябва всеки ден с парите, получавани от продажбата на своя продукт, да възстановява in natura* такава част от машините, която е равна на унищожаваната всеки ден част от стойността на тези машини. Частта от продукта, която е равна на стойността на постоянния капитал, потребен в процеса на производството на даден продукт, тъкачът трябва да възстанови с елементите на този постоянен капитал, т. е. с веществените условия на производството, необходими за тъкачния труд. От друга страна, продуктът на тъкача, платното, не влиза в ни-

* — в натура, в натурална форма. *Ред.*

каква друга производствена сфера като условие на производството, а постъпва само в индивидуално потребление. Следователно тъкачът може да възстанови частта от своя продукт, която представлява неговия постоянен капитал, само като я размени срещу доход, т. е. срещу оная част от стойността на продукта на другите производители, която се свежда до работна заплата и печалба, следователно — до новоприсъединен труд. В такъв вид проблемата е поставена правилно. Пита се само при какви условия може да бъде тя решена.

Едното затруднение, което възниква при първата наша постановка на въпроса, сега е вече отчасти отстранено. Макар че във всяка производствена сфера присъединеният труд е равен на $^1/_3$, а постоянният капитал съгласно предположението е равен на $^2/_3$, все пак тази третина, която се състои от присъединен труд, или сумата от стойността на дохода (работната заплата и печалбата; както вече отбелязахме по-горе, ние се абстрахираме тук от оная част на печалбата, която се превръща обратно в капитал), може да бъде потребена само в продукти на ония производствени отрасли, които работят непосредствено за индивидуално потребление. Продуктите на всички останали производствени отрасли могат да се потребяват само като капитал, могат да влизат само в промишлено потребление.

[291] Постоянният капитал, представен от 8 арш. (= 24 часа = 24 шил.), се състои от прежда (суров материал) и машини; той се състои, да речем, $^3/_4$ от суровини и $^1/_4$ от машини. (Към суровините тук могат да бъдат причислени освен това всички спомагателни материали като смазочно масло, каменни въглища и т. н.; но за опростяване по-добре съвсем да ги оставим настрана.) Преждата би струвала в този случай 18 шил. или 18 часа труд = = 6 арш., а машините биха стрували 6 шил. = 6 часа труд = = 2 арш.

Следователно, ако със своите 8 арш. тъкачът купува за 6 арш. прежда и за 2 арш. машини, то със своя постоянен капитал от 8 арш. той заплаща не само постоянния капитал на предача и фабриканта на тъкачния стан, но и новоприсъединения от тях труд. Следователно една част от стойността, която се явява като постоянен капитал на тъкача, на страната на предача и фабриканта на тъкачния стан се явява като новоприсъединен труд и затова се свежда за тях не до капитал, а до доход.

От 6-те арш. платно предачът може да потреби сам една трета, т. е. 2 арш. (=новоприсъединеният труд, печалбата и работната заплата). А 4 арш. само му възстановяват лена и машините. Да речем, че 3 арш. се падат на лена и 1 арш. — на машините. С тези

четири аршина той трябва да заплати своите нови покупки. От {получените от тъкача} 2 арш. машиностроителят може сам да потреби $^{2}/_{3}$ арш., а останалите $^{4}/_{3}$ арш. само му възстановяват желязото и дървения материал, с една дума, суровините, а също и използуваните при производството на машината съоръжения. Да речем, че от $^{4}/_{3}$ арш. на суровините се пада 1 арш., а на машините — $^{1}/_{3}$ арш.

От 12-те арш. досега са потребени: 1) 4 — от тъкача, 2) 2 — от предача и 3) $^{2}/_{3}$ — от машиностроителя. Всичко $6^{2}/_{3}$ арш. Остават следователно още $5^{1}/_{3}$ арш. Те се разпределят по следния начин:

Предачът трябва от стойността на 4 арш. да възстанови с трите аршина лена и с единия — машините.

Машиностроителят трябва от стойността на $^{4}/_{3}$ арш. да възстанови с единия аршин желязото и др., а с едната трета от аршина — машините (онези, които самият той е използувал в машиностроенето)

Следователно предачът плаща 3 арш. за лен на ленопроизводителя. Но за ленопроизводителя е характерна особеността, че една част от неговия постоянен капитал (а именно семената, торовете и т. н., с една дума, всички продукти на земята, които ленопроизводителят връща обратно на земята) съвсем не постъпва в обръщението и следователно не подлежи на приспадане от продавания от него продукт; в последния (с изключение на оная част от него, която възстановява машините, изкуствените торове и т. н.) е представен само присъединеният труд и поради това този продукт се разпада само на работна заплата и печалба. Следователно ако допуснем същото, което допускахме досега, а именно, че една трета от съвкупния продукт съставлява присъединеният труд, то към категорията присъединен труд ще бъде отнесен един от трите аршина. Да приемем за останалите 2 арш., че — както и преди — една четвърт от тях се пада на машините; това прави $^{2}/_{4}$ арш. Останалите $^{6}/_{4}$ арш., напротив, биха се паднали пак на присъединения труд, тъй като в тази част на продукта на ленопроизводителя не се съдържа постоянен капитал — този последният вече по-рано е бил приспаднат от него. Следователно при ленопроизводителя за работна заплата и печалба са отишли $2^{2}/_{4}$ арш. За възстановяване на машините са останали $^{2}/_{4}$ арш. {Следователно от $5^{1}/_{3}$ арш., които по нашите пресмятания подлежаха още на потребление, са използувани вече $2^{2}/_{4}$ ($5\frac{4}{12}—2\frac{6}{12}=2\frac{10}{12}=2\frac{5}{6}$ арш).} Тези последните $^{2}/_{4}$ арш. ленопроизводителя трябваше следователно да употреби за покупка на машини.

Сметката на машиностроителя сега би приела следния вид: от постоянния капитал, който се пада на тъкачния стан, той е израз-

ходвал 1 арш. за желязо и т. н., $^1/_3$ арш. — за износване на машиностроителната машина в процеса на производството на тъкачния стан.

Но, по-нататък, предачът купува от машиностроителя за 1 арш. предачна машина, а ленопроизводителят — за $^2/_4$ арш. земеделски оръдия. От тези $^6/_4$ арш. машиностроителят трябва да потреби $^1/_3$ за възстановяване на присъединения от него труд, а $^2/_3$ трябва да изразходва за възстановяване на постоянния капитал, вложен в предачната машина и земеделските оръдия. Но $^6/_4={}^{18}/_{12}$. Следователно машиностроителят [292] отново трябва да потреби $^6/_{12}$ арш., а $^{12}/_{12}$, или 1 арш., трябва да превърне в постоянен капитал. (Следователно от $2^5/_6$ арш. още непотребено платно се приспада $^1/_2$ арш.; остават $^{14}/_6$ арш., т. е. $2^2/_6$, или $2^1/_3$ арш.).

От единия аршин платно, което остана у машиностроителя за възстановяване на неговия постоянен капитал, машиностроителят трябва да изразходва $^3/_4$ за суровини — желязо, дървен материал и др., — а $^1/_4$ да заплати на самия себе си за възстановяване на машиностроителната машина.

Цялото изчисление сега получава следния вид:

Постоянен капитал на машиностроителя	На тъкачния стан се пада: 1 арш. за суровини, $^1/_3$ арш. за износване на неговите (на машиностроителя) собствени машини. На предачната машина и земеделските оръдия се падат: $^3/_4$ арш. за суровини, $^1/_4$ арш. за износване на собствените му машини.
	Следователно: $1^3/_4$ арш. — за суровини, $^1/_3+{}^1/_4$ арш. — за износване на собствените му машини.

И така $1^3/_4$ арш. купуват от производителя на желязо и производителя на дървен материал желязо и дърво на тази стойност. $^7/_4={}^{21}/_{12}$. Но тук възниква нов въпрос. При ленопроизводителя една част от постоянния капитал — суровините — не влизаше в продавания от него продукт, тъй като беше вече приспадната. В разглеждания сега случай ние трябва да разложим целия продукт [желязо, дървен материал] на присъединен труд и машини. Дори при предпоставката, че присъединеният труд съставлява тук $^2/_3$ от продукта, а машините — една трета, на потребление биха подлежали само $^{14}/_{12}$ арш., а $^7/_{12}$ арш. биха останали като постоянен капитал за машините. Тези $^7/_{12}$ арш. биха се върнали у машиностроителя.

Следователно остатъкът от 12 арш. би се състоял от $^1/_3+{}^1/_4$ арш., които машиностроителят би трябвало да заплати на самия себе си за износване на своите собствени машини, и от $^7/_{12}$ арш., които му връщат за машините производителят на желязо и произ-

водителят на дървен материал. И така $\frac{1}{3}+\frac{1}{4}=\frac{4}{12}+\frac{3}{12}=\frac{7}{12}$. Към това трябва да се прибавят връщаните от производителя на желязо и производителя на дървен материал $^7/_{12}$. (Общо $^{14}/_{12}$, което прави $1^2/_{12}$, или $1^1/_6$.)

Машините и работните инструменти на производителя на желязо и на производителя на дървен материал трябва да бъдат купени от машиностроителя — точно така както от него трябва да бъдат купени машините и работните инструменти на тъкача, предача и ленопроизводителя. Нека в $^7/_{12}$ арш. една трета — $^2/_{12}$ арш. — да съставлява новоприсъединеният труд. Следователно тези $^2/_{12}$ арш. също могат да бъдат потребени. А в останалите $^5/_{12}$ (собствено казано, $^4/_{12}$ и $\frac{^2/_3}{12}$, но такава точност в дадения случай не е нужна) е представен постоянният капитал, който се съдържа в брадвата на дърваря и в машината на производителя на желязо, при което $^3/_4$ се падат на чугуна, дървения материал и др. и $^1/_4$ — на износването на машините. (От $^{14}/_{12}$ арш. остават $^{12}/_{12}$ арш., или 1 арш. = 3 часа труд = 3 шил.). Следователно от 1 арш. една четвърт аршин отива за възстановяване на машиностроителната машина и три четвърти аршина — за дървен материал, желязо и др.

И така, за износване на машиностроителната машина се падат $\frac{7}{12}$ арш. $+\frac{1}{4}$ арш. $=\frac{7}{12}+\frac{3}{12}=\frac{10}{12}$. От друга страна, би било съвсем безполезно $^3/_4$ арш., които се падат на дървения материал и желязото, да се разлагат отново на техните съставни части и отново да се връща една от тези части на машиностроителя, който на свой ред връща част от тази част на производителя на желязо [293] и на производителя на дървен материал. Винаги би се получавал остатък и progressus in infinitum.

[в) РАЗМЯНА НА КАПИТАЛ СРЕЩУ КАПИТАЛ МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО. ПРОИЗВЕДЕНИЯТ ЗА ЕДНА ГОДИНА ПРОДУКТ НА ТРУДА И ПРОДУКТЪТ НА НОВОПРИСЪЕДИНЕНИЯ В ДАДЕНА ГОДИНА ТРУД]

И така, да разгледаме въпроса в оня вид, в който той се поставя сега пред нас.

Машиностроителят задържа за себе си стойността на $^{10}/_{12}$ (или $^5/_6$) арш. за възстановяване износването на машините. В $^3/_4$ (или $^9/_{12}$) арш. е представена също толкова стойност в дървен материал и желязо. Машиностроителят ги е дал на производителя на желязо и на производителя на дървен материал, за да възстановят своите

суровини. Общият остатък от платно [който не подлежи на по-нататъшно разлагане на съставните си части] у нас е $^{19}/_{12}$ (или $1^{7}/_{12}$) аршина.

$^{5}/_{6}$ арш., които машиностроителят задържа като остатък за възстановяване износването на своите машини, са равни на $^{15}/_{6}$ шил. $=^{15}/_{6}$ часа труд; те следователно са равни на $2^{3}/_{6}=2^{1}/_{2}$ шил. или на $2^{1}/_{2}$ часа труд. Тази стойност не може да бъде възстановена на машиностроителя във вид на платно; защото той би трябвало да препродаде това платно, за да възстанови с тези $2^{1}/_{2}$ шил. износването на своите машини, с една дума, за да произведе нова машиностроителна машина. Но на кого би могъл да продаде той това платно? На производителите на други продукти (освен на желязо и дървен материал)? Но тия производители вече са потребили във вид на платно всичко, което могат да потребят в този вид. Само 4-те арш., които образуват работната заплата и печалбата в тъкачното предприятие, могат да бъдат разменени срещу други продукти (освен ония, които влизат в постоянния капитал на тъкачното производство, или освен труда, до който се свежда този постоянен капитал). А ние вече включихме тия 4 арш. в сметката. Или може би машиностроителят трябва да плаща на работниците с това платно? Но нали ние вече приспаднахме от неговия продукт всичко, което трудът е присъединил към продукта, и всичко това, съгласно нашето предположение, е потребено във вид на платно.

Да представим работата в друг вид:

Тъкачът трябва да изразходва за възстановяване на *машините*	2	арш. $=6$	шил. $=6$	часа труд
Предачът	1	„ $=3$	„ $=3$	„ „
Ленопроизводителят	$^{2}/_{4}$	„ $=1^{1}/_{2}$	„ $=1^{1}/_{2}$	„ „
Производителят на желязо и дървен материал	$^{7}/_{12}$	„ $=1^{3}/_{4}$	„ $=1^{3}/_{4}$	„ „
Сумата от аршини платно, изразходвани за *машини*, т. е. частта от стойността на платното, в която е представена стойността на *машините*	$4^{1}/_{12}$	арш. $=12^{1}/_{4}$	шил. $=12^{1}/_{4}$	часа труд

За опростяване на изчисленията да приемем: 4 арш. $=12$ шил. $=12$ часа труд, от които за труд (печалба и работна заплата) отива една трета, т. е. $^{4}/_{3}$ арш., или $1^{1}/_{3}$ арш.

За постоянния капитал остават $2^{2}/_{3}$ арш., от които $^{3}/_{4}$ отиват за суровини, а $^{1}/_{4}$ — за възстановяване износването на машините. $2^{2}/_{3}=^{8}/_{3}=^{32}/_{12}$. Една четвърт от това количество е равна на $^{8}/_{12}$ арш.

Тези $^{8}/_{12}$ арш., които отиват за възстановяване износването на машините, са всичко, което остава в ръцете на машиностроителя, тъй като $^{24}/_{12}$ арш. (2 арш.) той плаща за суровини на производителите на желязо и дървен материал.

[294] Би било погрешно да заставяме производителите на желязо и дървен материал да плащат отново за машините, тъй като всичко, което те трябва да възстановят в машините, а именно $^{7}/_{12}$ арш., бе вече поставено в сметката на машиностроителя. В даденото перо вече са включени всички машини, които им са необходими за производство на желязо и дървен материал, и поради това тези машини не могат да бъдат втори път поставени в сметката. Следователно последните 2 арш., които отиват за заплащане на желязото и дървения материал (остатъкът от $2^{8}/_{12}$), се свеждат — тъй като тук няма суровини — изцяло до труда и могат поради това да бъдат потребени като платно.

И така, целият остатък се изразява в $^{8}/_{12}$ арш. ($^{2}/_{3}$ арш.), които се падат на износването на машините, прилагани от машиностроителя.

Цялата проблема получи отчасти своето разрешение с това, че частта от *постоянния капитал* на земеделеца, която не се свежда нито до новоприсъединен труд, нито до машини, съвсем не влиза в обръщение, а предварително се приспада: тази част сама се възстановява в своето собствено производство и следователно целият *влизащ в обръщението* продукт на земеделеца, като се приспаднат машините, се разпада на работна заплата и печалба и поради това може да бъде потребен като платно. В това се състоеше едната част от решението.

Другата част от решението се състоеше в следното: онова, което в една производствена сфера се явява като постоянен капитал, в другите производствени сфери се явява като нов труд, присъединен в течение на същата година. Онова, което в ръцете на тъкача се явява като постоянен капитал, се свежда в значителната си част до доход на предача, машиностроителя, ленопроизводителя, производителя на желязо, производителя на дървен материал (производителя на каменни въглища и т. н.; но за опростяване на въпроса ние не включваме последния в нашето изчисление). (Това напълно ясно се вижда в това, че когато например един и същ фабрикант преде и тъче, неговият постоянен капитал е по-малък от постоянния капитал на тъкача, а присъединеният от него труд, т. е. оная част от неговия продукт, която се свежда до присъединен труд, до доход — до печалба и работна заплата, — е по-голяма, отколкото у тъкача. Така у тъкача доходът се равняваше на 4 арш. = 12 шил.; постоянният капитал се равняваше на 8 арш. = 24 шил. Ако пък той едновременно

преде и тъче, неговият доход = 6 арш., неговият постоянен капитал = също 6 арш., а именно: 2 арш. се падат на тъкачния стан, 3 арш. — на лена, 1 арш. — на предачната машина.)

Трето, намереното досега решение се състоеше в това, че всички производители на суровини или на оръдия на труда, необходими за производството на продукта, който влиза в края на краищата в индивидуално потребление, не могат да потребят своя доход — печалбата и работната заплата, представляващи новоприсъединен труд — в своя собствен продукт, а само в оня годен за непосредствено потребление продукт, за който става дума тук, или — което е същото — в годния за непосредствено потребление продукт на други производители, който е получен в размяна и има същата стойност. Новоприсъединеният труд на производителите на суровини и на оръдия на труда влиза като съставна част на стойността в крайния продукт, във вид на който само той служи за потребление, докато по своята потребителна стойност този новоприсъединен труд се съдържа в крайния продукт като суровини или като потребени машини.

И така, частта от проблемата, която още остава да бъде решена, се сведе до следното: какво ще стане с $^{2}/_{3}$ арш., които се падат на износването на машиностроителната машина на машиностроителя? (Тук става дума за износването на тази именно машина, а не за износването на приложените от тъкача, предача, ленопроизводителя, производителя на желязо, производителя на дървен материал работни машини, защото тия последните се свеждат до нов труд, а именно до новия труд, който придава формата на нови машини на такива суровини, които като такива сами вече нямат свои суровини, изискващи разходи.) Или с други думи: при какви условия даден машиностроител може да потреби във вид на платно тези $^{2}/_{3}$ арш., равни на 2 шил. или на 2 часа труд, и в същото време да възстанови своите машини? В това е същината на въпроса. Този факт действително съществува. Той съществува по необходимост. Задачата следователно се състои в това, да се обясни това явление.

[295] Ние тук оставяме съвсем без внимание оная част от печалбата, която се превръща в нов капитал (следователно както в оборотен, така и в основен капитал; както в променлив, така и в постоянен капитал). Тя няма никакво отношение към нашата проблема, защото в този случай новият променлив капитал, както и новият постоянен капитал, се създава и възстановява от *новия* труд (от една или друга част на принадения труд).

И така, ако оставим настрана този случай, цялата сума на присъединения (например за една година) нов труд, която е равна на сумата от печалбата и работната заплата, т. е. на сумата на годиш-

ния *доход*, се изразходва за продукти, влизащи в индивидуалното потребление — за хранителни продукти, облекло, отопление, жилище, мебели и т. н.

Сумата от тези влизащи в потреблението продукти е равна по своята стойност на сумата на присъединения за една година труд (на сумата на стойността на дохода). Това количество труд трябва да се равнява на сумата на съдържащия се в тези продукти новоприсъединен и минал труд. При покупката на тези продукти трябва да се заплати не само въплътеният в тях новоприсъединен труд, но и съдържащият се в тях постоянен капитал. Тяхната стойност се равнява, както казахме, на сумата от печалбите и работните заплати. Когато вземаме за пример платното, то се явява за нас представител на сумата от продукти, които в течение на годината влизат в индивидуално потребление. Това платно не само трябва да се равнява по своята стойност на всички свои стойностни елементи, но и цялата му потребителна стойност трябва да бъде пригодна за потребление от различните производители, които получават в него свои дялове. Необходимо е цялата негова стойност да се разпада на печалба и работна заплата, т. е. на съставните части на новоприсъединения за една година труд, макар че това платно се състои от присъединен труд и постоянен капитал.

Това, както казахме, се обяснява отчасти със следното:

Първо: част от постоянния капитал, необходим за производството на платното, не влиза в платното нито като потребителна стойност, нито като разменна стойност. Това е онази част от лена, която се свежда до семената и т. н., оная част от постоянния капитал на земеделския продукт, която не влиза в обръщението, а пряко или косвено се връща на производството, на земята. Тази част възстановява сама себе си; тя следователно не се нуждае от заплащане с платно за своето възстановяване. {Селянинът може да продаде всичкото жито, което е събрал, да речем 120 квартера. Но в такъв случай той трябва да купи семена (например 12 квартера) от друг селянин. По този начин този последният ще използува за семена от своя продукт (120 квартера) не 12 квартера, а 24, не една десета, а една пета. Следователно и в дадения случай от 240 квартера се връщат на земята като семена 24 квартера. Но в сферата на обръщението тук действително съществува разлика. В първия случай, когато всеки задържа една десета част, в обръщението влизат 216 квартера. Във втория случай в обръщението влизат 120 квартера на първия селянин и 108 — на втория, т. е. 228 квартера. На действителните потребители се падат, както и преди, само 216 квартера. Следователно тук ние вече имаме пример за това, че сумата на стойностите,

които извършват обръщение между едни „делови хора“ и други, може да бъде по-голяма от сумата на стойностите, които извършват обръщение между „деловите хора“ и потребителите[51].} (Същата разлика съществува, по-нататък, във всички случаи, когато една част от печалбата се превръща в нов капитал; след това тогава, когато сделките между едни „делови хора“ и други се простират в цяла редица години — и т. н.)

По този начин значителна част от постоянния капитал, необходим за производството на платното, т. е. на продукта, пригоден за индивидуално потребление, не се нуждае от възстановяване с платно.

Второ: значителна част от постоянния капитал, необходим за платното, т. е. за произведения за една година предмет за потребление, на един стадий се явява като постоянен капитал, а на друг — като новоприсъединен труд и затова действително се разпада на печалба и работна заплата, които съставляват доход за едни, докато същата сума от стойности се явява за други като капитал. Така част от постоянния капитал [на тъкача] се свежда до [новоприсъединения] труд на предача и т. н.

[296] *Трето:* на всички междинни стадии на производството, необходими за изработване на продукта, пригоден за потребление, значителна част от продуктите — с изключение на суровините и на някои спомагателни материали — никога не влиза в потребителната стойност на предмета за потребление, а влиза в него само като съставна част на неговата стойност; това се отнася до машините, въглищата, маслото, смазката, каишите и т. н. На всеки от тези стадии, които всъщност винаги произвеждат само постоянен капитал за следващия етап — доколкото те вследствие на разделението на обществения труд се явяват като особени отрасли, — продуктът на всеки етап се разпада на две части: в едната е представен новоприсъединеният труд (тази част се свежда до печалбата и работната заплата, свежда се, при посоченото по-горе ограничително условие[52] до дохода), а в другата част е представена стойността на потребения постоянен капитал. Следователно ясно е, че във всяка от тези производствени сфери от самия производител може да бъде потребена също само оная част от продукта, която се разпада на работна заплата и печалба, само оная част, която остава, след като бъде приспадната масата продукти, равна на стойността на постоянния капитал, съдържащ се в продукта на дадена сфера. Но никой от тези производители не потребява ни най-малка част от продуктите на предишния стадий, от продуктите на всички онези стадии, които всъщност произвеждат само постоянен капитал за по-нататъшния стадий.

И така, макар че крайният продукт (платното, което играе тук ролята на представител на всички годни за потребление продукти) се състои от новоприсъединен труд и постоянен капитал, така че последните производители на този предмет за потребление могат да потребят само оная негова част, която се свежда до труда, присъединен през последния стадий, до сумата на работните заплати и печалбите, до техния доход — все пак всички производители на постоянен капитал също потребяват, реализират своя новоприсъединен труд само в продукт, годен за потребление. Въпреки че този последният се състои от присъединен труд и постоянен капитал, неговата покупна цена изразява — освен оная част от продукта, която е равна на количеството новоприсъединен в последния стадий труд — цялото съвкупно количество труд, което е било присъединено в процеса на производството на постоянния капитал на този продукт. Производителите на постоянен капитал реализират целия присъединен от тях труд не в свой собствен продукт, а в продукт, годен за потребление — и дотолкова се получава същото, както ако този последният би се състоял само от работна заплата и печалба, от присъединен труд.

От предмета за потребление, от платното, производителите на платно, които го пускат от своята производствена сфера в готов вид, сами задържат оная част от продукта, която е равна на техния доход, на присъединения през последния стадий на производството труд, т. е. равна е на сумата на работните заплати и печалбите (взаимната размяна на предмети за потребление и предварителното превръщане на стоките в пари ни най-малко не изменят положението на нещата). С другата част на произведения от тях предмет за потребление те заплащат оная съставна част от стойността, която се пада на непосредствените производители на прилагания от тях постоянен капитал. Следователно цялата тая част на произведения от тях предмет за потребление покрива стойността на дохода и на постоянния капитал на най-близките производители на този постоянен капитал. Но тези последните задържат у себе си само оная част от годния за потребление продукт, стойността на която е равна на техния доход. Другата част те на свой ред плащат на производителите на техния постоянен капитал, който пак се равнява на дохода плюс постоянния капитал. *Обаче сметката може да бъде приключена без остатък само* ако с последната част на платното — продукта, годен за потребление — подлежи на възстановяване само доходът, новоприсъединеният труд, а не постоянният капитал. Защото, както приехме, платното влиза само в потреблението и не образува на свой ред постоянния капитал на друга производствена фаза.

За едната част от земеделския продукт това е вече доказано. Изобщо само за продуктите, влизащи в крайния продукт като суровини, може да се каже, че се потребяват като продукти. Другите обаче влизат в годния за потребление продукт само като съставни части на стойността. Годният за потребление продукт се купува с дохода, т. е. с работната заплата и печалбата. Следователно сумата на неговата стойност трябва изцяло да се разпада на работна заплата и печалба, т. е. на различни количества труд, присъединен на всички изминати от този продукт стадии. И ето пита се: съществува ли освен оная част от земеделския продукт, която се връща на производството от самия производител [297] (семена, добитък, оборски тор и т. н.), и някаква друга част на постоянния капитал, която не влиза като съставна част на стойността в годния за потребление продукт, а се възстановява in natura в самия производствен процес?

Тук, разбира се, за основния капитал във всичките му форми може да става дума само дотолкова, доколкото самата негова стойност влиза в производството и се потребява в него.

Не само в земеделието (включвайки тук скотовъдството, рибовъдството, лесовъдството, където процесът на възпроизводството се извършва изкуствено) — следователно не само в производството на всякакъв вид суровини за облекло, на хранителни продукти и значителна част от продуктите, които влизат в промишления основен капитал, каквито са например корабните платна, въжетата, каишите и др. т., — но и в минното дело се извършва частично възстановяване на постоянния капитал in natura от продукта на собственото производство, така че тази част от постоянния капитал не трябва да бъде възстановена от частта на продукта, която постъпва в обръщението. Така например в каменовъгленото производство част от въглищата се употребява, за да се привежда в движение парната машина, която изпомпва водата или изнася въглищата на повърхността.

Следователно стойността на годишния продукт се равнява отчасти на миналия труд, който се е съдържал във въглищата, потребени в процеса на добиване на въглища, а отчасти — на количеството новоприсъединен труд (износването на машините и др. не се взема под внимание). Но от този съвкупен продукт непосредствено се задържа и връща на производството оная част от постоянния капитал, която сама се състои от въглища. Никой не трябва да възстановява на производителя тази част, тъй като той сам си я възстановява. Ако производителността на труда не е била нито повишена, нито понижена, то и частта от стойността, представена от тази част на продукта, остава неизменна, като се равнява на опре-

делена, съответствуваща ѝ част от количеството труд, което съществува в продукта както във вид на минал труд, така и във вид на новоприсъединен през годината труд. И в другите отрасли на минната промишленост се извършва частично възстановяване на постоянния капитал in natura.

Отпадъците на продуктите, като например отпадъците на памука и др. т., се връщат на почвата във вид на тор или се използуват като суровини в други отрасли на производството; така превърналото се в парцали платно се използува в производството на хартия. В първия от посочените случаи частта на постоянния капитал на един отрасъл на производството може непосредствено да се разменя срещу постоянния капитал на друг. Например: памук — срещу памучни отпадъци, употребявани като тор.

Изобщо има съществена разлика между производството на машини и производството на суровини (въглища, желязо, дървен материал), от една страна, и другите производствени фази, от друга. В последните няма взаимодействие. Платното не може да стане част от постоянния капитал на предача; преждата (като такава) не може да стане част от постоянния капитал на ленопроизводителя или на фабриканта на машини. Но суров материал за машината са не само такива продукти, получени от селскостопански суровини, като каиши, въжета и т. н., но и дървеният материал, желязото, въглищата; а, от друга страна, машината на свой ред влиза като средство за производство в постоянния капитал на производителя на дървен материал, желязо, въглища и т. н. Следователно и двата тези отрасла всъщност си възстановяват взаимно една част от своя постоянен капитал in natura. Тук се извършва размяна на постоянен капитал срещу постоянен капитал.

Въпросът тук не се свежда само до счетоводни сметки. Производителят на желязо поставя в сметката на машиностроителя износването на машините, използувани в производството на желязо, а фабрикантът на машини поставя в сметката на производителя на желязо износването на своите машини, използувани в машиностроенето. Нека производителят на желязо и производителят на въглища да са едно и също лице. Първо, както вече видяхме, той сам си възстановява въглищата. Второ, стойността на неговия съвкупен продукт — желязото и въглищата — е равна на стойността, създадена от новоприсъединения труд, плюс стойността, създадена от съдържащия се в износената част на машините минал труд. След като от този съвкупен продукт се приспадне количеството желязо, което възстановява стойността на машините, остава количеството желязо, което се свежда до присъединения труд. Последната част образува суровия материал за фабриканта на машини, производи-

теля на инструменти и т. н. Тази последната част фабрикантът на машини заплаща на производителя на желязо с платно, а за първата част му доставя машина, която възстановява износването на неговите съоръжения.

От друга страна, ние имаме такава част от постоянния капитал на машиностроителя, която съответствува на износването на неговата машиностроителна машина, инструменти и др., която следователно не може да бъде сведена нито до суровините (тук оставяме настрана приложената [в производството на въглища и желязо] машина [298] и частта от въглищата, която възстановява самата себе си), нито до новоприсъединения труд, следователно — нито до работната заплата, нито до печалбата; това износване се възстановява фактически с това, че машиностроителят задържа за себе си една или няколко от своите собствени машини като машиностроителни машини. По отношение на тази част на неговия продукт въпросът се свежда просто до това, че за нейното изготвяне е необходимо добавъчно количество суровини. В тази част на продукта не е представен новоприсъединеният труд, тъй като в съвкупния продукт на труда определено количество машини се равнява на стойността, създадена от присъединения труд, друго количество от тях — на стойността на суровините, трето — на оная съставна част на стойността, която се е съдържала в машиностроителната машина. Наистина тази последната съставна част съдържа всъщност присъединен труд. Но по стойност този труд е равен на нула, тъй като в частта на машината, в която е представен присъединеният труд, не се смята трудът, съдържащ се в суровините и в износените машини; във втората част, която възстановява суровините, не се смята частта, която възстановява новия труд и машините; следователно в третата част, разглеждана откъм стойността, не се съдържа нито присъединен труд, нито суровини; в тази част на машините е представено само износването на машините.

Машините, необходими на самия фабрикант на машини, не отиват в продажба. Те се възстановяват от него in natura, като се приспадат от съвкупния продукт. Следователно в продаваните от него машини е представен само суровият материал (който се свежда само до труда, щом като за сметка на фабриканта на машини вече е отнесено износването на машините на производителя на суровини) и присъединеният труд; следователно тия машини се свеждат до платно както за самия него, така и за производителя на суровини. А що се отнася специално до взаимоотношенията между фабриканта на машини и производителя на суровини, този последният е задържал за възстановяване на износената част от своите машини такова количество желязо, което съответствува на стойност-

та на износената част. Това количество желязо той разменя с фабриканта на машини, така че те двамата се разплащат един друг in natura и този процес няма нищо общо с разпределянето на дохода между тях.

Така стои този въпрос, на който ние пак ще се върнем, когато разглеждаме обръщението на капитала[53].

Постоянният капитал се възстановява в действителност с това, че постоянно бива произвеждан отново и отчасти възпроизвежда самия себе си. Но частта на постоянния капитал, която влиза в годния за потребление продукт, се заплаща от живия труд, който влиза в негодните за потребление продукти. Именно защото този труд се заплаща не със своите собствени продукти, целият годен за потребление продукт може да бъде сведен до дохода. Една част от постоянния капитал, разглеждана като част от годишния продукт, е само привиден постоянен капитал. Обаче друга част, макар и да влиза в съвкупния продукт, не влиза — нито като съставна част на стойността, нито като потребителна стойност — в годния за потребление продукт, а се възстановява in natura, оставяйки през цялото време неделим елемент на производството.

Тук ние разгледахме как целият годен за потребление продукт се разпределя и разпада на всички влизащи в него стойностни съставни части и производствени условия.

Но винаги съществуват, едновременно, редом: годен за потребление продукт (който — доколкото едната от частите, на които се разпада, е работна заплата — е равен на променливата част на капитала), производство на пригоден за потребление продукт и производство на всички части на постоянния капитал, необходим за производството на този продукт, независимо от това, дали този постоянен капитал влиза в пригодния за потребление продукт или не. По този начин всеки капитал винаги се дели на постоянен и променлив капитал, от които той едновременно се състои, и макар постоянната му част, както и променливата, непрекъснато да се възстановява от нови продукти, тя винаги продължава да съществува в една и съща форма, докато производството продължава в същия вид.

[299] Отношението между фабриканта на машини и производителя на суровини — производителя на желязо, дървен материал и т. н. — е такова, че всъщност те разменят помежду си част от своя постоянен капитал (което няма нищо общо с превръщането на част от постоянния капитал на единия в доход на другия[54]), и продуктът на всеки един от тези двама взаимно свързани производители, макар единият от посочените продукти да служи като предварителен стадий за другия продукт, влиза като средство за производство в постоянния капитал на другия. Производителите на желязо,

дървен материал и т. н. дават на машиностроителя за машините, от които те се нуждаят, желязо, дървен материал и т. н. в размера на стойността на машината, подлежаща на възстановяване. Тази част на постоянния капитал на машиностроителя е за последния същото, което са семената за селянина. Тя съставлява оная част от неговия годишен продукт, която той си възстановява in natura и която за него не е доход. От друга страна, чрез тази размяна на машиностроителя се възстановяват във формата на суров материал не само суровините, съдържащи се в машината на производителя на желязо, но и оная част от стойността на тази машина, която се състои от присъединен труд и от износването на неговите собствени машини. Следователно на машиностроителя се възстановява не само онова, което съответствува на износването на неговите собствени машини, но и онова, което може да бъде отнесено (като възстановяване) за сметка на част от износването, което се съдържа в другите машини.

Наистина и тази, продадена на производителя на желязо, машина съдържа такива съставни части на стойността, които са равни на суровините и на присъединения труд. Но затова пък в друга машина трябва да бъде пресметнато съответно по-малко за износване. Следователно тази част от постоянния капитал на производителите на желязо и т. н., т. е. тази част от продукта на техния годишен труд, която възстановява само оная съставна част от стойността на постоянния капитал, в която е представено износването, не влиза в машините, които машиностроителят продава на други промишленици. Що се отнася до износването на тия други машини, то, разбира се, се възстановява на машиностроителя със споменатите по-горе $^{2}/_{3}$ арш. платно, равни на 2 часа труд. Машиностроителят купува с тях чугун, дървен материал и т. н. в размер на същата стойностна сума и си възстановява износването в друга форма на своя постоянен капитал, във формата на чугун. Така че една част от суровините възстановява на машиностроителя освен стойността на суровините и стойността на износването на неговите машини. Но по отношение на производителя на чугун и т. н. тези суровини се свеждат само до присъединения труд, тъй като машините на тези производители на суровини (желязо, дървен материал, въглища и т. н.) са вече включени в сметката.

По този начин всички елементи на платното се свеждат до такава сума определени количества труд, която е равна на сумата на новоприсъединения труд, но съвсем не е равна на сумата на съвкупния труд, който се съдържа в постоянния капитал и се увековечава от възпроизводството.

Впрочем тавтология е да се каже, че количеството труд — отчасти жив, отчасти минал, което образува сумата от стоките, вли-

защи през годината в индивидуално потребление, и което следователно се потребява като доход, не може да надвишава присъединения в течение на една година труд. Защото доходът е равен на сумата от печалбата и работната заплата, равен е на сумата на новоприсъединения труд, равен е на сумата на стоките, които съдържат същото количество труд.

Примерът с производителя на желязо и с машиностроителя е само отделен пример. Също и между другите производствени сфери, които си доставят взаимно средства за производство във формата на своите продукти, се извършва размяна на техните постоянни капитали in natura (макар и скрита от редица парични сделки). Доколкото това става, дотолкова потребителите на крайния продукт, който влиза в потреблението, не трябва да възстановяват този постоянен капитал, тъй като той вече е възстановен. [299]

[304] {Например при производството на локомотиви всеки ден остават цели вагони железни стружки. Тях ги събират и препродават (или ги минават по сметка) на същия фабрикант на желязо, който доставя главните суровини на фабриканта на локомотиви. Фабрикантът на желязо отново придава твърда форма на тия стружки, присъединява към тях нов труд. И в тази форма, в която той ги изпраща обратно на фабриканта на локомотиви, тези метални стружки образуват оная част от стойността на продукта, която възстановява суровините. Така те сноват между двете фабрики — разбира се, не същите стружки, но винаги определено количество от тях. Тази част последователно служи като суровини и за двата промишлени отрасъла и разглеждана откъм стойност, винаги само се прехвърля от едното предприятие в другото. Ето защо тя не влиза в окончателния продукт, а представлява възстановяване на постоянния капитал in natura.

В действителност всяка машина, която доставя фабрикантът на машини, се разпада — ако разглеждаме нейната стойност — на суровини, присъединен труд и износване на машините. Но съвкупната сума на тия машини, влизащи в производството на другите сфери, може да се равнява по своята стойност само на съвкупната стойност на машините минус частта от постоянния капитал, която непрестанно снове между фабриканта на машини и фабриканта на желязо.

Всеки квартер пшеница, продаван от селянина, струва толкова, колкото и всеки друг квартер. Продаденият квартер пшеница съвсем не е по-евтин от квартера, който е върнат на почвата във формата на семена. При все това, ако продуктът е равен на шест квартера, а квартерът на три фунта стерлинги — при което всеки квартер съдържа съставните части на стойността, които се падат на

присъединения труд, суровините и машините — и ако селянинът трябва да употреби един квартер за семена, той продава на потребителите само 5 квартера, получавайки за тях 15 ф. ст. Следователно потребителите не трябва да плащат за тази съставна част от стойността, която се съдържа в един квартер семена. В това именно е същината на въпроса: как е възможно стойността на продадения продукт да е равна на всички съдържащи се в нея елементи на стойността — на новоприсъединения труд и на постоянния капитал — и как потребителят, макар да не плаща постоянния капитал, все пак купува този продукт?}[55] [304]

[300] {Прибавка към предидущото.

Колко малко пошлият Сей е разбирал дори самия въпрос, показва следният цитат:

„За да се разбере напълно въпросът за доходите, трябва да се вземе под внимание, че цялата стойност на продукта се разделя на доходи на различни лица, защото *съвкупната* стойност на всеки продукт се образува от печалбите на поземлените собственици, капиталистите и работниците (industrieux), които са съдействували за неговото създаване. Вследствие на това доходът на обществото се равнява на произведената *брутна стойност,* а не само на *чистия продукт* на земята, както предполагаше сектата на икономистите[56] . . . Ако доходите на една нация се свеждаха само до излишъка на произведените стойности над потребените, то от това би следвал наистина нелепият извод, че нация, която потребява за една година толкова стойности, колкото произвежда, няма никакъв доход" (цит. съч., том II, стр. 63—65).

Такава нация би имала в действителност един или друг доход през изтеклата вече година, но през следващата година не би имала доход. Не е вярно, че *произведеният през една година продукт,* в който *продуктът на новоприсъединения през тази година труд* образува само една част, се свежда до доход. Това е вярно само относно оная част от продукта, която влиза в годишното индивидуално потребление. Доходът, състоящ се изключително от присъединен труд, може да плати този продукт, който се състои отчасти от присъединен труд и отчасти от минал труд — с други думи: присъединеният труд може да заплати в тези продукти не само самия себе си, но и миналия труд, защото другата част от продукта, която също се състои от присъединен труд и от минал труд, възстановява само миналия труд, само постоянния капитал.}

[11) ДОПЪЛНЕНИЯ: БЪРКОТИЯТА У СМИТ ПО ВЪПРОСА ЗА МЯРКАТА НА СТОЙНОСТТА; ОБЩИЯТ ХАРАКТЕР НА ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА СМИТ]

{Към разглежданите тук положения от теорията на Адам Смит следва да се прибави още, че към неговите колебания в определя-

нето на стойността — освен явното противоречие по въпроса за работната заплата[57] — се присъединява и следното смешение на понятията: мярката на стойностите като иманентна мярка, която същевременно образува субстанцията на стойността, се смесва с мярката на стойностите в смисъла, в който парите се наричат мярка на стойностите. Оттук опитът — своего рода квадратура на кръга — да се намери за мярка във втория смисъл стока с неизменна стойност, която да служи за постоянно мерило на другите стоки. За това, как мярката на стойностите в смисъл на пари се отнася към определението на стойността чрез работното време — виж първата част на моето съчинение[58]. Това смесване на места се среща и у Рикардо.} [300]

* * *

[299] Противоречията на А. Смит са важни в смисъл, че те обхващат проблеми, които той наистина не разрешава, но които той поставя вече с това, че сам си противоречи. Неговият верен инстинкт в това отношение се доказва най-добре от обстоятелството, че икономистите след него, спорейки помежду си, възприемат от Смит ту едната, ту другата страна[59].

[ГЛАВА ЧЕТВЪРТА]

ТЕОРИИ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ И НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД

Преминаваме сега към последния спорен пункт, който трябва да разгледаме при анализа на възгледите на А. Смит — към [300] *разликата между производителен и непроизводителен труд.*

[300] А. Смит си остава все така двойствен, какъвто го видяхме във всичко досега, и при определянето на това, което той нарича *производителен труд* за разлика от *непроизводителния.* Ние намираме у него постоянно смесване на двете определения на това, което той нарича производителен труд. Да разгледаме най-напред първото, правилното определение.

[1) ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ТРУД ПРИ КАПИТАЛИЗМА КАТО ТРУД, КОЙТО СЪЗДАВА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Производителен труд в смисъла на капиталистическото производство е наемният труд, който, разменен срещу променливата част на капитала (срещу частта от капитала, която се изразходва за работна заплата), не само възпроизвежда тая част от капитала (т. е. стойността на своята собствена работна сила), но освен това произвежда принадена стойност за капиталиста. Само благодарение на това стоките или парите се превръщат в капитал, произвеждат се като капитал. Производителен е само наемният труд, който произвежда капитал. (Това значи, че той възпроизвежда изразходваната за този труд стойностна сума в увеличен размер, с други думи — връща повече труд, отколкото получава във формата на работна

заплата. Следователно производителна е само оная работна сила, прилагането на която дава по-голяма стойност от оная, която тя самата има.)

Самото съществуване на капиталистическата класа, а значи и на капитала се основава върху производителността на труда, но не върху абсолютната, а върху относителната му производителност. Ако работният ден стигаше само за поддържане на живота на работника, т. е. само за възпроизводство на неговата работна сила [301], то, казано абсолютно, трудът би бил производителен, тъй като той ще възпроизвежда, т. е. постоянно ще възстановява, потребените от него стойности (сумата на които е равна на стойността на неговата собствена работна сила). Но той не би бил производителен в капиталистически смисъл, тъй като не ще произвежда никаква принадена стойност (Той не би произвеждал всъщност никаква нова стойност, а само би възстановявал предишната; той би потребявал стойността в една форма, за да я възпроизвежда в друга. В този смисъл именно се каза, че производителен е оня работник, чиято продукция е равна на собственото му потребление, и непроизводителен е този, който потребява повече, отколкото възпроизвежда.)

Тази производителност се основава на относителната производителност, на това, че работникът не само възстановява предишната стойност, но създава и нова; на това, че той овеществява в своя продукт повече работно време, отколкото е овеществено в продукта, който поддържа неговото съществуване като работник. Този именно вид производителен наемен труд е основата на съществуването на капитала.

{Но да приемем, че не съществува капитал и че самият работник си присвоява сам принаден труд, излишъка от създадените от него стойности над потребените от него стойности. Само при това положение на нещата би могло да се каже, че трудът на такъв работник е действително производителен, т. е. създава нови стойности.}

[2) ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД У ФИЗИОКРАТИТЕ И У МЕРКАНТИЛИСТИТЕ]

Това разбиране на производителния труд произтича от само себе си от представата на А. Смит за произхода на принадената стойност, а следователно — от неговата представа за същността на капитала. Доколкото той прокарва този възглед за производителния труд, той се движи в едно от направленията, взети от физиократите и дори от меркантилистите, освобождавайки го само от

неправилния начин на представяне и следователно разкривайки неговото вътрешно ядро. Физиократите, които неправилно считаха за производителен само земеделския труд, прокарваха все пак правилния възглед, че от капиталистическа гледна точка производителен е само оня труд, който създава принадена стойност, и то не за самия себе си, а за собственика на условията за производство; само оня труд, който създава „чист продукт“ не за самия себе си, а за поземления собственик. Защото принадената стойност, или принаденото работно време, се овеществява в принадения продукт, или в „чистия продукт“. (И него физиократите разбират неправилно. Те го считат за чист продукт, защото например се получава повече пшеница, отколкото изяждат работниците и арендаторът; но нали и сукно се произвежда също повече, отколкото е нужно за облекло на производителите на сукно — на работника и предприемача.) Самата принадена стойност се разбира неправилно от тях, тъй като те имат неправилна представа за стойността, която свеждат до потребителната стойност на труда, а не до работното време, не до обществения, качествено безразличния труд. При все това, като се изключи всичко това, у тях остава правилното определение, че производителен е само наемният труд, който създава повече стойност, отколкото струва самият той. А. Смит освобождава това определение от неправилната представа, с която то е свързано у физиократите.

Да се върнем от физиократите към меркантилистите. И у тях като една страна на техните схващания ще намерим същия възглед за производителния труд, макар това да е останало неосъзнато у тях. В основата на схващанията на меркантилистите лежеше представата, че трудът е производителен само в ония отрасли на производството, чиито продукти, отправени зад граница, носят на страната повече пари, отколкото са стрували (или отколкото е трябвало да бъде изнесено за тях) — които следователно дават на страната възможност усилено да участвува в присвояването на продуктите на неотдавна откритите златни и сребърни рудници. Те виждаха, че в такива страни богатството и средната класа бързо нарастваха. От какво всъщност се обуславяше това влияние на златото? Нарастването на работната заплата изоставаше от увеличението на стоковите цени; следователно работната заплата се понижаваше, а с това нарастваше относителният принаден труд, повишаваше се нормата на печалбата, но не защото работникът бе станал по-производителен, а защото абсолютната работна заплата (т. е. сумата на средствата за живот, получавани от работника) се понижи, с една дума — защото се влоши положението на работниците. Следователно в тези страни трудът действително стана по-производителен за прилагащите този труд предприемачи. Този факт беше

свързан с притока на благородни метали и това беше мотив — макар и само смътно съзнаван, — който подбуди меркантилистите да обявят за единствено производителен труд труда, който се прилага в подобни производствени отрасли.

[302] „Поразителното нарастване на населението, което се наблюдаваше почти в цяла Европа в продължение на последните 50 или 60 години, се дължи може би главно на нараснялата производителност на американските рудници. Увеличеният излишък на скъпоценни метали" (разбира се, вследствие на понижаването на тяхната реална стойност) „повишава цената на стоките в по-голяма степен, отколкото цената на труда; той влошава положението на работника и в същото време увеличава печалбите на неговия наемател, който в резултат на това прилага повече оборотен капитал за наемане на работни ръце, а това спомага за нарастването на населението . . . Малтус отбелязва, че докато откриването на американските рудници повиши цените на житото три-четири пъти, то повдигна цената на труда само два пъти . . . Цената на стоките, предназначени за потребление в страната (например цената на житото), се повишава в резултат на притока на пари не изведнаж; а тъй като вследствие на това нормата на печалбата в земеделието се понижава в сравнение с нормата на печалбата в промишлеността, то капиталът преминава от земеделието в промишлеността. По такъв начин в края на краищата всички капитали започват да носят по-високи печалби, отколкото преди, а повишаването на печалбите винаги е равносилно на понижаване на работната заплата" (John Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London, 1817 стр. 29 и следващите).

И така, първо, съгласно Бартон, във втората половина на XVIII век се повторило същото явление, което в последната третина на XVI век и в XVII век даде тласък на меркантилистката система. Второ, тъй като по понижената стойност на златото и среброто се измерват само изнасяните стоки, докато стоките, предназначени за потребление в страната, още продължават да се измерват по предишната стойност на златото и среброто (дотогава, докато конкуренцията между капиталистите премахне това измерване с две различни мерки), то в производствените отрасли, които работят за износ, трудът се явява като непосредствено производителен, т. е. като създаващ принадена стойност, благодарение на това, че работната заплата се понижава в сравнение с предишното ѝ равнище.

|[3) ДВОЙСТВЕНОСТ НА СМИТОВАТА КОНЦЕПЦИЯ| ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД. ПЪРВА ТРАКТОВКА НА ВЪПРОСА: ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД КАТО ТРУД, РАЗМЕНЯН СРЕЩУ КАПИТАЛ]

Вторият неправилен възглед за производителния труд, развиван от Смит, се преплита до такава степен с правилния, че и двата тия възгледа следват непрекъснато един след друг в един и същ откъс.

Ето защо за илюстрация на първия възглед ще трябва тук-там да разкъсваме цитатите на части.

„Един вид труд увеличава стойността на предмета, към който се прилага, друг вид труд не извършва такова действие. Първият, тъй като *той произвежда стойност*, може да бъде наречен *производителен труд*, вторият — *непроизводителен*. Така трудът на манифактурния работник обикновено *присъединява* към стойността на материала, който той обработва, *стойността на своята собствена издръжка и печалбата на своя господар*. Трудът на домашния слуга, напротив, не дава никакво увеличение на стойността. Макар господарят и *да авансира* на манифактурния работник неговата работна заплата, последният *в действителност не му струва никакви разноски*, тъй като стойността на тази работна заплата обикновено се връща у господаря *заедно с печалбата* в увеличената стойност на предмета, към който е бил приложен трудът на работника. Напротив, разходът за издръжката на домашния слуга никога не се връща. Човек *забогатява*, наемайки много манифактурни работници; той обеднява, ако издържа много домашни слуги" (книга II, глава 3, стр. 93 и 94 във II том от изданието на Мак-Кълък).

На това място — а в неговото продължение, което ще приведем по-долу, противоречащите си определения още повече се преплитат едно с друго — под производителен труд се разбира главно такъв труд, който произвежда принадена стойност — „печалба на своя господар" — свръх възпроизводството на стойността „на своята собствена" (т. е. на наемния работник) „издръжка". Защото промишленикът не би могъл *да се обогатява*, „наемайки много манифактурни работници", ако последните не създаваха и принадена стойност свръх стойността на своята собствена издръжка.

Но, второ, под производителен труд А. Смит разбира тук такъв труд, който изобщо „произвежда стойност". Оставяйки засега настрана това [303] последно обяснение, ще цитираме най-напред други места, където правилният възглед на Смит отчасти се повтаря, отчасти се формулира по-рязко, а главното — получава заедно с това по-нататъшно развитие.

„Ако количеството храна и облекло, което . . . е потребено от непроизводителните работници, беше разпределено между производителните работници, последните щяха да възпроизвеждат *с една или друга печалба* пълната стойност на това, което са потребили" (цит. съч., стр. 109; книга II, глава 3).

Тук съвсем определено е наречен производителен този работник, който не само възпроизвежда на капиталиста пълната стойност на съдържащите се в работната заплата средства за живот, но и я възпроизвежда „с една или друга печалба".

Само трудът, който произвежда капитал, е производителен труд. Но стоките или парите стават капитал благодарение на това, че непосредствено се разменят срещу работна сила, и при това се разменят само за да бъдат възстановени от по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в тях самите. Защото потребителната стой-

ност на работната сила за капиталиста като такъв се състои не в нейната *действителна* потребителна стойност, не в полезността на даден вид конкретен труд, не в това, че това е труд на предач, тъкач и т. н. — така както капиталистът не се интересува от потребителната стойност на продукта на този труд като такава, тъй като продуктът за него е стока (и то преди първата си метаморфоза), а не предмет за потребление. Това, което го интересува в стоката, е, че тя има по-голяма разменна стойност, отколкото той е заплатил за нея, и по такъв начин потребителната стойност на труда за него се състои в това, че той получава обратно по-голямо количество работно време от онова, което е заплатил във формата на работна заплата. Към тези производителни работници спадат, разбира се, всички ония, които така или иначе участвуват в производството на стоката, като се почне от работника в собствения смисъл на думата и се свърши с директора, инженера (за разлика от капиталиста). Ето защо и последният английски официален фабричен отчет *„напълно определено"* причислява в категорията на наемните работници всички лица, заети във фабриките и във фабричните кантори, с изключение на самите фабриканти (виж думите на отчета преди заключителната част на тази глупост).

Производителният труд се определя тук от гледището на капиталистическото производство и А. Смит в дадения случай е проникнал в самата същина на въпроса, улучил е точно там, където трябва. Една от най-големите му научни заслуги (както правилно отбеляза Малтус[60], тази разлика, която Смит прави между производителния и непроизводителния труд, си остава основата на цялата буржоазна икономия) се състои в това, че той определя производителния труд като такъв труд, *който се разменя непосредствено срещу капитал*, т. е. определя го с размяната, посредством която производствените условия на труда и стойността изобщо, парите или стоките за пръв път се превръщат в капитал (а трудът — в наемен труд в научния смисъл на тази дума).

С това абсолютно е установено също що е *непроизводителен труд*. Това е такъв труд, който се разменя не срещу капитал, а непосредствено срещу доход, т. е. срещу работна заплата или печалба (а също, разбира се, и срещу различните рубрики, които съществуват за сметка на печалбата на капиталиста, каквито са лихвата и рентата). Там, където всеки труд отчасти още заплаща самия себе си (като например земеделския труд на ангарийния селянин), а отчасти се разменя непосредствено срещу доход (като манифактурния труд в градовете на Азия), там не съществува капитал и наемен труд в смисъла на буржоазната икономия. Тези определения са взети следователно не от веществената характеристика на труда (не от

природата на неговия продукт и не от ония определени свойства, които са присъщи на труда като конкретен труд), а от определена обществена форма, от обществените производствени отношения, в които този труд се осъществява. Актьорът например, и дори клоунът, е съобразно с това производителен работник, ако той работи в служба на капиталиста (антрепреньора), на когото той връща повече труд, отколкото получава от него във формата на работна заплата; а дребният шивач, който отива в дома на капиталиста и му поправя панталона, създавайки за него само потребителна стойност, е непроизводителен работник. Трудът на първия се разменя срещу капитал, трудът на втория — срещу доход. Първият вид труд създава принадена стойност; при втория се потребява доход.

Производителният и непроизводителният труд тук се различават винаги *от гледището на притежателя на пари, на капиталиста*, а не на *работника*, и оттук нелепостта у Ганил и други, които са толкова далеч от разбирането на същината на въпроса, че питат дали работата — или услугата, или функцията на проститутката, на лакея и т. н., носи пари. [303]

[304] Писателят е производителен работник не защото произвежда идеи, а защото обогатява книгоиздателя, който издава неговите съчинения, т. е. той е производителен дотолкова, доколкото е наемен работник на някой капиталист.

Потребителната стойност на стоката, в която се въплъщава трудът на производителния работник, може да бъде съвсем нищожна. Тази характеристика на труда откъм неговата веществена страна ни най-малко не е свързана с неговото свойство да бъде производителен труд, което, напротив, изразява само определено обществено производствено отношение. Тук ние имаме такава характеристика на труда, която произтича не от неговото съдържание или от неговия резултат, а от неговата определена обществена форма.

От друга страна, ако предположим, че капиталът е овладял цялото производство, че следователно *стоката* (която трябва да се отличава от простата потребителна стойност) вече не се произвежда от работник, който притежава условията за производство на тази стока, че следователно само капиталистът е производител на *стоки* (с изключение на една единствена стока — работната сила), то в такъв случай доходът трябва да се разменя *или* срещу стоките, произвеждани и продавани изключително от капитала, *или* срещу такива видове труд, които също както и тези стоки се купуват за потребление, т. е. само заради присъщите им определени веществени свойства, заради тяхната потребителна стойност, заради *услугите*, които те оказват в своята веществена определеност на своите

купувачи и потребители. За производителя на тези услуги те са стоки. Те имат определена потребителна стойност (въображаема или действителна) и определена разменна стойност. Но за купувача тези услуги са само потребителни стойности, предмети, в които [305] той потребява своя доход. Тези непроизводителни работници не получават безвъзмездно своя дял от дохода (работната заплата и печалбата), своя дял в стоките, създадени от производителния труд — те трябва да го купят, — но те нямат нищо общо с производството на тези стоки.

Обаче при всички обстоятелства е ясно: колкото повече доход (работна заплата и печалба) се изразходва за стоките, произведени от капитала, толкова по-малко може да бъде изразходвано за покупка на услугите на непроизводителните работници, и обратно.

Веществениямт характер на един или друг труд, а следователно и на неговия продукт сам по себе си няма нищо общо с тази разлика между производителния и непроизводителния труд. Например готвачът и келнерите в ресторанта са производителни работници, доколкото техният труд се превръща в капитал за собственика на ресторанта. Същите лица са непроизводителни работници като домашна прислуга, доколкото аз не си създавам капитал от техните услуги, а изразходвам своя доход за тях. Но фактически същите лица и в ресторанта са за мен, потребителят, епроизводителни работници.

„Оная част от годишния продукт на земята и труда на *една страна, която възстановява капитала,* винаги, *непосредствено* се употребява за издръжка само на производителните работници. Тя *заплаща работната заплата* само на *производителния труд.* Същата част, която *непосредствено* е предназначена да образува доход, било във вид на печалба или на рента, може еднакво да отива за издръжка както на производителните, така и на непроизводителните работници. Каквато и част от своите фондове да изразходва човек като капитал, той винаги очаква тя да му бъде възстановена с печалбата. Ето защо той я изразходва изключително за издръжка на *производителни работници;* след като изпълни за него своята функция на капитал, тя образува доход за тези последните. Всеки път обаче, когато той употребява част от своите фондове *за издръжка на непроизводителни работници* от един или друг вид, тя престава от този момент да му служи като капитал и постъпва в ония негови фондове, които са предназначени за непосредствено потребление" (цит. съч., стр. 98).

Ясно е, че с постепенното овладяване на цялото производство на капитала, т. е. с изчезването на домашната и дребната форма на промишленост, с една дума, оная промишленост, която произвежда за собствено потребление и продуктите на която не са стоки — непроизводителните работници, т. е. работниците, услугите на които непосредствено се разменят срещу доход, в по-голямата си част изпълняват вече само *лични* услуги и само най-незначи-

телна част от тях (например готвачът, шивачката, шивачът, който се занимава с поправки, и т. н.) произвежда веществени потребителни стойности. Че те не произвеждат *стоки*, произтича от самата същност на работата. Защото стоката като такава никога не е непосредствено предмет за потребление, а е носител на разменна стойност. Ето защо само твърде незначителна част от тези непроизводителни работници може при развит капиталистически начин на производство да участвува непосредствено в материалното производство. Тя взема участие в последното само чрез размяна на своите услуги срещу доход. Това, както отбелязва А. Смит, не пречи стойността на услугите на тия непроизводителни работници да се определя — и да може да се определя — по същия (или по аналогичен) начин, по който се определя стойността на производителните работници. Именно — с производствените разходи, необходими за тяхната издръжка или за тяхното производство. Към това тук се прибавят и други обстоятелства, разглеждането на които не се отнася тук.

[306] Работната сила на производителния работник е стока за самия него. Също така стои работата и с работната сила на непроизводителния работник. Но производителният работник произвежда стока за купувача на неговата работна сила. А непроизводителният произвежда за него просто потребителна стойност, въображаема или действителна, но съвсем не стока. За непроизводителния работник е характерно, че той не произвежда стока за своя купувач, макар и да получава от него стока.

„Трудът на някои най-уважавани съсловия на обществото, подобно на труда на домашните слуги, не произвежда никаква стойност . . . Например владетелят с всичките си съдебни чиновници и офицери, цялата армия и флота са непроизводителни работници. Те са слуги на обществото и се издържат с част от годишния продукт на труда на други хора . . . Към същата класа трябва да бъдат отнесени . . . свещениците, юристите, лекарите, писателите от всякакъв вид; актьорите, клоуните, музикантите, оперните певци, танцьорките и т. н." (цит. съч., стр. 94—95).

Сама по себе си тази разлика между производителния и непроизводителния труд, както вече казахме, няма нищо общо нито с особената специалност на труда, нито с особената потребителна стойност, в която се въплътява тази специалност. В единия случай трудът се разменя срещу капитал, в другия — срещу доход. В единия случай трудът се превръща в капитал и създава печалба за капиталиста; в другия случай той е разход, един от обектите, за които се изразходва доходът. Например работникът на фабриканта на пиана е производителен работник. Неговият труд не само възстановява потребената от него работна заплата, но в неговия продукт, в пианото, в стоката, продавана от фабриканта, свръх стойността

на работната заплата се съдържа и принадена стойност. Да приемем, обратно, че аз купувам целия материал, необходим за изработване на пиано (или нека дори самият работник да има този материал), и вместо да купя пиано от магазина, поръчвам да ми го направят у дома. В този случай майсторът на пиана е непроизводителен работник, тъй като неговият труд се разменя непосредствено срещу мой доход.

[4) ВТОРА ТРАКТОВКА НА ВЪПРОСА У СМИТ: ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ТРУД КАТО ТРУД, КОЙТО СЕ ОВЕЩЕСТВЯВА В СТОКАТА]

Ясно е обаче, че в същата степен, в каквато капиталът подчинява цялото производство — така че всички стоки се произвеждат за продажба, а не за непосредствено потребление и съобразно с това расте производителността на труда, — се появява и все повече се засилва и една веществена разлика между производителните и непроизводителните работници, тъй като първите с незначителни изключения ще произвеждат само *стоки*, а вторите също с незначителни изключения ще извършват само лични услуги. Ето защо класата на първите ще произвежда непосредственото, материалното, състоящо се от *стоки* богатство, всички стоки, доколкото те не се състоят от самата работна сила. И в това се заключава едно от съображенията, които карат А. Смит към първата и принципно определящата differentia specifica* да прибави и други.

Така в резултат на преплитането на различни мисловни асоциации у Смит се получава следното:

„Трудът на домашния слуга" (за разлика от труда на манифактурния работник)" . . . *не дава никакво увеличение на стойността* . . . Разходът за издръжката на домашния слуга *никога не се връща*. Човек забогатява, като наема много манифактурни работници; той обеднява, ако издържа много домашни слуги. При все това *трудът на последните има своята стойност* и заслужава възнаграждение също както и трудът на първите. Но трудът на манифактурния работник *се фиксира и овеществява в един отделен предмет или в стока, която може да бъде продадена и която съществува поне известно време, след като самият тоя труд вече се е прекратил*. Това е, тъй да се каже, определено количество труд, натрупано в процеса на неговото овеществяване и пазено в резерв, за да бъде използувано, ако стане нужда, при някой друг случай. Този предмет или, което е същото, цената на този предмет, може впоследствие, ако стане нужда, да приведе в движение количество труд, равно на това, което първоначално е било изразходвано за неговото производство. Трудът на домашния [307] слуга, напротив, не *се фиксира или* не *се овеществява в един отделен предмет или в годна за продажба стока. Неговите услуги обикновено изчезват в момента на тяхното из-*

* — специфична отличителна черта, специфична разлика. *Ред.*

вършване и рядко оставят след себе си някаква следа или някаква стойност, срещу която *впоследствие* би могло да се получи равно количество услуги. Трудът на някои най-уважавани съсловия на обществото, подобно на труда на домашните слуги, *не произвежда никаква стойност и не се фиксира или не се овеществява в никакъв трайно съществуващ предмет* или *пригодна за продажба стока*" (цит. съч., стр. 93—94).

За характеристика на непроизводителен работник тук имаме следните определения, в които заедно с това се разкриват звената на вътрешния ход на мислите на А. Смит:

Трудът на непроизводителния работник „не произвежда никаква стойност", „не дава никакво увеличение на стойността", „разходът за издръжката" (на непроизводителния работник) „никога не се връща", „той не *се фиксира* или не *се овеществява в един отделен предмет или в стока, която може да бъде продадена*". Напротив, „неговите услуги обикновено изчезват в момента на тяхното извършване и рядко оставят след себе си някаква следа или някаква стойност, срещу която *впоследствие* би могло да се получи равно количество услуги". Най-после, „той не се фиксира или не се овеществява в никакъв *трайно съществуващ предмет или пригодна за продажба стока*".

Тук термините „производителен" и „непроизводителен" се вземат в смисъл, различен от този, който те имаха първоначално. Става дума вече не за производство на принадена стойност, което само по себе си подразбира възпроизводството на еквивалента на потребената стойност. Трудът на работника се смята тук за производителен дотолкова, доколкото той на мястото на потребената стойност дава еквивалент, присъединявайки със своя труд към някой материал също такова количество стойност, каквото се е съдържало в неговата работна заплата. Тук ние излизаме извън рамките на определението, което се отнася до обществената форма, извън рамките на определянето на производителните и непроизводителните работници с тяхното отношение към капиталистическото производство. От 9-а глава на IV книга (където А. Смит критикува учението на физиократите) се вижда, че той е стигнал до тая аберация, развивайки своите възгледи отчасти в противовес на физиократите, отчасти под тяхно влияние. Ако един работник в продължение на годината само възстановява еквивалента на своята работна заплата, той не е производителен работник за капиталиста. Наистина той възстановява на капиталиста своята работна заплата, покупната цена на своя труд. Но това е съвсем същата сделка, както ако капиталистът би купил стоката, произведена от този работник. Той заплаща труда, който се съдържа в постоянния капитал, приложен за нейното производство, и в работната заплата. Той при-

тежава сега същото количество труд във формата на стока, каквото е притежавал преди във формата на пари. Неговите пари не се превръщат от това в капитал. В този случай имаме същото, както ако работникът сам беше притежател на своите производствени условия. От стойността на своя годишен продукт той трябва да задържа всяка година стойността на производствените условия, за да ги възстановява. В продължение на годината той е потребил или би могъл да потреби оная част от стойността на своя продукт, която е равна на присъединения през годината към неговия постоянен капитал нов труд. В този случай ние следователно не бихме имали капиталистическо производство.

Първото основание, по силата на което А. Смит нарича тоя вид труд „производителен", се състои в това, че физиократите го наричат „безплоден" и „непроизводителен".

Така, в посочената глава Смит ни казва:

> „Първо, [физиократите] признават, че тази класа" (а именно промишлените класи, които не се занимават със земеделие) *„възпроизвежда ежегодно стойността* на своето собствено годишно потребление и *запазва, най-малкото, фонда или капитала, който ѝ предоставя работа и ѝ дава възможност да съществува* . . . Наистина арендаторите и селскостопанските работници възпроизвеждат свръх капитала, който им предоставя работа и средства за съществуване, ежегодно и *чист продукт*, чиста рента за поземления собственик . . . Трудът на арендаторите и селскостопанските работници без съмнение е по-производителен от труда на търговците, занаятчиите и манифактуристите. Но обстоятелството, че продуктът на една класа превъзхожда продукта на друга класа, не прави още другата класа *безплодна* и *непроизводителна*" (цит. съч., том III, стр. 530 [френски превод на Гарние]).

Тук следователно А. Смит се връща към физиократическия
[308] възглед. Собствено „производителен труд", труд, който произвежда принадена стойност, а поради това и „чист продукт", се оказва земеделският труд. Смит се отказва от своя собствен възглед върху принадената стойност и приема възгледа на физиократите. Същевременно той издига против физиократите положението, че манифактурният (у него също и търговският) труд е все пак също производителен, макар и не в този висш смисъл на думата. Смит следователно излиза извън рамките на определението, което се отнася до обществената форма, извън рамките на определението на това, какво представлява „производителният работник" от гледището на капиталистическото производство; той издига против физиократите тезиса, че неземеделската, промишлената класа възпроизвежда своята собствена работна заплата, следователно все пак произвежда стойност, равна на стойността, която тя потребява, и с това „запазва най-малкото фонда или капитала, който ѝ предоставя работа". Така под влиянието на физиократите и в противо-

вес на тях възниква неговото второ определение на „производителния труд“.

„Второ“ — казва А. Смит, — „по тази причина изглежда изобщо неправилно занаятчиите, манифактуристите и търговците да се поставят на една дъска с домашната прислуга. *Трудът на домашния слуга не запазва фонда, който му предоставя работа и средства за съществуване. Този слуга получава работа и се издържа изцяло от разходите на своя господар и работата, която той изпълнява, не е от такъв вид, че да възстанови тези разходи.* Тази работа се състои от *услуги,* които *обикновено изчезват в момента на тяхното извършване;* тя не се *фиксира* и не се *овеществява в пригодна за продажба стока, която би могла да възстанови стойността на тяхната работна заплата и издръжка.* Противоположно на това трудът на занаятчиите, манифактуристите и търговците естествено *се фиксира и овеществява в такъв предмет, който може да бъде продаден или разменен.* Ето защо в главата за *производителния* и *непроизводителния труд* аз отнесох занаятчиите, манифактуристите и търговците към *производителните* работници, а домашната прислуга — към *безплодните* и *непроизводителните*“ (цит. съч., стр. 531).

Щом капиталът овладява цялото производство, доходът, доколкото той изобщо се разменя срещу труд, се разменя не непосредствено срещу труд, който произвежда *стоки,* а само срещу *услуги.* Той се разменя отчасти срещу такива *стоки,* които му служат като потребителни стойности, отчасти срещу *услуги,* които като такива се потребяват като потребителни стойности.

Стоката, за разлика от самата работна сила, е един противостоящ веществено на човека предмет, който притежава известна полезност за човека и в който е фиксирано, материализирано определено количество труд.

И така ние стигаме до определението, което по своята същина вече се съдържа в точка първа: производителен е оня работник, трудът на който *произвежда стоки,* при което този работник потребява не повече стоки, отколкото произвежда, отколкото струва неговият труд. Неговият труд се фиксира и овеществява *„в такъв предмет, който може да бъде продаден или разменен“, „в пригодна за продажба стока, която би могла да възстанови стойността на тяхната“* (т. е. на работниците, които са изработили тези стоки) *„работна заплата и издръжка“.* Произвеждайки стоки, производителният работник непрекъснато възпроизвежда променливия капитал, който той непрекъснато потребява във формата на работна заплата. Той постоянно произвежда фонда, който го заплаща, „който му предоставя работа и средства за съществуване“.

Първо, към труда, „който се фиксира и овеществява в стока, която може да бъде продадена или разменена“, А. Смит, естествено, причислява всички видове умствен труд, които непосредствено се потребяват в материалното производство. Смит има тук предвид не само труда на работника, който работи непосредствено с ръце

или пък на машините, но и труда на надзирателя, инженера, директора, търговския служещ и т. н., с една дума, труда на целия персонал, който е необходим в определена сфера на материалното производство за производството на определена стока — персонал, чийто съвместен труд (кооперация) е необходим за изготвянето на стоките. Всъщност те присъединяват към постоянния капитал своя съвкупен труд и повишават стойността на продукта с тази величина. (До каква степен важи това за банкерите[61] и т. н.?)

[309] *Второ,* А. Смит казва, че това *обикновено* не става с труда на непроизводителните работници. А. Смит много добре знае, че дори когато капиталът е овладял материалното производство, следователно когато, общо взето, е изчезнала домашната промишленост, изчезнал е трудът на дребния занаятчия, който непосредствено в дома на потребителя му създава потребителните стойности — дори тогава шивачката, която аз викам у дома да шие ризи, или работниците, които поправят мебелите, или слугата, който мие и разтребва къщата и т. н., или готвачката, която придава на месото и т. н. пригодна за потребление форма, фиксират своя труд в един или друг предмет и действително увеличават стойността на тези предмети, както и шивачката, която шие във фабриката, както и механикът, който поправя машината, както и работниците, които чистят машината, както и готвачката, която готви в ресторант като наемна работничка на капиталиста. Произведените от тях потребителни стойности потенциално са също стоки: ризите могат да бъдат заложени в заложната къща, къщата може да бъде продадена, мебелите могат да бъдат продадени на търг и т. н. Следователно изброените лица потенциално също са произвели стоки и са присъединили стойност към предметите на своя труд. Но те съставляват твърде незначителна категория сред непроизводителните работници и това, което е казано за тях, не може да се каже за масата домашни слуги, попове, правителствени чиновници, войници, музиканти и т. н.

Но колкото голям или малък да е броят на тези „непроизводителни работници", във всеки случай ясно е — и Смит признава това със своя ограничителен израз: „ тези услуги *обикновено* изчезват в момента на тяхното извършване" и т. н. — че не непременно един или друг специален вид труд, нито една или друга форма на проявление на неговия продукт го правят „производителен или непроизводителен". Един и същ труд може да бъде производителен, когато аз го купувам като капиталист, като производител, с цел прилагането му да ми донесе увеличена стойност, и непроизводителен, когато го купувам като потребител, когато изразходвам своя доход с цел да потребя неговата (на труда) потребителна стойност, неза-

висимо от това, дали тази потребителна стойност изчезва с прекратяването на функционирането на самата работна сила, или пък се материализира, фиксира в една вещ.

За този, който като капиталист е купил труда на готвачката, за притежателя на ресторант, готвачката произвежда в ресторанта стока. Консуматорът на овнешки котлети трябва да заплати нейния труд и този труд възстановява на притежателя на ресторанта (освен печалбата) фонда, от който той продължава да плаща на готвачката. Напротив, ако аз купувам труда на една готвачка, която ми вари месо и др., не за да прилагам този труд като труд изобщо за получаване на принадена стойност, а за да го използувам именно като определен конкретен труд, в такъв случай нейният труд е непроизводителен, макар и да се фиксира в материален продукт, и със същия успех би могъл да бъде (в своя резултат) годна за продажба стока, каквато той в действителност се явява за притежателя на ресторанта. Остава обаче голяма разлика (разлика по самата същност на работата): на мене (на частното лице) готвачката не възстановява фонда, от който ѝ плащат. Защото аз купувам нейния труд не като елемент, който образува стойност, а изключително заради неговата потребителна стойност. Нейният труд не ми възстановява фонда, от който ѝ плащам, т. е. не ми възстановява нейната работна заплата така, както например обедът, който аз изяждам в ресторанта, не ми дава като такъв възможност да купя и изям още веднаж същия обед. Но същата разлика съществува и между стоките. Стоката, която капиталистът купува, за да възстанови своя постоянен капитал (например памучна тъкан, ако той има щамповъчна фабрика), му възстановява своята стойност в щампосаната басма. Напротив, ако капиталистът купува същата стока, за да потребява самата басма, стоката не му възстановява неговия разход.

Най-голямата част от обществото — т. е. работническата класа — е принудена впрочем да изпълнява този непроизводителен труд сама за себе си; но тя може да се залови за него само ако предварително е работила „производително“. Работникът може да си вари месо само ако е произвел работна заплата, с която може да заплати месото; той може да поддържа чисти своите мебели и жилището си, да почиства своите обувки само ако предварително е произвел стойността на мебелите, наема на квартирата, обувките. Следователно у самата тази класа производителни работници „непроизводителен труд“ се оказва трудът, който те изпълняват за самите себе си. Този непроизводителен труд никога не им дава възможност [310] отново да повторят същия непроизводителен труд, ако предварително не са работили производително.

Трето. От друга страна: антрепреньорът на театри, организаторът на концерти, съдържателят на публични домове и т. н. купуват временното разпореждане с работната сила на актьорите, музикантите, проститутките и т. н. (в действителност — по околен път, който представлява интерес само от гледището на икономическата форма и не влияе върху резултатите на процеса); те купуват този така наричан „непроизводителен труд", чиито „услуги изчезват в момента на тяхното извършване" и не се фиксират или не се овеществяват в „трайно съществуващ" (или, с други думи, „особен") „предмет или пригодна за продажба стока" (освен самите тия услуги). Продажбата на тези услуги на публиката възстановява на антрепреньора работната заплата и му дава печалба. И тези услуги, които той купува по този начин, му дават възможност да ги купи отново, т. е. сами възстановяват фонда, от който се заплащат. Същото важи например за труда на писарите, които работят в кантората на адвоката, само с тази разлика, че услугите на писарите в повечето случаи се въплътяват още в твърде обемисти „особени предмети", във формата на огромни купища документи.

Вярно е, че на самия антрепреньор тези услуги се заплащат от доходите на публиката. Но не по-малко вярно е, че точно така стои работата и с всички продукти, доколкото те отиват в индивидуално потребление. Страната наистина не може да експортира тези услуги като такива; но тя може да експортира техните изпълнители. Така Франция експортира танцмайстори, готвачи и т. н., а Германия — учители. Разбира се, заедно с експорта на танцмайстори и учители се експортира и техният доход, докато експортът на танцувални обувки и книги доставя на страната възстановяваща ги стойност.

Следователно, ако, от една страна, част от така наричания непроизводителен труд се въплътява в материални потребителни стойности, които със същия успех биха могли да бъдат стоки („пригодни за продажба стоки"), то, от друга страна, част от услугите, които съществуват в чист вид — които не приемат предметна форма, не получават като вещ самостоятелно битие, отделно от изпълнителя на тези услуги, и не влизат като съставна част в стойността на някоя стока, — може да бъде купена с капитал (от *непосредствения* купувач на труда), може да възстановява своята собствена работна заплата и да доставя печалба. С една дума, производството на тези услуги може в известна своя част да бъде подчинено на капитала, както, от друга страна, една част от труда, който се въплътява в полезни предмети, се купува непосредствено от доход и не се подчинява на капиталистическото производство.

Четвърто. Целият свят на „стоките" може да бъде разделен на две големи части. Първо, работна сила; второ, стоки, отличаващи

се от самата работна сила. А покупката на такива услуги, които се изразяват в обучаване на работната сила, които я съхраняват, видоизменят и т. н., с една дума, дават ѝ специалност или само служат за нейното съхраняване, следователно например услугите на учителя, доколкото той е „промишлено-необходим" или полезен, услугите на лекаря, доколкото той поддържа здравето, т. е. запазва източника на всички стойности — самата работна сила, — всичко това е покупка на такива услуги, които дават в замяна на себе си „пригодна за продажба стока и т. н.", а именно самата работна сила, в разходите за производството и възпроизводството на която влизат тези услуги. Впрочем А. Смит знаеше каква нищожна роля играят разходите за „образование" в производствените разходи на масата работници. И при всички обстоятелства услугите на лекаря принадлежат към faux frais* на производството. Те може да бъдат отнесени към разходите за ремонтиране на работната сила. Да приемем, че по една или друга причина работната заплата и печалбата намаляват едновременно както по своята съвкупна стойност — например поради това, че нацията е станала по-ленива, — така и по своята потребителна стойност, поради това, че трудът е станал по-малко производителен в резултат на лоша реколта и т. н.; с една дума, да приемем, че частта от продукта, стойността на която е равна на дохода, се намалява, защото през последната година е присъединен по-малко нов труд и защото присъединеният труд е по-малко производителен. Ако капиталистът и работникът биха пожелали сега да потребяват във веществени продукти същата стойностна сума, както и преди, те биха могли да купуват по-малко лекарски, учителски и т. н. услуги. Ако биха били принудени да изразходват за лекар и учител толкова, колкото преди, те би трябвало да ограничат потреблението на други неща. И така, ясно е, че трудът на лекаря и учителя не създава непосредствено фонда, от който те се заплащат, макар техният труд да влиза в производствените разходи на фонда, който изобщо създава всички стойности, а именно в производствените разходи на работната сила.

[311] А. Смит продължава:

„Трето, изглежда неправилно от всяко гледище твърдението, че трудът на занаятчиите, манифактуристите и търговците не увеличава *действителния доход* на обществото. Дори ако приемем например, както изглежда приема разглежданата тук теория, че стойността на дневното, месечното и годишното потребление на тази класа се равнява точно на стойността на нейното дневно, месечно, годишно производство, все пак оттук съвсем не следва, че нейният труд не добавя нищо към действителния доход на обществото, към действителната стойност на годишния продукт на земята

* — странични разходи, които не участвуват непосредствено в производствения процес, но при дадени условия са необходими. *Ред.*

и труда на обществото. Така например един занаятчия, който в първите шест месеца след жътвата извършва работа за 10 ф. ст., дори ако той потребява през това време жито и други средства за съществуване за 10 ф. ст., всъщност добавя към годишния продукт на земята и труда на обществото стойност от 10 ф. ст. Като потребява един полугодишен доход от 10 ф. ст. в жито и други средства за съществуване, той в същото време произвежда със своята работа еднакво голяма стойност, с която може да се купи било за него, било за когото и да било другиго точно такъв полугодишен доход. Ето защо стойността на това, което е потребено и произведено през тези шест месеца, се равнява не на 10, а на 20 ф. ст. Разбира се, напълно възможно е във всеки даден момент да бъдат налице не повече от 10 ф. ст. от тая стойност. Но ако житото и другите средства за съществуване на стойност 10 ф. ст., потребени от занаятчията, бяха потребени от един войник или домашен слуга, стойността на тази част от годишния продукт, която би съществувала в края на шестте месеца, би била с 10 ф. ст. по-малка, отколкото е в действителност в резултат на труда на занаятчията. Следователно, макар и да приемаме, че стойността на това, което занаятчията произвежда, никога не превишава стойността, която той потребява, все пак във всеки момент съвкупната стойност на стоките, които се намират действително на пазара, ще бъде в резултат на неговия труд по-голяма, отколкото би била, ако той не работи" (цит. съч., книга IV, глава 9, стр. 531—533 [III том на френския превод на Гарние]).

А нима във всеки даден момент [съвкупната] стойност на стоките, които се намират на пазара, не ще бъде в резултат на „непроизводителния труд" по-голяма, отколкото би била без този труд? Нима във всеки момент наред с пшеницата, месото и т. н. няма на пазара и проститутки, адвокати, проповеди, концерти, театри, войници, политически дейци и т. н.? Тези приятели не получават даром житото и други средства за съществуване или за увеселение. За това те дават или натрапват своите услуги, които, като такива, имат потребителна стойност, а в резултат на техните производствени разходи — и разменна стойност. Всеки момент между предметите за потребление наред с предметите за потребление, които съществуват във вид на стоки, има известно количество предмети за потребление във вид на услуги. По такъв начин общата сума на предметите за потребление винаги е по-голяма, отколкото би била, ако нямаше пригодни за потребление услуги. А, второ, по-голяма е и стойността, защото е равна на стойността на стоките, които поддържат тези услуги, и на стойността на самите услуги. Тъй като тук, както и при всяка размяна на стока срещу стока, се дава еквивалент за еквивалент, следователно една и съща стойност е в наличност два пъти: веднаж на страната на купувача и веднаж на страната на продавача.

{А. Смит продължава за физиократите:

„Когато привържениците на тази система твърдят, че *потреблението* на занаятчиите, манифактуристите и търговците *се равнява на стойността на онова, което те произвеждат*, те вероятно имат предвид само обстоятелството, че *доходът* на тези работници, или *фондът, предназначен за тяхното потребление, е равен на тази стойност*" (т. е. на стойността на това, което те произвеждат) (цит. съч., стр. 533).

Физиократите бяха прави в това, що се отнася до работниците и предприемачите, взети заедно; печалбата на последните включва рентата просто като своя специална рубрика.}

[312] {Във връзка с това, т. е. във връзка със своята критика на физиократите, *А. Смит* отбелязва (книга IV, глава 9):

„Годишният продукт на земята и труда на едно общество може да бъде увеличен само по два начина: или, *първо*, чрез *усъвършенствуване на производителната способност на полезния труд*, който действува в дадено време в дадено общество; или, *второ, чрез увеличаване на количеството на този труд*. За да стане каквото и да било усъвършенствуване или нарастване на производителната способност на полезния труд, необходимо е *или усъвършенствуване на ловкостта на работника, или усъвършенствуване на машините, с помощта на които той работи*... *Увеличаването на количеството на полезния труд*, прилаган в дадено време в обществото, зависи изключително от *увеличаването на капитала, който го привежда в действие, а увеличаването на този капитал на свой ред трябва да се равнява точно на сумата на спестяванията*, които правят от своя доход лицата, управляващи този капитал, или пък някои други лица, които им го дават в заем“ (стр. 534—535).

Тук се получава двоен омагьосан кръг. *Първо:* годишният продукт се увеличава в резултат на увеличаването на производителността на труда. Всички средства за увеличаване на тази производителност (доколкото това увеличение не се причинява от случайности на природата, като например особено благоприятно време и т. н.) изискват увеличение на капитала. Но за да се увеличи капиталът, необходимо е да се увеличи годишният продукт на труда. Първи омагьосан кръг. *Второ,* годишният продукт може да бъде увеличен чрез увеличаване на количеството на прилагания труд. Но количеството на прилагания труд може да бъде увеличено само ако се увеличи предварително капиталът, който „прилага труда“. Втори омагьосан кръг. Смит се опитва да се измъкне от тези два омагьосани кръга с помощта на *„спестяванията“*. Под този израз той разбира превръщането на дохода в капитал.

Вече само по себе си неправилно е да се разглежда цялата печалба като „доход“ на капиталиста. Законът на капиталистическото производство, напротив, изисква част от принадения, незаплатения труд, изпълняван от работника, да се превръща в капитал. Когато отделен капиталист действува като капиталист, т. е. като изпълнител на функциите на капитала, това превръщане на печалбата в капитал, разбира се, може да изглежда на самия него като спестяване, но дори и за самия него то се явява като необходимост от резервен фонд. Обаче увеличаването на количеството на труда зависи не само от броя на работниците, но и от продължителността на работния ден. Следователно количеството труд може да бъде увеличено, без да се увеличава частта от капитала, която се превръща в работна

заплата. При това условие не е необходимо също да се увеличава количеството на машините и т. н. (макар че те ще се износват по-бързо; но това не изменя работата). Необходимо би било само да се увеличи частта от суровините, която отива за семена и т. н. При това остава правилно, че във всяка дадена страна (ако се абстрахираме от външната търговия) принаденият труд преди всичко трябва да има място в земеделието, за да стане възможен в ония отрасли на промишлеността, които получават суровини от земеделието. Част от суровините — каменни въглища, желязо, дървен материал, риба и т. н. (последната например като тор), всички торове от неживотински произход — може да бъде получена в резултат на просто увеличаване на труда (при предишния брой работници). Следователно не това е необходимо. От друга страна, по-рано вече беше показано, че увеличаването на производителността предполага първоначално винаги само концентрация на капитал[62], а не натрупване на капитал. Но по-късно двата тези процеса се допълнят взаимно.}

{Причината, поради която физиократите проповядваха laissez faire, laissez passer,* т. е. свободната конкуренция, правилно е посочена от Смит в следния откъс:

„Търговията, която се води между тези две различни групи на населението" {града и селото}, „се състои в последна сметка в размяна на известно количество сурови продукти срещу известно количество манифактурни изделия. Ето защо колкото по-скъпи са последните, толкова по-евтини са първите и всичко, което в дадена страна води към повишаване на цените на манифактурните изделия, води с това и към понижаване на цената на суровия продукт на земята и по този начин забавя развитието на земеделието." Но всички стеснения, ограничения, налагани на манифактурата и на външната търговия, оскъпяват манифактурните изделия и т. н. Следователно, и т. н. *(Смит,* цит. съч., стр. 554—556).}

* * *

[313] И така вторият (или по-точно, преплитащият се с другия изложен по-горе негов възглед) възглед на Смит за „производителния" и „непроизводителния труд" се свежда до това, че производителен е трудът, който произвежда *стока,* а непроизводителен — трудът, който не произвежда „никаква стока". Смит не отрича, че и единият, и другият вид труд *е стока.* Виж по-горе**: „Трудът на последните има своя стойност и заслужава възнаграждение също както и трудът на първите" (а именно — икономически. За моралната и т. п. гледна точка и дума не става нито по отношение на единия, нито по отношение на другия вид труд). Но понятието стока включва в себе си, че трудът се въплътява, материализира,

* — искане на пълна свобода на действие. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 133—134. *Ред.*

овеществява в своя продукт. Самият труд в неговото непосредствено битие, в неговото живо съществуване не може да се разглежда непосредствено като стока — като стока може да се разглежда само работната сила, временната проява на която е самият труд. Само такъв възглед ни изяснява както понятието наемен труд в собствения смисъл на думата, така и понятието „непроизводителен труд", който А. Смит определя навсякъде с производствените разходи, необходими за производството на „непроизводителния работник". Следователно *стоката* трябва да се разглежда като нещо, което има различно от самия труд съществуване. Но тогава светът на стоките се разпада на две големи категории:

На едната страна — работните сили.

На другата страна — самите стоки.

Обаче материализацията и т. н. на труда не следва да се разбира така по шотландски, както я разбира А. Смит. Ако говорим за стоката като за материализиран израз на труда — в смисъл на нейната разменна стойност, — то това е само въображаем, т. е. изключително социален начин на съществуване на стоката, който няма нищо общо с нейната телесна реалност; стоката се представя като определено количество обществен труд или пари. Възможно е конкретният труд, резултат на който е тя, да не оставя върху нея никаква следа. В манифактурната стока тази следа се запазва във форма, която остава външна за суровините. Обаче в земеделието и т. н. — макар формата, която е получила стоката, например пшеницата, волът и т. н., също да е продукт на човешкия труд, и то на труд, който се наследява и допълня от поколение на поколение — това не личи върху продукта. Има и такъв отрасъл на промишления труд, където цел на труда съвсем не е изменението на формата на предмета, а само изменението на неговото пространствено положение. Например ако една стока се доставя от Китай в Англия и т. н, върху самия предмет никой не ще забележи никакви следи от труда, изразходван за превоза (може би някой само ще си спомни, че даденият предмет не е от английски произход). Следователно материализацията на труда в стоката не бива да се разбира по посочения по-горе начин. (Тук заблуждението идва от това, че едно обществено отношение се явява във формата на предмет.)

При все това остава вярно, че стоката се явява като минал, овеществен труд и следователно, ако не се явява във формата на предмет, тя може да се явява само във формата на самата работна сила, а живият труд, като такъв, никога не може да бъде непосредствено стока (а може да стане такава само по един или друг околен път, който на практика изглежда безразличен, но разкрива своето значение при определянето на различните работни заплати). Следо-

вателно Смит би трябвало да признае за производителен труд такъв труд, който или произвежда стоки, или непосредствено произвежда, формира, развива, запазва, възпроизвежда самата работна сила. Този последния вид труд А. Смит изключва от своята рубрика производителен труд; той прави това произволно, но се ръководи при това от някакъв верен инстинкт, който му подсказва, че ако включи тук и този труд, ще открие широко вратата за всевъзможни необосновани претенции за званието производителен труд.

Следователно, доколкото се абстрахираме от самата работна сила, производителният труд се свежда до такъв труд, който произвежда стоки, материални продукти, изготвянето на които е струвало определено количество труд или работно време. Между материалните продукти са включени всички произведения на изкуството и науката, книги, картини, статуи и др. т., доколкото те съществуват като предмети. Но, по-нататък, продуктът на труда трябва да бъде *стока* в смисъл на „пригодна за продажба стока“, т. е. в смисъл на стока в нейната първа форма, на която тепърва предстои да премине през своята метаморфоза. (Да приемем, че един фабрикант, нямайки възможност да купи готова машина, си я построява сам не за да я продаде, а за да я използува като потребителна стойност. Но в такъв случай той я употребява като част от своя постоянен капитал, следователно продава я на части във формата на продукта, за изготвянето на който тя е съдействувала.)

[314] И така, макар известни видове труд на домашната прислуга да могат също да бъдат представени в *стоки* (*potentia**) и дори ако ги разглеждаме от веществена страна, в същите потребителни стойности, това не е производителен труд, тъй като в действителност те произвеждат не „стока“, а непосредствено *„потребителни стойности“*. А що се отнася до ония видове труд, които са производителни за техния купувач или наемател, като например труда на актьора за театралния антрепреньор, те биха се оказали непроизводителни видове труд, защото техният купувач може да ги продава на публиката не във формата на стока, а само във формата на самата дейност.

Ако се абстрахираме от това, производителен труд е трудът, който произвежда *стоки*, а *непроизводителен труд* — трудът, който произвежда лични услуги. Първият вид труд е представен в пригоден за продажба предмет; вторият вид труд трябва да бъде потребен през времето, когато се извършва. Първият вид труд (с изключение на труда, който създава самата работна сила) обхваща цялото съществуващо във вещна форма материално и интелектуално

* — като възможност. *Ред.*

богатство — месото, както и книгите; вторият обхваща всички видове труд, които задоволяват някоя въображаема или действителна потребност на индивида или дори се натрапват на индивида против неговата воля.

Стоката е най-елементарната форма на буржоазното богатство. Ето защо и трактовката на „производителния труд" като труд, който произвежда „стока", съответствува много повече на елементарното гледище, отколкото определението на производителния труд като труд, който произвежда капитал.

Противниците на А. Смит оставиха без внимание неговото първо, съответствуващо на същината на въпроса обяснение и се хванаха за второто, подчертавайки неизбежните тук противоречия и непоследователности. Но и тук те си улесниха полемиката, като съсредоточиха своето внимание върху веществено съдържание на труда, особено върху определението, че трудът трябва да се фиксира в един повече или по-малко *траен* продукт. Ние сега ще видим кое именно предизвика особено полемиката.

Предварително — още една бележка. А. Смит смята за голяма заслуга на физиократическата система нейното положение, че

„богатството на народите се състои не от непригодните за потребление злато и сребро, а от пригодните за потребление блага, които се възпроизвеждат всяка година от труда на обществото" (том III [френско издание 1802 г.], книга IV, глава 9, стр. 538).

Тук пред нас е родословието на неговото второ определение на производителния труд. Определението на принадената стойност зависеше естествено от формата, в която се схващаше самата стойност. Ето защо в монетарната или меркантилистката система принадената стойност се явява като *пари*; у физиократите — като продукт на земята, като земеделски продукт; най-после у А. Смит — като *стока* изобщо. У физиократите, доколкото те засягат субстанцията на стойността, стойността се свежда просто до потребителна стойност (материя, вещество), точно както у меркантилистите тя се свежда просто до форма на стойността — форма, в която продуктът се *явява* като всеобщ обществен труд, като пари. У А. Смит двете условия на стоката, потребителната стойност и разменната стойност, са взети заедно и поради това у него производителен е всеки труд, който е представен в някаква потребителна стойност, в полезен продукт. Обстоятелството, че в този последния е представен именно производителният труд, вече заключава в себе си това, че този продукт същевременно се равнява на определено количество всеобщ обществен труд. Противоположно на физиократите А. Смит възстановява стойността на продукта като нещо, което съставлява същността на буржоазното богатство; но, от друга страна, той я

освобождава от чисто фантастичната форма — формата на злато и сребро, — в която стойността се явява на меркантилистите. Всяка стока е *an sich** пари. Не може да не се признае, че А. Смит тук заедно с това се връща повече или по-малко и към представата на меркантилистите за „трайността“ (фактически — „непригодността за непосредствено потребление“) на едни или други продукти на труда. Тук следва да си спомним онова място у Пети (виж моята I част, стр. 109[63], където се цитира „Political Arithmetic“ на Пети), където богатството се оценява съобразно с това, доколко то е непреходно, повече или по-малко трайно, и където в края на краищата над всичко се поставят златото и среброто като „непреходно богатство“.

„Като ограничи областта на *богатството*“ — казва А. Бланки — „изключително с ония стойности, които са фиксирани в материални субстанции, Смит зачерта в книгата на производството цялото безгранично множество от нематериални стойности, дъщерите на *духовния капитал* на цивилизованите нации“ и т. н. („Histoire de l'économie politique“, Bruxelles, 1839, стр. 152).

[5) ПРОЦЕСЪТ НА ВУЛГАРИЗИРАНЕТО НА БУРЖОАЗНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ ПО ВЪПРОСА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД]

Полемиката срещу изтъкнатата от А. Смит разлика между производителния и непроизводителния труд се водеше предимно от dii minorum gentium** (между които Щорх е все още най-видният); ние не намираме тази полемика нито у един от значителните икономисти, [315] у никого, за когото би могло да се каже, че е направил някакво откритие в политическата икономия; но затова пък на нея се предават със страст второразредните писачи, а особено пропитите от менторски дух компилатори и съставители на компендиуми***, както и пишещите в белетристичен маниер дилетанти и вулгаризатори в тази област. Тази полемика срещу Адам Смит беше предизвикана главно от следните обстоятелства:

На грамадната маса така наречени „висши“ работници — като държавните чиновници, военни, виртуози, лекари, попове, съдии, адвокати и т. н., трудът на които отчасти не само не е производителен, но по същина е разрушителен, и които все пак умеят да си присвояват твърде голям дял от „материалното“ богатство, било като продават своите „нематериални“ стоки, било като насилствено ги натрапват — на всички тях съвсем не беше приятно да бъдат

* — „в себе си“, като възможност, потенциално. *Ред.*
** — богове от низш разряд. *Ред.*
*** — съкратени изложения на основните принципи на някоя наука. *Бел. прев.*

причислени в *икономическо* отношение към една класа със скитниците-комедианти и с домашната прислуга и да се явят просто като готовановци, паразити, които живеят за сметка на истинските производители (или по-точно за сметка на агентите на производството). Това беше своеобразно развенчаване тъкмо на ония функции, които дотогава бяха обкръжени от ореола на светостта и се ползуваха със суеверна почит. В своя класически период политическата икономия, както и самата буржоазия през периода, когато току-що бе заела своето място в обществото, се отнасяше строго и критично към държавната машина и т. н. По-късно тя разбра — и това проличава и в нейната практика, — убеди се от опит, че от нейната собствена организация израства необходимостта от наследената обществена комбинация на всички тия отчасти съвсем непроизводителни класи.

Ако споменатите по-горе „непроизводителни работници“ не произвеждат наслади и поради това търсенето на техните услуги не зависи изцяло от това, как възнамерява да изразходва своята работна заплата или своята печалба един или друг агент на производството; ако те, напротив, стават необходими или сами се правят необходими отчасти поради съществуването на физически недъзи (както лекарите) или духовна немощ (както поповете), или поради конфликта на частните интереси и националните интереси (както политическите дейци, всички юристи, полицаи, войници) — за А. Смит, както и за самия промишлен капиталист и за работническата класа те се явяват като faux frais на производството, които следователно трябва по възможност да бъдат сведени до най-необходимия минимум и поевтинени колкото може повече. Буржоазното общество възпроизвежда отново в присъщата му форма всичко, против което се е борило в неговата феодална или абсолютистка форма. И поради това сикофантите на това общество, особено на неговите висши съсловия, правят главно свое занятие преди всичко теоретическата реставрация дори на чисто паразитната част от тези „непроизводителни работници“ или обосноваването на прекалените претенции на необходимата част от тях. Всъщност това беше провъзгласяване на *зависимостта* на идеологическата и на подобните на нея класи от *капиталистите.*

Но, *второ,* ту едни, ту други икономисти обявяваха за „непроизводителна“ една част от агентите на производството (самото материално производство). Така например оная част от икономистите, която представлява интересите на промишления капитал (Рикардо), обяви за „непроизводителен“ поземления собственик. Други (например Кери) обявяват за „непроизводителен“ работник търговеца. След това се появиха дори такива, които обявиха за непроизводителен вече самия „капиталист“ или най-малкото се стремяха да сведат неговите претенции върху материалното богатство до „работ-

ната заплата", т. е. до заплатата, получавана от „производителен работник". Много от работниците на умствения труд, изглежда, клоняха към този скептичен възглед за производителността на капиталиста. Затова беше вече време да се направи компромис и да се признае „производителността" на всички класи, които не принадлежат пряко към агентите на материалното производство. Едната ръка мие другата и както в „Баснята за пчелите"[64] трябваше да се докаже, че и от „производително", от икономическо гледище буржоазният свят с всичките му „непроизводителни работници" е най-хубавият от всички светове; толкова повече че самите „непроизводителни работници" от своя страна изтъкнаха критически съображения относно производителността на ония класи, които изобщо са „fruges consumere nati"*, или пък относно такива агенти на производството, които като например поземлените собственици съвсем нищо не правят, и т. н. Както *безделниците,* така и техните *паразити* трябваше да намерят своето място в този най-добър свят.

Трето. Колкото повече се развиваше господството на капитала, колкото по-зависими от него ставаха в действителност и производствените сфери, които не се отнасят непосредствено до създаването на материалното богатство — особено когато в служба на материалното производство бяха поставени положителните (природните) науки, — [316] толкова повече подчинените сикофанти на политическата икономия започваха да смятат за свое задължение да възвеличават и оправдават всяка сфера на дейност, като изтъкваха, че тя е „свързана" с производството на материално богатство, че е средство за него; и на всекиго те оказваха чест с това, че го обявяваха за „производителен работник" в „първия" смисъл, т. е. работник, който работи в служба на капитала, полезен в едно или друго отношение за обогатяването на капиталиста, и т. н.

Тук вече заслужават предпочитание такива хора като Малтус, които пряко защищават необходимостта и полезността на *„непроизводителните* работници" и явните паразити.

[6) ПРИВЪРЖЕНИЦИ НА ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СМИТ ПО ВЪПРОСА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД. КЪМ ИСТОРИЯТА НА ВЪПРОСА]

[а) ПРИВЪРЖЕНИЦИ НА ПЪРВАТА ТРАКТОВКА: РИКАРДО, СИСМОНДИ]

Не заслужава да се губи време за подробно разглеждане на пошлостите на Ж. Гарние (преводача на Смит), граф Лодердел,

*— „родени, за да вкусят от плодовете" (Хораций). *Ред.*

Брум, Сей, Щорх, а по-късно Сениор, Роси и т. н. по повод на този пункт. Достатъчно ще бъде да приведем няколко характерни места.

Още предварително ще отбележим едно място от *Рикардо*, където той доказва, че за „производителните работници" е много по-полезно, когато собствениците на принадената стойност (печалба, поземлена рента) я потребяват за „непроизводителни работници" (например за домашна прислуга), отколкото когато я изразходват за създаваните от „производителните работници" луксозни предмети.

{*Сисмонди* в „Nouveaux Principes" (том I, стр. 148) приема правилната трактовка на разликата, която прави Смит (както това се разбира от само себе си и у Рикардо): действителната разлика между производителната и непроизводителната класа се състои в това, че

„първата винаги разменя своя труд срещу капитала на нацията, а втората винаги го разменя срещу част от националния доход".

Сисмонди разглежда принадената стойност също по А. Смит:

„Макар работникът със своя дневен труд да създава много повече, отколкото е неговият дневен разход, все пак след подялбата със земевладелеца и капиталиста той рядко получава такъв дял, който значително да превишава най-необходимото за съществуване" (*Сисмонди.* Nouveaux Principes и т. н., том I, стр. 87).}

Рикардо казва:

„Ако земевладелецът или капиталистът изразходва своя доход, по примера на барона от старите времена, за издръжка на многобройна свита или домашни слуги, той дава занятие на много по-голям брой хора, отколкото ако изразходва своя доход за разкошно облекло или за скъпа мебел, карети, коне или други луксозни предмети. И в двата случая чистият, а също и брутният доход ще бъде един и същ, но във всеки от тези случаи чистият доход се реализира в различни стоки. Ако моят доход възлиза на 10 000 ф. ст., прилага се приблизително същото количество производителен труд, както ако аз го реализирам в разкошно облекло, скъпа мебел и т. н., така и ако го реализирам в определено количество продоволствие и обикновено облекло със същата стойност. Но ако аз реализирам своя доход в стоки от първия вид, то *следствието на това* не ще бъде ново търсене на труд: аз ще се ползувам от своята мебел и от облеклото и с това въпросът ще бъде изчерпан; ако пък, напротив, аз реализирам своя доход в продоволствие и обикновено облекло и наемам домашни слуги, в този случай *към предишното търсене на работници се прибавя и* търсенето на всички ония, на които съм в състояние да дам занятие посредством моя доход от 10 000 ф. ст. или посредством купуването с него количество продоволствие и обикновено облекло, и такова увеличение на търсенето би станало само защото съм избрал този втори начин на изразходване на моя доход. А тъй като работниците са заинтересовани в *търсенето на труда,* те, естествено, трябва да желаят колкото може повече доход да се отклонява от придобиването на луксозни предмети и да се употребява за издръжка на домашни слуги" (*Ricardo.* Principles. 3rd edition, 1821, стр. 475—476).

[б) РАННИ ОПИТИ ЗА РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ И НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД (ДЕВЕНАНТ, ПЕТИ)]

Девенант привежда таблицата на един стар статистик, Грегори Кинг, озаглавена „Таблица на доходите и разходите на различни семейства в Англия през 1688 г.“. В нея ученият мъж Кинг дели целия народ на две главни класи: на класа, която *„умножава* богатството на кралството“, наброяваща 2 675 520 души, и класа, която *„намалява* богатството на кралството“, възлизаща на 2 825 000 души; първата класа следователно е „производителна“, втората — „непроизводителна“. *„Производителната“* класа се състои от лордове, баронети, рицари, ескуайъри, аристократи, висши и низши чиновници, търговци, които се занимават с морска търговия, юристи, свещеници, земевладелци, арендатори, хора на свободните професии, дребни и едри търговци, занаятчии, морски и армейски офицери. Напротив, в *„непроизводителната“* класа влизат: моряците (common seamen), земеделските работници и надничарите в манифактурите (labouring people and out servants), селяните [cottagers] (които съставляваха по времето на Девенант още $^1/_5$ от цялото население на Англия), [317] редниците във войската, пауперите, циганите, крадците, просяците и изобщо скитниците. Девенант пояснява по следния начин тази таблица за ранговете на преучения Кинг:

„С това той иска да каже, че първата от двете класи на народа се издържа сама с помощта на земята, умението и прилежанието и всяка година прибавя по нещо към националния капитал и освен това всяка година отделя определена сума от своите излишъци за издръжка на други. А от ония, които принадлежат към втората класа, някои отчасти сами се издържат със своя труд, но останалите, както и техните жени и деца, се издържат за сметка на други; това е бреме за обществото, тъй като те всяка година потребяват онова, което в противен случай би било прибавено към съвкупния капитал на нацията“ (D'Avenant. An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade. London, 1699, стр. 23 и 50).

Освен това за представите на меркантилистите върху принадената стойност е характерно следното място от Девенант:

„Износът на нашия собствен продукт трябва да обогати Англия; за да имаме благоприятен търговски баланс, ние трябва да изнасяме нашия собствен продукт, срещу който ще купуваме произвеждани в чужбина предмети, необходими за наше собствено потребление, при което у нас трябва да остава *излишък* или във вид на благороден метал, или във вид на стоки, които бихме могли да продадем в други страни; *този излишък* образува *печалбата, която нацията извлича от търговията.* Неговата величина се намира в зависимост от естествената пестеливост на изнасящия народ“ (пестеливост, с която се отличават холандците, но не англичаните — виж стр. 46 и 47 от цитираното съчинение) „и от ниската цена на неговия труд и неговите манифактурни изделия, която му позволява *да продава тези изделия на чуждите пазари по-евтино от всички свои конкуренти“ (Девенант,* цит. съч., стр. 45—46).

{„Когато продуктите се потребяват в страната, един печели само онова, което друг губи, и нацията като цяло ни най-малко не става по-богата; но всичко, което се потребява в чужбина, представлява явна и сигурна печалба“ („An Essay on the East — India Trade“, etc., London, 1697 [стр. 31]).}

{Този труд, *напечатан* като приложение към друго съчинение на Девенант, написано в негова защита[65], не е „Considerations on the East — India Trade“, 1701 г., които привежда Мак-Кълък.}

Впрочем не трябва да си представяме тези меркантилисти за такива глупци, каквито ги изобразяваха по-късно вулгарните привърженици на свободната търговия. Във втория том на своите „Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England“ etc., London, 1698, Девенант между другото казва:

„Златото и среброто наистина служат за мерило на търговията, но неин извор и първоизточник у всички народи са естествените и изкуствените произведения на страната, т. е. онова, което произвеждат нейната земя или труд, и усърдието на хората, които я населяват. И това е вярно до такава степен, че един или друг народ по силата на някое обстоятелство може дори съвсем да се лиши от всякакви пари, но ако това е многочислен, трудолюбив, опитен в търговията, изкусен в мореплаването народ, който притежава добри пристанища, владее земя, която ражда много разнообразни продукти, той все пак ще бъде в състояние да води търговия и в скоро време ще стане притежател на голямо количество сребро и злато. Така че истинското и действителното богатство на страната са нейните собствени произведения“ (стр. 15). „Златото и среброто са толкова далеч от това, да бъдат единствените неща, които заслужават да се наричат съкровища или богатства на една нация, че парите наистина не са нищо повече от сметни марки, с помощта на които хората са привикнали да водят сметките в своите делови сношения“ (стр. 16). „Под богатство ние разбираме това, което дава на владетеля и на неговия народ изобилие, благополучие и сигурност; съкровище е също и онова, което за нуждите на хората, срещу злато и сребро, е превърнато в постройки и в подобряване на почвата, както и в други предмети, *които могат да бъдат разменени* срещу тези метали, като например плодовете на земята и произведенията на промишлеността или чуждестранните стоки и търговски кораби... Дори преходните блага могат да се смятат за богатство на нацията, ако *могат да се разменят* — макар и да остават *неразменени* — срещу злато и сребро; и те според нас са богатство не само във взаимоотношенията между един индивид и друг, но и във взаимоотношенията между една страна и друга“ (стр. 60—61). „Простият народ* — това е стомахът на държавното тяло. В Испания този стомах не приемаше парите както трябва, [318] не ги смилаше... Търговията и промишлеността са единствените средства, които могат да осигурят такова смилане и разпределяне на златото и среброто, което ще доставя необходимите хранителни вещества на държавното тяло“ (стр. 62—63).

Впрочем още у Пети също се среща понятието *производителни работници* (само че той отнася към тях и войниците).

„Земеделците, моряците, войниците, занаятчиите и търговците са истинските опори на всяко общество; всички други крупни професии *се пораждат от сла-*

* Изразът „простият народ“ („common people“) означава тук това, което в дореволюционна Франция се е наричало „трето съсловие“, т. е. цялото население, което се е противопоставяло на духовенството и дворянството. *Бел. на рус. ред.*

бостите и неуспехите на тия хора; а морякът сам съединява в свое лице трима от тази четворка" (мореплавателя, търговеца и войника) („Political Arithmetic", London, 1699, стр. 177). „Трудът на моряка и корабният фрахт винаги са по своята природа износима стока, чийто *излишък* над вноса носи на страната пари и т. н." (цит. съч., стр. 179).

По този повод Пети отново доказва изгодите от разделението на труда:

„Онези, които господствуват в морската търговия, могат и при по-евтин фрахт да работят с по-голяма печалба, отколкото други при по-голям" (по-скъп фрахт); „защото както една рокля излиза по-евтино, ако един извършва една операция, друг — друга, и т. н., така и онези, които господствуват в морската търговия, могат да строят различни видове кораби с различно предназначение: морски кораби, речни, търговски, военни и т. н. — и това е една от главните причини холандците да могат да превозват товари на по-евтина цена, отколкото техните съседи, тъй като те са в състояние за всеки специален отрасъл на търговията да предоставят специален вид кораби" (цит. съч., стр. 179—180).

Освен това у Пети тук, в неговите следващи разсъждения, се долавят напълно смитовски нотки:

„Ако данъкът се взема от промишлениците и т. н., за да се снабдяват с пари ония, които изобщо по вида на своите занятия *не* произвеждат *материални предмети*, или *предмети*, които са действително полезни и ценни за *обществото*, в този случай богатството на обществото се намалява. Иначе следва да се гледа на онези видове развличане и освежаване на духа, които при умерено ползуване правят човека способен и склонен към неща, които сами по себе си имат по-голямо значение" (цит. съч., стр. 198). „Когато е пресметнато колко хора са нужни за работа в производството, всички останали могат спокойно и без вреда за обществото да бъдат използувани в изкуства и занятия, които служат за удоволствие и украшение и *найвелико между които е усъвършенствуването на естествознанието*" (цит. съч., стр. 199). „Повече може да се придобие от промишлеността, отколкото от селското стопанство и повече от търговията, отколкото от промишлеността" (стр. 172). „Един моряк е равноценен на трима селяни" (стр. 178) [VII—318].

* * *

[VII—346] *Пети. Принадена стойност.* В един пасаж у Пети може да се види догадка за природата на *принадената стойност*, макар че той я разглежда само във формата на поземлена рента. По-специално, ако този пасаж се съпостави със следващия пасаж, където той определя относителната стойност на среброто и житото с ония техни относителни количества, за производството на които се изисква едно и също работно време:

„Ако една унция сребро може да се добие и достави в Лондон от перуанските рудници със същия разход на време, какъвто е необходим за производството на един бушел жито, то първият от тези продукти ще съставлява естествената цена на втория; и ако вследствие на откриване на нови, по-богати рудници две унции сребро ще може да се добиват също тъй лесно както сега една, то caeteris paribus*

* — при други равни условия. *Ред.*

житото ще бъде също така евтино при цена 10 шил. за бушел, както сега при цена 5 шил.“

„Да приемем, че сто души произвеждат в течение на десет години жито и че същият брой хора изразходват също толкова време за добив на сребро; аз казвам, че чистият добив на сребро ще бъде цената на целия чист добив на жито и еднакви части от първото ще образуват цената на еднакви части от второто.“ „Житото ще бъде двойно по-скъпо там, където 200 земеделци извършват същата работа, която биха могли да извършат 100 души“ („On Taxes and Contributions“, 1662) (в изданието от 1679 г., стр. 32, 24, 67).

Пасажът, който имах предвид по-горе, гласи:

„Ако търговията, промишлеността и изящните изкуства се разрастват, земеделието трябва да намалява — или пък това, което припечелват земеделците, трябва да се повиши, а поземлената рента, *вследствие на това,* да се понижи... Ако търговията и промишлеността в Англия нараснаха, т. е. ако с тях се занимава по-значителна част от населението, отколкото преди, и ако цената на житото сега не е по-висока, отколкото е била по времето, когато повече хора са се занимавали със земеделие и по-малко — с промишленост и търговия, то вече само поради това... поземлената рента трябва да спадне. Да приемем например, че пшеницата се продава по 5 шил. или по 60 пенса за бушел; ако рентата от земята, върху която расте тази пшеница, е всеки трети сноп“ (т. е. една трета от добива), „то от 60 пенса 20 се падат на земята и 40 на земеделеца; но ако възнаграждението на последния се качи с $^1/_8$, или от 8 на 9 пенса на ден, делът на земеделеца в бушел пшеница ще се покачи от 40 на 45 пенса и вследствие на това поземлената рента ще трябва да спадне от 20 на 15 пенса. Защото ние приемаме, че *цената на пшеницата през цялото време остава неизменна;* ние приемаме това с толкова по-голямо право, защото *не сме в състояние да я повишим,* тъй като при опит да направим това, у нас [347] (както в Холандия) ще започнат да внасят жито от чужбина, където положението на селското стопанство не се е изменило“ („Political Arithmetic“ etc., London, 1699, стр. 193—194).

* * *

[VIII—364] {*Пети.* С приведения по-горе пасаж от Пети трябва да съпоставим следния, където рентата се явява като принадена стойност изобщо, като „чист продукт“:

„Да приемем, че някой човек със своите собствени ръце отглежда жито на определен участък земя, т. е. оре го, засява го, брани го, прибира урожая, превозва снопите под навеса, вършее ги, с една дума, прави всичко, което се изисква от земеделието. Аз твърдя, че когато този човек приспадне от получения от него урожай своите семена, както и всичко, което той сам е изял и което е дал на другите срещу облекло и други предмети, необходими за задоволяване на насъщните му потребности, остатъкът от житото ще образува истинската поземлена рента през тази година; а *средното* за седем години, или по-точно за редицата години, в продължение на които лошите реколти се редуват с добри, дава обикновената рента от земята, която се сее с жито. Но тук може да възникне друг, макар и страничен въпрос: каква парична сума струва това жито или тази рента? Аз отговарям: такава парична сума, която ще остане у другия индивид, който е използвал *цялото си време,* за да отиде в страната на среброто, да добие там този метал, да го очисти, да насече от него монети и да ги достави там, където първият индивид е сял и събирал

своето жито. Сумата, която остава у втория индивид, след като се приспаднат всичките му разходи, ще бъде точно равна по стойност на житото, което ще остане у земеделеца" („Traité des taxes"[66], стр. 23).} [VIII—364).

[в) ПРИВЪРЖЕНИКЪТ НА ВТОРАТА СМИТОВА ТРАКТОВКА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД — ДЖОН СТЮАРТ МИЛ]

[VII—318] Господин *Джон Стюарт Мил* в „Essays on some Unsettled Questions of Politikal Ekonomy", London, 1844, също се блъска над проблемата за производителния и непроизводителния труд; но всъщност той нищо не прибавя към определението (второто) на Смит освен твърдението, че производителни са също и ония видове труд, които произвеждат самата работна сила.

„Могат да се натрупват и слагат настрана за запас *източниците на наслада*, но не самата наслада. Богатството на страната се състои от общата сума на намиращите се в нея трайни източници на наслада, били те материални или не; а трудът или разходът, който има за цел да умножи или да поддържа тия трайни източници, следва да се нарича *производителен*" (цит. съч., стр. 82). „Онова, което потребяват механикът или предачът, обучавайки се на своя занаят, се потребява производително, с други думи, тяхното потребление има за цел не да намали, а да увеличи броя на трайните източници на наслада в страната чрез ново създаване на такива източници в количество, което надвишава сумата на потребеното" (пак там, стр, 83).

* * *

Сега ще разгледаме накратко насочения срещу А. Смит брътвеж за производителния и непроизводителния труд.

[7)] ЖЕРМЕН ГАРНИЕ [ВУЛГАРИЗАЦИЯ НА ТЕОРИИТЕ НА СМИТ И НА ФИЗИОКРАТИТЕ]

[319] В V том на извършения от Жермен Гарние превод на „Богатството на народите" от Смит (Париж, 1802) са напечатани бележки на преводача към това произведение.

Относно „производителния труд" — в смисъл на тясно производителен труд — Гарние споделя възгледа на физиократите, като само го отслабва до известна степен. Той оспорва възгледа на Смит, според който

„производителен е оня труд, който, овеществявайки се в един предмет, оставя след себе си следите от своята дейност и продуктът на който може да бъде предмет на продажба или размяна" (цит. съч., том V, стр. 169)[67]. [VII—319]

[a) СМЕСВАНЕ НА ТРУДА, КОЙТО СЕ РАЗМЕНЯ СРЕЩУ КАПИТАЛ, С ТРУДА, КОЙТО СЕ РАЗМЕНЯ СРЕЩУ ДОХОД. ПОГРЕШНА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ЦЕЛИЯ КАПИТАЛ ОТ ДОХОДИТЕ НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ]

[VIII—347] Гарние изтъква против подразделянето, което прави А. Смит, различни доводи (отчасти повторени от по-късни автори). *Първо.*

„Това подразделяне е погрешно, тъй като почива върху несъществуваща разлика. *Всеки труд е производителен* в смисъла, в който авторът употребява думата *производителен.* Трудът както от единия, така и от другия вид е еднакво производителен в смисъл на създаване на някаква наслада, на някакво удобство или някаква полза за лицето, което заплаща този труд. Без това никой труд не би се заплащал."

{Следователно той е производителен, защото произвежда някаква потребителна стойност, и се продава, има разменна стойност, т. е. самият е стока.}

Но развивайки тази мисъл, Гарние, за да я илюстрира, привежда такива примери, в които „непроизводителните работници" правят *същото,* произвеждат същата производителна стойност или същия вид потребителна стойност, както и „производителните". Например

„слугата, който, служейки у мен, ми пали печките, къдри ми косите, чисти и държи в ред моето облекло и моите мебели, приготвя ми храна и т. н. — този слуга оказва *съвършено същия вид услуги* както перачката или шивачката на бельо, които перат и поддържат в изправност бельото на своите клиенти . . . както кръчмарят, или гостилничарят, който се занимава специално с приготвяне на храна за ония, на които е по-удобно да се хранят при него, отколкото у дома си; както бръснарят, фризьорът и т. н."

(Но повечето от тези лица у А. Смит също така малко се отнасят към производителните работници, както и домашната прислуга)

„които оказват непосредствени услуги; най-после, както зидарят, покривачът, дърводелецът, стъкларят, печкарят и т. н. и т. н. и цялото онова множество от строителни работници, които се викат за поправка и ремонт и годишният доход на които се получава толкова от ремонтни работи и прости поправки, колкото и от нови строежи".

(А. Смит никъде не казва, че трудът по ремонта не може да се фиксира в повече или по-малко траен предмет както при труда по производството на нов предмет.)

„Този вид труд се състои не толкова в производство на предмети, колкото в тяхното поддържане; неговата цел не е толкова да увеличи стойността на предметите, към които се прилага, колкото да предотврати тяхното разрушаване. Всички тия работници, включително и домашната прислуга, *спестяват на оня, който ги заплаща, труда по грижите за собственото му имущество.*"

(Следователно те могат да бъдат разглеждани като машини за запазване на стойността, или по-точно на потребителните стойности. Същото гледище за „спестяване" на труда развива по-нататък

Дестют дьо Траси. За това по-късно. Непроизводителният труд на единого не става производителен от това, че той спасява другиго от *непроизводителен труд.* Той се изпълнява от единого от тях. Част от Смитовия непроизводителен труд става необходима вследствие разделението на труда — обаче само оная част, която е абсолютно необходима за потреблението на предметите и се отнася, така да се каже, до *потребителните разходи,* а и тя става необходима само тогава, когато спестява това време на производителния работник. Но А. Смит не отрича това „разделение на труда". Ако всеки човек бъде принуден да изпълнява както производителен, така и непроизводителен труд, а при разделението на тези видове труд между две лица и единият, и другият вид труд би се изпълнявал по-успешно, то според Смит това ни най-малко не ще измени обстоятелството, че единият от тези видове труд е производителен, а другият — непроизводителен.)

„В грамадното мнозинство случаи тях ги наемат именно за това — и само за това"

(оригинален начин „да се спестява" труд: за да може един да спестява труда по обслужване на самия себе си, трябва да го обслужват десет души; освен това от такъв вид „непроизводителен труд" се ползуват в повечето случаи тъкмо ония, които нищо не вършат);

„следователно или всички те са *производителни,* или никой от тях не е производителен" (цит. съч., стр. 171 — 172).

[348] *Второ.* Французинът не може да забрави „ponts et chaussées"*. Защо, казва той, трябва да се нарича производителен

„трудът на инспектора или директора на частно търговско или промишлено предприятие, а *непроизводителен* — трудът на правителствения чиновник, който надзирава поддържането на обществените пътища, корабоплавателните канали, пристанищата, паричната система и други важни средства за съживяване на търговията, който следи за сигурността на транспорта и комуникациите и за изпълнението на договорите и т. н. и когото с пълно право можем да смятаме за един вид *инспектор на голямата обществена манифактура?* Това е труд от съвсем същия вид, само че изпълняван в по-голям машаб" (стр. 172—173).

Доколкото подобно лице участвува в производството (респективно в опазването и възпроизводството) на материални предмети, които *биха могли да бъдат продадени,* ако не се намираха в ръцете на държавата, Смит може да нарече неговия труд „произво-

---

* — буквално „мостове и шосета". Така се наричаше във Франция ведомството на съобщенията. *Ред.*

дителен". „Инспекторите на голямата обществена манифактура" — са чисто френски създания.

Трето. Тук Гарние избива на „морал". Защо „парфюмерът, който гали моето обоняние", трябва да се смята за производителен работник, а музикантът, „който очарова моя слух" — за непроизводителен? (стр. 173). Защото, би отговорил Смит, единият доставя материален продукт, а другият — не. Моралът и „заслугата" както на единия, така и на другия няма нищо общо с тази разлика.

Четвърто. Нима не е противоречие, че „майсторът на цигулки и майсторът на органи, търговецът на музикални инструменти, механикът и т. н." са производителни, а професиите, по отношение на които техният труд е само „подготвителен стадий", са непроизводителни?

„И едните, и другите имат за крайна цел на *своя труд един и същ вид потребление*. Ако крайният резултат от труда на едните не заслужава да бъде отнесен към *продуктите* на труда на обществото, защо се прави такова предпочитание на това, което е само *средство за постигане на този резултат?*" (цит. съч., стр. 173).

Разсъждавайки така, ще трябва да заключим, че оня, който яде жито, е толкова производителен, колкото и оня, който го произвежда. Защото за какво се произвежда житото? За ядене. Следователно, ако яденето е непроизводителен труд, защо да е производително земеделието, което е само средство за постигането на тази цел? Освен това оня, който яде, произвежда мозък, мишци и т. н., а нима това не са също така благородни продукти, както ечемикът или пшеницата? — би могъл да запита А. Смит някой възмутен приятел на човечеството.

Първо, А. Смит не отрича, че непроизводителният работник произвежда някакъв продукт. В противен случай той изобщо не би бил работник. Второ, нека изглежда странно, че лекарят, който предписва хапчета, не е производителен работник, а аптекарят, който ги приготвя, е производителен работник. Също тъй производителен работник е майсторът на инструменти, който прави цигулката, но не и цигуларят, който свири на нея. Това би доказвало само, че някои „производителни работници" доставят продукти, единственото предназначение на които е да служат като средство за производство за непроизводителни работници. Но това не е по-странно от обстоятелството, че в края на краищата всички производителни работници, първо, доставят средства за заплащане на непроизводителните работници, а, второ, доставят продукти, потребявани от ония, които *не изпълняват никакъв труд*.

От всички тези бележки вторият пункт е напълно в духа на французите, които не могат да забравят своите „ponts et chaussées"; третият се свежда до морала; четвъртият — или съдържа неле-

постта, че потреблението е толкова производително, колкото и производството (което не е вярно за буржоазното общество, където един произвежда, а друг потребява), или пък означава, че част от производителния труд само доставя материал за непроизводителните видове труд, което А. Смит никъде не отрича. Само първият пункт съдържа правилната мисъл, че А. Смит във второто си определение нарича производителни и непроизводителни *едни и същи* видове труд, [349] или, по-точно, че съобразно със своето собствено определение той би трябвало да нарече *производителна* една сравнително незначителна част от своя „непроизводителен" труд — но това говори не срещу самото *разграничение,* а срещу *субсумирането* на едни или други видове труд под това разграничение или срещу неговото *прилагане.*

След всички тия бележки преученият Гарние стига най-после до въпроса.

„Единствената обща разлика, която, както изглежда, може да се направи между двете измислени от Смит класи, се състои в това, че у класата, която той нарича *производителна*, съществува или *винаги може да съществува посредник между създателя на вещта и нейния потребител;* докато у класата, която той нарича *непроизводителна, не може да има никакъв посредник* и отношението *между работника и потребителя* тук *по необходимост е пряко и непосредствено.* Ясно е, че оня, който се ползува от опитността на лекаря, от изкуството на хирурга, от знанията на адвоката, от таланта на музиканта или на артиста, или, най-после, от услугите на домашната прислуга, *по необходимост* се намира в пряко и непосредствено отношение към всеки един от тези различни работници в момента, когато те изпълняват своя труд; напротив, в професиите, които образуват другата класа, *предназначената за потребление вещ е материална и осезаема и поради това може да стане предмет на цяла редица посреднически разменни актове,* преди да достигне от своя създател у потребителя" (стр. 174).

С тези последните думи Гарние, без сам да забелязва, показва каква скрита идейна връзка съществува между първото Смитово подразделяне (труд, който се разменя срещу капитал, и труд, който се разменя срещу доход) и второто (труд, който се фиксира в материална, пригодна за продажба стока, и труд, който не се фиксира в такава стока). Онези видове труд, които не се фиксират в стока, по своята природа често не *могат* да бъдат подчинени на капиталистическия начин на производство; а при другите видове труд това е възможно. Ние тук се абстрахираме от това, че *на основата на капиталистическото производство,* при което по-голямата част от материалните стоки — „материалните и осезаеми вещи" — се произвеждат при господството на капитала от наемни работници [непроизводителните], видове труд (или услугите, били те услуги на проститутката или на римския папа) могат да се заплащат само от работната заплата на производителните работници или от печалбите

на тия, които са ги наели (и на участвуващите в подялбата на тези печалби); ние се абстрахираме и от обстоятелството, че тези производителни работници създават материалната база за изхранването, а следователно и за съществуването на непроизводителните работници. Но характерно за този глупав бъбрица е, че той, който се мисли за политикоикономист, а значи за изследовател на капиталистическото производство, счита за *несъществено* онова, което прави това производство капиталистическо, а именно размяната на капитал срещу наемен труд вместо пряката размяна на доход срещу наемен труд или прякото заплащане на доход от работника на самия себе си. По този начин самото капиталистическо производство се оказва у Гарние несъществена форма, вместо да бъде необходима, макар и само исторически необходима, т. е. преходно необходима форма за развитието на обществената производителна сила на труда и за превръщането на труда в обществен труд.

Гарние продължава:

„От неговата *производителна* класа би трябвало освен това да се изключат всички ония работници, трудът на които се състои само в това, да почистват, пазят или поправят готовите предмети, без да вкарва нов продукт в обръщението" (стр. 175).

(Смит никъде не твърди, че трудът или неговият продукт непременно трябва да влиза в оборотния капитал. Той може да влиза пряко в основния капитал, както например трудът на механика, който ремонтира машините в една фабрика. Но в този случай *стойността* на такъв вид труд влиза в обръщението на продукта, на стоката. Ако пък работниците, които извършват ремонт и т. н., изпълняват тази работа в дома на клиента, те разменят [350] своя труд не срещу капитал, а срещу доход.)

„Именно вследствие на тази разлика *непроизводителната* класа съществува, както е забелязал Смит, само от доходите. И наистина, тъй като тази класа не може да има посредник между себе си и потребителя на нейните продукти, т. е. оня, който се ползува от нейния труд, тя се заплаща непосредствено от потребителя, *или от онзи, който плаща само със своя доход*. Напротив, работниците от *производителната* класа обикновено се заплащат *от един посредник, който има за цел да извлича печалба от техния труд*; ето защо *те най-често се заплащат от капитал*. Но този капитал в последна сметка винаги се възстановява от дохода на потребителя; иначе той не би могъл да извършва обръщение и поради това не би носил печалба на своя притежател" [стр. 175].

Това последното „но" е съвсем детинско. Първо, една част от капитала се възстановява пак от капитала, а не от дохода — независимо от това, дали тази част постъпва или не постъпва в обръщението (последното може да се наблюдава например при възстановяване на семената).

[б) КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ В ПРОЦЕСА НА РАЗМЯНАТА НА КАПИТАЛ СРЕЩУ КАПИТАЛ]

Когато една каменовъглена мина доставя въглища на железообработващ завод и получава от него желязо, което като средство за производство влиза в производствения процес на каменовъглената мина, въглищата се разменят срещу капитал в размера на стойността на това желязо и, обратно, желязото в размера на своята собствена стойност се разменя като капитал срещу въглища. И въглищата, и желязото (като потребителни стойности) са продукти на нов труд, макар този труд да се е извършвал с помощта на вече съществуващи средства за производство. Но стойността на продукта на годишния труд не е продуктът на новоприсъединения през същата година труд. Тя не възстановява и стойността на миналия труд, който е бил овеществен в средствата за производство. Следователно частта от съвкупния продукт, която е равна на тая стойност, не е част от продукта на труда през тази година, а е възпроизвеждане на минал труд.

Да вземем за пример продукта на еднодневния труд на каменовъглена мина, железообработващ завод, дървообработващо предприятие и машиностроителен завод. Да приемем, че постоянният капитал във всички тези предприятия е равен на една трета от всички съставни части на стойността на продукта, т. е. че отношението на миналия труд към живия е равно на 1:2. Нека еднодневният продукт на тези предприятия да бъде x, x', x'', x'''. Тези продукти представляват определени количества въглища, желязо, дървен материал и машини. Като такива те са продукти на еднодневния труд (но също и на потребените през деня сурови материали, гориво, машини и т. н., които са съдействували за еднодневното производство). Нека техните стойности бъдат z, z', z'', z'''. Тези стойности не са продукт на дневния труд, тъй като $\frac{z}{3}$, $\frac{z'}{3}$, $\frac{z''}{3}$, $\frac{z'''}{3}$ просто са равни на стойността, която постоянните елементи на тези z, z', z'', z''' са имали, преди да влязат в трудовия процес през този ден. Следователно и $\frac{x}{3}$, $\frac{x'}{3}$, $\frac{x''}{3}$, $\frac{x'''}{3}$, или една трета от произведените потребителни стойности, представляват само стойността на миналия труд и постоянно я възстановяват. {Размяната, която се извършва тук между миналия труд и *продукта* на живия труд, по самата си природа е съвсем различна от размяната между работната сила и съществуващите като капитал условия на труда.}

$x=z$; обаче z е стойността на целия x[68], а $\frac{1}{3}z$ е стойността на съдържащите се в целия x суровини и т. н. Следователно $\frac{x}{3}$ е част от дневния продукт на труда {но не продукт на дневния труд, а, напротив, продукт на свързания с него труд на предишния ден, изобщо на миналия труд}, в която отново се явява и се възстановява свързаният с дневния труд минал труд. Наистина всяка дадена част от x, който означава само количеството на действителните продукти (желязо, въглища и т. н.), представлява по стойност една трета минал труд и две трети — труд, изпълнен и присъединен в течение на същия ден. Миналият труд и дневният труд влизат в еднаква пропорция както в сумата на продуктите, така и във всеки отделен продукт, който образува съставна част на тази сума. Но ако аз разделя целия продукт на две части, като сложа на една страна $^1/_3$ от него, а на друга — $^2/_3$, ще се получи същото, както ако първата $^1/_3$ представляваше само минал труд, а останалите $^2/_3$ — само дневният труд. И наистина първата $^1/_3$ представлява целият минал труд, влязъл в съвкупния продукт, цялата стойност на потребените средства за производство. Следователно, като се приспадне тази $^1/_3$, оставащите $^2/_3$ могат да представляват само продукта на дневния труд. Те представляват цялото количество труд, което е било присъединено за един ден към средствата за производство.

Следователно последните $^2/_3$ се равняват на дохода на производителя (на работна заплата и печалба). Производителят може да ги потреби, т. е. да ги изразходва за предмети на своето индивидуално потребление. Да приемем, че тези $^2/_3$ от добиваните за един ден каменни въглища се купуват от потребителите, или от купувачите, не с пари, а със стоки, които те предварително са превърнали в пари с цел да купят с тях въглища. Една част въглища от тези $^2/_3$ ще влезе в индивидуално потребление на самите производители на въглища — за отопление и т. н. Следователно тази част не постъпва в обръщението или ако вече е влязла в обръщението, тя се изтегля обратно от него [351] от нейните собствени производители. Като се приспадне от $^2/_3$ въглища частта, която потребяват самите производители на въглища, те трябва да разменят цялото останало количество (ако искат да го потребят) срещу предмети, които влизат в индивидуално потребление.

При тази размяна за производителите на въглища е съвсем безразлично какво именно разменят срещу въглища продавачите на предмети за потребление: своя капитал или своя доход; с други думи, дали например фабрикантът на сукно разменя своето сукно

срещу въглища, за да отоплява жилището си (в този случай въглищата пак са за него предмет за потребление и той ги заплаща с доход, с известно количество сукно, което представлява печалба), или Джеймс, лакеят на фабриканта на сукно, разменя срещу въглища сукното, което той е получил като работна заплата (в този случай въглищата отново са предмет за потребление и се разменят срещу дохода на фабриканта на сукно, който на свой ред е разменил своя доход срещу непроизводителния труд на лакея), или, най-после, фабрикантът на сукно разменя сукното срещу въглища с цел да възстанови необходимите за неговата фабрика, но вече потребени въглища. (В последния случай сукното, което фабрикантът на сукно разменя, представлява за него постоянен капитал, стойността на едно негово средство за производство; а въглищата са за него не само стойност, но и определено средство за производство in natura*. А за производителя на въглища сукното е предмет за потребление, при което както сукното, така и въглищата представляват за него доход: въглищата са доход в неговата нереализирана форма, сукното — доход в неговата реализирана форма).

Що се отнася до последната $^1/_3$ от въглищата, то производителят на въглища не може да я изразходва за предмети на своето индивидуално потребление, не може да я изразходва като доход. Тя принадлежи на процеса на производството (или на процеса на възпроизводството) и трябва да бъде превърната в желязо, дървен материал, машини, в онези предмети, които образуват съставните части на неговия постоянен капитал и без които не може да бъде възобновено или продължено производството на въглища. Разбира се, той би могъл да размени и тази $^1/_3$ срещу предмети за потребление (или, което е същото, срещу пари на производителите на тези предмети), но само при условие, че размени отново тези предмети за потребление срещу желязо, дървен материал, машини, че те следователно не влязат нито в неговото собствено потребление, нито в изразходването на неговия доход, а в потреблението и изразходването на дохода на производителите на дървен материал, желязо, машини, при което всички те сами отново се намират в положението да не могат да изразходват $^1/_3$ от своя продукт за предмети за индивидуално потребление.

Но да приемем сега, че въглищата влизат в постоянния капитал на производителя на желязо, на производителя на дървен материал, на машиностроителя. От друга страна, желязото, дървеният материал, машините влизат в постоянния капитал на производителя на въглища. Следователно доколкото тези техни продукти влизат

* — в натура. *Ред.*

взаимно с еднаква стойностна сума [в техните постоянни капитали', дотолкова те се възстановяват взаимно in natura и на единия от контрагентите остава само да заплати на другия балансовата разлика в размер на излишъка на това, което е купено, над това, което е продадено. И действително парите се явяват тук на практика (посредством полиците и т. н.) само като *платежно средство*, а не като монета, не като средство за обръщение и служат само за заплащане на балансовата разлика. Една част от тази $^1/_3$ въглища ще бъде потребна на производителя на въглища за собственото му възпроизводство, както една част от $^2/_3$ беше отделена от него за свое собствено потребление.

Цялото количество въглища, желязо, дървен материал и машини, които по такъв начин взаимно се възстановяват чрез размяната на постоянен капитал срещу постоянен капитал, на постоянен капитал в една натурална форма срещу постоянен капитал в друга натурална форма, няма абсолютно нищо общо нито с размяната на доход срещу постоянен капитал, нито с размяната на доход срещу доход. Тази част от продукта играе съвсем същата роля както семената в земеделието или основният фонд на добитък в животновъдството. Това е една част от *произведения за една година продукт на труда*, но не от продукта на *новоприсъединения през тази година труд*, а от продукта както на този труд, така и на миналия труд — която (при неизменни производствени условия) всяка година възстановява самата себе си като средство за производство, като постоянен капитал, без да влиза в друго обръщение освен обръщението между едни „делови хора" и други и без да оказва влияние върху *стойността* на оная част от продукта, която влиза в обръщението между „деловите хора" и „потребителите"*.

Да предположим, че цялата $^1/_3$ въглища се разменя по такъв начин in natura срещу своите собствени производствени елементи, срещу желязо, дървен материал, машини. {Би било възможно тя да се разменя непосредствено например само срещу машини, но машиностроителят на свой ред я разменя като постоянен капитал не само срещу своя собствен постоянен капитал, но и срещу постоянния капитал на производителя на желязо и на производителя на дървен материал.} В такъв случай всеки центнер въглища от двете трети от продукта на производителя на въглища [352], които той разменяше срещу предмети за потребление, т. е. разменяше като доход, би се състоял наистина по своята стойност — както и целият продукт — от 2 части: $^1/_3$ центн. би била равна на стойността на средствата за производство, потребени за производството на един

---

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 100—101, 118—119. *Ред.*

центнер въглища, а $^2/_3$ центн. биха били равни на труда, който е новоприсъединен към тази $^1/_3$ от производителите на въглища. Но ако целият продукт на производителя на въглища възлиза например на 30 000 центн., то производителят на въглища разменя като доход само 20 000 центн. Останалите 10 000 центн. съгласно предположението се възстановяват от желязото, дървения материал, машините и т. н. и т. н.; с една дума, цялата стойност на изразходваните в 30 000 центн. средства за производство се възстановява in natura от средства за производство от същия вид и на същата стойност.

Следователно купувачите на 20 000 центн. всъщност не плащат нито един фартинг за стойността на миналия труд, който се съдържа в 20 000 центн., защото 20 000 центн. представляват само ония $^2/_3$ от стойността на съвкупния продукт, в които се овеществява новоприсъединеният труд. Получава се същото, както ако тия 20 000 центн. представляваха само новоприсъединен (например в течение на година) труд, а съвсем не минал труд. Купувачът плаща следователно цялата стойност на всеки центнер: миналия труд плюс новоприсъединения труд, и при все това заплаща само новоприсъединения труд, именно защото купува само 20 000 центн., т. е. само оная част от съвкупния продукт, която е равна на стойността на целия новоприсъединен труд. Той също така малко заплаща семената на земеделеца свръх пшеницата, която изяжда. Производителите на желязо, дървен материал, машини и т. н. са си възстановили взаимно тази част от продукта; следователно тя не трябва да им бъде възстановявана втори път. Те са я възстановили с частта от своя собствен продукт, която, макар и годишен продукт на техния труд, съвсем не е продукт на труда, присъединен от тях през годината, а, напротив, е частта от техния годишен продукт, която представлява миналия труд. Без нов труд не би имало продукт; но не би имало продукт и без труда, овеществен в средствата за производство. Ако той беше продукт само на новия труд, неговата стойност би била по-малка, отколкото е сега, и тогава част от продукта не би трябвало да се връща на производството. Но ако другият начин на труда [т. е. начинът, който е основан на прилагане на средства за производство] не беше по-производителен и не даваше по-голямо количество продукт — макар че част от продукта трябва да бъде върната на производството, — никой не би го и прилагал.

Макар че нито една съставна част на стойността на тази $^1/_3$ въглища не влиза в 20 000 центн. въглища, продавани като доход, при все това всяко изменение на стойността на постоянния капитал, представен в тая третина, или 10 000 центн., би предизвикало из-

менение на стойността на останалите $^{2}/_{3}$, продавани като доход. Да приемем, че производството на желязо, дървен материал, машини и т. н., с една дума, на ония елементи на производството, до които се свежда посочената $^{1}/_{3}$ от продукта, поскъпва. А производителността на труда по добива на въглища си остава същата. При изразходване на същото количество желязо, дървен материал, въглища, машини и труд се произвеждат, както и преди, 30 000 центн. въглища. Но тъй като желязото, дървеният материал и машините са поскъпнали, струват повече работно време, отколкото преди, за тях трябва да се дават повече въглища, отколкото преди.

[353] Нека както и преди продуктът да възлиза на 30 000 центн. въглища. Производителността на труда в каменовъглената мина е останала такава, каквато е била преди. Със същото количество жив труд и със същата маса дървен материал, желязо, машини и т. н. се произвеждат както и преди 30 000 центн. въглища. Живият труд както и преди е представен в същата стойност, да речем — в 20 000 ф. ст. (в паричен израз). Напротив, дървеният материал, желязото и т. н., накъсо, постоянният капитал, струват сега 16 000 ф. ст. вместо 10 000, т. е. съдържащото се в тях работно време се е увеличило с $^{1}/_{6}$, или с 60 %.

Следователно стойността на съвкупния продукт се равнява сега на 36 000 ф. ст. вместо 30 000 ф. ст. както преди; тя следователно се е увеличила с $^{1}/_{5}$, или с 20 %. Следователно и всяка дадена част от продукта струва сега с $^{1}/_{5}$, или с 20 %, повече от преди. Ако преди един центнер въглища струваше 1 ф. ст., сега той струва 1 ф. ст. $+ ^{1}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 4 шил. По-рано една трета от съвкупния продукт, или $^{3}/_{9}$, се равняваше на постоянния капитал, а две трети се равняваха на присъединения труд. Сега постоянният капитал се отнася към стойността на съвкупния продукт, както 16 000:36 000 = $^{4}/_{9}$. Следователно постоянният капитал съставлява сега с $^{1}/_{9}$ [стойността на съвкупния продукт] повече от преди. Частта от продукта, която е равна на стойността на присъединения труд, преди съставляваше $^{2}/_{3}$, или $^{6}/_{9}$, от продукта, а сега — $^{5}/_{9}$.

Така че имаме:

	Постоянен капитал	Присъединен труд
Стойност = 36 000 ф. ст.	16 000 ф. ст. ($^{4}/_{9}$ от продукта)	20 000 ф. ст. (същата стойност както и преди; $^{5}/_{9}$ от продукта)
Продукт = 30 000 центн.	13 333 $^{1}/_{3}$ центн.	16,666 $^{2}/_{3}$ центн.

Трудът на въглекопачите не е станал по-малко производителен, но съвкупният труд, изразходван за добив на въглища (трудът на

въглекопачите плюс миналия труд), е станал по-малко производителен; а именно, за възстановяване на тази съставна част от стойността, която се пада на [354| постоянния капитал, сега е необходима $^1/_9$ от съвкупния продукт повече, а стойността на новоприсъединения труд възлиза на $^1/_9$ от продукта по-малко. Производителите на желязо, дървен материал и т. н. ще заплащат сега, както и преди, само 10 000 центн. въглища. По-рано това количество въглища им струваше 10 000 ф. ст. Сега то ще им струва 12 000 ф. ст. Следователно една част от разходите на постоянния капитал би се възстановила в резултат на това, че за оная част от въглищата, която получават за желязото и т. н., те ще трябва да заплащат повишена цена. Но производителят на въглища трябва да купи от тях за 16 000 ф. ст. суровини и т. н. Той трябва следователно да заплати балансовата разлика в размер на 4 000 ф. ст., т. е. 3 333 $^1/_3$ центн. въглища. Следователно той, както и преди, доставя на потребителите 16 666$^2/_3$ + 3 333$^1/_3$ = 20 000 центн. въглища, т. е. $^2/_3$ от продукта; но сега потребителите трябва да заплатят за тях вместо 20 000 ф. ст. 24 000 ф. ст. С тази сума те трябва да му възстановят не само новоприсъединения труд, но и част от постоянния капитал.

По отношение на потребителите работата ще стои твърде просто. Ако искат да потребяват предишното количество въглища, те ще трябва да заплатят за тях $^1/_5$ повече и следователно ще трябва да изразходват по-малко в размер на тази $^1/_5$ от своя доход за покупка на други продукти, при предположение, че за всеки отрасъл на производството производствените разходи са останали предишните. Затруднението се заключава само в следното: как производителят на въглища заплаща 4 000 ф. ст. за желязото, за дървения материал и т. н., за които производителите на тези продукти нямат нужда от въглища? Той е продал своите 3 333$^1/_3$ центн. въглища, равни на тези 4 000 ф. ст., на потребителите на въглища и е получил за тях най-различни стоки. Но те не могат да влязат нито в неговото лично потребление, нито в потреблението на неговите работници, а трябва да бъдат потребени от производителите на желязо, дървен материал и т. н., тъй като с тези предмети той трябва да възстанови стойността на своите 3 333$^1/_3$ центн. въглища. Някои ще кажат: работата е много проста. Сега всички потребители на въглища трябва да потребят с $^1/_5$ по-малко от всички други стоки, или трябва да дадат за въглища с $^1/_5$ повече от всяка своя стока. Тази именно $^1/_5$ отива за увеличаване на потреблението на производителите на дървен материал, желязо и т. н. Обаче непонятно е prima facie* как намаляването на производителността в железообра-

* — на пръв поглед. *Ред.*

ботващия завод, в машиностроенето, в дървената промишленост и т. н. дава възможност на производителите на желязо, машини, дървен материал да потребяват по-голям в сравнение с предишния доход; защото ние предполагаме, че цената на техните продукти е равна на стойността на тия последните и следователно се повишава само пропорционално на намаляването на производителността на техния труд.

Ние предположихме, че стойността на желязото, дървения материал, машините се е повишила с $^3/_5$, с 60%. Това може да се дължи само на две причини. Или производството на желязо, дървен материал и т. н. е станало по-малко производително, защото се е намалила производителността на прилагания в тези производствени отрасли жив труд, така че е необходимо прилагането на по-голямо количество труд за производството на същия продукт. В този случай производителите на желязо, дървен материал, машини би трябвало да прилагат $^3/_5$ повече труд, отколкото преди. Нормата на работната заплата е същата, защото понижението на производителността на труда само временно засяга отделните продукти. Следователно и нормата на принадената стойност е същата. Сега производителят се нуждае от 24 работни дни там, където по-рано му бяха нужни 15, но както и преди той плаща на работниците само за 10 работни часа на всеки от тези 24 работни дни и както и преди ги заставя да работят безплатно по 2 часа всеки ден. Следователно, ако преди 15 работници работеха 150 часа за себе си и 30 часа за предприемача, сега 24 работници работят 240 часа за себе си и 48 часа за предприемача. (Нормата на печалбата тук не ни интересува.) Работната заплата би спаднала само дотолкова, доколкото се изразходва за желязо, дървен материал, машини и т. н., което в случая не става. 24 работници потребяват сега $^3/_5$ повече, отколкото преди потребяваха 15. Следователно производителите на въглища могат сега да им пласират (това значи — на техния господар, който им плаща работната заплата) съответно по-голяма част от стойността на 3 333 $^1/_3$ центн.

Или намаляването на производителността в железообработващата промишленост, в производството на дървен материал и т. н. се дължи на това, че са поскъпнали части от техния постоянен капитал, от техните средства за производство. Тогава [пред другите отрасли на производството] се изправя отново същата алтернатива и в последна сметка намаляването на производителността на труда трябва да се сведе до увеличаване на количеството на прилагания жив труд, а следователно и до увеличаване на работната заплата, която потребителите на въглища частично са заплатили на производителя на въглища в една част от споменатите по-горе 4 000 ф. ст.

В онези отрасли на производството, в които се прилага добавъчно количество труд, нараства и масата на принадената стойност, тъй както е нараснал броят на заетите работници. От друга страна, нормата на печалбата ще се понижи съответно [на увеличението на стойността] на всички онези елементи на техния постоянен капитал, в които влиза техният собствен продукт, както в случая, когато те сами употребяват една част от своя собствен продукт като средство за производство, така и в случая — като например с въглищата, — когато техният продукт влиза като средство за производство в техните собствени средства за производство. Но ако техният оборотен капитал, изразходван за работна заплата, се е увеличил повече, отколкото подлежащата на възстановяване част на постоянния капитал, ще се повиши също и тяхната норма на печалбата и те [355] ще участвуват в потреблението на известна част от споменатите погоре 4 000 ф. ст.

Повишаването на стойността на постоянния капитал (вследствие намаляването на производителността в отраслите на труда, които доставят този постоянен капитал) повишава стойността на продукта, в който влиза този постоянен капитал, и намалява оная част от продукта (in natura), която възстановява новоприсъединения труд — то следователно прави този труд по-малко производителен, ако го изразяваме в собствения му продукт. За частта от постоянния капитал, която се разменя in natura, положението остава същото. Както и преди, същото количество желязо, дървен материал, въглища се разменя in natura за възстановяване на използуваното желязо, дървен материал, въглища и тук повишаването на цените взаимно се уравновесява. Но излишъкът от въглища, който сега образува за производителя на каменни въглища част от неговия постоянен капитал и не влиза в тази натурална размяна, се разменя, както и преди, срещу доход (в споменатия по-горе случай част от него се разменя не само срещу работна заплата, но и срещу печалба), само с тази разлика, че този доход принадлежи вече не на предишните потребители, а на ония производители, които работят в производствените сфери, където е било приложено по-голямо количество труд, т. е. се е увеличил броят на работниците.

Ако някой отрасъл на производството произвежда продукти, които влизат само в индивидуално потребление, но не влизат като средства за производство нито в някакъв друг отрасъл на производството (под средства за производство тук винаги трябва да се разбира постоянният капитал), нито в своето собствено възпроизводство (което става например в земеделието, скотовъдството, каменовъглената промишленост, където самите въглища влизат в производството като спомагателен материал), годишният продукт на

този отрасъл {възможният излишък свръх годишния продукт няма значение за този въпрос} вина и трябва да бъде заплатен от дохода, т. е. от работната заплата или печалбата.

Да вземем приведения по-горе* пример с платното. 3 арш. платно се състоят $^2/_3$ от постоянен капитал и $^1/_3$ от присъединен труд. Следователно 1 арш. платно представлява присъединеният труд. Ако принадената стойност възлиза на 25%, то $^1/_5$ от 1 арш. представлява печалбата. Останалите $^4/_5$ арш. представляват възпроизведената работна заплата. $^1/_5$ потребява самият фабрикант или, което е същото, потребяват я други, като му заплащат нейната стойност, която той потребява в техни собствени или в някакви други стоки. {За опростяване тук цялата печалба неправилно се разглежда като доход.} А останалите $^4/_5$ арш. той отново изплаща като работна заплата; неговите работници ги потребяват като свой доход — или непосредствено, или като ги разменят срещу други предмети за потребление, притежателите на които потребяват платно.

И двете тези части съставляват заедно целия дял в трите аршина платно — 1 арш. платно, — който самите производители на платно могат да потребят като доход. Останалите 2 арш. представляват постоянния капитал на фабриканта; те трябва да бъдат отново превърнати в условия за производство на платно — в прежда, машини и т. н. От негова гледна точка размяната на 2 арш. платно е размяна на постоянен капитал, но той може да ги разменя само срещу дохода на други лица. И така той плаща за преждата, да речем, $^4/_5$ от 2 арш., или $^8/_5$ арш., а за машини — $^2/_5$ арш. Предачът и машиностроителят могат на свой ред да потребят от тия количества платно по $^1/_3$ всеки, т. е. единият от $^8/_5$ арш. може да потреби $^8/_{15}$ арш., а другият от $^2/_5$—$^2/_{15}$. Заедно—$^{10}/_{15}$, или $^2/_3$, арш. А останалите $^{20}/_{15}$, или $^4/_3$, арш. трябва да им възстановят суровините — лена, желязото, въглищата и т. н., и всеки от тези предмети на свой ред сам се разпада на част, която представлява доход (новоприсъединен труд), и на друга част, която представлява постоянен капитал (суровини и основен капитал и т. н.).

Но тези последните $^4/_3$ арш. платно могат да бъдат потребени само като доход. Следователно онова, което в края на краищата се явява в преждата и в машината като постоянен капитал и с което предачът и машиностроителят възстановяват лена, желязото, въглищата и т. н. (ние се абстрахираме от частта от желязото, въглищата и т., н. която машиностроителят възстановява с машини), може да представлява само онази част от лена, желязото, въглищата, която образува дохода на производителите на лен, желязо, въглища

* Виж настоящия том, част I, стр. 84 и следващите. *Ред.*

и за която следователно не трябва да се възстановява постоянният капитал; с други думи, онова, което в преждата и в машината се явява като постоянен капитал, трябва да принадлежи към оная част от продукта на производителите на лен, желязо, въглища и т. н., която не съдържа, както показахме по-горе, нито една част от постоянния капитал. Но производителите на желязо, въглища и т. н. потребяват своя доход, представен в желязото, въглищата, лена и т. н., във вид на платно или други предмети за потребление, тъй като техните собствени продукти като такива съвсем не влизат или пък влизат само в незначителна част в тяхното индивидуално потребление. Така част от желязото, лена и т. н. може да се разменя срещу продукт, влизащ само в индивидуално потребление — срещу платното, — и срещу този продукт да възстановява на предача напълно, а на машиностроителя частично техния постоянен капитал, докато предачът и машиностроителят на свой ред потребяват платно, давайки срещу него оная част от своята прежда и своите машини, в която е представен техният доход, и с това възстановяват постоянния капитал на тъкача.

И така в действителност цялото платно се свежда до печалбата и работната заплата на тъкача, предача, машиностроителя, ленопроизводителя, производителя на въглища и желязо; в същото време те възстановяват на фабриканта на платно и на предача целия им постоянен капитал. Сметката не би била приключена без остатък, ако последните производители на суровини трябваше да възстановяват своя собствен постоянен капитал чрез размяна срещу платно, тъй като това е предмет за индивидуално потребление, който не влиза в никоя производствена сфера като средство за производство, като [356] част от постоянния капитал. Сметката приключва без остатък затова, защото платното, купено от ленопроизводителя, от производителите на въглища и желязо, от машиностроителя и т. н. с техния продукт, им възстановява само оная част от техния продукт, която за *тях* съставлява доход, а за техните купувачи — постоянен капитал. Това е възможно само защото те възстановяват in natura, т. е. чрез размяната на постоянен капитал срещу постоянен капитал оная част от техните продукти, която не се свежда до доход и която следователно не може да бъде разменена срещу предмети за потребление.

В приведения по-горе пример може да изглежда странно предположението, че производителността на труда в даден отрасъл на производството е останала неизменна и че въпреки това тя се е понижила, ако производителността на прилагания в този отрасъл на производството жив труд се изразяваше в неговия собствен продукт. Но работата се обяснява твърде просто.

Да приемем, че продуктът на труда на един предач е равен на 5 фунта прежда. Да допуснем, че и за неговото производство предачът има нужда само от 5 фунта памук (значи съвсем няма отпадъци); нека един фунт прежда струва един шилинг (ние се абстрахираме от машините, т. е. предполагаме, че тяхната стойност не се е понижила нито повишила; следователно за разглеждания случай те са равни на нула). Един фунт памук струва 8 пенса. От 5 шил., които изразяват стойността на 5 фунта прежда, 40 пенса (5×8 пенса), или 3 шил. и 4 пенса, се падат на памука, а 5×4 пенса, т. е. 20 пенса, или 1 шил. и 8 пенса — на новоприсъединения труд. От целия продукт $3^1/_3$ фунта прежда (на стойност 3 шил. и 4 пенса) се падат следователно на постоянния капитал, а $1^2/_3$ фунта прежда — на труда. Следователно $^2/_3$ от 5 фунта прежда възстановяват постоянния капитал, а $^1/_3$ от 5 фунта прежда, или $1^2/_3$ фунта, съставлява оная част от продукта, която заплаща труда.

Да допуснем сега, че цената на един фунт памук се е повишила с 50%, от 8 пенса на 12 пенса, т. е. на един шилинг. Тогава 5 фунта прежда струват: 5 шил. за 5 фунта памук и 1 шил. и 8 пенса за присъединения труд, количеството на който, а оттук и стойността, изразена в пари, си остават предишните. И така 5 фунта прежда струват сега 5 шил. + 1 шил. и 8 пенса = 6 шил. и 8 пенса. От тези 6 шил. и 8 пенса на суровините сега се падат 5 шил., а на труда — 1 шил. и 8 пенса.

6 шил. и 8 пенса = 80 пенса, от които 60 пенса се падат на суровините, а 20 пенса — на труда. Трудът съставлява сега само 20 пенса от общата стойност на преждата — 5 фунта (80 пенса), или $^1/_4$, т. е. 25%; а по-рано — $33^1/_3$%. От друга страна, суровините съставляват 60 пенса, т. е. $^3/_4$, или 75%, а преди те съставляваха само $66^2/_3$%. Тъй като 5 фунта прежда струват сега 80 пенса, то 1 фунт струва $^{80}/_5$, т. е. 16 пенса. От 5 фунта прежда на 20-те пенса, които изразяват стойността, създадена [от новоприсъединения] труд, се падат следователно $1^1/_4$ фунта прежда; останалите $3^3/_4$ фунта прежда се падат на суровините. По-рано на труда (печалбата и работната заплата) се падаше $1^2/_3$ фунта, а на постоянния капитал — $3^1/_3$ фунта. Оценяван в неговия собствен продукт, трудът е станал следователно по-малко производителен, макар че производителността му не се е изменила, а са поскъпнали само суровините. Трудът е запазил своята предишна производителност, тъй като същият труд за същото време превръща 5 фунта памук в 5 фунта прежда и тъй като истинският продукт на този труд (по потребителна стойност) е само придадената на памука *форма на прежда*. 5 фунта памук, както и преди, са придобили формата на прежда в резултат на същия труд. Обаче действителният продукт

се състои не само от тази форма на прежда, но и от памучно влакно — от онова вещество, на което е придадена тази форма, а стойността на това вещество съставлява сега по отношение на труда, който придава тази форма, по-голяма от преди част от съвкупния продукт. Ето защо същото количество труд на предача се заплаща сега с по-малко количество прежда, с други думи — намалява се частта от продукта, която възстановява този труд.

Ето как стои работата с този въпрос.

[В) ВУЛГАРНИТЕ ПРЕДПОСТАВКИ НА ПОЛЕМИКАТА НА ГАРНИЕ СРЕЩУ СМИТ. ВРЪЩАНЕТО НА ГАРНИЕ КЪМ ФИЗИОКРАТИЧЕСКИТЕ ПРЕДСТАВИ. КРАЧКА НАЗАД В СРАВНЕНИЕ С ФИЗИОКРАТИТЕ: ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ РАБОТНИЦИ КАТО ЗА ИЗТОЧНИК НА ПРОИЗВОДСТВОТО]

И така, първо, неправилно е твърдението на Гарние, че целият капитал в последна сметка винаги се възстановява от дохода на потребителя; защото частта от капитала може да бъде възстановена само с капитал, а не с доход. Второ, това и само по себе си е нелепо, тъй като самият доход, доколкото той не е работна заплата (или работна заплата, изплащана от работната заплата, т. е. производен от нея доход), представлява печалба от капитала (или доход, производен от печалбата от капитала). Най-после, нелепо е твърдението на Гарние*, че частта от капитала, която не извършва обръщение (в смисъл че не се възстановява от дохода на потребителя), „не би могла да носи печалба на своя притежател". Тази част — при неизменни условия на производство — всъщност не носи печалба (по-точно — принадена стойност). Но без тази част капиталът изобщо не би могъл да произвежда своята печалба.

[357] „От тази разлика може да се извади само заключението, че за наемане на *производителни* работници е нужен не само *доходът на оня, който се ползува от техния труд,* но *и капитал, който носи печалба на посредниците,* докато за *наемане на непроизводителни работници* в повечето случаи е достатъчен доходът на лицето, което ги заплаща" (цит. съч., стр. 175).

Вече самата тази фраза представлява такова кълбо от безсмислица, че от нея е ясно: Гарние, преводачът на А. Смит, фактически нищо не е разбрал от А. Смит и дори няма никаква представа за най-същественото в „Богатството на народите", а именно за възгледа за капиталистическия начин на производство като най-производителен (какъвто той безусловно е в сравнение с предшествуващите форми).

Преди всичко извънредно глупаво е, когато срещу Смит, който

---

* Виж настоящия том, част I, стр. 165 *Ред.*

признава за непроизводителен труда, който се заплаща непосредствено с доход, се възразява, че „за наемане на *непроизводителни* работници в повечето случаи е достатъчен доходът на лицето, което ги заплаща". А след това — антитезата: „за наемане на *производителни* работници е нужен *не само доходът на оня, който се ползува* от техния труд, но и *капитал, който носи печалба на посредниците" !* (Колко производителен е в такъв случай у господин Гарние земеделският труд, за който освен дохода на потребителите на продукта на земята е нужен и капитал, който носи не само печалба на посредниците, но и поземлена рента на земевладелеца!)

Не е вярно, че „за наемане на производителни работници" е нужен, първо, капитал, който ги прилага, и, второ, доход, който потребява техния труд; за това е нужен само капитал, който създава дохода, който потребява плодовете на техния труд. Ако аз като шивач-капиталист изразходвам 100 ф. ст. за работна заплата, тия 100 ф. ст. ми носят, да речем, 120 ф. ст. Те ми създават доход от 20 ф. ст., срещу който, ако желая, мога сега да потребя също и труда на шивача, който придава на материала формата на „дреха". Ако пък аз, напротив, придобивам срещу 20 ф. ст. различно облекло, за да го нося, то съвършено очевидно е, че не това облекло ми е създало изразходваните за неговата покупка 20 ф. ст. И същото би било, ако аз повикам шивача у дома и му поръчам да ми ушие облекло за 20 ф. ст. В първия случай аз съм получил 20 ф. ст. повече, отколкото съм имал дотогава, а във втория случай аз имам след сделката 20 ф. ст. по-малко, отколкото съм имал преди нея. Освен това аз скоро бих забелязал, че шивачът, на когото аз плащам направо от своя доход, при това ми изработва дрехите не по такава евтина цена, каквато бих платил, ако ги купех от „посредника".

Гарние си въобразява, че печалбата се заплаща от потребителя. Потребителят заплаща „стойността" на стоката; и макар че стоката включва една печалба за капиталиста, все пак тази стока за него, потребителя, е по-евтина, отколкото ако той би изразходвал своя доход непосредствено за покупка на труд, за да застави наетия работник да произвежда в минимален мащаб едни или други вещи за задоволяване на неговите лични потребности. Тук явно проличава, че Гарние няма ни най-малка представа що е капитал.

Той продължава:

„По-нататък, нима много *непроизводителни* работници, като артисти, музиканти и т. н., не получават своята работна заплата в повечето случаи чрез директора, който извлича печалба от капитала, вложен в подобни предприятия?" (Цит. съч., стр. 175—176).

Тази бележка е правилна. Но тя показва само, че една част от работниците, които в своето второ определение А. Смит нарича не-

производителни, са според неговото първо определение производителни работници.

„Следва да се приеме, че в общество с твърде многобройна *производителна* класа съществува голямо натрупване на капитали в ръцете на посредниците или предприемачите" (цит. съч., стр. 176).

Действително: масовата наличност на наемен труд е само друг израз на масовата наличност на капитал.

„Следователно не отношението между масата на капиталите и масата на доходите, както предполага Смит, определя отношението между *производителната* класа и *непроизводителната* класа. Това последното отношение в много по-голяма степен зависи, изглежда, от нравите и привичките на народа, от повече или по-малко високото равнище на развитие на неговата промишленост" (стр. 177).

Ако производителни са работниците, които се заплащат от капитала, а непроизводителни — ония, които се заплащат от дохода, съвършено очевидно е, че производителната класа се отнася към непроизводителната, както капиталът към дохода. Но пропорционалното нарастване на двете класи ще зависи не само от съществуващото отношение между масата на капиталите и масата на доходите. То ще зависи от това, в каква пропорция растящият доход (печалбата) се превръща в капитал и в каква той се изразходва като доход. Макар първоначално буржоазията да е твърде пестелива, с увеличаването на производителността на капитала, т. е. на производителността на труда, тя започва да подражава [358] на феодалите и си създава цели свити. Според последния (1861 или 1862 г.) фабричен отчет общият брой на лицата (включително и административният персонал), заети във фабриките в собствения смисъл на думата, е бил в Обединеното кралство едва 775 534*, докато броят на женската прислуга само в Англия е възлизал на 1 милион души. Няма какво да се каже, хубав е този ред на нещата, който заставя младата девойка да работи до изнемогване по 12 часа на ден във фабриката, за да може фабрикантът с част от нейния незаплатен труд да вземе на служба при себе си нейната сестра като камериерка, нейния брат като коняр, а братовчеда ѝ като войник или полицай!

Последната добавка на Гарние е пошла тавтология. Отношението между производителната класа и непроизводителната класа зависели не от отношението между капитал и доход, или по-точно, между масата на наличните стоки, изразходвани във формата на капитал, и масата на стоките, изразходвани във формата на доход — а (!?) от нравите и привичките на народа, от равнището на развитие на

---

* „Return to an Address of the House of Commons" от 24 април 1861 г. (напечатано на 11 февруари 1862 г).

неговата промишленост. Всъщност капиталистическото производство се появява едва на известно стъпало на развитието на промишлеността.

Като бонапартистки сенатор, Гарние мечтае, разбира се, за лакеи и изобщо за прислуга:

„При еднакъв брой лица нито една класа не съдействува в такава степен, както домашната прислуга, за превръщането на сумите, получавани от *дохода*, в капитал“ (стр. 181).

В действителност никоя класа не доставя по-негодни елементи в дребната буржоазия. Гарние не разбира как Смит, „човек, който притежава такава проницателност“, не дава по-висока оценка

„на този посредник, поставен до богаташа, за да *прибира* остатъците от дохода, който той така безгрижно прахосва“ и т. н. (цит. съч., стр. 183).

Но той самият казва тук, че посредникът само „прибира“ остатъците от „дохода“. Но от какво се състои този доход? От незаплатения труд на производителните работници.

След цялата тази извънредно лоша полемика срещу Смит Гарние, изпадайки обратно до равнището на физиокрацията, обявява земеделския труд за единствено производителен труд! И защо? Защото той

„създава и нова стойност, стойност, която *не е съществувала* в обществото — дори като еквивалент — в момента, когато трудът е започнал да действува, и именно тази стойност доставя рента на поземления собственик“ (цит. съч., стр. 184).

И така, що е производителен труд? Това е труд, който създава принадена стойност, нова стойност свръх еквивалента, който той получава като работна заплата. И не е виновен Смит, ако Гарние не разбира, че размяната на *капитал срещу труд* означава *само*, че стоката с дадена стойност, равна на дадено количество труд, се разменя срещу по-голямо количество труд от онова, което се съдържа в тази стока, и по такъв начин „се създава нова стойност, която не е съществувала в обществото — дори като еквивалент — в момента, когато трудът е започнал да действува“. [VIII—358]

* * *

[IX—400] *Господин Ж. Гарние* издаде *в 1796 г.* в Париж „Abrégé élémentaire des Principes de l'Economie Politique“. Наред с физиократическия възглед, че само земеделието е производително, ние срещаме тук и друг (който добре обяснява неговата полемика срещу А. Смит), а именно, че потреблението (представено в голяма степен от „непроизводителните работници“) е източникът на про-

изводството и че размерите на последното се измерват с размерите на първото. Непроизводителните работници задоволяват „изкуствените потребности“ и потребяват материални продукти — по такъв начин те били полезни във всяко отношение. Ето защо той полемизира също и срещу икономията (пестеливостта). На стр. XIII от неговия предговор четем:

„Богатството на едно лице се увеличава чрез спестявания; общественото огатство, *напротив*, нараства в резултат на увеличаване на потреблението.“

А на стр. 240, в главата за държавните дългове, Гарние заявява:

„Подобряването и разширяването на земеделието, а следователно и прогресът на промишлеността и търговията нямат *друга причина* освен разширяването на изкуствените потребности.“

Оттук той прави извода, че държавните дългове са хубаво нещо, тъй като увеличават тези потребности[69]. [IX—400]

* * *

[IX—421] *Шмалц*. В своята критика на прокараната от Смит разлика между производителния и непроизводителния труд тоя германски изтърсак на физиокрацията казва (немското издание на неговата книга излезе *през 1818 г.)*:

„Аз само ще отбележа... че разликата, която Смит прави между *производителния* труд и *непроизводителния* труд, не следва да се разглежда като съществена и много точна, ако се вземе под внимание, че изобщо трудът на другите хора винаги ни икономисва само време и че тази икономия на време е всичко, което съставлява *стойността на труда* и *неговата цена*“.

{Тук той се обърква: не икономията на време, дължаща се на разделението на труда, определя стойността и цената на една вещ, а аз за същата стойност получавам повече потребителна стойност, трудът става по-производителен, тъй като в едно и също време се създава по-голямо количество продукт; но като ехо на физиократите, той, разбира се, не може да намери стойност в самото работно време.}

„Например дърводелецът, който ми изработва маса, и слугата, който носи писмата ми на пощата, почиства дрехите ми и ми носи необходимите вещи — и двамата ми оказват услуги, които са съвсем еднакви по своята природа: и единият, и другият ми спестяват както времето, което аз сам би трябвало да изгубя, за да сторя същото, така и времето, което би трябвало да употребя, за да придобия навик и способности за такъв вид работа“ (*Schmalz.* Economie Politique, traduit par Henri Jouffroy etc., 1826, том. I, стр. 304).

У същия този драскач Шмалц* ние намираме и следната бележка, важна за разбиране на това, по какъв начин — например у Гарние — неговата система на потребление (и икономическата полезност на прахосничеството) се свързва с физиокрацията:

„Тази система“ (системата на Кене) „изтъква като заслуга на занаятчиите и дори на ония, които *само потребяват*, тяхното потребление на основание на това, че то съдействува, макар и косвено, за увеличаването на националния доход, *защото без това потребление потребените предмети не биха били произведени от земята и не биха могли да бъдат присъединени към дохода на поземления собственик*“ (пак там, стр. 321)[70]. |IX—421|

[8)] ШАРЛ ГАНИЛ [МЕРКАНТИЛИСТКИЯТ ВЪЗГЛЕД ЗА РАЗМЯНАТА И РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ. ПОДВЕЖДАНЕ НА ВСЕКИ ТРУД, КОЙТО СЕ ЗАПЛАЩА, ПОД ПОНЯТИЕТО ПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД]

|VIII—358| Много лош и повърхностен кърпеж е съчинението на *Ш. Ганил*, „Des Systèmes d'économie politique“. Първото издание излязло в Париж *в 1809 г.;* второто — *1821 г.* (цитираме по последното). Неговите глупави глаголствувания непосредствено се приближават до Гарние, срещу когото той полемизира.

{*Канар* в „Principes d'économie politique“ определя *„богатството като натрупване на излишъчен труд“*[71]. Ако той кажеше, че богатството е труд, който съставлява излишъкът свръх онова, което е нужно за поддържане съществуването на работника като работник, това определение би било правилно.}

Изходната точка на господин Ганил е елементарното положение, че стоката е елемент на буржоазното богатство, т. е., че за да произвежда богатство, трудът трябва да произвежда стока, трябва *да продава* самия себе си или своя продукт.

„При съвременното състояние на цивилизацията трудът ни е известен само чрез размяната“ (цит. съч., том I, стр. 79). Без размяната трудът не може да произвежда никакво богатство (стр 81).

Оттук господин Ганил веднага прескача в меркантилистката система. Тъй като трудът без размяната не създава буржоазното богатство, то „богатството произтича изключително от търговията“ (стр. 84). Или както той казва по-нататък:

„Само размяната, или търговията, придава стойност на нещата“ (стр. 98). На този „принцип на тъждествеността на стойността и богатството... е основано учението за плодотворността на всеобщия труд“ (цит. съч., стр. 93).

---

* В оригинала — непреводим каламбур с презимето на Шмалц: Schmalzschmiertopf (Schmalz — сланина, Schmiertopf — мазач, драскач, цапач). *Ред.*

Ганил сам заявява, че

[359] „търговската система“, която той нарича просто „видоизменение“ на монетарната система, „извежда частното и общото богатство от разменните стойности на труда, независимо от това, дали тези стойности са фиксирани в материални, трайни и неизменни предмети, или не“ (стр. 95).

Следователно той се връща към представите на меркантилистката система, както Гарние се връща към представите на физиократическата система. Неговият негоден за нищо друго брътвеж е поради това твърде пригоден за характеристика на меркантилистката система и нейните възгледи за „принадената стойност“, особено защото той изтъква тези възгледи срещу Смит, Рикардо и т. н.

Богатството е разменна стойност; поради това всеки труд, който произвежда разменна стойност или сам има разменна стойност, произвежда богатство. Единствената дума, която показва, че Ганил гледа малко по-дълбоко от другите меркантилисти, е терминът „*всеобщ* труд“ [travail général.] Трудът на отделното лице, или по-точно, продуктът на неговия труд трябва да вземе формата на всеобщ труд. Само по такъв начин продуктът на труда става разменна стойност, *пари*. Фактически Ганил се връща към възгледа, че богатството е пари; обаче за Ганил богатство са вече не само златото и среброто, но и самата стока, доколкото тя представлява *пари*. Той казва:

„*търговската система*, или размяната на стойностите на *всеобщия труд*“ (стр. 98).

Последният израз е безсмислен: продуктът е стойност като налично битие на всеобщия труд, като въплъщение на този труд, а не като „*стойност* на всеобщия труд“, което би означавало: стойност на стойността. Но да приемем, че стоката е конституирана като стойност, че тя е приела дори, ако щете, формата на пари, е метаморфозирана. Сега тя е разменна стойност. Но колко голяма е стойността на дадена стока? Разменни стойности са всички стоки. По това те не се отличават една от друга. Но кое определя разменната стойност на дадена стока? Тук Ганил не отива по-далеч от най-грубата външна форма на явленията. Стоката *А* е по-голяма разменна стойност, ако се разменя срещу по-голямо количество стоки *B*, *C*, *D*, и т. н.

Напълно вярно насочената срещу Рикардо и мнозинството от политикоикономистите бележка на Ганил, че те, разглеждайки труда, оставят без внимание размяната, макар че тяхната система, както и цялата буржоазна система, почива върху разменната стойност. Но те постъпваха така единствено, защото стоковата *форма* на продукта им изглеждаше като нещо, което се разбира от само себе си,

и поради това те разглеждаха само *величината на стойността.* В размяната продуктите на отделните индивиди се оказват продукти на всеобщия труд само благодарение на това, че се явяват като пари. А тая относителност се корени вече в това, че те трябва да се проявяват като налично битие на всеобщия труд и могат да бъдат сведени до него само като относителни, само количествено различни изрази на обществения труд. Но самата размяна не им дава *величината на стойността.* В размяната те са представени като всеобщ обществен труд, а доколко могат да се проявяват като такъв, зависи от това, в каква степен те могат да се проявяват като обществен труд, т. е. от броя на стоките, срещу които те могат да се разменят, следователно от размерите на пазара, на търговията и от редицата стоки, в които те се изразяват като разменна стойност. Ако например съществуваха само четири различни производствени отрасли, всеки от четирите производители би произвеждал значителна част от своите продукти за самия себе си. Ако пък съществуват хиляди производствени отрасли, всеки може да произвежда целия свой продукт като стока. Целият негов продукт може напълно да отива в размяната.

Но Ганил заедно с меркантилистите си въобразява, че *самата величина на стойността е продукт на размяната,* докато в действителност чрез размяната продуктите получават само форма на стойност, или форма на *стока.*

„Размяната дава на вещите стойност, която те не биха имали без нея" (стр. 102).

Ако това трябва да значи: *вещите,* потребителните стойности, стават стойност, получават тази форма само като относителни изрази на обществения труд, това е тавтология. Ако това трябва да значи, че чрез размяната те получават по-голяма стойност, „отколкото биха имали без нея, това е явна глупост, защото размяната може да повиши величината на стойността на стоката *A* само като понижи величината на стойността на стоката *B*. Колкото увеличава стойността на стоката *A* в сравнение с това, което тя е била преди размяната, толкова тя намалява стойността на стоката *B*. Следователно *A—B имат както преди размяната, така и след нея една и съща стойност.*

„Най-полезните продукти могат да нямат никаква стойност, ако размяната не им я дава..."

(Преди всичко, ако тези вещи са „продукти", те от самото начало са продукти на труда, а не всеобщи дарове на природата като въздуха и др. т. Ако са „най-полезни", те представляват потребител-

ни стойности в най-висшия смисъл на думата, такива потребителни стойности, от които всички се нуждаят. Ако размяната не им дава никаква стойност, това е възможно само при условие, че всеки ги произвежда сам за себе си; но това противоречи |360| на предпоствката, че те се произвеждат за размяна; по такъв начин цялата предпоставка е безсмислена.)

... „а най-безполезните продукти могат да имат голяма стойност, ако размяната е благоприятна за тях“ (стр. 104).

„Размяната“ изглежда на господин Ганил като някаква мистична личност. Ако „най-безполезните продукти“ не са годни за нищо, ако те нямат никаква потребителна стойност, кой ще ги купува? Следователно за купувача те трябва да имат във всеки случай някаква, макар и само въображаема „полезност“. И ако той не е глупак, защо ще плаща по-скъпо за тях? Следователно тяхната по-висока цена трябва да произлиза от обстоятелство, което произтича във всеки случай не от тяхната „безполезност“. Не произтича ли тя от тяхната „рядкост“? Но Ганил ги нарича „най-безполезни *продукти*“. А щом те са продукти, защо пък не бъдат произвеждани масово, въпреки тяхната голяма „разменна стойност“? Ако преди глупак беше купувачът, който даваше много пари за нещо, което за самия него няма нито действителна, нито въображаема потребителна стойност, сега глупак се оказва продавачът, който не произвежда тези дрънкулки с голяма разменна стойност вместо полезни неща, които имат незначителна разменна стойност. Следователно, ако тяхната разменна стойност е голяма, въпреки незначителната им потребителна стойност (при предположение, че потребителната стойност се определя от естествените потребности на хората), това трябва да се дължи на обстоятелството, което произтича не от госпожа размяната, а от самия продукт. *Неговата висока разменна стойност следователно не е продукт на размяната, а само се проявява в размяната.*

„Стойността, по която вещите са вече разменени [valeur échangée], а не онази, по която те могат да бъдат разменени [valeur échangeable], определя *истинската стойност*, оная, която е тъждествена с богатството“ (цит. съч., стр. 104).

Но valeur échangeable е отношението на дадена вещ към други вещи, срещу които тя може да бъде разменена. {Правилното в основата на този ход на мисли се състои в следното: превръщането на стоката в пари се постига с това, че стоката влиза в размяната като valeur échangeable, като разменна стойност, но тя е такава само в резултат на съществуването на размяната.} Обратно, стойността, по която *A* е вече разменена, е определено количество про-

дукти *B*, *C*, *D* и т. н. Следователно това вече (според господин Ганил) не е стойност, а „вещ без размяна". *B*, *C*, *D* и т. н., преди да бъдат разменени срещу *A*, не са били „стойности". *A* е станало стойност благодарение на това, че неговото място (като разменена стойност) са заели тези не-стойности. Тези „вещи" са станали стойности в резултат на простата смяна на местата, след която те излизат от размяната и се оказват в същото положение, както и преди.

„И така, не действителната полезност на вещите, нито тяхната *вътрешна* стойност ги правят богатство: това е размяната, която фиксира и определя тяхната стойност, и именно тази стойност ги прави тъждествени с богатството" (цит. съч., стр. 105).

Господин обменът фиксира и определя нещо, което вече е съществувало, или нещо, което не е съществувало. Ако той тепърва създава стойността на вещите, тази стойност, този продукт на обмена, изчезва, щом се прекрати самият обмен. Следователно онова, което той създава, в същата степен го и унищожава. Аз разменям A срещу $B+C+D$. В акта на тази размяна *A* придобива стойност. Щом този акт завърши, $B+C+D$ стоят на страната на *A*, а *A* стои на страната на $B+C+D$. И те стоят, всяка страна сама по себе си, вън от господин обмена, който се заключаваше само в тази смяна на местата. $B+C+D$ са сега „вещи", но не стойност. Също така и *A*. Или обменът „фиксира и определя" в собствения смисъл на тези думи [съществуващата вече преди него стойност], както силомерът определя и фиксира, но не създава силата на моите мускули. Но в такъв случай стойността се създава не от размяната.

„За отделните лица и за народите богатството съществува всъщност само тогава, когато всеки работи за всички" —

(т. е. когато трудът на всекиго се явява като *всеобщ обществен труд*. При друго тълкуване тази фраза е нелепа, тъй като, ако се абстрахираме от тази форма на всеобщия обществен труд, ще трябва да кажем, че фабрикантът на желязо работи не за всички, а *само* за потребителите на желязо) —

„и всички работят за всекиго"

(това е отново нелепост, ако става дума за потребителната стойност, тъй като продуктите на всички представляват изключително само особени продукти и на всекиго са нужни само определени специални продукти; следователно това значи пак само, че всеки особен продукт взема форма, в която той *съществува за всекиго*, а в тази форма той съществува не доколкото той като специален продукт се отличава от продукта на „всекиго", а само доколкото е тъждествен с него; тук пред нас е отново оная форма

на обществения труд, която се явява върху основата на стоковото производство) (цит. съч., стр. 108).

[361] От това определение — разменната стойност е израз на труда на изолирания индивид като всеобщ обществен труд — Ганил отново изпада до най-грубата представа — разменната стойност е отношението, в което стоката *A* се разменя срещу стоките *B, C, D* и т. н. Разменната стойност на стоката *A* е голяма, ако за нея дават много *B, C, D*; но в такъв случай дават малко *A* за *B, C, D*. Богатството се състои от разменна стойност. Разменната стойност е отношението, в което продуктите се разменят един срещу друг. Следователно общата сума на всички продукти няма никаква разменна стойност, тъй като тя срещу нищо не се разменя. Излиза, че обществото, богатството на което се състои от разменни стойности, няма никакво богатство. А оттук може да се направи не само изводът, че — както заключава сам Ганил — „националното богатство, което се състои от разменните стойности на труда" (стр. 108), никога не може нито да се увеличава, нито да се намалява по своята разменна стойност (следователно *няма никаква принадена стойност)*, но също и изводът, че това богатство изобщо няма разменна стойност, а следователно не е богатство, защото богатството се състои само от разменни стойности.

„Ако вследствие на изобилието на жито *неговата стойност се понижи*, ще се намали богатството на земеделците, тъй като те ще имат сега по-малко разменни стойности, за да придобиват вещите, които са необходими, полезни или приятни за живота; но потребителите на жито ще спечелят точно толкова, колкото ще изгубят земеделците; загубата на едните ще бъде компенсирана с печалбата на другите и общото богатство няма да претърпи никакво изменение" (стр. 108—109).

Извинете, моля! Потребителите на житото потребяват житото, а не разменната стойност на житото. Те станаха по-богати откъм хранителни продукти, но не откъм разменна стойност. Те разменяха срещу жито неголямо количество от своите продукти, които имат висока разменна стойност поради това, че са относително малко в сравнение с масата жито, срещу която се разменят. Земеделците са получили сега *висока разменна стойност*, а потребителите — много жито с по-малка разменна стойност, така че сега те са бедняци, а земеделците богаташи.

По-нататък, сумата (обществената сума на разменните стойности) губи свойството си да бъде разменна стойност в същата степен, в каквато тя става сума от разменни стойности. *A, B, C, D, E, F* имат разменна стойност, доколкото се разменят една срещу друга. Щом са вече разменени, всички те са продукти за своите потребители, купувачите. В резултат на преминаването от едни ръце в други те са престанали да бъдат разменни стойности. С това богат

ството на обществото, „състоящо се от разменни стойности“, е изчезнало. Стойността на стоката *A* е относителна; тя е нейно разменно отношение към *B*, *C* и т. н. *A*+*B* имат по-малка разменна стойност, тъй като тяхната разменна стойност се състои вече само от тяхното отношение към *C*, *D*, *E*, *F*. Но сумата на *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *F* няма съвсем никаква разменна стойност, тъй като не изразява никакво отношение. Сумата на стоките не се разменя срещу други стоки. Следователно богатството на обществото, състоящо се от разменни стойности, няма никаква разменна стойност и затова не е богатство.

„Оттук произлиза, че за една страна е трудно и може би дори невъзможно да се обогатява чрез вътрешната търговия. В малко по-друго положение се намират народите, които търгуват с чужбина“ (цит. съч., стр. 109).

Това е старият меркантилизъм. Стойността според него се състои в това, че аз получавам не просто еквивалент, а повече от еквивалент. Но същевременно за Ганил не съществува никакъв еквивалент, защото еквивалентът предполага, че стойността на стоката *A* и стойността на стоката *B* се определят не от отношението на *A* към *B* или на *B* към *A*, а от нещо трето, в което *A* и *B* са тъждествени. Но ако няма еквивалент, няма и излишък над еквивалента. Аз получавам по-малко злато за желязото, отколкото желязо за златото. Сега имам повече желязо, за което получавам по-малко злато. Следователно, ако първоначално съм печелил поради това, че по-малкото количество злато е равно на по-голямо количество желязо, сега аз губя също толкова, тъй като по-голямо количество желязо е равно на по-малко количество злато.

* * *

„Всеки труд, каквато и да бъде неговата природа, е производителен труд, труд, който произвежда богатство, при условие че притежава разменна стойност“ (цит. съч., стр. 119). „Размяната не се съобразява нито с количеството на продуктите, нито с тяхната материалност, нито с тяхната трайност“ (цит. съч., стр. 121). „Всички“ (видове труд) „са *еднакво производителни*, в смисъл че произвеждат *сумата*, срещу която са били разменени“ (стр. 121—122).

Най-напред те се обявяват за еднакво производителни, в смисъл че възстановяват *сумата*, т. е. *цената*, която е заплатена за тях (*стойността* на тяхната работна заплата). Но Ганил веднага прави още една крачка по-нататък. Нематериалният труд, заявява той, произвежда материалния продукт, срещу който се разменя, така че изглежда, че материалният труд е произвел продукта на нематериалния труд.

[362] „Няма никаква разлика между труда на работника, който изработва един шкаф и получава срещу него крина* жито, и труда на странствуващия музикант, който получава крина жито за своя труд. В единия случай имаме крина жито, произведена за заплащане на шкафа, а в другия — крина жито, произведена за заплащане на удоволствието, доставено от странствуващия музикант. Наистина след потреблението на крината жито от дърводелеца остава един шкаф, а след като музикантът потреби своята крина жито, не остава нищо. Но колко видове труд, които се смятат за производителни, се намират в същото положение! . . . За производителността или безплодността на един или друг труд може да се съди не по това, какво остава след потреблението, а *по размяната или по производството, което се извиква на живот от този труд.* А тъй като трудът на музиканта, също както и трудът на дърводелеца е *причина за производството на крина жито, производителността на труда и на двамата еднакво се измерва с една крина жито,* макар че трудът на единия от тях, след като е завършен, не се фиксира и овеществява в някакъв траен предмет, а трудът на другия се фиксира и овеществява в такъв предмет“ (цит. съч., стр. 122—123).

„А. Смит би желал да намали броя на работниците, трудът на които не принася полза, за да увеличи броя на работниците, заети с полезен труд; но привържениците на подобни възгледи са изпуснали изпредвид, че ако това желание можеше да се осъществи, би станало невъзможно каквото и да било богатство, тъй като на производителите биха липсвали потребители и непотребените излишъци не биха могли да бъдат отново възпроизведени. Производителните класи не дават безвъзмездно продуктите на своя труд *на класите, трудът на които не създава материални продукти*“.

(По такъв начин тук той все пак сам различава видове труд, които произвеждат материални продукти, и видове труд, които не произвеждат такива продукти.)

„Те им дават своите продукти срещу получаваните от тях удобства, удоволствия, наслади, *а за да имат възможност да им дават своите продукти, те са принудени да ги произвеждат.* Ако материалните продукти на труда не отиваха за заплащане на видовете труд, които не създават материални продукти, те не биха си намирали потребители и тяхното *възпроизводство* ще се прекрати. Ето защо видовете труд, които произвеждат удоволствия, *участвуват също така дейно в производството,* както и трудът, който се смята за най-производителен“ (цит. съч., стр. 123—124).

„Удобствата, удоволствията или насладите, към които те“ (народите) „се стремят, почти винаги *вървят след продуктите, необходими за тяхното заплащане, а не ги предшествуват*“ (цит. съч., стр. 125).

(Следователно те изглежда са по-скоро следствие, отколкото причина за продуктите, „необходими за тяхното заплащане“.)

„Иначе стои работата, когато видовете труд, които служат за удоволствие, лукс или разкош, *не се пораждат от търсене от страна на производителните класи*“ (тук следователно Ганил сам прави тази разлика), „но тези класи въпреки това са *принудени* да заплащат тези видове труд и да ограничават своите потребности със съответната сума. В този случай е възможно подобно принудено плащане да не поражда никакво увеличаване на количеството на продуктите“ (стр. 125). „С

* — в немския оригинал — Scheffel, стара германска мярка с вместимост от 30 до 300 л. *Бълг. ред.*

изключение на този случай . . . всеки труд по необходимост е производителен и допринася повече или по-малко за образуването и нарастването на общото богатство, тъй като *той необходимо поражда производството на продуктите, с които бива заплащан*" (цит. съч., стр. 126).

{И тъй „непроизводителните видове труд" са производителни не защото струват нещо, т. е. не вследствие на тяхната разменна стойност, и не защото произвеждат определено удоволствие, т. е. не вследствие на тяхната потребителна стойност, а защото произвеждат производителен труд.}

{Ако според А. Смит производителен е оня труд, който се разменя непосредствено срещу капитал, то при това освен формата имат значение и веществените съставни части на капитала, който се разменя срещу труд. Този капитал се свежда до необходимите средства за съществуване — следователно най-вече до стоки, до материални вещи. Онова, което работникът трябва да плаща на държавата и църквата от своята работна заплата, съставлява приспадане за услуги, които са му натрапени; онова, което той изразходва за образование, е съвсем нищожно; в онези случаи, когато той прави тези разходи, те са производителни, тъй като образованието произвежда работна сила; онова, което той изразходва за услугите на лекари, адвокати, попове — е негово нещастие; остават още много малко видове непроизводителен труд или услуги, за които се изразходва работната заплата на работника, особено поради това, че работникът сам изпълнява работите, свързани с потреблението (готвене, поддържане чистота в жилището, в повечето случаи дори всякакъв вид ремонт).}

Извънредно характерно е следното място у Ганил:

„Ако размяната придава на труда на слугата стойност от 1 000 франка, докато тя придава на труда на земеделеца или на промишления работник стойност само от 500 франка, оттук трябва да се заключи, че трудът на слугата допринася за *производството на богатство* двойно повече, отколкото трудът на земеделеца или на промишления работник; иначе и не може да бъде, докато трудът на слугата получава в материални продукти двойно повече, отколкото трудът на земеделеца или на промишления работник. Как тогава може да се говори, че богатството произлиза от труда, който има най-малка разменна стойност и поради това е най-ниско заплащан!" (цит. съч., стр. 293—294).

[363] Ако работната заплата на промишления или на земеделския работник е равна на 500 франка, а създаваната от него принадена стойност (печалба и рента) е равна на 40%, то „чистият продукт" на такъв работник ще се равнява на 200 франка и е нужен трудът на 5 такива работници, за да се произведе работната заплата на слугата, равна на 1 000 франка. Ако господин обменът благоволи вместо слуга да си купи държанка за 10 000 франка годишно, за това би бил нужен „чистият продукт" на 50 такива про-

изводителни работници. Но тъй като непроизводителният труд на държанката ѝ носи разменна стойност, заплата, двадесет пъти по-голяма от работната заплата на производителните работници, според Ганил тази особа съдейства двадесет пъти повече за „производството на богатството" и страната произвежда толкова повече богатство, колкото по-високо заплаща своите слуги и държанки. Господин Ганил забравя, че само производителността на промишления и земеделския труд, че изобщо само създаденият от производителните работници излишък, който обаче не им е заплатен, доставя фонда за заплащането на непроизводителните работници. Но сметката на Ганил е такава: 1000 франка работна заплата и нейният еквивалент във формата на труда на слугата или държанката прави общо 2000 франка. В действителност обаче стойността на слугите и държанките, т. е. техните производствени разходи, всецяло зависи от *„чистия продукт"* на производителните работници. От него зависи самото съществуване на слугите и държанките като особена категория хора. Тяхната цена и тяхната стойност имат малко общо помежду си.

Но да приемем дори, че стойността (производствените разходи) на слугата са двойно по-големи от стойността, или производствените разходи, на производителния работник. Тогава следва да отбележим, че производителността на работника (както и производителността на машината) и неговата стойност са съвсем различни неща, които се намират дори в обратно съотношение едно към друго. Стойността, която струва една или друга машина, винаги е минус по отношение на нейната производителност.

„Тук напразно изтъкват следното възражение: ако трудът на слугите е толкова производителен, колкото и трудът на земеделците и промишлените работници, непонятно е защо да не може да се употребят общите спестявания на страната за издръжка на слуги, като тези спестявания не само не се прахосват, но и постоянно се увеличава тяхната стойност. Това възражение изглежда правилно само защото изхожда от предпоставката, че плодотворността на всеки труд била резултат на неговото *участие в производството на материални предмети, че материалното производство създавало богатството и че производството и богатството били съвсем тъждествени.* Забравя се, че *всяко производство на каквито и да било продукти е богатство само дотолкова, доколкото тези продукти се потребяват*"*, „и че размяната определя до каква степен производството *съдействува за*

* {Затова същият този приятел една страница по-долу казва, че „всеки труд *произвежда* богатство пропорционално на своята разменна стойност, която се определя от предлагането и търсенето" (излиза, че трудът *произвежда* богатство не пропорционално на това, колко разменна стойност произвежда, а на това, колко е неговата собствена разменна стойност, т. е. — не пропорционално на това, колко произвежда той, а на това, колко струва), „че неговата стойност може да съдействува за натрупването на капитали само чрез *спестяване и въздържане от потребление* на продуктите, които тази негова стойност дава право да се вземат от съвкупния продукт".}

образуването на богатството. Ако си спомним, че във всяка страна всички видове труд пряко или косвено съдействуват за цялото производство, че размяната, установявайки стойността на всеки вид труд, определя неговия дял в производството, че *потреблението на продукта* реализира стойността, която му е дадена от размяната, и че излишъкът или недостигът на производство в сравнение с потреблението определя степента на богатството или бедността на народите — тогава ще стане ясно колко непоследователно е *да се взема изолирано* всеки вид труд и неговата продуктивност и плодотворност да се измерва със степента на *участието му в материалното производство, без да се обръща внимание на* [364] *потреблението на този труд, което единствено му придава стойност,* стойност, без която богатството не може да съществува" (цит. съч., стр. 294—295).

От една страна, у нашия приятел богатството зависи от излишъка на производство над потреблението, а от друга — само потреблението дава стойност. И слугата, който потребява 1 000 франка, според този възглед съдействува двойно повече за създаването на стойност, отколкото селянинът, който потребява 500 франка.

Ганил, от една страна, признава, че тези непроизводителни видове труд не участвуват непосредствено в образуването на материалното богатство. И Смит не твърди нещо повече. От друга страна, той се опитва да докаже, че те, обратно, толкова създават материалното богатство, колкото по собственото му признание не го създават.

У всички тия полемисти срещу А. Смит ние виждаме, от една страна, високомерно отношение към материалното производство, а от друга — опит да се оправдае нематериалното производство — или дори съвсем не производството, като например труда на лакея — като материално производство. Изразходва ли притежателят на „чистия доход" този доход за лакеи, държанки или пастети, това е съвършено безразлично. Но смешно е да си въобразяваме, че излишъкът непременно трябва да се потребява от слугите и не може да бъде потребен от самите производителни работници, без стойността на продукта да отиде по дяволите. Малтус точно така провъзгласява необходимостта от съществуването на непроизводителните потребители, която действително съществува, щом излишъкът се намира в ръцете на „безделни хора". [364]

[9) ГАНИЛ И РИКАРДО ЗА „ЧИСТИЯ ДОХОД". ГАНИЛ КАТО ПРИВЪРЖЕНИК НА НАМАЛЯВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОТО НАСЕЛЕНИЕ; РИКАРДО КАТО ПРИВЪРЖЕНИК НА НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА И НА НАРАСТВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ]

[364] *Ганил* твърди, че в своята Théorie de l'économie politique" (книга, която ми е неизвестна) е изложил теория, която Рикардо е възпроизвел след него[72]. Тази теория се състои в това, че богатството зависи не от брутния, а от чистия продукт, т. е. от

височината на печалбата и рентата. (Това безусловно не е откритие на Ганил; но маниерът, по който той изказва това, наистина го отделя сред другите икономисти.)

Принадената стойност е представена (има своето реално съществуване) в принадения продукт, в излишъка на продукта над оная негова маса, която възстановява само неговите първоначални елементи и следователно влиза в неговите производствени разходи; ако съберем постоянния и променливия капитал, тази част от продукта е равна изобщо на капитала, който е бил авансиран на производството. Целта на капиталистическото производство е принадената стойност, а не продуктът. Необходимото работно време на работника — и заедно с това еквивалентът в продукта, с който то се заплаща, е необходимо само дотолкова, доколкото то доставя принаден труд. В противен случай то е *непроизводително* за капиталиста.

Принадената стойност е равна на нормата на принадената стойност $\frac{m}{v}$, умножена на броя на едновременните работни дни или на броя на заетите работници, n. Следователно, $M=\frac{m}{v}\times n$. Тази принадена стойност може следователно да се увеличава или намалява двояко. Например $\frac{\frac{m}{v}}{2}\times n$ е равно на $\frac{2m}{v}\times n$, т. е. на $2M$. Тук M се е увеличило [365] двойно, защото двойно се е увеличила нормата на принадената стойност, защото $\frac{\frac{m}{v}}{2}$ прави $\frac{2m}{v}$, а това е два пъти повече от $\frac{m}{v}$. От друга страна, $\frac{m}{v}\times 2n$ също би се равнявало на $\frac{2mn}{v}$, следователно също на $2M$. Променливият капитал, V, е равен на цената на отделния работен ден, умножена на броя на заетите работници. Ако са заети 800 работника, всеки един от които струва по 1 ф. ст., то $V=800$ ф. ст., т. е. 1 ф. ст.$\times 800$, където $n=800$. Ако принадената стойност е равна на 160, нейната норма $=\frac{160}{1\text{ ф. ст.}\times 800}=\frac{160}{800}=\frac{16}{80}=\frac{1}{5}=20\%$. Но самата принадена стойност е равна на $\frac{160}{1\text{ ф. ст.}\times 800}\times 800$, т. е. $\frac{M\text{ ф. ст.}}{1\text{ ф. ст.}\times n}\times n$.

Тази принадена стойност може да се увеличи при дадена дължина на работния ден само чрез увеличаване на производителността

или, при дадена производителност, само чрез удължаване на работното време.

Но тук има значение следното: $2M = \frac{m}{\frac{v}{2}} \times n$ и $2M = \frac{m}{v} \times 2n$.

Принадената стойност (брутната ѝ сума) си остава същата, когато броят на работниците се увеличава двойно — съставлява n вместо $2n$, — но техният всекидневен принаден труд е двойно по-голям отпреди. При това предположение биха останали без изменение две неща: първо, цялата маса на произведените продукти; второ, цялата маса на принадения продукт, или на „чистия продукт". Но би се изменило следното: първо, сумата на променливия капитал, или изразходваната за работна заплата част от оборотния капитал би се намалила наполовина. Частта от постоянния капитал, която се състои от суровини, би останала също неизменна, тъй като както и преди се преработва същата маса суровини, макар и от двойно по-малък брой работници. Обратно, частта, която се състои от основен капитал, би се увеличила.

Ако капиталът, изразходван за работна заплата, е бил 300 ф. ст. (1 ф. ст. на 1 работник), сега той ще бъде 150 ф. ст. Ако капиталът, изразходван за суровини, е бил 310 ф. ст., и сега той ще бъде 310 ф. ст. Ако предположим, че стойността на машините е четири пъти по-голяма от останалата част на капитала, тя е равна сега на 1 600 ф. ст.[73] Следователно, ако машините се износват за 10 години, то влизащата всяка година в продукта стойност на машините е равна на 160 ф. ст. Да допуснем, че по-рано за средства за производство всяка година е бил изразходван капитал от 40 ф. ст., т. е. само $^1/_4$ от сегашния.

При тези условия ще се получи следната сметка:

	Предишен капитал	*Нов капитал*
Машини	40	160
Суровини	310	310
Работна заплата	300	150
Общо	650	620
Принадена стойност	150, или 50%	150, или 100%
Норма на печалбата	23 $^1/_{13}$ %	24 $^6/_{31}$ %
Целият продукт	800	770

В този случай нормата на печалбата се е увеличила, тъй като целият капитал като цяло се е намалил: докато капиталът, изразходван за работна заплата, се е намалил със 150, сумата на стойността на основния капитал се е увеличила само със 120, т. е. изразходвани са били само 30 ф. ст. по-малко, отколкото преди.

Ако останалите 30 ф. ст. бъдат изразходвани по същия начин, а именно $^{31}/_{62}$ от тази сума (или $^{1}/_{2}$) за суровини, $^{16}/_{62}$ за машини и $^{15}/_{62}$ за работна заплата, ще се получи:

Машини	7 ф. ст. 14 шил. 6 пенса
Суровини	15 „ „
Работна заплата	7 „ „ 5 шил. 6 пенса
Принадена стойност	7 „ „ 5 „ 6 „

И тъй, всичко:

Нов капитал:

Машини	167 ф. ст. 14 шил. 6 пенса
Суровини	325 „ „
Работна заплата	157 „ „ 5 6 „
Принадена стойност	157 „ „ 5 6 „
Норма на печалбата	24 $^{6}/_{31}$ %

Цялата сума на изразходвания капитал: 650 ф. ст., както и преди. Целият продукт — 807 ф. ст. 5 шил. 6 пенса.

Съвкупната стойност на продукта се е увеличила, съвкупната стойност на изразходвания капитал е останала същата; при това увеличила се е не само стойността, но и масата на целия продукт, защото в продукт са превърнати суровини с 15 ф. ст. повече от преди.

[366] у Ганил ние четем:

„Когато една страна е лишена от помощта на машините и нейният труд се извършва само с ръчна сила, трудещите се класи потребяват почти цялата маса свои продукти. С успехите на промишлеността, която се усъвършенствува благодарение на разделението на труда, повишаването на квалификацията на работниците и изобретяването на машини, производствените разходи се намаляват или, с други думи, необходим е по-малък брой работници за получаване на по-голямо количество продукция“ (цит. съч. [„Des systèmes d'économie politique“, 2-о изд., 1821], том I. стр. 211—212).

Следователно това значи, че колкото повече се увеличава производителността на промишлеността, толкова повече се намаляват производствените разходи, които се падат на работната заплата. Броят на работниците по отношение на продукта се намалява; следователно те получават и по-малка част от този продукт.

Ако на един работник за производство на своите собствени средства за живот са необходими 10 часа при работа без машини и само 6 часа — при работа с машини, в първия случай той (при дванадесетчасов работен ден) работи 10 часа за себе си и 2 часа за капиталиста, и от съвкупния продукт на дванадесетчасовия труд

последният получава $^1/_6$. В първия случай 10 работника ще работят 100 часа за себе си (произвеждайки продукт за 10 работника) и 20 часа за капиталиста. От стойност от 120 капиталистът получава една шеста част, т. е. 20. Във втория случай пет работника ще работят 30 часа за себе си (произвеждайки продукт за 5 работника) и 30 часа за капиталиста. Сега от 60 часа капиталистът ще получи 30, т. е. $^1/_2$, три пъти повече от преди. Ще се увеличи и масата на принадената стойност, а именно от 20 на 30, с $^1/_3$. 60-те дни, от които аз присвоявам $^1/_2$, дават принадена стойност с една трета повече, отколкото 120-те, от които аз присвоявам $^1/_6$.

По-нататък получаваната от капиталиста половина от съвкупния продукт ще нарасне и количествено в сравнение с това, което той е получавал преди. Защото 6 часа дават сега толкова продукт, колкото по-рано даваха 10 часа; следователно един час дава $^{10}/_6$ от преди, или $1^4/_6 = 1^2/_3$. По такъв начин 30 принадени часа се изразяват сега в същото количество продукт, в каквото се изразяваха преди $30\ (1+{}^2/_3) = 30+{}^{60}/_3 = 50$ часа. 6 часа доставят толкова продукт, колкото преди —10; следователно 30 (или 5×6) е толкова, колкото преди беше 5×10.

И така, увеличава се принадената стойност на капиталиста и неговият принаден продукт (ако той сам потребява този продукт in natura или в същата степен, в която той го потребява in natura). Принадената стойност може да нарасне дори без увеличаване на количеството на съвкупния продукт. И наистина нарастването на принадената стойност означава, че работникът е способен да произвежда своите средства за живот за по-малко време, отколкото преди; че следователно стойността на потребяваните от него стоки се намалява, представлява по-малко работно време и че следователно определена стойност, равна например на 6 часа, представлява по-голямо количество потребителни стойности, отколкото преди. Работникът пол чава същото количество продукт, както и преди, но това количество съставлява по-малка част от съвкупния продукт, а неговата стойност изразява по-малка част от продукта на работния ден. Въпреки че никакво увеличение на производителните сили в ония производствени отрасли, продуктите на които не влизат нито пряко, нито косвено в производството на предмети за потребление на работниците, не би могло да има този резултат, тъй като увеличаването или намаляването на производителността в тези отрасли не изменя съотношението между необходимия и принадения труд — все пак резултатът за тези производствени отрасли би бил същият, макар че той би произтичал не от изменение на тяхната собствена производителност. Относителната стойност на техните продукти (ако тяхната собствена производителност е останала неизменна) би на-

раснала в точно същата степен, в каквато би се понижила относителната стойност на другите стоки; следователно една пропорционално по-малка част от тези продукти, или една материализирана в тях по-малка част от работното време, изразходвано от работника, би му давала предишното количество средства за живот. Значи принадената стойност би се повишила в тези отрасли точно така, както и в другите.

Но какво ще стане сега с петте уволнени работници? Някои ще кажат, че се е освободил също и капитал, а именно оня, с който се заплащаха 5-те уволнени работника, които получаваха заплата всеки в размер на 10 часа, за която работеха по 12 часа на ден, т. е. освободил се капитал в размер на 50 часа; това даваше по-рано възможност да се заплащат 5 работника, а сега, когато работната заплата се е понижила на 6 часа, това позволява да се заплатят $^{50}/_{6}$, т. е. $8^{1}/_{3}$ работни дни. Следователно с освободения капитал от 50 работни часа сега може да се даде работа на по-голям брой работници, отколкото са уволнени.

Но всъщност не се е освободил капитал от цели 50 работни часа. Защото дори ако приемем, че материалът е поевтинял толкова, колкото по-голямо количество от него се преработва сега за същото работно време, т. е. че и в този производствен отрасъл е станало същото увеличаване на производителната сила, то все пак остава разходът за нови машини. Да допуснем, че те струват точно 50 работни часа; тогава тяхното производство съвсем не е можело да даде работа на същия брой работници, колкото бяха уволнени. Защото тези 50 работни часа бяха изцяло изразходвани за работна заплата, за наемане на 5 работници. А в стойността на машината, равна на 50 работни часа, се съдържа печалбата и работната заплата, заплатеното и незаплатеното работно време. Освен това в стойността на машината влиза постоянният капитал. При това онези от машиностроителните работници, които са заети с изготвяне на нова машина и броят на които е по-малък от броя на уволнените, не са същите работници [367], които бяха уволнени. Увеличаването на търсенето на работници в машиностроенето може в най-добрия случай да повлияе върху следващото разпределяне на работната маса така, че към този отрасъл ще се насочи по-значителна част от поколението, което започва да работи — по-значителна от преди. Това не ще се отрази на уволнените работници. А и освен това увеличаването на годишното търсене на машиностроителни работници съвсем не е равно на новия капитал, който се изразходва за машини. Една машина служи например 10 години. Значи създаденото от нея постоянно търсене е равно всяка година на $^{1}/_{10}$ от съдържащата се в нея работна заплата. Към тази $^{1}/_{10}$ трябва да прибавим и труда по

ремонт в продължение на всички тия 10 години и всекидневното потребление на въглища, смазочно масло, изобщо спомагателни материали; всичко това, взето заедно, ще образува може би още $^2/_{10}$.

{Ако освободилият се капитал беше равен на 60 часа, тези последните биха представлявали сега 10 часа принаден труд и само 50 часа необходим. Следователно ако по-рано тези 60 часа се изразходваха за работна заплата и с тях бяха наети 6 работника, то сега — само 5.}

{Преместването на труд и капитал, причинявано от увеличаването на производителността в някой отделен отрасъл на производството благодарение на въвеждането на машини и т. н., е възможно винаги само в бъдеще. Това значи, че другояче ще се разпределя *прирастът, новоприиждащата работническа маса,* която се състои, може би, от децата на онези, които са изхвърлени на улицата, но не от самите тях. Самите те обаче дълго време влачат жалко съществуване в своята стара професия, с която продължават да се занимават в най-неблагоприятни условия, тъй като тяхното необходимо работно време е по-голямо от обществено необходимото; те стават паупери или си намират работа в такива отрасли, където се прилага труд от по-ниско качество.}

{Пауперът, точно така както и капиталистът (рентиерът), живее от дохода на страната и не влиза в производствените разходи на продукта. Ето защо господин Ганил би трябвало да го обяви за представител на разменната стойност, както и престъпника, когото хранят в затвора. Значителна част от „непроизводителните работници" — притежатели на държавни синекури и т. н. — не са нищо повече от пълни с важност паупери.}

{Да приемем, че производителността на труда се е повишила толкова, че ако по-рано в материалното производство непосредствено са участвували $^2/_3$ от населението, сега участвува само $^1/_3$. По-рано $^2/_3$ от населението са доставяли средства за съществуване за $^3/_3$ от населението; сега $^1/_3$ — за $^3/_3$. Преди „чистият доход" (за разлика от дохода на работника) съставляваше $^1/_3$; сега — $^2/_3$. Сега нацията — ако се абстрахираме от [класовата] противоположност — би трябвало да употребява за непосредствено производство $^1/_3$ от своето време вместо предишните $^2/_3$. При равномерно разпределение всички биха имали повече време — $^2/_3$ — за непроизводителен труд и почивка. Но при капиталистическото производство всичко се явява и е антагонистично. Нашето предположение не значи, че населението е в застой. Защото ако нарастват $^3/_3$, нараства и $^1/_3$, и по такъв начин по своята *маса* броят на хората, заети с производителен труд, би могъл непрекъснато да се увели-

чава. Но относително, пропорционално към цялото население, то все пак би било с 50% по-малко от преди. Тези $^2/_3$ се състоят сега отчасти от притежатели на печалба и рента, отчасти от непроизводителни работници (също зле заплащани поради конкуренцията), които им помагат да изяждат дохода и им дават или — ако става дума например за политическите непроизводителни работници — им натрапват в замяна на това еквивалент във вид на услуги. Може да се приеме, че с изключение на домашната прислуга, войниците, моряците, полицаите, низшите чиновници и др. т., държанките, конярите, клоуните и скитниците-комедианти, тези непроизводителни работници ще стоят общо взето на по-високо стъпало на образование, отколкото преди и че ще се увеличи особено броят на зле платените художници, музиканти, адвокати, лекари, учени, учители изобретатели и т. н.

В самата производителна класа ще нарасне броят на търговските посредници, а особено броят на лицата, заети в машиностроенето, в строежите на ж п линии, в минната промишленост; след това — броят на работниците, заети в селското стопанство със скотовъдство, на заетите с добиване на химически, минерални торове и т. н. По-нататък броят на земеделците, които произвеждат суровини за промишлеността, ще нарасне в сравнение с броя на земеделците, които произвеждат средства за живот; а броят на онези, които произвеждат фураж за добитъка, ще се увеличи в сравнение с ония, които произвеждат продоволствие за хората. *Нараства ли постоянният капитал, увеличава се и относителната маса на съвкупния труд, зает с неговото възпроизводство.* При все това оная част от работниците, която непосредствено произвежда средства за живот, сега произвежда |368| повече продукти, отколкото преди, макар броят на тези работници да се е намалил. Техният труд е станал по-производителен. *Както в отделния капитал намаляването на неговата променлива част по отношение на постоянната* се явява непосредствено като намаляване на частта от капитала, която се изразходва за работна заплата, така и за съвкупната маса на капитала — при неговото *възпроизводство* — намаляването на дела на променливия капитал трябва да се изразява в това, че относително по-голяма част от използуваната маса работници е заета с възпроизводство на средствата за производство, а не с възпроизводство на самите продукти, т. е. с възпроизводство на машините (включително средствата за съобщение и транспорт, както и постройките), на спомагателните материали (въглища, газ, смазочни масла, трансмисионни каиши и т. н.) и растенията, които са суровини за промишлените продукти. Броят на селскостопанските работници ще се намали в сравнение с броя на промишлените работници. Най-

после, ще нарасне броят на работниците, заети с производството на луксозни предмети, тъй като повишилият се доход потребява сега по-голямо количество луксозни предмети.}

* * *

{Променливият капитал се превръща в доход: първо — в работна заплата, второ — в печалба. Ето защо, ако вземем капитала в неговата противоположност към дохода, то постоянният капитал се явява като капитал *в собствения смисъл на думата,* както оная част от съвкупния продукт, която принадлежи на производството и влиза в производствените разходи, без да бъде от никого индивидуално потребявана (изключение прави работният добитък). Нека в отделни случаи тази част и да възниква изцяло от печалбата и работната заплата. В последна сметка тя никога не може да произтича само от този източник; тя представлява продукт на труда, но на такъв труд, който смята за свой доход, както дивакът — своя лък, самите оръдия за производство. Обаче превърнала се веднаж в постоянен капитал, тая част от продукта вече не се свежда до работна заплата и печалба, макар нейното възпроизводство да доставя работна заплата и печалба. На тази част принадлежи известен дял от продукта. Всеки следващ продукт е продукт на този минал труд и на сегашен труд. Последният може да продължава само дотолкова, доколкото връща на производството известна част от съвкупния продукт. Той трябва да възстанови постоянния капитал in natura. Ако трудът става по-производителен, той възстановява съответния продукт, но не неговата стойност, която в резултат на това се намалява. Ако той става по-малко производителен, стойността на продукта се повишава. В първия случай се намалява оная процентна част от съвкупния продукт, която миналият труд изисква за своето възстановяване; във втория случай тази част се увеличава. В първия случай живият труд става по-производителен, във втория — по-малко производителен.}

{Към обстоятелствата, които намаляват разходите за *постоянния капитал,* се отнася и подобряването на суровините. Така например в течение на определено време не може да се изработи едно и също количество прежда както от доброкачествен, така и от лошокачествен памук, да не говорим за относителната маса на отпадъците и т. н. Същото значение има и количеството на семената и т. н.}

{Примери на *комбинация,* при които фабрикантът сам произвежда част от предишния си постоянен капитал или сам придава по-нататъшна форма на суровия продукт, който преди е преминавал

като постоянен капитал от неговата производствена сфера в друга (всичко това винаги се свежда само до концентрация на печалбите, както вече показахме по-горе*). *Пример за първото:* обединяването на преденето с тъкачеството. *Пример за второто:* притежателите на мини в околностите на Бирмингам, които поеха *целия* процес на производството на желязо, който по-рано беше разделен между различни предприемачи и собственици.}

* * *

Ганил продължава:

„Докато разделението на труда не е въведено във всички отрасли, докато всички класи на трудещото се, изкусно в занаятите население не са достигнали пълно развитие, дотогава изобретяването и прилагането на машини в някои отрасли на промишлеността предизвиква само отлив на освободените от машината капитали и работници в други отрасли на труда, където те могат да намерят полезно приложение. Но съвършено очевидно е, че когато всички отрасли на труда разполагат с нужния за тях капитал и с необходимите работници, всяко по-нататъшно усъвършенствуване, всички нови машини, които съкращават труда, неизбежно намаляват трудещото се население; а тъй като неговото намаляване съвсем не съкращава производството, частта от продукта, която в резултат на това остава в разпореждане на обществото, увеличава или печалбата от капиталите, или рентата от земята; затова въвеждането на машини има за свой естествен и необходим резултат намаляването на числеността на класите на наемните хора, които живеят от брутния продукт, и увеличаването на числеността на онези класи, които живеят от чистия продукт“ (цит. съч., стр. 212).

[369] „*Изменението на състава на населението* на страната, *необходимо* причинявано от *прогреса на промишлеността*, е истинската причина за процъфтяването, силата и цивилизацията на съвременните народи. Колкото повече намаляват на брой низшите класи на обществото, толкова по-малко трябва да се тревожи то от опасностите, на които постоянно го излагат нуждата, невежеството, лековерието и суеверието на тези злополучни класи; колкото по-многобройни стават висшите класи, толкова по-значителен е броят на поданиците, с които може да разполага държавата, толкова по-силна и по-могъща е държавата, толкова повече просвета, разум и цивилизация са разпространени сред цялото население“ (цит. съч., стр. 213).

{Сей по следния начин свежда до доход съвкупната стойност на продукта. В своята бележка към 26-а глава на „Принципите“ на Рикардо (френски превод на Констансио) Сей казва:

„Чистият доход на частното лице се състои от *стойността на продукта*, в производството на който то е участвувало . . . минус неговите разходи. Но тъй като всички негови разходи представляват *части от дохода*, които то е заплатило на други лица, *цялата стойностна сума на продукта отива за заплащане на доходите*. Съвкупният доход на нацията се състои от нейния брутен продукт, т. е. от брутната стойност на всички нейни продукти, които се разпределят между производителите.“[74]

---

* Виж настоящия том, част I, както и част III, гл. XX, § 7 (стр. 332—334 от ръкописа на Маркс). *Ред.*

Последното положение би било правилно, ако беше изразено така: съвкупният доход на нацията се състои от оная част на нейния брутен продукт — т. е. от брутната стойност на оная част от всички продукти, — която се разпределя между производителите като доход, с други думи, той е равен на брутния продукт, след като се приспадне оная част от всички продукти, която е възстановила със себе си средствата за производство във всеки производствен отрасъл. Но формулирано така, това положение унищожава самото себе си.

Сей продължава:

„Тази стойност след редица актове на размяна може да бъде изцяло потребена в продължение на годината на своето възникване, без да престава все пак да съставлява доходът на нацията, както частното лице, което притежава годишен доход 20 000 франка, не престава да има 20 000 франка годишен доход, макар и съвсем да е изяждало целия този доход в продължение на годината. Неговият доход не се образува само от спестяванията му."

Неговият доход никога не се образува от спестяванията му, макар че тези спестявания винаги се образуват от неговите доходи. За да докаже, че нацията може в продължение на годината да изяжда както своя капитал, така и своя доход, Сей я сравнява с частно лице, което оставя незасегнат своя капитал и в течение на годината потребява само своя доход. Ако това частно лице за една година изяждаше както своя капитал от 200 000 франка, така и своя доход от 20 000 франка, следната година то не би имало какво да яде. Ако целият капитал на нацията, а следователно и цялата брутна стойност на нейните продукти се разпадаха на доходи, Сей би бил прав. Частното лице създава своите 20 000 франка доход; Неговият капитал от 200 000 франка, който то не изяжда, би се състоял от доходите на други частни лица, всяко от които изяжда своята част, така че към края на годината целият този капитал би бил изяден. Сей би могъл да възрази: а нима този капитал не би се възпроизвеждал едновременно с неговото потребяване и не би бил възстановен по такъв начин? Но нали нашето частно лице възпроизвежда всяка година своя доход от 20 000 франка, защото не изяжда своя капитал от 200 000 франка. Ако този капитал е бил потребен от други лица, те вече нямат капитал за възпроизводство на дохода.}

„Само *чистият продукт*" — казва Ганил — „и онези, които го потребяват, образуват нейното" (на държавата) „богатство и сила и съдействуват за нейното процъфтяване, за нейната слава и нейното величие" (цит. съч., стр. 218).

По-нататък Ганил цитира бележките на Сей към 26-а глава на „Принципите" на Рикардо в превод от Констансио, където Рикардо

казва, че ако населението на страната наброява 12 милиона, за нейното богатство е по-изгодно, когато за тези 12 милиона работят 5 милиона производителни работници, отколкото, когато работят 7 милиона. В първия случай „чистият продукт" се състои от принаден продукт, от който живеят 7 милиона непроизводително население, а във втория случай — от принаден труд за 5 милиона. Във връзка с това Сей отбелязва:

„Това много напомня учението на икономистите от XVIII век[75], които твърдяха, че манифактурите ни най-малко не съдействуват за богатството на държавата, тъй като *класата на наемните работници*, която потребява [370] толкова стойност, колкото произвежда, не прибавя нищо към техния (на икономистите) знаменит *чист продукт*."

Ганил бележи по този повод (стр. 219—220):

„Не е лесно да се открие връзката между твърдението на икономистите, *че промишлената класа потребява толкова стойност, колкото произвежда*, и теорията на господин Рикардо, според която *работната заплата на работниците не може да бъде отнесена към дохода на държавата*".

Ганил и тук не попада в целта. Икономистите грешат в това, че разглеждат работниците в промишлеността само като *„класа на наемни работници"*. Това ги отличава от Рикардо. По-нататък те грешат, когато приемат, че *„наемните работници"*, произвеждат само това, което потребяват. Противоположно на тях Рикардо правилно посочва, че именно наемните работници произвеждат „чистия продукт", но го произвеждат тъкмо затова, защото тяхното потребление (т. е. тяхната работна заплата) е равно не на цялото им работно време, а само на работното време, което те са изразходвали за производството на своята работна заплата; или, с други думи, защото от своя продукт те получават само част, равна на тяхното необходимо потребление, т. е. от своя собствен продукт те получават само еквивалента на своето собствено необходимо потребление. Икономистите приемаха, че в посоченото от тях положение се намира цялата промишлена класа (господари и работници). Те разглеждаха единствено поземлената рента като излишък на произведения продукт над работната заплата. Ето защо тя им изглеждаше като единственото богатство. И ако Рикардо казва, че печалбите и рентите образуват този излишък, а затова и единственото богатство, то въпреки разликата между него и физиократите, той споделя с тях възгледа, че само „чистият продукт", продуктът, в който е въплътена принадената стойност, образува националното богатство (макар че Рикардо разбира по-добре от физиократите природата на тази принадена стойност). И у него богатството е само оная част от дохода, която представлява излишък над работната заплата.

Това, което го отличава от икономистите, не е обяснението на „чистия продукт“, а обяснението на работната заплата, категорията, под която икономистите неправилно субсумираха и печалбата.

Сей възразява по-нататък на Рикардо:

„У 7 милиона напълно заети работници биха се получили повече спестявания, отколкото у 5 милиона.“

Срещу това Ганил правилно отбелязва:

„Това значи да се предполага, че *спестяванията от работната заплата* са по за предпочитане от *спестяванията, произтичащи от прекратяване изплащането на работната заплата*“ ... „Би било твърде глупаво да се изплащат 400 милиона франка работна заплата на работници, които не произвеждат никакъв чист продукт, само за да им се даде възможност и средства да правят спестявания от своята работна заплата“ (цит. съч., стр. 221).

„С всяка крачка напред на цивилизацията трудът става по-лек и по-производителен; числеността на класите, обречени да произвеждат и потребяват, се намалява, а класите, които управляват труда, които дават на цялото население облекчение (!), утешение (!) и просвета, се увеличават, *стават по-многобройни и присвояват всички изгоди, които се получават от намаляването на разходите за труд*, от изобилието на продукти и евтиното потребление. В тази насока се усъвършенствува човешкият род ... Благодарение на това *непрекъснато намаляване на числеността на низшите класи на обществото и на увеличаването на висшите* ... гражданското общество става по-щастливо, по-могъщо“ и т. н. (цит. съч., стр. 224). „Ако ... броят на заетите работници възлиза на 7 милиона, тяхната работна заплата ще бъде равна на 1 400 милиона франка; но ако тези 1 400 милиона франка ... дават чист продукт не по-голям от един милиард франка, получаван от 5 милиона работници, *действителното спестяване ще се състои в прекратяването на плащането на 400 милиона франка работна заплата на ония два милиона работници, които не доставят никакъв чист продукт*, а съвсем не в спестяванията, които тези два милиона работници могат да направят от своята работна заплата, възлизаща на 400 милиона франка“ (стр. 221).

В глава 26-а Рикардо казва:

„*Адам Смит* постоянно преувеличава изгодите, които една страна извлича от голям брутен доход, отколкото от голям чист доход ... В какво се състоят изгодите, които произтичат за страната от прилагането на голямо количество производителен труд, ако нейната чиста рента и печалба, взети заедно, си остават същите, независимо от това, дали страната прилага това или по-малко количество труд? ... Дали нацията използува 5 или 7 милиона производителни работници [371] за производство на чистия доход, от който живеят останалите 5 милиона ... храната и облеклото за тези 5 милиона души, както и преди, ще образуват чистия доход. Използването на по-голям брой хора не би ни дало възможност нито да увеличим макар и с един човек нашата армия и нашата флота, нито да внесем макар и една добавъчна гинея във вид на данък“ (цит. съч., стр. 215)[76].

Това напомня древните германци, у които последователно една част от населението е била изпращана на война, а друга обработвала нивите. Колкото по-малка е била частта от населението, която е трябвало да бъде оставена да обработва земята, толкова по-голяма е била частта, която е можела да отиде да воюва. Те нищо не

биха печелили от нарастването на народонаселението с $^1/_3$, да речем от 1 000 на 1 500, ако при това за обработване на земята бяха необходими 1 000 души вместо предишните 500. Войската, с която те биха могли да разполагат, би се състояла, както и преди, само от 500 души. Напротив, ако би нараснала производителната сила на техния труд, така че за земеделието да са достатъчни 250 души, на война биха могли да бъдат изпратени 750 души от 1 000, докато при намаляване на производителността на труда от 1 500 души биха могли да воюват само 500.

Тук, първо, трябва да отбележим, че под „чист доход", или „чист продукт", Рикардо разбира не излишъка на целия продукт над оная негова част, която трябва да бъде върната на производството като средства за производство — суровини или оръдия. Той, обратно, споделя погрешния възглед, че брутният продукт се свежда до брутния доход. Под „чист продукт", или „чист доход", той разбира принадената стойност, излишъка на съвкупния доход над оная негова част, която се състои от работна заплата, от дохода на работника. А този доход на работника е равен на променливия капитал, на оная част от оборотния капитал, която работникът постоянно потребява и постоянно възпроизвежда като потребявана от самия него част от неговата продукция.

Ако Рикардо не смята капиталистите за съвсем безполезни, т. е. ако той отнася и тях самите към агентите на производството и поради това свежда част от тяхната печалба до работната заплата, то от „чистия доход" той трябва да приспадне част от техния доход и да обяви, че и всички тези лица съдействуват за увеличаването на богатството само дотолкова, доколкото тяхната работна заплата образува възможно по-малка част от печалбата им. Но както и да е, поне част от времето на тези хора като агенти на производството принадлежи като съставна част на самото производство. И доколкото тяхното време принадлежи на производството, те не могат да бъдат използувани за други цели на обществото или държавата. Колкото повече свободно време им остава от тяхното занимание като ръководители на производството, толкова повече тяхната печалба е независима от работната им заплата. Противоположно на тях капиталистите, които живеят само от получаваните лихви, а също и хората, които живеят от поземлена рента, могат изцяло да бъдат използувани за целите на обществото и държавата и нито една част от техния доход не влиза в производствените разходи, освен частта, която отива за възпроизводство на техните собствени драгоценни особи. Следователно в интерес на *държавата* Рикардо би трябвало също да желае нарастването на рентата (на най-чистия „чист доход") за сметка на печалбата; но той беше много далеч от това

А защо? Защото това вреди на натрупването на капиталите, или което отчасти е същото, защото това увеличава масата на непроизводителните работници за сметка на производителните.

Рикардо изцяло споделя прокарваната от Смит разлика между производителен и непроизводителен труд в смисъл, че първият се разменя непосредствено срещу капитал, [а вторият] непосредствено срещу доход. Но у него вече няма Смитовата нежност към производителните работници и Смитовите илюзии по отношение на тях. Да бъдеш производителен работник е нещастие. Производителният работник е работник, който произвежда *чуждо* богатство. Неговото съществуване има смисъл само като такова оръдие за производство на чуждо богатство. Поради това, ако същото количество чуждо богатство може да бъде създадено от по-малък брой производителни работници, напълно уместно е да бъдат отстранени излишните производителни работници. Vos, non vobis[77]. Впрочем Рикардо разбира това *отстраняване* не така както Ганил, в смисъл че само отстраняването им увеличава дохода и позволява да се потребява *като доход онова, което преди* се е потребявало *като променлив капитал* (т. е. във формата на работна заплата). С намаляването на броя на производителните работници отпада и количеството от продукта, което сами са потребявали и сами са произвеждали тези изтласкани работници, отпада еквивалентът на този брой работници. Рикардо не предполага както Ганил, че се произвежда, както и преди, същата маса продукт. Но неизменна ще остане масата на „чистия продукт“. Ако работниците са потребявали 200, а произвежданият от тях принаден продукт е бил 100, то съвкупният продукт е бил 300, а принаденият продукт е бил равен на една трета от съвкупния продукт. Ако пък работниците потребяват 100, а произвежданият от тях принаден продукт е равен, както и преди, на 100, то съвкупният продукт ще бъде равен на 200, а принаденият продукт — на половината от съвкупния продукт. Съвкупният продукт при това се намалява с $^{1}/_{3}$, с количеството продукти, което се е потребявало преди от 100 уволнени работници, а „чистият [372] продукт“ остава *неизменен*, тъй като $^{200}/_{2}$ е равно на $^{300}/_{3}$. Ето защо Рикардо се отнася безразлично към масата на брутния продукт, стига само оная част от брутния продукт, която образува „чистия продукт“, да остава неизменна или пък да се увеличава, но във всеки случай да не се намалява.

Така, той казва[78]:

„На човек, притежаващ капитал от 20 000 ф. ст., който му носи годишно 2 000 ф. ст. печалба, е съвсем безразлично дали неговият капитал дава работа на 100 или на 1 000 души, дали произведената стока се продава за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига само във всички тия случаи получаваната от него печалба

да не спада под 2 000 ф. ст. Не е ли такъв също и реалният интерес на цялата нация?"[79] [VIII—372]

* * *

[IX—377] Цитираното по-горе място от глава 26-а на „Принципите" на Рикардо гласи:

„Адам Смит постоянно преувеличава изгодите, които една страна извлича по-скоро от голям брутен доход, отколкото от голям чист доход" (тъй като, казва Адам, „толкова по-голямо ще бъде количеството на производителния труд, привеждан в движение от капитала") . . . „В какво се състоят изгодите, които произтичат за страната от прилагането на голямо количество производителен труд, ако нейната чиста рента и печалба, взети заедно, си остават същите, независимо от това, дали страната прилага това или по-малко количество труд?" . . .

{Това следователно означава само, че принадената стойност, произведена от по-голямо количество труд, си остава същата, както и принадената стойност, произведена от по-малко количество труд. А това отново означава само, че за страната е безразлично дали тя използва по-голям брой работници при по-малка норма на принадената стойност или по-малък брой работници при по-голяма нейна норма. $n \times {}^1/_2$ е равно на $2n \times {}^1/_4$, където n означава броя на работниците, а ${}^1/_2$ и ${}^1/_4$ — принадения труд. „Производителният работник" сам по себе си е само оръдие на производството за създаване на принадена стойност и при еднакъв резултат по-големият брой от тези „производителни работници" би бил само бреме.}

. . . „На човек, притежаващ капитал от 20 000 ф. ст., който му носи годишно 2 000 ф. ст. печалба, е съвсем безразлично дали неговият капитал дава работа на 100 или на 1 000 души, дали произведената стока се продава за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига само във всички тия случаи получаваната от него печалба да не спада под 2 000 ф. ст."

{Това, както се вижда от един по-нататъшен пасаж, има съвсем банален смисъл. Например търговец на вино, който, след като е вложил в работа 20 000 ф. ст., всяка година оставя в избата вино за 12 000 ф. ст., а за 8 000 продава, получавайки за това количество вино 10 000 ф. ст. — такъв търговец на вино използва малко хора и получава 10% печалба. И т. н. А ако вземем и банкерите!}

„Не е ли такъв също и реалният интерес на цялата нация? *Стига само нейният чист реален доход, нейната рента и печалба, да не се изменя, няма никакво значение дали тази нация се състои от 10 или 12 милиона жители.* Нейната способност да издържа флота и армия *и всички видове непроизводителен труд*"

(този пасаж показва, между другото, че Рикардо е споделял възгледа на А. Смит за производителния и непроизводителния труд,

макар и да не е споделял вече неговата основана на илюзии нежност към производителния работник)

„трябва да бъде пропорционална на нейния чист, а не на нейния брутен доход. Ако 5 милиона души могат да произвеждат толкова храна и облекло, колкото е необходимо за 10 милиона души, то храната и облеклото за 5 милиона са чист доход. Нима страната би получила някаква изгода от това, че *за производството на същия чист доход* биха били нужни 7 милиона души, т. е. че би трябвало да се приложи трудът на 7 милиона души, за да се произведе храна и облекло за 12 милиона души? Храната и облеклото за 5 милиона души, както и преди, ще бъдат чист доход. Използването на по-голям брой хора не би ни дало възможност нито да увеличим макар и с един човек нашата армия и нашата флота, нито да внесем макар и една добавъчна гинея във вид на данък" (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стр. 415—417).

Една страна е толкова по-богата, колкото по-малко е нейното производително население *по отношение* на съвкупния продукт, както за отделния капиталист е толкова по-добре, колкото по-малко работници са му нужни, за да произведе една и съща принадена стойност. Една страна е толкова по-богата, колкото по-малко — при едно и също количество продукти — е производителното население по отношение на непроизводителното. Защото относителната малобройност на производителното население би била само друг израз на относително високата степен на производителността на труда.

От една страна, тенденцията на капитала е да свежда към все по-намаляващ се минимум работното време, необходимо за производството на стоката, а следователно и количеството на производителното население *по отношение* на масата на продукта. Но, от друга страна, тенденцията на капиталистическия начин на производство е, обратно, да натрупва, да превръща печалбата в капитал, да присвоява колкото е възможно по-голямо количество чужд труд. Капиталистическият начин на производство се стреми да понижава нормата на необходимия труд, но при дадена норма да прилага колкото е възможно по-голямо количество производителен труд. При това отношението на продуктите към населението е безразлично. Жито и памук могат да се разменят срещу вино, брилянти и др. т. [378] или работниците могат да бъдат използвани за производителен труд, който непосредствено нищо не прибавя към предметите за потребление (като например строежа на железопътни линии и т. н.).

Ако в резултат на изобретение един капиталист може да влага в своето предприятие само 10 000 ф. ст. вместо 20 000 ф. ст., както досега, тъй като тези 10 000 ф. ст. биха били достатъчни, и ако те биха му носили 20 процента вместо 10, следователно толкова, колкото преди са носели 20 000 ф. ст., това не би било за него основа-

ние да изразходва 10 000 ф. ст. като доход, вместо да ги употребява, както досега като капитал. (За пряко превръщане на капитала в доход може да се говори собствено само при държавните заеми.) Той би ги вложил в някое друго предприятие; освен това той би капитализирал и част от своята печалба.

У политикоикономистите (отчасти и у Рикардо в това число) ние виждаме същата антиномия, която се наблюдава в самата действителност. Машините изтласкват труда и увеличават „чистия доход" (по-специално те увеличават винаги онова, което Рикардо нарича тук „чист доход", т. е. масата на продуктите, в които се потребява доходът); те намаляват броя на работниците и увеличават количеството на продуктите (които сега отчасти се потребяват от непроизводителните работници, отчасти се разменят вън от страната и т. н.). Като че ли това именно е било желателно. Но не. Трябва да се докаже, че машините не лишават работниците от парчето хляб. А с какво се доказва това? С това, че машините след известно сътресение (на което може би тъкмо пострадалият слой от население то не е в състояние да окаже съпротива) отново дават занятие на повече хора, отколкото са били заети преди тяхното въвеждане, така че масата на „производителните работници" отново се увеличава и предишната диспропорция отново се възстановява.

Така е и в действителност. И по такъв начин въпреки нарастващата производителност на труда работното население би могло постоянно да расте не по отношение на продукта, който нараства заедно с него и по-бързо от него, а по отношение на цялото население, ако например едновременно се извършва концентрация на капитала и следователно самостоятелни по-рано съставни части на производителните класи попадат в редовете на пролетариата. Една малка част от пролетариата преминава в редовете на средната класа. Но непроизводителните класи се грижат на пролетариата да не се падат твърде много средства за съществуване. Постоянното обратно превръщане на печалбата в капитал постоянно възстановява същия кръгооборот върху по-широка основа.

А у Рикардо грижата за натрупване е още по-голяма, отколкото грижата за чистата печалба, от която той ревностно се възхищава като от средство за натрупване. Оттук също и противоречивите увещания и утешения по адрес на работниците. Те били наймного заинтересовани от натрупването на капитала, защото от това зависело търсенето на работници. Нараства ли търсенето, нараства и цената на труда. Следователно те самите трябва да желаят понижаване на работната заплата, за да може отнетата им принадена стойност, филтрирана отново чрез капитала, да им се смята за нов труд и да повишава тяхната работна заплата. Но това повишаване

на работната заплата е вредно, тъй като то забавя натрупването. От една страна, те не трябва да раждат деца. С това ще се намали предлагането на труда и значи ще се повиши неговата цена. Но повишаването на цената на труда намалява нормата на натрупването, намалява следователно търсенето на работници и понижава цената на труда. Още по-бързо, отколкото се намалява предлагането на труда, ще се намали заедно с него и капиталът. Ако пък работниците раждат деца, с това те ще увеличат предлагането на труда и ще намалят цената на труда, в резултат на което ще се увеличи нормата на печалбата и заедно с нея натрупването на капитала. Но работното население трябва да върви pari passu* с натрупването на капитала; т. е. работното население трябва да съществува точно в такава маса, в каквато е нужно на капиталиста — което и без това става в действителност.

Господин Ганил не е съвсем последователен в своето преклонение пред „чистия продукт". Той цитира Сей:

„Аз ни най-малко не се съмнявам в това, че при робския труд излишъкът от продукти над потреблението е по-голям, отколкото при труда на свободния човек... Трудът на роба няма друга граница освен изчерпването на неговата работна сила... Робът" (и свободният работник също) *„работи за задоволяване на безграничната потребност на своя господар — на неговата алчност"* (*Сей*, 1-во издание, стр. 216).

[379] По този повод Ганил отбелязва:

„Свободният работник не може да изразходва повече, а да произвежда по-малко, отколкото робът... Всеки разход предполага еквивалент, произведен за заплащане на този разход. Ако свободният работник изразходва повече, отколкото робът, то и продуктите на неговия труд трябва да бъдат по-значителни от продуктите на робския труд" (*Ганил*, том I, стр. 234).

Като че ли размерът на работната заплата зависи *само* от производителността на работника, а не от разпределянето на продукта — при дадена производителност — между работника и господаря.

„Аз зная" — продължава Ганил, — „че с известно основание може да се каже, че *икономията, която господарят прави за сметка на своя роб*" (тук следователно чрез „икономия във възнаграждаването на роба"), „служи за увеличаване на неговите лични разходи" и т. н. . . . „Но за общото богатство е по-изгодно във всички класи на обществото да цари благосъстояние, отколкото малък брой индивиди да притежават прекомерно изобилие" (стр. 234—235).

Как да се съгласува това с „чистия продукт"? Впрочем господин Ганил веднага взема обратно своите либерални фрази (пак там, стр. 236—237). Той е привърженик на робството на чернокожите в колониите. Той е либерален само дотолкова, да не се изказва за възстановяване на робството в Европа, след като е разбрал, че сво-

* в крак. *Ред.*

бодните работници тук са роби, които съществуват само за да произвеждат „чистия продукт“ за капиталистите, поземлените собственици и техните приближени.

„Той“ *(Кене)* „решително оспорва, че спестяванията на класите, които работят за заплата, имат способността да увеличават капиталите; и той обосновава това, като казва че тези класи не трябва да имат възможност да правят спестявания и че ако имат излишък, той може да се получава само вследствие на грешка или безпорядък в общественото стопанство“ (пак там, стр. 274).

В потвърждение на това Ганил цитира следното място от Кене:

„Ако безплодната класа прави спестявания с цел да увеличи количеството на своите налични пари. . . в същата пропорция се намаляват нейната работа и нейните доходи и тя запада.“ („Physiocratie“, стр. 321).

Магаре! той не е разбрал Кене.

Господин Ганил слага последната тухла със следната фраза:

„Колкото те“ (работните заплати) „са по-значителни, толкова по-малък е доходът на обществото“

(фундаментът, на който стои „обществото“, са наемните работници, но те не са в „обществото“),

„и цялото изкуство на правителството трябва да бъде насочено към намаляване на сумата на работната заплата . . . *Задача . . . достойна за просветения век, в който живеем*“ (цит. съч., том II, стр. 24).

* * *

По въпроса за производителния и непроизводителния труд следва още накратко да разгледаме *Лодердел* (плоските шеги на Брум не си струва да разглеждаме след това) (Ферие?), *Токвил, Щорх, Сениор* и *Роси.*

[10)] РАЗМЯНА НА ДОХОДА И КАПИТАЛА [ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ЦЯЛАТА МАСА НА ГОДИШНИЯ ПРОДУКТ ПРИ ПРОСТОТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО: А) РАЗМЯНА НА ДОХОД СРЕЩУ ДОХОД; Б) РАЗМЯНА НА ДОХОД СРЕЩУ КАПИТАЛ; В) РАЗМЯНА НА КАПИТАЛ СРЕЩУ КАПИТАЛ]

{Следва да се различават: 1) Онази част от *дохода, която се превръща в нов капитал;* следователно онази част от печалбата, която сама отново се капитализира. Тук ние оставяме тази част съвсем без внимание. Това се отнася към раздела за натрупването. 2) Доходът, който се разменя срещу капитала, потребен в произ-

водството; така че посредством тази размяна се извършва не образуване на нов капитал, а възстановяване на стария капитал, с една дума — запазване на стария капитал. Следователно за целите на настоящото изследване ние можем да приравняваме към нула частта от дохода, която се превръща в нов капитал, и да разглеждаме работата така, като че ли всеки доход покрива или дохода, или потребения капитал.

Цялата маса на годишния продукт се разпада следователно на две части: едната част се потребява като доход, другата възстановява in natura* потребения постоянен капитал.

Доходът се разменя срещу доход, когато например производителите на платно от оня дял от своя продукт, платното, в който са представени техните печалби и работни заплати, техният доход, разменят една или друга част срещу жито, в което е представена част от печалбите и [380] работните заплати на земеделеца. Тук следователно е налице размяна на платно срещу жито, размяна на две стоки, всяка от които влиза в индивидуално потребление, размяна на доход във формата на платно срещу доход във формата на жито. Тук няма никаква трудност. Ако продуктите, пригодни за индивидуално потребление, са произведени в пропорции, съответствуващи на потребностите, ако следователно пропорционално са разпределени и съответните маси на обществения труд, необходими за тяхното производство {което, разбира се, никога не става точно; винаги има отклонения, диспропорции, които като такива се изравняват, но така, че постоянното движение на изравняването само̀ предполага постоянна диспропорция} — то доходът например във формата на платно съществува в точно такова количество, в каквото той е необходим като предмет за потребление, т. е. в каквото той се възстановява от предметите за потребление на другите производители. Онова, което производителят на платно потребява във вид на жито и т. н., селянинът и т. н. потребява във вид на платно. Следователно оная част от неговия представляващ доход продукт, която той разменя срещу други стоки (предмети за потребление), се приема в размяната от производителите на тези други стоки като предмет за потребление. Онова, което той потребява в друг продукт, други го потребяват в неговия продукт.

Ще отбележим мимоходом следното: обстоятелството, че за единица продукт се изразходва не повече работно време, отколкото е обществено необходимо, т. е. не повече, отколкото е нужно средно за производството на тази стока, е резултат на капиталистическото производство, което постоянно дори понижава минимума необходи-

* — в натура. *Ред.*

мо работно време. Но за тази цел то трябва постоянно да произвежда в нарастващ мащаб.

Ако стойността на един аршин платно се равнява само на един час и ако това съставлява необходимото работно време, което обществото трябва да изразходва, за да задоволи своята потребност от един аршин платно, оттук съвсем още не следва, че ако са произведени 12 милиона аршина, следователно, ако са изразходвани 12 милиона работни часа, или, което е същото, 1 милион работни дни, ако са използвани 1 милион работници като тъкачи на платно, то на обществото е „необходимо" да изразходва за тъкане на платното именно такава част от своето работно време. Ако е дадено необходимото работно време, т. е. ако е дадено, че определено количество платно може да бъде произведено за един ден, пита се колко такива дни трябва да бъдат изразходвани за производството на платното. Работното време, изразходвано за цялата сума определени продукти в продължение например на една година, е равно на определено количество от тази потребителна стойност, например на един аршин платно (нека това количество = 1 работен ден), умножен на броя на изразходваните изобщо работни дни. Процентното отношение на съвкупното количество работно време, изразходвано в определен производствен отрасъл, към цялото работно време, което се намира в разпореждане на обществото, може да бъде по-ниско или по-високо от надлежното отношение, въпреки че всеки дял от продукта съдържа само необходимото за неговото изготвяне работно време или въпреки че всеки дял от изразходваното работно време е бил необходим за създаването на съответния му дял от съвкупния продукт.

От това гледище необходимото работно време придобива друг смисъл. Пита се в какви количества се разпределя самото необходимо работно време по различните производствени сфери. Конкуренцията постоянно регулира това разпределение, така както и постоянно го нарушава. Ако в някой отрасъл е изразходвано много голямо количество обществено работно време, еквивалентът може да бъде заплатен само в такъв размер, както ако би било изразходвано съответното количество. Следователно съвкупният продукт — т. е. стойността на съвкупния продукт — се равнява тогава вече не на работното време, което се съдържа в него, а на онова, което би било пропорционално изразходвано, ако съвкупният продукт на дадена сфера се намираше в надлежно отношение към продукцията на другите сфери. Но колкото повече цената на съвкупния продукт на дадена сфера пада под неговата стойност, толкова повече пада и цената на всяка отделна негова част. Ако са произведени 6000 арш. платно вместо 4000 и ако 12000 шил. съставляват стойността на 6000 арш.,

те ще бъдат продадени за 8000 шил. Цената на всеки аршин ще бъде $1^1/_3$ шил. вместо 2, т. е. с $^1/_3$ под неговата стойност. Това следователно е същото, както ако за производството на един аршин беше изразходвано $^1/_3$ работно време повече, отколкото е необходимо. Ако стоката има потребителна стойност, падането на нейната цена под нейната стойност показва по такъв начин, че макар за всяка част от продукта да е било изразходвано само обществено необходимото работно време {тук се предполага, че производствените условия остават неизменни}, все пак в целия този производствен отрасъл като цяло е изразходвана излишна, надвишаваща необходимата, съвкупна маса обществен труд.

Съвсем друго нещо представлява понижаването на относителната стойност на стоката вследствие на изменили се [381] производствени условия. Даденото парче платно, което се намира на пазара, струваше 2 шил., което се равнява, да приемем, на 1 работен ден. Но той през всеки ден може да бъде възпроизведен за 1 шил. Така както стойността се определя от обществено необходимото работно време, а не от работното време, което е необходимо за отделния производител, то денят, който е бил необходим на производителя за производството на 1 арш., се равнява само на половината от обществено-определения ден. Понижаването на цената на единия аршин от неговото платно от 2 шил. на 1 шил., т. е. падането на цената на един аршин платно под стойността, която той му е *струвал*, показва само, че са се изменили производствените условия, т. е. че се е изменило самото необходимо работно време. Ако, от друга страна, производствените разходи на платното остават неизменни, а се повишават производствените разходи на всички други предмети с изключение на златото, т. е. на паричния материал, или производствените разходи само на определени предмети, например пшеницата, медта и т. н., с една дума, на предмети, които не влизат в съставните части на платното, то 1 арш. платно, както и преди, ще бъде равен на 2 шил. Неговата *цена* не би се понижила, но би се понижила неговата относителна стойност, изразена в пшеница, мед и т. н.

Относно онази част от дохода (в който и да било отрасъл на производството, произвеждащ стоки, пригодни за индивидуално потребление), която се потребява като доход на някой друг отрасъл на производство, може да се твърди, че търсенето се равнява на нейното собствено предлагане (доколкото производството се води в надлежната *пропорционалност*). Това е същото, както ако всеки от

дадените производствени отрасли сам потребяваше тази част от своя доход. Тук е налице само формална метаморфоза на стоката: $C—П—C_1$. Платно — пари — пшеница.

И в двете стоки, разменяни една срещу друга, тук е представена само част от присъединения за една година нов труд. Но ясно е, първо, че тази размяна, при която всеки от двамата производители потребява в стока на другия част от своя продукт, представляваща доход, съществува само в ония производствени отрасли, където се произвеждат предмети за потребление, т. е. такива предмети, които непосредствено влизат в индивидуалното потребление и за които поради това доходът може да се изразходва като доход. Второ, също така ясно е и следното: само за *тази част* на размяната на продуктите е правилно, че предлагането от страна на производителя е равно на неговото търсене на други продукти, които той иска да потреби. Тук в действителност се касае само за прост стокообмен. Вместо сам да произвежда своите средства за живот, той произвежда средства за живот за другиго, а този друг произвежда средства за живот за него. Тук не се крие никакво отношение на дохода към капитала. Доходът в една форма предмети за потребление се разменя срещу доход в друга форма предмети за потребление, т. е. всъщност предметите за потребление се разменят срещу предмети за потребление. Процесът на тяхната размяна се определя не от това, че те и двата са доход, а от това, че те и двата са предмети за потребление. Обстоятелството, че откъм своята форма те са доход, тук съвсем не играе роля. Наистина това обстоятелство се разкрива в потребителната стойност на взаимно разменяните стоки, в това, че те и двете влизат в индивидуалното потребление, но това все пак означава само, че една част от предметите за потребление се разменя срещу друга част от предметите за потребление.

Формата на дохода може да се прояви или да излезе на преден план само там, където ѝ противостои формата на капитала. Но дори и в разглеждания от нас случай не е вярно това, което твърдят Сей[80] и другите вулгарни икономисти, а именно, че ако *А* не може да продаде своето платно, т. е. онази част от своето платно, която той самият иска да потреби като доход, или ако може да го продаде само под неговата цена, това става, защото *В*, *С* и т. н. са произвели много малко пшеница, месо и т. н. Това може да стане, защото те са ги произвели в недостатъчно количество. Но това може да стане и защото *А* е произвел твърде много платно; защото дори да приемем, че *В*, *С* и т. н. имат достатъчно пшеница и т. н., за да купят от *А* цялото му платно, все пак те не го купуват, защото *потребяват* само определено количество платно. Или това

може да стане още и защото *А* е произвел платно в количество, което надвишава частта от техния доход, която изобщо може да бъде изразходвана за материали за облекло, следователно изобщо, защото всеки може да изразходва като доход само определено количество от своя продукт, а производството на платно у *А* предполага по-голям доход от този, който изобщо е налице. Но там, където се касае само за размяна на доход срещу доход, е смешно да се предполага, че предмет на търсенето е не потребителната стойност на продукта, а количеството на тази потребителна стойност, т. е. отново да се забравя, че в *тази* размяна се касае само за задоволяване на потребностите, а не до количеството, което се има предвид, когато става дума за разменната стойност.

Обаче всеки предпочита да има повече от някой продукт, а не по-малко! Ако това съображение трябва да разреши затруднението, то [381] абсолютно непонятно е защо производителят на платно, вместо да разменя своето платно срещу други предмети за потребление и да трупа тези последните en masse*, не прибягва към по-простия процес — към потребяване на част от своя доход в излишното платно. Защо той изобщо превръща своя доход от формата на платно в други форми? Защото освен потребността от платно той трябва да задоволи и други потребности. Защо самият той потребява само определена част от платното? Защото само количествено определена част от платното има потребителна стойност за него. Но същото това се отнася и до *В*, *С* и т. н. Ако *В* продава вино, *С* — книги, а *D* — огледала, всеки от тях може би предпочита да потреби излишъка от своя доход в свой собствен продукт, във вино, книги, огледала, а не в платно. Следователно не може да се каже, че ако *А* съвсем не може да превърне своя доход, състоящ се от платно (или респективно неговата стойност), във вино, книги, огледала, то това с абсолютна необходимост означава, че е произведено много малко вино, книги, огледала. Но още по-смешно е тази размяна на дохода срещу доход — което е само една част от стоковата размяна — да се представя като цялата стокова размяна изобщо.

И така ние намерихме място на една част от продукта. Една част от предметите за потребление преминава от ръце в ръце в средата на самите производители на тези предмети за потребление. Всеки от тези производители потребява част от своя доход (печалба и работна заплата) не в своя собствен продукт, а в продукта на другиго и може да прави това само дотолкова, доколкото другият също потребява вместо своя собствен продукт чуждия, годен за потребление продукт. Това е все едно, ако всеки би потребил частта

* — в големи количества. *Ред.*

от своя пригоден за потребление продукт, в която е представен неговият собствен доход.

Но що се отнася до всички останали продукти, тук влизат в действие по-сложни отношения и само тук разменяните стоки противостоят една на друга като доход и капитал — следователно не само като доход.

Преди всичко трябва да се различава следното. Във всички производствени отрасли една част от съвкупния продукт представлява доход, т. е. присъединен (в течение на годината) труд: печалба и работна заплата. {Рентата, лихвата и т. н. са части от печалбата; доходът на негодника-бюрократ съставлява част от печалбата и работната заплата; доходът на другите непроизводителни работници е оная част от печалбата и работната заплата, която те купуват срещу своя непроизводителен труд; той следователно не увеличава продукта, който съществува във вид на печалба и работна заплата, а само определя каква част от този продукт потребяват тези непроизводителни работници и каква — самите работници и капиталисти.} Но само в някои производствени сфери делът на продукта, който представлява доход, може непосредствено in natura да стане съставна част на дохода, т. е. може по своята *потребителна стойност* да бъде потребен като доход. Всички продукти, представляващи *само* средства за производство, могат да бъдат потребени като доход не in natura, не в своята непосредствена форма, а само по своята *стойност*. Но тази стойност трябва да бъде потребена в ония производствени отрасли, които произвеждат предмети за непосредствено потребление. Една част от средствата за производство може да служи като един или друг предмет за непосредствено потребление в зависимост от начина на употребяване: например кон, каруца и т. н. Една част от предметите за непосредствено потребление могат да служат като средства за производство като например зърнените храни за производство на ракия, пшеницата като семена и т. н. Почти всички предмети за потребление сами могат отново да влизат в производствения процес във вид на отпадъци от потреблението като например износените и полуизгнили парцали от платно, които се използуват в производството на хартия. Но никой не произвежда платно, за да служи то във вид на парцали като суров материал за производството на хартия. То придобива тази форма едва след като продуктът на тъкачеството е влязъл като такъв в потребление. Само във вид на отпадъци от това потребление, във вид на остатък и продукт на процеса на потреблението, то може след това да влезе отново в друга производствена сфера като средство за производство. Следователно този случай не се отнася тук.

И така, има продукти, които в своята представляваща доход част могат да бъдат потребени от своите собствени производители само по своята стойност, а не по своята потребителна стойност, така че за да потребят частта от своите продукти, например машини, в която е представена работната заплата и печалбата, тези производители трябва да я продадат, тъй като с тия машини като такива те не могат непосредствено да задоволят нито една индивидуална потребност. Тези продукти също не могат да бъдат потребени от производителите на други продукти, не могат да влязат в тяхното индивидуално потребление, не могат следователно да принадлежат към ония продукти, за които те изразходват своя доход, тъй като това противоречи на потребителната стойност на тези стоки, която по самата си природа *изключва* индивидуалното потребление. По такъв начин производителите на тези непригодни за непосредствено потребление продукти могат да потребяват само тяхната *разменна стойност;* т. е. те трябва предварително да ги превърнат в пари, за да могат след това да превърнат обратно тези пари в стоки, пригодни за непосредствено потребление. Но на кого трябва [383] да продадат те тия продукти? На производителите на други непригодни за индивидуално потребление продукти ли? В такъв случай те само ще получат един непригоден за непосредствено потребление продукт вместо друг. Но нали ние предположихме, че тази част от продуктите образува техния доход, че те ги продават, за да потребят тяхната стойност във вид на предмети за потребление. Следователно те могат да продадат тези продукти само на производителите на продукти, пригодни за индивидуално потребление.

Тази част от стоковата размяна представлява размяна на капитала на едно лице срещу дохода на друго или на дохода на едно лице срещу капитала на друго. Само една част от съвкупния продукт на производителя на предмети за потребление представлява доход; другата част представлява постоянен капитал. Той не може нито сам да потреби тази последната част, нито да я разменя срещу пригодни за непосредствено потребление продукти на други производители. Той не може нито да потреби in natura потребителната стойност на тази част от своя продукт, нито да потреби нейната стойност, като я размени срещу други предмети за потребление. Напротив, той трябва да я превърне обратно в натуралните елементи на своя постоянен капитал. Той трябва *да потреби* тази част от своя продукт *промишлено*, т. е. като средство за производство. Но неговият продукт по своята потребителна стойност може да влезе само в индивидуално потребление; ето защо производителят на този продукт не може да го превърне обратно in natura в неговите собствени елементи на производството. Природата на потребителната

стойност на този продукт изключва *промишленото потребление*. Ето защо производителят на такъв продукт може да потреби промишлено само *стойността* на своя продукт — като го продаде на производителите на споменатите по-горе елементи на производството на този продукт. Той не може да потреби in natura тази част от своя продукт; не може също да потреби нейната стойност чрез размяна срещу други индивидуално потребявани продукти. Както тази част от неговия продукт не може да влезе в неговия собствен доход, тя не може да бъде възстановена и от дохода на производителите на други индивидуално потребявани продукти, защото това би било възможно само ако той би разменял своя продукт срещу техен продукт, т. е. ако би *изял* стойността на своя продукт, което, както предположихме, не става. Но тъй като тази част от неговия продукт, подобно на другата му част, която той потребява като доход, може да бъде потребена по своята потребителна стойност само като доход, трябва да влезе в индивидуалното потребление и не може да възстанови постоянния капитал, тя трябва да влезе в дохода на производителите на продукти, непригодни за непосредствено потребление, трябва да бъде разменена срещу оная част от техните продукти, стойността на която те могат да потребят или която представлява техният доход.

Ако разглеждаме тази размяна от страна на всеки участник в нея поотделно, то за *A*, производителя на предмета за потребление, тази размяна представлява превръщане на капитал в капитал. Част от своя съвкупен продукт, равна на стойността на съдържащия се в него постоянен капитал, производителят *A* превръща чрез тази размяна обратно в натуралната форма, в каквато тя може да функционира като постоянен капитал. Както преди размяната, така и след нея тя по своята стойност представлява само постоянен капитал. Обратно, за *B*, производителя на продукта, непригоден за непосредствено потребление, посочената по-горе размяна представлява само превръщане на дохода от една форма в друга. Част от своя съвкупен продукт, която образува неговия доход, т. е. онази част от съвкупния продукт, в която е представен новоприсъединеният труд на тази производствена сфера (необходим и принаден), производителят *B* за пръв път превръща тук в такава натурална форма, в която той може да я потреби като доход. Както преди размяната, така и след нея тази част от продукта представлява по своята стойност само неговия доход.

Ако разглеждаме това отношение от двете страни едновременно, то *A* разменя своя постоянен капитал срещу дохода на *B*, а *B* разменя своя доход срещу постоянния капитал на *A*. Доходът на *B* възстановява постоянния капитал на *A*, а постоянният капитал на *A* възстановява дохода на *B*.

В самата размяна {ако не говорим за това, какви цели преследват тук участниците в размяната} противостоят една на друга само стоки и се извършва проста размяна на стоки, които се отнасят една към друга само като стоки и за които означенията „доход“ и „капитал“ са безразлични. Само различният характер на *потребителната стойност* на тези стоки показва, че едни от тях могат да служат само за промишлено потребление, а други — само за индивидуално потребление и могат да влязат в него. Но разликата в начините на прилагане на различните потребителни стойности на различни стоки се отнася към областта на потреблението и няма нищо общо с процеса на размяната им като стоки. Съвсем друго е, когато капиталът на капиталиста се превръща в работна заплата, а трудът се превръща в капитал. Тук стоките противостоят една на друга не като прости стоки, а капиталът се явява като капитал. В току-що разгледаната размяна продавачът и купувачът противостоят един на друг само като продавач и купувач, само като прости стокопритежатели.

По-нататък, ясно е: всеки продукт, предназначен изключително за индивидуално потребление, или всеки продукт, който влиза в индивидуалното потребление — в степента, в която той влиза в това потребление, — може да бъде разменен само срещу доход. Обстоятелството, че той не може да бъде потребен промишлено, означава именно, че той може да бъде потребен само като доход, т. е. само индивидуално. {Както отбелязахме по-горе, ние тук се абстрахираме от превръщането на печалбата в капитал.}

Да предположим, че *А* е производител на някакъв продукт, потребяван само индивидуално, и че неговият доход се равнява на една трета от съвкупния му продукт, а неговият постоянен капитал — на две трети. Съгласно предположението той потребява първата трета сам — безразлично [384] дали изцяло in natura или само частично или пък съвсем не я потребява in natura, а потребява нейната стойност в други предмети за потребление; в последния случай продавачите на тези предмети за потребление потребяват своя собствен доход в продукта на *А*. Следователно частта от предметите за потребление, в която е представен доход на техните производители, се потребява от тях или непосредствено, или косвено, посредством взаимна размяна на продуктите, които им са нужни за потребление. По отношение на тази част се извършва следователно *размяна на доход срещу доход*. Тук все едно, че *А* представлява производителите на всички предмети за потребление. Той сам потребява една трета от цялата маса на тези продукти — т. е. частта, която представлява неговия доход. Но тази част представлява точно количеството труд, което категория *А* в продължение на годината е присъединила към

своя постоянен капитал, а това количество е равно на цялата сума на работните заплати и печалбите, произведени от категория *А* в продължение на годината.

Останалите две трети от съвкупния продукт на категория *А* се равняват на стойността на постоянния капитал; следователно те трябва да бъдат възстановени от продукта на годишния труд на категория *B*, която доставя продуктите, непригодни за индивидуално потребление и влизащи само в промишлено потребление, влизащи в производствения процес като средство за производство. Но тъй като тези две трети от съвкупния продукт на *А*, точно както и първата негова трета трябва да влязат в индивидуално потребление, те се разменят от производителите на категория *B* срещу оная част от техния продукт, в която е представен техният доход. По този начин категория *А* е разменяла постоянната част от своя съвкупен продукт срещу продукти, които имат първоначалната натурална форма на тази постоянна част, превърнала я е обратно в новосъздадени продукти от категория *B*, а категория *B* е заплатила само с оная част от своя продукт, в която е представен нейният доход, но която тя самата може да потреби само в продукти на категория *А*. Следователно тя е заплатила всъщност само с новоприсъединения труд, представен напълно в частта на продукта на *B*, която се разменя срещу последните две трети от продукта на *А*. По такъв начин целият продукт на *А* се разменя срещу доход, или изцяло влиза в индивидуалното потребление. От друга страна (тъй като съгласно предположението превръщането на дохода в капитал тук не се разглежда, приема се за равно на нула), *целият доход* на обществото се изразходва за продукта на *А*; защото производителите на *А* потребяват своя доход в продукти на *А*, и същото правят производителите от категория *B*. Други категории освен тези не съществуват.

Продуктът на *А* се потребява изцяло, въпреки че две трети от него съдържат постоянен капитал и не могат да бъдат потребени от производителите на *А*, а трябва да бъдат превърнати обратно в натуралната форма на производствените елементи на този продукт. Съвкупният продукт на *А* е равен на съвкупния доход на обществото. А съвкупният доход на обществото представлява сумата на работното време, което то е присъединило в течение на годината към наличния постоянен капитал. И така, макар че само $^1/_3$ от съвкупния продукт на *А* се състои от новоприсъединен труд, а $^2/_3$ — от минал и подлежащ на възстановяване труд, той все пак може да бъде изцяло купен с новоприсъединен труд, тъй като $^2/_3$ от този съвкупен годишен труд трябва да бъдат потребени не в техните собствени продукти, а в продуктите на *А*. Продуктът на *А* се възстано-

вява от новоприсъединения труд, който превишава с $^2/_3$ новоприсъединения труд, който се съдържа в самия него, защото тези $^2/_3$ представляват присъединеният труд на *B*, а *B* може да потреби тези $^2/_3$ само индивидуално, в продукти на *A*, както *A* може да потреби същите $^2/_3$ само промишлено, в продукти на *B*. И тъй съвкупният продукт на *A*, първо, може да бъде изцяло потребен като доход и заедно с това може да бъде възстановен неговият постоянен капитал. Или, по-точно, съвкупният продукт на *A* се потребява изцяло като доход само защото $^2/_3$ от него се възстановяват от производителите на постоянен капитал, които са лишени от възможността да потребяват in natura представляващата техния доход част от техния продукт, а трябва да я потребяват в продукти на *A*, т. е. чрез размяна срещу $^2/_3$ на *A*.

И така, ние намерихме място на последните $^2/_3$ на *A*.

Ясно е, че работата ни най-малко не се изменя, ако съществува трета категория *C*, продуктите на която са пригодни както за промишлено, така и за индивидуално потребление, като например ръжта, която служи за храна на човека или за фураж на добитъка или отива за семена или за изпичане на хляб, а също и за каруци, коне, добитък и т. н. В оная си част, в която тези продукти влизат в индивидуално потребление, те трябва да бъдат пряко или косвено потребени като доход от техните собствени производители или от производителите (пряко или косвено) на оная част от постоянния капитал, която се съдържа в тях. В този случай те следователно се отнасят към категория *A*. В онази си част, в която не влизат в индивидуално потребление, те се отнасят към категория *B*.

Процесът на размяна от този втори вид, при който се разменя не доход срещу доход, а капитал срещу доход и при който целият постоянен капитал трябва в последна сметка да бъде сведен до доход, следователно до новоприсъединен труд — може да бъде представен двояко. Нека продуктът на *A* да бъде например платно. Две трети от платното, равни на постоянния капитал на *A* (или тяхната стойност), заплащат преждата, машините, спомагателните материали. Но фабрикантът на прежда и фабрикантът на машини [385] могат да потребят с този продукт само такова количество, каквото представлява техният собствен доход. Фабрикантът на платно плаща пълната цена на преждата и машините с две трети от своя продукт. С това той е възстановил на предача и на машиностроителя целия им продукт, влязъл като постоянен капитал в платното. Но този съвкупен продукт на предача и машиностроителя сам е равен на постоянния капитал и дохода, на сумата от две части: на присъединения от предача и машиностроителя труд.

плюс другата част, която представлява стойността на техните собствени средства за производство, т. е. за предача — стойността на лена, смазочното масло, машините, въглищата и т. н., а за машиностроителя — стойността на въглищата, желязото, машините и т. н. Следователно две трети от платното, равни на постоянния капитал на *A*, са възстановили съвкупния продукт на предача и машиностроителя, техния постоянен капитал плюс присъединения от тях труд, техния капитал плюс техния доход. Но предачът и машиностроителят могат да потребят в продукти на *A* само своя доход. След приспадането на оная част от $^2/_3$ *A*, която се равнява на техния доход, с остатъка те заплащат своите суровини и своите машини. Но производителите на тези суровини и на тези машини съгласно предположението вече не трябва да възстановяват никакъв постоянен капитал. От техния продукт в продукта на *A*, а следователно и в продуктите, които служат като средства за производство на *A*, може да влезе само толкова, колкото *A* е в състояние да заплати. Но *A* с две трети от своя продукт може да заплати само толкова, колкото *B* може да купи със своя доход, т. е. толкова, колкото доход, колкото новоприсъединен труд, е представен в продукта, който се разменя от *B*. Ако производителите на последните елементи на производството на *A* трябваше да продават на предача [и на машиностроителя] такова количество от своя продукт, което би представлявало част от техния собствен постоянен капитал, би представлявало повече от труда, присъединен от тях към своя постоянен капитал, те не биха могли да приемат като заплащане продукта на *A*, тъй като не биха могли да потребят една част от този продукт. Следователно тук имаме противоположния случай.

Да тръгнем сега в обратна посока. Да приемем, че цялото платно е равно на 12 дни. Продуктът на ленопроизводителя, фабриканта на желязо и т. н. е равен на 4 дни; този продукт се продава на предача и машиностроителя, които присъединяват към него още 4 дни; те на свой ред го продават на тъкача, който присъединява към него още 4 дни. Тъкачът, който изготвя платното, може да потреби сам една трета от своя продукт; 8 дни му възстановяват неговия постоянен капитал и заплащат продукта на предача и машиностроителя; тези последните могат от 8 дни да потребят 4, а с оставащите 4 дни те плащат на ленопроизводителя и т. н. и по този начин възстановяват своя постоянен капитал; ленопроизводителят, фабрикантът на желязо и т. н. с последните 4 дни, овеществени в платното, трябва да си възстановят само своя труд.

Въпреки че във всичките три случая се приема, че доходът е еднакъв (равен на 4 дни), той влиза в различна пропорция в про-

дуктите на трите класа производители, участвуващи в производството на продукта на *А*. У тъкача той съставлява $^1/_3$ от неговия продукт ($^1/_3$ от 12), у предача и машиностроителя — $^1/_2$ от неговия продукт ($^1/_2$ от 8), у ленопроизводителя той е равен на неговия продукт, равен е на 4 дни. А по отношение на съвкупния продукт доходът на всички тия производители е съвършено еднакъв: той е равен на $^1/_3$ от 12, т. е. на 4 дни. Но у тъкача новоприсъединеният труд на предача, машиностроителя и ленопроизводителя се явява като постоянен капитал; у предача и машиностроителя новоприсъединеният от самите тях и от ленопроизводителя труд се явява като съвкупен продукт, а работното време на ленопроизводителя — като постоянен капитал. Това явление, което се наблюдава по отношение на постоянния капитал, се прекратява при ленопроизводителя. Ето защо например предачът може да прилага машини, изобщо постоянен капитал, в същата пропорция, както и тъкачът. Например в пропорция $^1/_3 : ^2/_3$. Но, първо, сумата (съвкупната сума) на капитала, приложен в преденето, трябва да бъде по-малка от сумата на капитала, приложен в тъкачеството, тъй като в тъкачеството влиза като постоянен капитал целият продукт на преденето. Второ, ако у предача съществува също така отношението $^1/_3 : ^2/_3$, неговият постоянен капитал ще бъде равен на $^{16}/_3$, а неговият присъединен труд — на $^8/_3$; първият ще бъде равен на $5^1/_3$ работни дни, а вторият — на $2^2/_3$ работни дни. В този случай относително повече работни дни ще се съдържат в отрасъла, който му доставя лен, и т. н. Ето защо вместо 4 дни той ще трябва да заплати тук за новоприсъединеното работно време $5^1/_3$ дни.

От само себе си се разбира, че с новия труд трябва да бъде възстановена само оная част от постоянния капитал на категория *А*, която у *А* влиза в процеса на образуването на стойността, т. е. се потребява през време на трудовия процес на *А*. Изцяло влизат в процеса на образуването на стойността суровините, спомагателните материали и износването на основния капитал. Останалата част от основния капитал не влиза в този процес и затова не подлежи на възстановяване.

Следователно значителна част от наличния постоянен капитал — нейната величина се определя от отношението на основния капитал към съвкупния капитал — не подлежи на ежегодно възстановяване с нов труд. Поради това масата [на възстановяваната ежегодно стойност на основния капитал], макар и да може да бъде по-голяма (в абсолютни цифри), все пак не е голяма по отношение на съвкупния (годишния) продукт. А *цялата,* посочена по-горе *част от постоянния капитал* в категории *А* и *В,* която участвува в определянето на нормата на печалбата (при дадена принадена стойност),

не влиза като определящ елемент в текущото възпроизводство на основния капитал. Колкото по-голяма е тази част по отношение на съвкупния капитал, в колкото по-голям мащаб се прилага в производството наличният, вече съществуващ основен капитал — толкова по-голяма ще бъде *текущата маса на възпроизводството*, която отива за възстановяване на износения основен капитал; но *пропорционалната* маса на това възпроизводство може да бъде относително неголяма в сравнение със съвкупния капитал.

Да предположим, че времето на възпроизводството *(средното)* на всички видове основен капитал е равно на 10 години. [386] Да допуснем, че различните видове основен капитал извършват обороти за 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6 години, за 4, 3, 2, 1, $^4/_6$ и $^2/_6$ години (всичко 14 вида) — тогава основният капитал би извършвал *средно* един оборот за 10 години[81].

Следователно основният капитал би подлежал на възстановяване средно за 10 години. Ако целият основен капитал съставлява $^1/_{10}$ от съвкупния капитал, то подлежащата на ежегодно възстановяване $^1/_{10}$ от основния капитал би съставлявала само $^1/_{100}$ от съвкупния капитал.

Ако основният капитал съставлява $^1/_3$ от съвкупния капитал, то ежегодно подлежи на възстановяване $^1/_{30}$ от съвкупния капитал.

Но да сравним сега основни капитали, които имат различни периоди на възпроизводство, например основен капитал, който изисква за своето възпроизводство 20 години, противоположно на капитал, който изисква за това $^1/_3$ година.

От основния капитал, който се възпроизвежда в продължение на 20 години, ежегодно подлежи на възстановяване само $^1/_{20}$. Затова, ако той съставлява $^1/_2$ от съвкупния капитал, ежегодно трябва да бъде възстановявана само $^1/_{40}$ от последния, а ако той съставлява дори $^4/_5$ от целия капитал, ежегодно подлежат на възстановяване само $^4/_{100}$, т. е. $^1/_{25}$ от целия капитал. Напротив, ако основният капитал, който изисква за своето възпроизводство $^2/_6$ от годината, т. е. който извършва оборот три пъти в годината, съставлява само $^1/_{10}$ от капитала, то основният капитал трябва да се възстановява три пъти в годината; по този начин ежегодно се възстановяват $^3/_{10}$, т. е. почти $^1/_3$ от съвкупния капитал. Средно, колкото по-голям е основният капитал по отношение на съвкупния капитал, толкова по-голямо е неговото *относително* (не абсолютното) време на възпроизводство, а колкото е по-малък той, толкова по-кратко е неговото *относително* време на възпроизводство. При ръчното производство инструментът образува много по-малка част от капитала, отколкото машините при машинното производство. Но занаятчийският инструмент се износва много по-бързо, отколкото машината.

Макар че с нарастването на абсолютната величина на основния капитал нараства абсолютната величина на неговото възпроизводство, или неговото износване, относителната величина на неговото възпроизводство в повечето случаи се намалява, тъй като времето на оборота на основния капитал, продължителността на неговото съществуване, в повечето случаи нараства пропорционално на неговите размери. Това доказва между другото, че масата на труда, който възпроизвежда машините, или основният капитал, съвсем не е пропорционална на труда, който първоначално е произвел тези машини (при неизменни производствени условия), тъй като на възстановяване подлежи само ежегодното износване. Ако производителността на труда се увеличава, както постоянно става в този отрасъл, то още повече се намалява количеството труд, необходим за възпроизводството на тази част на постоянния капитал. Наистина, тук трябва да отнесем и това, което е за машината всекидневни средства за потребление (които обаче непосредствено нямат нищо общо с труда, изразходван в самото машиностроене). Но машината, която потребява само въглища и малко смазочно масло или грес, живее на безкрайно по-строга диета от работника — не само работника, когото тя замества, но и оня, който строи самата нея.

* *

И така, ние намерихме място на продукта на цялата категория *A* и на част от продукта на категория *B*. Продуктът на *A* се потребява напълно: $^1/_3$ се потребява от неговите собствени производители, $^2/_3$ — от производителите на *B*, които не могат да потребят своя собствен доход в свой собствен продукт. $^2/_3$ *A*, в които производителите на *B* потребяват оная част от стойността на своя продукт, в която е представен доходът, възстановяват същевременно на производителите на *A* in natura техния постоянен капитал, т. е. доставят им ония стоки, които те *потребяват промишлено.* Но с това, че продуктът на *A* е изяден напълно и че $^2/_3$ *A* са възстановени от продукта на *B* като постоянен капитал — намира място и *цялата* оная част от продукта, в която е представен новоприсъединеният през годината труд. Този труд не може следователно да купува никаква друга част от съвкупния продукт. И наистина целият присъединен през годината труд (ако се абстрахираме от капитализирането на печалбата) е равен на *труда, който се съдържа в A.* Защото $^1/_3$ от продукта на *A*, потребявана от неговите собствени производители, представлява труд, новоприсъединен от тях за една година към $^2/_3$ *A*, който образуват постоянния капитал на категория *A*. Освен този труд, който те потребяват в

техния собствен продукт, те не са изпълнили никакъв друг труд. А останалите $^2/_3$ *A*, възстановявани от продукта на категория *B* и потребявани от производителите на продукта на *B*, представляват цялото работно време, което производителите на *B* са присъединили към своя собствен постоянен капитал. Те не са присъединили никакъв труд повече и няма какво повече [387] да потребяват.

По своята *потребителна стойност* продуктът на *A* представлява цялата оная част от съвкупния годишен продукт, която всяка година постъпва в индивидуално потребление. По своята *разменна стойност* той представлява съвкупното количество труд, новоприсъединен от производителите през годината.

Но след всичко това ние все още имаме като *остатък* една трета от съвкупния продукт, съставните части на която при своята размяна не могат да представляват нито размяна на доход срещу доход, нито размяна на капитал срещу доход или на доход срещу капитал. Това е оная част от продуктите на *B*, която представлява постоянния капитал на *B*. Тази част не влиза в дохода на *B*; следователно тя не може да бъде възстановена с продуктите на *A* или разменена срещу тях, не може следователно и да влезе като съставна част в постоянния капитал на *A*. Тази част също се потребява, потребява се промишлено, доколкото тя — вътре в категория *B* — влиза не само в процеса на труда, но и в процеса на образуването на стойност. И тъй и тая част, както и всички други части на съвкупния продукт, трябва да бъде възстановена *в пропорцията, в която тя образува съставна част от съвкупния продукт*, и при това тя трябва да бъде възстановена in natura с *нови* продукти от същия вид. От друга страна, тя не се възстановява от никакъв нов труд. Защото съвкупното количество на новоприсъединения труд е равно на работното време, което се съдържа в продукта на *A* и което се възстановява напълно само защото *B* потребява своя доход в две трети от продукта на *A* и доставя на *A* — в процеса на размяната — средства за производство в замяна на ония, които са потребени в сфера *A* и подлежат на възстановяване. Защото първата трета от продукта на *A*, потребявана от неговите собствени производители, се състои — по своята разменна стойност — само от новоприсъединен от самите тях труд и не съдържа никакъв постоянен капитал.

Нека разгледаме този остатък.

Той се състои, първо, от постоянен капитал, влизащ в суровините, второ, от постоянен капитал, влизащ в процеса на образуването на основния капитал, и трето — от постоянен капитал, влизащ в спомагателните материали.

Първо, суровини. Изразходваният за тяхното производство постоянен капитал се свежда, първо, до основния капитал, до машините, работните инструменти, постройките и до онези спомагателни материали, които са средства за потребление за прилаганите машини. По отношение на пригодната за непосредствено потребление част от суровините (такива суровини като например добитък, зърнени храни, грозде и др. т.) не възниква посоченото затруднение. От тази страна те се отнасят към категория *А*. Съдържащата се в тях част от постоянния капитал влиза в $^2/_3$ на постоянната част на *А*, която се разменя като капитал срещу непригодните за непосредствено потребление продукти на *В*, или в която *В* потребява своя доход. Това изобщо се отнася и до такива непригодни за непосредствено потребление сурови материали, които in natura влизат в самия предмет за потребление, колкото и междинни стъпала на производствени процеси да са минали те при това. Оная част от лена, която се превръща в прежда, а след това в платно, влиза изцяло в предмета за потребление.

Но част от тези *органически суровини* (като дървен материал, лен, коноп, кожа и др. т.) влиза отчасти направо в съставните елементи на самия основен капитал, а отчасти в спомагателните материали на последния. Например във формата на смазочно масло, грес и т. н.

А *след това* към постоянния капитал, изразходван за производство на суровините, спадат *семената*. Веществата от растителен и животински произход се възпроизвеждат сами: израстването на растенията и размножаването на животните. Под семена трябва да разбираме семената в собствения смисъл на думата, след това фуража за добитъка, който във вид на тор се връща на почвата, породистия добитък и т. н. Тази значителна част от годишния продукт — или от постоянната част на годишния продукт — непосредствено служи сама на себе си като материал за възстановяване [Regeneration], сама се възпроизвежда.

Неорганични суровини — метали, камъни и т. н. Тяхната стойност се състои само от две части, тъй като тук отпадат семената, които представляват суровини в земеделието. Стойността на неорганичните суровини се състои само от присъединения труд и потребените машини (включвайки тук и средствата за потребление за машините). Следователно освен частта от продукта, която представлява новоприсъединен труд и поради това влиза в размяната между *В* и $^2/_3$ *А*, на възстановяване подлежат само износването на основния капитал и неговите средства за потребление (каквито са въглищата, смазочното масло и т. н.). Но от тези неорганични суровини се създава главната съставна част на постоянния капи-

тал — основният капитал (машини, работни инструменти, постройки и т. н.). Ето защо неорганичните суровини възстановяват своя постоянен капитал in natura чрез размяната [на капитал срещу капитал].

[388] *Второ, основен капитал (машини, постройки, работни инструменти, съдове от всякакъв вид).*

Техният постоянен капитал се състои 1) от техните суровини, метали, камъни, органични суровини (като дървен материал, каиши, въжета и т. н.). Но ако тези техни суровини образуват техния (на машините, инструментите, постройките и т. н.) суров материал, самите те като оръдия на труда влизат в процеса на добиването на този суров материал. Поради това те се възстановяват едни други in natura. Железообработвачът трябва да възстанови машината, машиностроителят — желязото. В каменоломната се износват машините, а във фабричното здание — строителният камък и т. н. 2) *Износване на машиностроителните машини,* които сами трябва да бъдат възстановени в продължение на определен период време с нов продукт от същия вид. А продуктът от същия вид може, естествено, да възстанови сам себе си. 3) *Средства за потребление за машините* (спомагателни материали). Машините потребяват въглища, но и въглищата потребяват машините и т. н. Във формата на съдове, тръби, ръкави и т. н. всевъзможните машини влизат в производството на средства за потребление за машините като например в производството на грес, сапун, газ {за осветление}. Следователно и тук продуктите на всяка от тези сфери влизат взаимно в постоянния капитал на всяка друга съответна сфера и поради това се възстановяват взаимно in natura.

Ако работният добитък се причислява към машините, то подлежи на възстановяване неговият фураж и при известни условия оборът (сградата). Но ако фуражът влиза в производството на добитъка, то и добитъкът влиза в производството на фуража.

Трето, спомагателни материали. Една част от тях като например смазочно масло, сапун, грес, газ и т. н. се нуждаят от суровини. От друга страна, във формата на торове и др. т. те отчасти отново влизат в процеса на образуването на тези суровини. Въглищата са необходими за производство на газ, но газовото осветление на свой ред се употребява при производството на въглища и т. н. Други *спомагателни материали* се състоят само от новоприсъединен труд и основен капитал (машини, съдове и др. т.). Въглищата трябва да възстановяват износването на парната машина, прилагана при производството им. Но парната машина потребява въглища. Въглищата сами влизат в средствата за производство на въглища. По такъв начин те тук сами се възстановяват in natura. Техният превоз по железопътната линия влиза в произ-

водствените разходи на въглищата, а въглищата на свой ред влизат в производствените разходи на локомотивите.

По-нататък следва да се добави още нещо специално за химическите заводи, които всички в една или друга степен приготовляват спомагателни материали, суровини за съдове (например стъкло, порцелан), както и предмети, влизащи непосредствено в потребление.

Всички багрилни вещества представляват спомагателни материали. Но те влизат в продукта не само по своята стойност, както например потребените във фабриката въглища влизат в памучната тъкан, а се възпроизвеждат във формата, която придобива продуктът (в неговия цвят).

Спомагателните материали са или *средства за потребление за машините* — и тук те служат или като гориво за двигателя, или като средство, прилагано с цел да се намали триенето на работната машина и т. н., като например грес, сапун, смазочно масло и т. н., — или представляват спомагателен материал при строежите като например цимент и пр. Или, най-после, те служат като спомагателни материали, необходими изобщо за осъществяване на производствения процес, като например осветление, отопление и т. н. (в този случай те са спомагателни материали, необходими на самите работници, за да могат да работят).

Или *това са такива спомагателни материали,* които влизат в процеса на образуването на суровини, каквито са всевъзможните торове и всички химически продукти, поглъщани от суровините.

Или *това са такива спомагателни материали,* които влизат в готовия продукт: бои, лакове и др. т.

* * *

Следователно резултатът е следният:

А възстановява своя собствен постоянен капитал, който съставлява $^2/_3$ от продукта, чрез размяна срещу оная част от непригодните за индивидуално потребление продукти на *В*, в която е представен доходът на *В*, т. е. трудът, новоприсъединен в категория *В* в продължение на годината. Но *А* не възстановява постоянния капитал на *В*. Категория *В* от своя страна трябва да възстанови in natura този постоянен капитал с нови продукти от същия вид. Но у нея не остава никакво работно време, за да ги възстанови. Защото цялото новоприсъединено от нея работно време образува нейния доход и е представено следователно от оная част от продукта на *В*, която влиза в *А* като постоянен капитал. Но как се възстановява постоянният капитал на *В*?

Той се възстановява отчасти чрез *собственото* си (растително или животинско) *възпроизводство,* както става в цялата област на земеделието и скотовъдството; отчасти — чрез *размяна in natura* на части на един постоянен капитал срещу части на друг постоянен капитал, при което продуктът на една сфера влиза в друга като суровини или средства за производство, и обратно. Тук следователно продуктите на различни производствени сфери, [389] различните видове постоянен капитал, влизат взаимно едни в други in natura като производствени условия.

Производителите на продукти, непригодни за индивидуално потребление, са производители на постоянен капитал за производителите на индивидуално потребяваните продукти. Но същевременно техните продукти взаимно им служат като елементи или фактори на собствения им постоянен капитал. Това значи, че те взаимно *промишлено* потребяват своите продукти.

Целият продукт на *A* се потребява индивидуално. Следователно и целият съдържащ се в него постоянен капитал. $^1/_3$ *A* потребяват производителите на *A*, $^2/_3$ *A* — производителите на непригодните за индивидуално потребление продукти на *B*. Постоянният капитал на *A* се възстановява от продуктите на *B*, образуващи дохода на *B*. Това всъщност е единствената част от постоянния капитал, която се възстановява от *новоприсъединения труд,* и тя се възстановява от този труд, защото количеството на продуктите на *B*, което представлява новоприсъединеният в категория *B* труд, не се потребява от категория *B*, а, напротив, се потребява промишлено от категория *A*, докато категория *B* потребява $^2/_3$ *A* индивидуално.

Нека *A* бъде равно на 3 работни дни; тогава съгласно предположението неговият постоянен капитал ще бъде равен на 2 работни дни. *B* възстановява $^2/_3$ от продукта на *A*, следователно доставя непригодни за индивидуално потребление продукти, равни на 2 работни дни. Сега ние сме изяли 3 работни дни, остават 2. С други думи, два минали работни дни в *A* са възстановени от два работни дни, новоприсъединени в *B*, но само защото двата работни дни, новоприсъединени в *B*, се потребяват по стойност в продукта на *A*, а не в самия продукт на *B*.

Постоянният капитал на категория *B* в степента, в която е влязъл в съвкупния продукт на *B*, също трябва да бъде възстановен *in natura* с нови продукти от същия вид, следователно с продуктите, необходими за *промишленото* потребление на категория *B*. Но той се възстановява не с *ново* работно време, макар и с *продукти* на новоизразходвано през годината работно време.

Нека в съвкупния продукт на *B* целият постоянен капитал да е равен на $^2/_3$. Тогава, ако новоприсъединеният труд (равен на сумата на работната заплата и печалбата) е равен на 1, миналият труд, който му е служил като материал на труда и средство на труда, ще бъде равен на 2. Как се възстановяват тези 2? Отношението между променливия и постоянния капитал може да бъде твърде различно в различните производствени сфери на категория *B*. Но средното отношение, съгласно предположението, е равно на $^1/_3 : ^2/_3$ или 1:2. Всеки един от производителите от категория *B* има пред себе си $^2/_3$ от своя продукт — например въглища, желязо, лен, машини, добитък, пшеница (а именно от частта от добитъка и пшеницата, която не влиза в индивидуално потребление) и т. н., — производствените елементи на които трябва да бъдат възстановени, или които трябва да бъдат превърнати обратно в натуралната форма на своите производствени елементи. Но всички тия продукти сами отново влизат в промишлено потребление. Пшеницата (като семена) е същевременно отново своя собствена суровина, част от отгледания добитък възстановява потребения добитък, т. е. възстановява сама себе си. Следователно в тези производствени сфери на категория *B* (земеделието и скотовъдството) част от техния продукт в своята собствена натурална форма ще възстановява своя собствен постоянен капитал. Част от този продукт не постъпва следователно в обръщението (най-малкото не трябва непременно да постъпи в обръщението и може да постъпи в него само формално). Други от тези продукти, като например лен, коноп и т. н., въглища, желязо, дървен материал, машини, влизат отчасти като средства за производство в своето собствено производство. Както семената в земеделието, въглищата влизат в производството на въглища, а машината — в производството на машина. Част от продукта, който се състои от машини и въглища, и то част от оня дял на този продукт, в който е представен неговият постоянен капитал, възстановява следователно сама себе си и само мени своето място в производствения процес. Тя престава да бъде продукт и става свое собствено средство за производство.

Други части от тези и други продукти взаимно влизат една в друга като производствени елементи: машината — в желязото и дървения материал, дървеният материал и желязото — в машината, смазочното масло — в машината, а машината — в смазочното масло, въглищата — в желязото, желязото (като релси и т. н.) — във въглищата и т. н. Следователно в степента, в която $^2/_3$ от тези продукти на категория *B* не се възстановяват сами, т. е. не влизат в своята натурална форма отново в своето собствено производство — така че следователно част от продуктите на *B* непосред-

ствено се потребяват промишлено от своите собствени производители, както част от продуктите на *А* непосредствено се потребяват индивидуално от собствените си производители, — в тази степен продуктите на производителите от категория *В* се възстановяват взаимно като средства за производство. Продуктът на производителя *a* влиза в промишленото потребление на производителя *b*, а продуктът на производителя *b* — в промишленото потребление на производителя *a*, или по околен път: продуктът на производителя *a* влиза в промишленото потребление на производителя *b*, продуктът на този последния — в промишленото потребление на производителя *c*, а продуктът на производителя *c* — в промишленото потребление на производителя *a*. По такъв начин това, което в една производствена сфера на категория *В* се потребява като постоянен капитал, в друга сфера се произвежда наново, а това, което се потребява в тази последната, се произвежда в първата. Това, което в една сфера е преминало от формата на машина и въглища във формата на желязо, е преминало в друга сфера от формата на желязо и въглища във формата на машина и т. н.

[390] Необходимо е постоянният капитал на категория *В* да бъде възстановен в своята натурална форма. Ако разглеждаме съвкупния продукт на категория *В*, той представлява именно целият постоянен капитал във всичките му натурални форми. И в случаите, когато продуктът на някоя специална сфера от категория *В* не може да възстанови in natura своя собствен постоянен капитал, покупката и продажбата, преминаването от ръце на ръце поставя тук отново всичко на мястото му.

И така, тук имаме възстановяване на постоянен капитал с постоянен капитал; доколкото това не се извършва непосредствено, без размяна, дотолкова тук имаме *размяна на капитал срещу капитал*, т. е. — по потребителна стойност — размяна на продукти срещу продукти, които взаимно влизат в техните съответни производствени процеси, така че всеки от тези продукти се потребява промишлено от производителите на съответния друг продукт.

Тази част на капитала не се свежда нито до печалбата, нито до работната заплата. Тя не съдържа никакъв новоприсъединен труд. Тя не се разменя срещу доход. Тя не се заплаща нито пряко, нито косвено от производителите. Дали това взаимно възстановяване на капиталите е опосредствувано от търговците (т. е. от търговските капитали) или не — от това работата ни най-малко не се изменя.

Но щом тези продукти (машини, желязо, въглища, дървен материал и т. н., които взаимно се възстановяват) са нови продукти, щом те са продукти на труда през последната година — нали пшени-

цата, която служи за семе, е също така продукт на нов труд както и пшеницата, която влиза в индивидуално потребление, и т. н., — как може да се твърди, че в тези продукти не се съдържа никакъв новоприсъединен труд? И нима освен това тяхната форма не показва твърде убедително тъкмо обратното? Ако това не се вижда при пшеницата или при добитъка, то машината, нейната форма, свидетелствува за труда, който я е превърнал от желязо и т. н. в машина. И т. н.

Тази проблема е разрешена по-рано*. Не е нужно да се връщаме тук отново на този въпрос.

{Следователно неправилна е тезата на А. Смит, че размерите на търговията между едни „делови хора" и други трябва да бъдат равни на размерите на търговията между „деловите хора" и потребителите (под потребители трябва да се разбират непосредствените потребители, а не промишлените потребители, които Смит причислява към категорията на „деловите хора"). Тази теза се основава върху неговото невярно положение, според което целият продукт се свежда до дохода, и всъщност означава само, че част от стоковата размяна, образувана от размяната между капитала и дохода, се равнява на съвкупната размяна на стоките. Ето защо еднакво неправилни са както тази теза, така и практическите изводи, които Тук прави от него, с оглед на паричното обръщение (особено с оглед на съотношението между паричната маса, която извършва обръщение между „деловите хора", и паричната маса, която извършва обръщение между „деловите хора" и потребителите).

Ако като „делови човек", противостоящ на потребителя, вземем търговеца, който купува продуктите на *A*, тези продукти се купуват от него с дохода на производителите на *A* (равен на $^1/_3$ *A*) и с дохода на производителите на *B* (равен на $^2/_3$ *A*). Тези доходи му възстановяват неговия търговски капитал. Сумата от тези доходи трябва да покрие неговия капитал. (Печалбата, която изкарва този каналия, трябва да се получава в резултат на това, че той задържа част от *A* за самия себе си и продава по-малко количество от *A* по стойността на цялото *A*. Работата съвсем не се изменя от това, дали този каналия се смята за необходим агент на производството или за паразитно вмъкнал се сибарит.) Тази размяна, която се извършва между „деловия човек", търгуващ с продукта на *A*, и потребителя на този продукт, покрива по своята стойност размяната между оня, който търгува с продукта на *A*, и всички онези, които са участвували в производството на продукта *A*, следователно покрива всички сделки между тези производители в тяхната собствена среда.

* Виж настоящия том, стр. 80—128 и 166—178. *Ред.*

Търговецът купува платно. Това е последната сделка между един „делови човек“ и друг. Тъкачът, който изработва платното, купува прежда, машини, въглища и т. н. Това е предпоследната сделка между един „делови човек“ и друг. Предачът купува лен, машини, въглища и т. н. Това е сделка между един „делови човек“ и друг, която предшествува предпоследната. Ленопроизводителят и машиностроителят купуват машини, желязо и т. н. и т. н. Но сделките между производителите на лен, машини, желязо, въглища, извършвани за възстановяване на техния постоянен капитал, и стойността на тия сделки не влизат в сделките, през които минава продуктът на *A* било за размяна на доход срещу доход или пък за размяна на доход срещу постоянен капитал. Тия сделки, които се извършват не между производителите от *B* и производителите от *A*, а само между производителите от *B* — също така не подлежат в каквато и да било степен на възстановяване от страна на купувача на продукта на *A* в полза на продавача на продукта на *A*, както стойността на тази част от продукта на *B* не влиза в каквато и да било степен в стойността на продукта на *A*. Тези сделки също изискват пари, те също са опосредствувани от търговци. Но частта от паричното обръщение, която се отнася изключително до тая сфера, е съвсем отделена от паричното обръщение, което се извършва между „деловите хора“ и потребителите.}

[391] Остава да решим още два въпроса:

1) В предидущото изложение ние разглеждахме работната заплата като доход, без да правим разлика между нея и печалбата. Пита се, в каква степен тук има значение обстоятелството, че тя се явява едновременно като част от оборотния капитал на капиталиста?

2) Досега ние приемахме, че целият доход се изразходва като доход. Поради това трябва да разгледаме изменението, което възниква, когато част от дохода, печалбата, се капитализира. Това в действителност съвпада с разглеждането на процеса на натрупването, обаче не от неговата формална страна. Че част от продукта, в която е представена принадената стойност, се превръща обратно отчасти в работната заплата, отчасти в постоянен капитал, това е много просто. Но тук трябва да изследваме как влияе това върху размяната на стоки в разгледаните по-горе рубрики, под които тя може да се разглежда по отношение на нейните носители, а именно в рубриките: размяна на доход срещу доход, размяна на доход срещу капитал и, най-после, размяна на капитал срещу капитал.}

{Следователно трябва да доведем докрай това интермецо в тази историко-критическа част, връщайки се към него от случай на случай [82].}

[11)] ФЕРИЕ [ПРОТЕКЦИОНИСТКИЯТ ХАРАКТЕР НА ПОЛЕМИКАТА НА ФЕРИЕ СРЕЩУ ТЕОРИЯТА НА СМИТ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД И НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА. БЪРКОТИЯТА У СМИТ ПО ВЪПРОСА ЗА НАТРУПВАНЕТО. ВУЛГАРНИЯТ ЕЛЕМЕНТ ВЪВ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СМИТ ЗА „ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ РАБОТНИЦИ"]

Книгата на Ф. Л. О. Ферие *(митнически подинспектор)* се нарича: „Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Paris, 1805. (Това е главният източник, от който е черпил Ф. Лист.) Този субект е панегерист на *Бонапартовата* ограничителна система и т. н. И наистина той придава на правителството (следователно и на държавните чиновници, на тези непроизводителни работници) голямо значение като ръководител, който непосредствено се намесва в производството. Затова този митнически чиновник е твърде озлобен, че А. Смит нарича държавните чиновници непроизводителни работници.

„Принципите за *пестеливостта на нациите, изложени* от Смит, имат за своя основа разликата между производителния и непроизводителния труд..."

{а именно защото Смит желае една колкото е възможно по-голяма част от продукта да се изразходва като капитал, т. е. в размяна срещу производителен труд, и една колкото е възможно по-малка част — като доход в размяна срещу непроизводителен труд}.

„Тази разлика е неправилна по същина. *Непроизводителен труд изобщо не съществува*" (стр. 141). „Следователно съществува пестеливост и разточителство на нацията; но нацията е разточителна или пестелива само в своите отношения към *другите* народи и въпросът би трябвало да се разглежда именно така" (цит. съч., стр. 143).

Сега ние ще съпоставим с това разсъжденията на А. Смит, които хвърлят Ферие в ужас.

„Има" — казва Ферие — „пестеливост на нациите, но тя е съвсем различна от Смитовата. Тя се състои в това, да се купуват продукти от чужбина само в такова количество, каквото може да бъде заплатено със собствени продукти. А понякога тя се състои в това, да се мине изобщо без задгранични продукти" (пак там, стр. 174—175).

{В 6-а глава на I книга (том I от превода на Гарние, стр. 108—109), в края на тази глава, в която се говори „за съставните части на цените на стоките", *А. Смит* казва:

„Тъй като в една цивилизована страна ще се намерят *само твърде малко стоки, цялата разменна стойност на които произлиза изключително от труда,* и тъй като *разменната стойност на повечето стоки се образува в значителна степен от рентата и печалбата,* то *годишният продукт на труда на тая страна винаги ще бъде достатъчен, за да купи и подчини много по-голямо количество труд от онова, което е било употребено за изготвянето, обработ-*

вването и изнасянето на този продукт на пазара. Ако *обществото всяка година прилагаше целия труд, който то е в състояние да купи всяка година, то вследствие на това, че количеството на този труд ще нараства значително всяка година,* продуктът на всяка следваща година ще има несравнено по-голяма стойност от продукта на предшествуващата година. Но няма такава страна, чийто *годишен продукт да се употребява напълно* за издръжка на работниците. Навсякъде значителна част от продукта се потребява от безделници и в зависимост от различните пропорции, в които този продукт се разделя между тези две различни класи хора, неговата обикновена или средна стойност необходимо трябва да нараства, да се намалява или да остава неизменна от година на година".

На това място, където Смит се опитва всъщност да разгадае загадката на натрупването, има немалко всевъзможна бърканица.

Преди всичко тук пред нас отново е неправилната предпоставка, че „разменната стойност" на годишния продукт на труда, а следователно и *„годишният продукт на труда"*, изцяло се разлага на работни заплати и печалби (като се включват тук и поземлените ренти). Не ще се връщаме на тая безсмислица. Ще отбележим само следното. Масата на годишния продукт — или фондовете, запасите от стоки, които съставляват годишния продукт на труда — в значителната си част [392] се състои по своята натурална форма от такива стоки, които могат да влязат само в постоянния капитал като негови елементи {суровини, семена, машини и др.}, т. е. които могат да бъдат потребени *само* промишлено. Относно тези стоки (а това са по-голямата част от стоките, влизащи в постоянния капитал) вече самата им *потребителна стойност* показва, че те са непригодни за индивидуално потребление, че следователно доходът, бил той работна заплата, печалба или рента, не може да бъде изразходван за тях. Наистина една част от суровите материали (доколкото тя не е необходима за възпроизводство на самите тези сурови материали или не влиза в основния капитал като спомагателен материал или като непосредствено съставна част) впоследствие получава пригодна за потребление форма, но това може да стане само в резултат на труда на текущата година. Като продукт на миналогодишен труд дори тези сурови материали не съставляват никаква част от дохода. Само пригодната за потребление част от продукта може да бъде потребена, може да постъпи в индивидуално потребление и следователно да образува доход. Но дори известна част от пригодния за потребление продукт не може да бъде потребена, без да направи възпроизводството невъзможно. Следователно дори от пригодната за потребление част от стоките отпада една част, която трябва да бъде *потребена промишлено,* т. е. трябва да служи като материал за труда, като семена и т. н., а не като средства за живот — било то за работниците или за капиталистите. Следователно тази част от продукта трябва да бъде приспадната по начало от сметката на

А. Смит или по-точно да бъде прибавена към нея. Щом *производителността на труда остава неизменна,* ежегодно остава неизменна и оная част от *продукта,* която не се разлага на доходи — стига само при неизменна производителност на труда за производството да се изразходва същото количество работно време, както и преди.

Ако приемем, че ежегодно се прилага *по-голямо количество* труд, отколкото преди, ще трябва да разгледаме как стои работата в този случай с постоянния капитал. Едно е несъмнено: за да може да се приложи по-голямо количество труд, не е достатъчно да се разполага с *по-голямо количество труд* и *да се заплаща това по-голямо количество,* т. е. да се изразходват повече средства за работна заплата — за това е необходимо свръх това да се разполага и със средства на труда (суровини и основен капитал), които да могат да погълнат това по-голямо количество труд. Следователно този пункт подлежи още на разбор, *след* като се изяснят пунктовете, които разглежда А. Смит.

И така, да вземем още веднъж неговата първа фраза:

„Тъй като в една цивилизована страна ще се намерят само твърде малко стоки, цялата разменна стойност на които *произлиза изключително от труда,* и тъй като разменната стойност на повечето стоки се образува в *значителна степен от рентата и печалбата, то годишният продукт на труда на тая страна* винаги ще бъде достатъчен, за *да купи и подчини* много по-голямо *количество труд,* отколкото онова, *което е било употребено за изготвянето,* обработването и изнасянето на *този продукт* на пазара" (с други думи, за неговото производство).

Тук явно са смесени и объркани различни неща. В разменната стойност на съвкупния годишен продукт влиза не само жив труд, не само изразходваният в продължение на дадена година жив труд, но и минал труд, продуктът на труда на минали години. Не само трудът в жива форма, но и трудът в овеществена форма. Разменната стойност на продукта е равна на сумата на съдържащото се в него работно време, част от което се е състояла от жив, а част — от овеществен труд.

Да предположим, че живият труд се отнася към овеществения, както $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$, т. е. както 1 : 2. Тогава стойността на целия продукт ще бъде равна на 3, от които 2 — овеществено работно време и 1 — живо. *Стойността* на целия продукт може следователно да купи повече жив труд, отколкото се съдържа в него, ако се изхожда от предпоставката, че овещественият и живият труд се разменят един срещу друг като еквиваленти, че определено количество овеществен труд си подчинява само равно на самия него количество жив труд. Защото продуктът се равнява на 3 работни дни, а съдър-

жащото се в него живо работно време е равно на 1 работен ден. Един ден жив труд би бил достатъчен, за да бъде произведен продуктът (всъщност — само за да се придаде окончателна форма на неговите елементи). Но в продукта се съдържат 3 работни дни. Следователно, ако той изцяло се разменяше срещу живо работно време, ако беше употребен само за да „купи и си подчини“ едно или друго количество жив труд, той би могъл да подчини, да купи 3 работни дни.

А. Смит обаче явно има не това предвид; а и то би било за него съвсем безполезна предпоставка. Той иска да каже следното: значителна част от разменната стойност на продукта не се разлага (вместо „се разлага“ Смит употребява и друг, *погрешен* израз, произтичащ от смесването на понятията, което ние отбелязахме по-горе*) на работни заплати за труда, а се разлага на печалба и рента, или както ще казваме за опростяване, на печалба. С други думи: оная част от стойността на продукта, която е равна на количеството труд, присъединен в продължение на последната година — т. е. всъщност оная част от продукта, която представлява в собствения смисъл на думата продукт на труда на последната година — заплаща, първо, работниците и, второ, влиза в дохода на капиталиста, в неговия потребителен фонд. Цялата тази част на съвкупния продукт произлиза от труда, и при това изключително от него; но тя се състои от заплатен и незаплатен труд. Работните заплати са равни на сумата на заплатения труд, а печалбите [393] — на сумата на незаплатения труд. Поради това, ако целият този продукт е бил изразходван за работна заплата, той, естествено, би могъл да приведе в движение по-голямо количество труд, отколкото количеството труд, чийто продукт е той; и при това отношението на по-голямото работно време, което може да бъде приведено в движение от продукта, към количеството работно време, което се съдържа в самия продукт, ще зависи точно от отношението, в което работният ден се дели на заплатено и незаплатено работно време.

Нека отношението между заплатеното и незаплатеното работно време бъде такова, при което работникът произвежда, или възпроизвежда, своята работна заплата за 6 часа, т. е. в продължение на половин работен ден. Тогава останалите 6 часа, или половината от работния ден, образуват принаденото време. Следователно от продукта, който съдържа например 100 работни дни новоприсъединен труд, равни на 50 ф. ст. (ако работният ден е равен на 10 шил., 100 работни дни са равни на 1000 шил., или на 50 ф. ст.), 25 ф. ст. биха образували работната заплата и 25 ф. ст. — печалбата (рентата). С 25 ф. ст., равни на 50 работни дни, биха били заплатени 100 работника,

* В ж настоящия том, част I, стр. 68—71. *Ред.*

които биха работили половината от своето работно време даром, с други думи — за своите господари. Следователно, ако целият продукт (на тези 100 работни дни) би бил изразходван за работна заплата, то с 50 ф. ст. би могло да се приведат в движение 200 работника, всеки от които, както и преди, би получавал като работна заплата 5 шил., или половината от продукта на своя труд. Продуктът на тези работници би бил равен на 100 ф. ст. (именно 200 работни дни, равни на 2000 шил., т. е. на 100 ф. ст.), с които би могло да се приведат в движение 400 работника (всеки работник получава 5 шил., 400 работника — 2000 шил.), продуктът на които е равен на 200 ф. ст., и т. н.

Ето какво има предвид А. Смит, като казва, че „годишният продукт на труда“ винаги ще бъде достатъчен, „за да купи и подчини много по-голямо количество труд“ от количеството труд, употребено за производството на продукта. (Ако на работника се плащаше целият продукт на неговия труд, т. е. ако за сто работни дни му се плащаха 50 ф. ст., тези 50 ф. ст. биха могли да приведат в движение също само 100 работни дни.) В същия смисъл А. Смит казва по-нататък.

„Ако обществото ежегодно прилагаше целия труд, който е в състояние ежегодно да купи, тогава вследствие на това, че количеството на този труд всяка година значително би нараствало, продуктът на всяка следваща година ще има несравнено по-голяма стойност, отколкото продуктът на предидущата година.“

Но една част от този продукт се изяжда от собствениците на печалбата и рентата, а друга част — от техните хрантутници. Ето защо частта от продукта, която може да бъде отново изразходвана за труд (производителен), се определя от оная негова част, която не се изяжда от самите капиталисти, от рентиерите и от техните хрантутници (които заедно с това са непроизводителни работници).

Но по този начин тук така или иначе винаги се оказва налице известен нов фонд (нов фонд на работната заплата), за да може с продукта на миналогодишния труд да се приведе в движение през тази година по-голяма маса работници. А тъй като стойността на годишния продукт се определя от количеството изразходвано работно време, стойността на годишния продукт ще нараства с всяка година.

Разбира се, би било безполезно притежаването на фонд, който може „*да купи и подчини* много по-голямо количество труд“, отколкото в предидущата година, ако на пазара не се намираше по-голямо количество труд. Аз нямам никаква полза от това, че имам повече пари да купя каквато и да било стока, ако на пазара няма по-голямо количество от тая стока. Да приемем, че от 50 ф. ст.

се взема сума, която привежда в движение вместо предишните 100 работника (които получаваха 25 ф. ст.) не 200, а само 150 работника, докато капиталистите сами изяждат $12^1/_2$ ф. ст. вместо 25 ф. ст. В такъв случай 150 работника (получаващи $37^1/_2$ ф. ст.) биха дали 150 работни дни, което прави 1500 шил., или 75 ф. ст. Обаче ако както и преди, налице би била маса работници само от 100 души, то тези 100 биха получили сега като работна заплата вместо 25 ф. ст., както досега, $37^1/_2$ ф. ст., но техният продукт, както и преди, би съставлявал само 50 ф. ст. Следователно доходът на капиталиста би се понижил от 25 ф. ст. на $12^1/_2$ ф. ст., тъй като работната заплата би нараснала с 50%. Но А. Смит знае, че увеличеното количество труд ще може да се достави. Отчасти благодарение на ежегодния прираст на населението (този прираст наистина по мнението на Смит има за своя предпоставка предишната сума на работната заплата). Отчасти благодарение на наличността на безработни паупери, полубезработни работници и т. н. След това благодарение на масата непроизводителни работници, които частично, в резултат на друго прилагане на принадения продукт могат да бъдат превърнати в *производителни* работници. Най-после същата работна маса може да доставя *по-голямо количество* труд. Защото съвсем безразлично е дали аз заплащам 125 работника вместо 100 или 100 работника работят ежедневно по 15 часа вместо по 12.

Впрочем представата, че с нарастването на производителния капитал — или с нарастването на оная част на годишния продукт, която се предназначава за възпроизводство — в същата пропорция трябва да расте и *прилаганият труд* (живият труд, изразходваната за работна заплата част от капитала), е грешка на А. Смит, свързана най-тясно с неговия възглед, че целият продукт се разлагал на доходи.

[394] И така Смит преди всичко твърди, че съществува фонд на пригодни за индивидуално потребление средства за живот, който тази година може „да купи и подчини" по-голямо количество труд, отколкото миналата година. Има повече труд и заедно с това повече средства за живот за този труд. Сега трябва да видим как се реализира това добавъчно количество труд.}

Ако А. Смит се придържаше напълно съзнателно и последователно към анализа на принадената стойност, какъвто всъщност има у него и съгласно който тя се създава само в размяната на капитал срещу наемен труд, то производителен би се оказал само трудът, който се разменя срещу капитал, но в никой случай трудът, който се разменя срещу доход като такъв. За да бъде разменен срещу производителен труд, доходът предварително трябва да бъде превърнат в капитал.

Но тъй като Смит същевременно взема за изходен пункт едностранчивата традиционна представа, че производителен е такъв труд, който изобщо непосредствено произвежда материално богатство, и комбинира с тази представа разликата, която прави, доколкото тя се основава на размяната между капитал и труд или между доход и труд — то у него се оказват възможни следните определения: оня вид труд, срещу който се разменя капитал, винаги е производителен (винаги създава материално богатство и т. н.); а оня вид труд, срещу който се разменя доход, може да бъде както производителен, така и непроизводителен. Но човек, който изразходва своя доход, в повечето случаи предпочита да прилага вместо производителен труд един или друг пряко непроизводителен труд. Тук се вижда как от това смесване на своите две разграничения А. Смит твърде отслабва и прави плоско главното от тях.

Че А. Смит не свежда изцяло фиксирането на труда до чисто външно фиксиране, показва следният цитат, в който между различните съставни части на основния капитал се изброяват:

„4) Полезните способности, придобити от жителите или от членовете на обществото. Придобиването на тия способности винаги е съпроводено с реален разход за издръжката на оня, който ги придобива през време на неговото възпитание, на неговото чиракуване или на неговите учебни занятия, и този разход е капитал, фиксиран и овеществен, така да се каже, в неговата личност. Тези способности, съставлявайки част от неговото достояние, съставляват същевременно и част от достоянието на обществото, към което той принадлежи. Повишената ловкост на работника може да се разглежда от същото гледище, от което се разглеждат машините или инструментите, които улесняват и съкращават труда и независимо от разхода, извършен за тях, възстановяват този разход с печалба“ (превод на Гарние, том II, стр. 204—205).

Странен произход на натрупването и на необходимостта от него:

„В онова първобитно състояние на обществото, в което не съществува никакво разделение на труда, в което почти не се извършва размяна и в което всеки индивид добива всичко, от което се нуждае, със собствените си ръце, *не е необходимо да съществува натрупан или предварително събран запас за поддържане на стопанския живот на обществото*“

(при това по начало се предполага, че общество не съществува).

„Всеки човек се старае със своята собствена дейност да си достави средства за задоволяване на текущите си потребности, както те се появяват. Когато е гладен, отива на лов в гората“ и т. н. (пак там, том II, стр. 191—192) (книга II, *Увод*). „Установи ли се обаче навсякъде разделение на труда, отделният човек може само със своя личен труд да задоволи едва твърде малка част от появяващите се у него потребности. Много по-голяма част от тези потребности той задоволява с *предмети, произведени с труда на други* и купувани от него с продукта на неговия собствен труд, или което е същото, за цената на своя собствен продукт. Но той може да извърши такава *покупка* само ако има достатъчно време не само да изготви продукта на своя труд, но и да го продаде.“

(Също и в първия случай той не е могъл да изяде заека, без предварително да го убие, и не е могъл да го убие, без предварително да си е изготвил класическия „лък“ или нещо подобно. Ето защо единственото ново условие във втория случай не е необходимостта от някакъв „запас“, а „времето, необходимо ... за *продажба* на продукта на своя труд“.)

„Ето защо поне до момента, когато тези две предпоставки бъдат налице, трябва да има някъде известен, *предварително събран запас от различни предмети* за неговата издръжка и освен това за снабдяването му със суровини и оръдия, необходими за неговата работа. Тъкачът *не може да се занимава изцяло* със своята специална работа, ако не съществува някъде, *било в негово собствено притежание, било в притежание на някое друго лице*, събран предварително *запас*, в който той намира средства за съществуване, а също и оръдия за своя занаят и материал за своята работа до момента, когато неговото платно бъде не само изготвено, но и продадено. Ясно е, че *натрупването трябва да предшествува* момента, когато той ще може да приложи своя труд към тази работа и да я доведе докрай... В природата на нещата е, че *натрупването на капитала е необходимо предварително условие за разделението на труда*“ (пак там, стр. 192—193).

(От друга страна, у Смит според това, което той твърдеше в началната фраза, като че ли излиза — че *преди* разделението на труда не съществува никакво натрупване на капитала, — така както сега той, обратно, твърди, че преди натрупването на капитала не съществува никакво разделение на труда.)

Смит продължава:

„Разделението на труда може все повече и повече да се развива само с все по-голямото предварително натрупване на капитали. Колкото повече се засилва разделението на труда, *толкова повече се увеличава количеството суровини, което може да бъде преработено от един и същ брой хора*; а тъй като работата на всеки работник се свежда при това до все по-прости операции, изобретяват се маса нови машини за улесняване и [395] съкращаване на тези работи. Ето защо с нарастването на разделението на труда, за да се даде постоянна работа на предишния брой работници, е необходимо *предварително да се натрупа същото количество средства за съществуване* и *по-голямо количество сурови материали и оръдия на труда*, отколкото би било необходимо при по-малко развити условия“ (пак там, стр. 193—194). „Както значителното нарастване на производителните сили на труда не може да става *без предварително натрупване на капитали*, така и натрупването на капитали естествено води към това нарастване. *Оня, който употребява своя капитал за наемане на работници*, естествено желае да направи това така, че те да извършват колкото може повече работа. Ето защо той се старае да разпредели колкото може по-целесъобразно труда между своите работници, а също и да ги снабди с най-добри машини, каквито може да изобрети или да купи. Неговите възможности и в двете тези отношения зависят изобщо от големината на неговия капитал или от броя на хората, на които този капитал може да даде работа. Ето защо *във всяка страна с нарастването на капитала не само нараства количеството труд, което капиталът прилага, но в резултат на това нарастване* едно и също *количество труд произвежда много повече продукти*“ (пак там, стр. 194—195).

А. Смит разглежда предметите, които вече се намират във фонда на потреблението, също както производителният и непроизводителният труд. Например:

„Къщата не носи никакъв доход на оня, който живее в нея; и макар тази къща да е безспорно извънредно полезна за него, все пак за нея важи същото, което и за неговото облекло и мебели, които също са твърде полезни за него, но въпреки това образуват част от неговите разходи, а не доходи" (пак там, том II, стр. 201—202). Напротив, към основния капитал спадат „всички постройки, предназначени за някаква полезна цел и представляващи средства за извличане на доход не само за техния притежател, който получава наем за тях, но дори и за техния наемател, който плаща наем за тях; такива са търговските помещения, складовете, работилниците, именията с всичките им постройки, конюшни, хамбари и т. н. Тези постройки много се различават от помещенията, предназначени само за живеене; те представляват своего рода оръдие за производство" (пак там, стр. 203—204) (книга II, глава I).

„Всички успехи на техниката, които дават възможност със същия брой работници да се извърши същото количество работи с помощта на по-прости и по-евтини машини, отколкото преди, винаги се смятат твърде изгодни за обществото. Известно количество сурови материали и трудът на известен брой работници, които преди са били употребявани, за да се поддържат по-сложни и по-скъпи машини, сега могат да бъдат приложени за увеличаване количеството работа, която може да даде една или друга машина" (пак там, том II, стр. 216—217) (книга II, глава 2).

„Разходът за поддържане на *основния капитал* . . . по необходимост се приспада от чистия доход на обществото" (пак там, том I, стр. 218). „Всяко спестяване в разходите по поддържане на *основния капитал*, което не намалява производителната сила на труда, трябва да увеличава фонда, привеждащ предприятието в движение, а следователно трябва да увеличава и годишния продукт на земята и труда, реалния доход на обществото" (пак там, том II, стр. 226—227).

Златните или сребърни пари, изгонени зад границата от банкнотите, изобщо от книжните пари — ако се изразходват „за покупка на чуждестранни стоки за потребление вътре в страната" — отиват или за покупка на луксозни предмети, каквито са чуждестранните вина, копринените тъкани и т. н., с една дума, за покупка „на стоки . . . предназначени за потребление от *безделници*, които нищо не произвеждат . . . или . . . за покупка на *добавъчен фонд от сурови материали, оръдия на труда и средства за живот, за да се издържат и наемат на добавъчен брой от трудолюбивите хора, които възпроизвеждат с печалба стойността на своето годишно потребление*" (пак там, том II, стр. 231—232).

Първият начин на употреба на парите, казва Смит, увеличава прахосничеството, „увеличава разходите и потреблението, без нищо да добавя към производството и без да създава постоянен фонд за покриване на тези разходи, и във всяко отношение е вреден за обществото" (пак там, том II, стр, 232). Напротив, „изразходвани по втория начин, парите съответно разширяват рамките на производството; макар и да увеличават потреблението на обществото, те откриват постоянен източник за поддържане на това потребление, тъй като *хората, които потребяват това добавъчно количество средства за съществуване, възпроизвеждат с печалба цялата стойност на своето годишно потребление*" (том II, стр. 232).

„Количеството производителен труд, което може да бъде приведено в действие от даден капитал, трябва очевидно да бъде равно на броя на работниците, които този капитал може да снабди със сурови материали, оръдия на труда и средства за съществуване, съответствуващи на характера на тяхната работа" (пак там, том II, стр. 235) (книга II, глава 2).

[396] В *3-та глава на II книга* (пак там, том II, стр. 314 и следващите) четем:

„Производителните и непроизводителните работници, както и онези, които изобщо не работят, всички еднакво се издържат с годишния продукт на земята и труда на дадена страна. Този продукт ... неизбежно има граници. Ето защо в зависимост от това, дали по-малка или по-голяма част от него се изразходва в течение на годината за издръжка на непроизводителните работници, за производителните ще остане в единия случай повече, в другия по-малко, и съобразно с това продуктът на следващата година ще се увеличи или ще се намали . . ,

Макар че съвкупният годишен продукт на земята и труда във всяка страна ... е предназначен в края на краищата, за да покрива потреблението на нейните жители и да им носи доход, *все пак в момента*, когато излиза от земята или от ръцете на производителните работници, той се дели на две части. Едната от тях — и често най-голямата — е предназначена преди всичко за *възстановяване на капитала, или за възстановяване на ония средства за съществуване, сурови материали или готови продукти*, които са били взети от капитала; другата част е предназначена за образуване на доход, който се пада на притежателя на този капитал (като печалба) или на някое друго лице (като рента от неговата земя) . . .

Онази част от годишния продукт на земята и труда на дадена страна, която възстановява капитала, никога не се употребява непосредствено за издръжка на каквито и да било други наемни лица, освен на производителните работници; от нея се заплаща работна заплата само за производителния труд. Оная част от продукта, която е предназначена непосредствено да образува доход . . . може да отива за издръжка както на производителни, така и на непроизводителни работници . . .

Непроизводителните работници и хората, които изобщо не работят, всички се издържат *от дохода:* или, първо, от оная част от годишния продукт, която от самото начало е предназначена за образуване на дохода на някои частни лица, било във вид на рента от земята или на печалба от капитала; или, второ, от оная част от годишния продукт, която макар и предназначена за възстановяване на капитала и за издръжка само на производителните работници, все пак, попаднала веднаж в техните ръце, може в своята част, превишаваща това, което е необходимо за тяхното съществуване, да се изразходва за издръжка както на производителни, така и на непроизводителни работници. Така простият работник, ако работната му заплата е висока, може . . . да държи лична прислуга или да ходи понякога на комедия или в куклен театър, внасяйки по такъв начин своя дял за издръжката на една от категориите непроизводителни работници, или може, най-после, да изплати известни данъци, помагайки с това за издръжката на друга категория . . . също непроизводителни работници. Обаче от онази част на годишния продукт, която от самото начало е предназначена за възстановяване на капитала, нито един дял не отива за издръжка на непроизводителни работници, преди да приведе в движение цялото количество производителен труд, което й съответствува . . . Работникът трябва да изкара своята работна заплата със своя труд, преди да може да извърши макар и най-малкия разход за непроизводителен труд . . . Поземлената рента и печалбата от капитала . . . навсякъде са главните източници, от които непроизводителните работници черпят своята издръжка . . . И двата тези дохода могат да издържат еднакво както производителни, така и непроизводителни работници; но притежателите на тези доходи изглежда имат известно предпочитание към последните . . .

И така, съотношението между броя на производителните и непроизводителните работници във всяка страна зависи главно от съотношението между оная част от годишния продукт, която — след като той излезе от земята или от ръцете на произвелите я работници — се предназначава за възстановяване на капитала, и оная, която се предназначава за образуване на доход във вид на рента или печалба. А това съотношение е твърде различно в богатите и бедните страни.“

След това Смит сравнява положението на нещата, което съществува

„у богатите нации на Европа“, където сега „твърде голяма, често най-голямата част от продукта на земята *се предназначава за възстановяване на капитала на богатия и независим фермер*“, с право противоположното положение на нещата, което съществуваше при „господството на феодалния режим“, когато „твърде малък дял от продукта е бил достатъчен за възстановяване на капитала, употребен за обработване на земята“. Същото е в търговията и в промишлеността. Понастоящем в тях се употребяват големи капитали; по-рано капиталите бяха съвсем незначителни, но те носеха много големи печалби. „Никъде лихвата не е била по-ниска от 10 и печалбите от капитала трябва да са били достатъчно големи, за да е можело от тях да се плащат толкова високи лихви. Сега в по-развитите страни на Европа лихвеният процент никъде не превишава 6, а в най-богатите страни той е 4, 3, 2. Ако оная част от дохода на жителите, която произтича от печалбите, е винаги значително по-голяма в богатите страни, отколкото в бедните, това е, защото капиталът има там много по-големи размери; а по отношение на капитала там печалбата е обикновено много по-ниска.

Следователно оная част от годишния продукт, която, след като излезе от земята или от ръцете на производителните работници, се предназначава за възстановяване [397] на капитала, в богатите страни не само е много по-голяма, отколкото в бедните, но и е много по-значителна в процентно отношение към тази част, която непосредствено е предназначена за образуване на доход във вид на рента или печалба. Фондът, предназначен за издръжка на производителния труд, в богатите страни е не само много по-голям, отколкото в бедните, но и е по-значителен в процентно отношение към фонда, който макар и да може да служи за издръжка както на производителни, така и на непроизводителни работници, все пак обикновено се изразходва предимно за издръжка на последните.“

(Смит греши, като отъждествява величината на производителния капитал с *величината на онази част от него,* която е предназначена за издръжка на производителния труд. Но това се дължи на обстоятелството, че едрата промишленост му е била фактически известна само в своето зародишно състояние.)

„Съотношението между тези два различни фонда по необходимост определя във всяка страна общия характер на нейните жители в смисъл на трудолюбие или леност.“ Така например — казва Смит — „в английските и холандските промишлени градове, където низшите класи на народа живеят главно от прилаганите капитали, те изобщо са трудолюбиви, въздържани и пестеливи. Напротив, в столичните градове, където се намират кралските дворци и др. и където низшите класи на народа живеят от доходите, които висшите класи изразходват, те по общо правило са лениви, разпуснати и бедни като например в Рим, Версай и т. н. . . .“

„Следователно съотношението между сумата на капиталите и сумата на доходите навсякъде определя съотношението между трудолюбието и безделието: навсякъде, където преобладава капиталът, господствува трудолюбието; навсякъде, където преобладават доходите, господствува безделието. Ето защо *всяко увеличаване или намаляване на масата на капиталите* естествено има тенденцията реално да увеличава или намалява сумата на производствената дейност, броя на производителните работници, а следователно и разменната стойност на годишния продукт на земята и труда на дадена страна, богатството и реалния доход на всички нейни жители . . .

Това, което се спестява през годината, се потребява също така редовно, както и това, което се изразходва през годината, и то приблизително в едно и също

време; но то се потребява от друга категория хора. Делът на дохода, изразходван през годината, се потребява от домашните слуги, безполезните гърла и т. н., които не оставят след себе си решително нищо, което да възстановява тяхното потребление. А делът на дохода, спестяван през годината, се потребява от работниците, които възпроизвеждат с печалба стойността на своето годишно потребление . . . Потреблението е същото, но потребителите са различни . . . "

Оттук проповедите на Смит (по-нататък в същата глава, стр. 328, 329 и сл.) за пестеливия човек, който със своите ежегодни спестявания създава един вид обществена работилница за добавъчен брой производителни работници,

„учредява един вид во веки веков фонд за издръжка на съответния брой производителни работници", докато „прахосникът намалява масата на фондовете, предназначени за издръжката на производителния труд . . . Ако количеството храна и облекло, което" (вследствие на разточителството на прахосниците) „е потребено от непроизводителни работници, би било разпределено между производителните работници, тези последните *биха възпроизвели, и то с печалба,* цялата стойност на това, което са потребили . . . "

Смит завършва целия този морал с твърдението, че това (пестеливостта и прахосничеството) се уравновесява в средата на частните лица и че фактически преобладава „благоразумието". Великите нации

„никога не обедняват поради прахосничеството и неблагоразумието на частни лица, макар понякога да обедняват поради прахосничеството и неблагоразумието на своето правителство. В повечето страни целият или почти целият национален доход се употребява за издръжка на непроизводителни хора. Тук се отнасят придворните, църквата, флотите, армията, които в мирно време нищо не произвеждат, а през време на война не придобиват нищо, което би могло да компенсира разходите за тяхната издръжка, макар поне докато трае самата война. *Тези хора, които сами не произвеждат нищо, се издържат от продукта на труда на другите.* Ето защо, когато техният брой се увел чава свръх необходимото, те могат за една година да потребят толкова значителна част от този продукт, че оставащата част е недостатъчна за издръжката на производителните работници, които би трябвало да го възпроизведат следващата година . . . " [пак там, том II, стр. 314—336.]

В 4-а глава на II книга Смит пише:

„Тъй като фондът, предназначен за издръжка на производителния труд, нараства от ден на ден, нараства също с всеки ден и търсенето на този труд: работниците [398] лесно си намират работа, а притежателите на капитали трудно намират работници, които биха могли да наемат. Конкуренцията на капиталистите повишава работната заплата и понижава печалбата" (пак там, том II, стр. 359).

В 5-а глава на II книга *„За разните начини на прилагане на капиталите"* Смит класифицира различните видове капитали в зависимост от това, на какво количество производителен труд те дават занятие и следователно в каква степен увеличават „разменната стойност" на годишния продукт. На първо място у Смит е *земеде-*

лието. След това *манифактурата.* После *търговията.* Най-после *търговията на дребно.* Такъв е последователният ред, в който Смит подрежда тези видове прилагане на капитали съобразно с количеството на производителния труд, който те привеждат в движение. Ние получаваме тук още и съвсем ново определение на „производителните работници“:

„Лицата, чиито капитали се употребяват по един от тези четири начина, сами са *производителни работници.* Техният труд, когато се ръководи целесъобразно, се фиксира и овеществява в предмета, или стоката, към която е приложен и обикновено прибавя към цената на тази стока поне стойността на тяхната лична издръжка и потребление“ (пак там, том II, стр. 374).

(Изобщо Смит свежда тяхната производителност до това, че те привеждат в движение производителен труд.)

За *фермера* той казва:

„Н кой капитал от същата величина не привежда в движение по-голямо количество *производителен труд* от капитала на фермера. Не само неговите ратаи, но и *неговият работен добитък са производителни работници*“ [пак там, том II, стр. 376].

Следователно в края на краищата и бикът се оказва производителен работник.

[12)] [ГРАФ ЛОДЕРДЕЛ [АПОЛОГЕТИЧНИЯТ ВЪЗГЛЕД ЗА ГОСПОДСТВУВАЩИТЕ КЛАСИ КАТО ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА НАЙ-ВАЖНИТЕ ВИДОВЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД]

Lauderdale (Earl of). An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc., London, 1804 (френски превод: Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc., Paris, 1808).

Изтъкваното от Лодердел апологетично обосноване на печалбата трябва да бъде разгледано едва по-късно, в третия отдел [83]. Съгласно този апологетичен възглед печалбата възниква от самите капитали, тъй като те *„заместват“* труда. Капиталите се заплащат за това, че вършат или работата, която иначе би трябвало да върши самият човек, или работата, която човек без тяхна помощ изобщо не би могъл да извърши:

„Сега е ясно, че печалбата от капиталите се получава винаги или защото капиталите заместват част от труда, който човек би трябвало да извърши със собствени ръце; или защото те изпълняват такъв труд, който превъзхожда личните сили на човека и който човек не би могъл сам да изпълни“ (френски превод, стр. 119)

Господин „графът“ е голям враг на учението на Смит за натрупването и пестеливостта, а също и на провежданото от Смит

различие между *производителни* и *непроизводителни работници;* но според него и това, което Смит нарича „производителни сили на труда", е само „производителна сила на капитала". Той направо отрича даденото от Смит обяснение на принадената стойност, и то на следното основание:

„Ако това разбиране на печалбата от капитала беше в строгия смисъл правилно, от него би следвало, че печалбата не е първичен, а само производен източник на богатството, и затова капиталът не би трябвало да се разглежда като един от източниците на богатството, тъй като принасяната от него печалба би била само прехвърляне от джоба на работника в джоба на капиталиста" (цит. съч., стр. 116—117).

Ясно е, че при такива предпоставки Лодердел и в своята полемика срещу Смит се залавя за най-плоското. Така той казва:

„По такъв начин един и същ труд може да се окаже производителен или непроизводителен в зависимост от следващата употреба на предмета, към който бива приложен. Например, ако моят готвач прави торта, която аз изяждам веднага, той е непроизводителен работник, а неговото занятие — безплоден труд, тъй като тази услуга изчезва веднага, щом бъде оказана. Но ако същият този труд се изпълнява в сладкарницата, той става производителен труд" (цит. съч., стр. 110).

(Патентът тук принадлежи на *Гарние,* тъй като неговото издание на Смит, снабдено с негови бележки, се появи през 1802 г. т. е. две години преди книгата на Лодердел.)

„Това екстраординерно различие, основано единствено на трайността на оказваните услуги, включва в непроизводителните работници хората, които изпълняват най-важните функции в обществото. Държавният глава, служителите на религията и правосъдието, защитниците на държавата, всички тия хора, също както и онези, умелостта на които . . . опазва здравето на гражданите или образова техния ум — всички те се признават за непроизводителни работници" (пак там, стр. 110—111) (или както тази мила йерархия се привежда у А. Смит: „свещениците, юристите, лекарите, всевъзможните писатели; артистите, скитниците-комедианти, музикантите, оперните певци, танцьорите и т. н."*).

„Ако се признава, че основа на богатството е разменната стойност, не е необходимо да се впускаме в обширни разсъждения, за да покажем погрешността на тази доктрина. Нищо [399] не доказва по-добре нейната неправилност от уважението, с което хората се отнасят към тия услуги, ако се съди по това, как тези услуги се заплащат" [*Лодердел,* цит. съч., стр. 111].

По-нататък:

„Трудът на манифактурния работник се фиксира и овеществява в някаква при годна за продажба стока . . . Нито *трудът на слугата,* нито трудът, спестяван от оборотния капитал" {под „оборотен капитал" Лодердел разбира тук *парите*}, „не образуват, разбира се, натрупване, не образуват такъв фонд, който да може да се предава от ръка в ръка за определена стойност. Изгодата, която те доставят, се получава еднакво вследствие на това, че те *спестяват труда на господаря* или на собственика. Те дават толкова сходни резултати, че този, който е обявил един от тях за непроизводителен, неизбежно е трябвало да смята за такъв и другия" {и след това той цитира Смит, книга II, глава 2-а [84]} (*Лодердел,* цит. съч., стр. 144—145).

---

* Превод на Гарние, том II, стр. 313.

* * *

И така, бихме могли да съставим следния ред: Ферие, Гарние, Лодердел, Ганил. Последната фраза, която говори за *„спестяване на труда“*, особено се употребява от *Токвил*.

[13) КОНЦЕПЦИЯ НА „НЕМАТЕРИАЛНИТЕ ПРОДУКТИ“ У СЕЙ. ОПРАВДАВАНЕ НА НЕУДЪРЖИМИЯ РАСТЕЖ НА НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД]

След Гарние се появи „Traité d' Economie Politique“ на пошлия Ж. Б. Сей. Той упреква Смит, че

„не приема названието *продукти* за *резултатите* на такива видове дейност като дейността на лекаря, музиканта, артиста. Той нарича *непроизводителен* труда, на който те се посвещават“ (3-то издание, том I, стр. 117).

Смит съвсем не отрича, че „тези видове дейност“ произвежат един или друг „резултат“, един или друг „продукт“. Той дори изрично споменава за

„безопасността, спокойствието, защитата на държавата“ като за „резултат от годишния труд“ („на държавните служители“) *(Смит*, книга II, глава 3; превод на Гарние, том II, стр. 313).

Сей от своя страна се придържа към допълнителното определение на Смит, съгласно което тези „услуги“ и техният продукт „обикновено изчезват в момента на тяхното изпълнение, в момента на тяхното производство“ *(Смит*, същата глава). Господин Сей нарича потребените по такъв начин „услуги“ или техните продукти, техните резултати — накъсо, тяхната потребителна стойност — „нематериални продукти, или стойности, потребявани в момента на тяхното производство“. Вместо да нарича работниците, които изпълняват подобни услуги, „непроизводителни“, той ги нарича „произвеждащи нематериални продукти“. Той дава друго название. Но по-нататък заявява,

„че те не служат за увеличаване на националния капитал“ (том I, стр. 119) „Една нация, която има голям брой музиканти, свещеници, чиновници, може да бъде твърде приятно развличана, много добре наставлявана и управлявана; но само толкова. Нейният капитал не би получил от труда на всички заети с това хора никакъв непосредствен прираст, тъй като техните продукти се потребяват в момента на създаването им“ (пак там, стр. 119).

Следователно господин Сей обявява тези видове труд за *непроизводителни* в най-ограничения смисъл на Смитовото определе-

ние. Но същевременно той иска да си присвои „крачката напред", направена от Гарние. И поради това той изобретява ново название за непроизводителните видове труд. В това е неговата особена оригиналност, производителност и маниер да прави открития. При това със своята обикновена логика той отново сам се опровергава. Той казва:

„Не може да се съгласим с мнението на господин Гарние, който от това, че трудът на лекарите, юристите и други подобни лица е производителен, прави извода, че за нацията е също толкова изгодно да го увеличава, както и всеки друг труд" (пак там, стр. 120).

Но защо да не може да се съгласим, ако единият вид труд е също толкова производителен, колкото и другият, и ако увеличаването на количеството на производителния труд е изобщо „изгодно за нацията"? Защо да не е също така изгодно да се увеличава този вид труд, както и всеки друг? Защото — с характерното за него дълбокомислие отговаря Сей — изобщо не е изгодно да се увеличава количеството на какъвто и да било вид производителен труд свръх нуждата от този труд. Но нали тогава е прав Гарние. Тогава е еднакво изгодно — т. е. еднакво неизгодно — да се увеличава количеството както на едните, така и на другите видове труд свръх определена степен.

„Тук става" — продължава Сей — „същото, както и с физическия труд, ако той би бил изразходван за продукт в по-голямо количество, отколкото е необходимо за неговото изготвяне".

(За да се направи една маса, не трябва да се изразходва повече дърводелски труд, отколкото е необходимо за производство на масата. Също така и за закърпване на едно болно тяло не трябва да се изразходва повече труд, отколкото е необходимо за неговото излекуване. Следователно адвокатите и лекарите трябва да изразходват само необходимия труд за изготвяне на своите „нематериални продукти".)

„Трудът, който произвежда нематериални продукти, *както и всеки друг труд*, е производителен само дотогава, докато увеличава полезността на продукта и с това неговата стойност"

(т. е. неговата потребителна стойност, но Сей смесва полезността с разменната стойност):

„приложено извън тези граници, всеки труд става съвсем непроизводителен" пак там, стр. 120).

Логиката на Сей е следователно такава:

За нацията *не е така полезно* да увеличава броя на „производителите на нематериални продукти", както броят на производите-

лите на материални продукти. *Доказателство:* абсолютно безполезно е да се увеличава свръх нуждата броят на производителите на който и да било продукт, материален или наматериален. *Следователно* по-полезно е да се увеличава броят на безполезните производители на материални продукти, отколкото броят на безполезни производители на нематериални продукти. И в двата случая следва не че е безполезно да се увеличава броят на тези производители изобщо, а че е безполезно да се увеличава броят на производителите на определен продукт в съответния отрасъл.

Според Сей материалните продукти [400] никога не могат да бъдат произведени в твърде голямо количество, също както и нематериалните. Но variatio delectat*. Затова трябва да се произвеждат и в двете подразделения продукти от различен вид. Освен това господин Сей поучава:

„Застоят в пласмента на някои продукти се причинява от редкостта на някои други“ [цит. съч., том I, стр. 438].

Значи никога не може да бъдат произведени твърде много маси, а само твърде малко, да речем, паници, които биха могли да се поставят на тези маси. Ако броят на лекарите се е увеличил много, то нещастието не е в това, че техните услуги се предлагат в излишно количество, а може би в това, че се предлагат твърде малко услуги на други производители на „нематериални продукти“, например на проститутките (виж пак там, стр. 123, където се поставя на една дъска трудът на носачите, проститутките и т. н. и където Сей се осмелява да твърди, че „времето на обучение“ за проститутките „се свежда до нула“).

В края на краищата у Сей везните се наклоняват на страната на „непроизводителните работници“. При дадени условия на производство винаги е точно известно колко работници са нужни, за да направят една маса, колко голямо трябва да бъде количеството определен вид труд, за да се изготви определен продукт. Иначе стои работата с много „нематериални продукти“. Тук количеството труд, необходимо за получаване на определен резултат, се основава толкова на догадки, колкото и самият резултат. Двадесет свещеници съвместно ще съумеят, може би, да обърнат един човек в истинската вяра, което един свещеник не успява; шестима лекари, които се съвещават помежду си, ще намерят, може би, лечебното средство, което един лекар сам не намира. Съдебната колегия раздава може би повече правосъдие, отколкото отделният съдия, който сам се контролира. Колко войници са нужни за защитата на стра-

* — разнообразието доставя удоволствие. *Ред.*

ната, колко полицаи са нужни за поддържане на реда в нея, колко чиновници са нужни за доброто ѝ „управление“ и т. н. — всичко това са проблематични неща, които много често са предмет на спорове, например в английските парламенти, макар че в Англия много точно знаят какво количество предачески труд е необходимо за произвеждането на 1000 фунта прежда. Що се отнася до другите „производителни“ работници от този вид, то в самото им понятие е включено, че принасяната от тях полза зависи именно само от техния брой, състои се в самото им количество. Така е например с лакеите, които трябва да служат за свидетелство на богатството и благородството на своите господари. Колкото по-голям е техният брой, толкова по-голям е ефектът, който те трябва да „произвеждат“. Затова господин Сей така си и остава на своето мнение: броят „на непроизводителните работници“ никога не може да бъде увеличен достатъчно. [400]

[14)] ГРАФ ДЕСТЮТ ДЕ ТРАСИ [ВУЛГАРНАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ПРОИЗХОДА НА ПЕЧАЛБАТА. ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ НА „ДЕЙНИТЕ КАПИТАЛИСТИ“ ЗА ЕДИНСТВЕНИ ПРОИЗВОДИТЕЛНИ РАБОТНИЦИ]

[400] *Le Comte Destutt de Tracy.* Elémens d'idéologie. VI-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (първото издание излязло през 1815 г.).

„Всеки полезен труд е действително производителен и всяка трудеща се класа на обществото еднакво заслужава названието *производителна*“ (стр. 87).

Но в тази производителна класа Дестют де Траси различава

„трудеща се класа, която *непосредствено произвежда* всички наши богатства“ (стр. 88),

т. е. това, което Смит нарича производителни работници.

Обратно, *безплодната* класа се състои от богаташи, които потребяват своята поземлена или парична рента. Това е *„безделна класа“*.

„Действително *безплодната* класа е класата на безделниците, заети изключително с това, да живеят, както се казва, *благородно*, от продуктите на изпълнен преди тях труд, които или са овеществени в поземления участък, даван от тях под аренда, т. е. под *наем*, на един или друг работник, или се състоят от пари или вещи, които те дават в заем срещу известно възнаграждение, което също представлява *даване под наем*. Това са истински търтеи в пчелния кошер (fruges consumere nati*)“ (стр. 87). Тези безделници „могат да изразходват само своя *доход*.

* — родени да ядат плодовете (Хораций). *Ред.*

Ако изразходват [401] своя капитал, последният вече с нищо не се възстановява и тяхното потребление — след като за късо време е нараснало прекомерно — съвсем се прекратява" (стр. 237).

„Този *доход* не е нищо друго . . . освен приспадане от продуктите на дейността на трудещите се граждани" (стр. 236).

А как стои работата с ония работници, които непосредствено се прилагат от тези „безделници"? Доколкото тези последните потребяват стоки, те потребяват не непосредствено труд, а продуктите на труда на производителните работници. Следователно тук става дума за работниците, срещу чийто труд безделниците изразходват непосредствено своя доход; за работниците, които получават своята работна заплата непосредствено от доход, а не от капитал.

„Тъй като хората, на които той" (доходът) „принадлежи, нищо не работят, ясно е, че те не *управляват никакъв производителен труд*. Всички заплащани от тях работници имат само задачата да им доставят наслади. Тези наслади, разбира се, са различни . . . Разходите на цялата тази категория хора . . . хранят многобройно население, съществуването на което те осигуряват, но трудът на което е съвсем безплоден . . . Някои от тези разходи могат да бъдат повече или по-малко полезни, като например построяването на една къща, мелиорацията на земите. Но това са изключения, благодарение на които безделниците временно стават ръководители на производителен труд. Освен тези маловажни изключения цялото потребление на този вид капиталисти е във всяко отношение чиста загуба от гледна точка на възпроизводството и представлява съответно приспадане от произведеното богатство" (стр. 236).

{Същинската политическа икономия в духа на Смит разглежда капиталиста само като персонифициран капитал, като *П — С—П*, като агент на производството. Но кой трябва да потребява произвежданите продукти? Работникът ли? Не, не работникът. Самият капиталист ли? Но тогава той е голям потребител, „безделник", а не капиталист. Притежателите на поземлена и парична рента ли? Но те не възпроизвеждат това, което потребяват, и с това ощетяват богатството. — И все пак има два правилни пункта в този противоречив възглед, който вижда в капиталиста само реален събирач на съкровища, а не илюзорен, какъвто е същинският събирач на съкровища: 1) капиталът (а оттук и капиталистът, неговата персонификация) се разглежда само като агент, който съдейства за развитието на производителните сили и производството; 2) тук проличава гледището на възхождащото капиталистическо общество, за което има значение не потребителната стойност, а разменната стойност, не потреблението, а богатството. Потребяващото богатство изглеждаше на възхождащото капиталистическо общество като излишен разкош, докато то само се научи да свързва експлоатацията с потреблението и си подчини потребяващото богатство.}

„За да открием как се образуват тези доходи“ (от които живеят безделниците), „винаги трябва да възхождаме към *дейните капиталисти*“ (стр. 237, бележката). „*Дейните капиталисти*“ — вторият вид капиталисти — „включват в ички предп иемачи от някой отрасъл на стопанството, т. е. всички хора, които, *имайки капи тали* . . . употребяват своите способности и своя труд, за да ги използуват сами, вместо да ги дават в заем на други хора, и които поради това живеят не от работната заплата, нито от доходите, а от *печалбата*“ (стр. 237).

У Дестют — както вече и у А. Смит — ясно проличава, че привидното превъзнасяне на производителните работници всъщност представлява само превъзнасяне на *„дейните капиталисти“* в противоположност на поземлените собственици и на ония парични капиталисти, които живеят само от своя доход.

„Дейните капиталисти държат . . . в свои ръце почти всички богатства на обществото . . . Тези хора изразходват в продължение на годината не само рентата от тези богатства, но и самия капитал, а понякога правят това и няколко пъти в годината, ако работите вървят достатъчно бързо, за да бъде това възможно. Защото, тъй като те като делови хора не правят разходи, които не им носят печалба, техните печалби са толкова по-големи, колкото повече разходи могат да направят те при това условие“ (стр. 237, 238.)

Що се отнася до тяхното лично потребление, то е такова, каквото е и личното потребление на безделните капиталисти. Но то

„изобщо е умерено, тъй като деловите хора обикновено са скромни“ (стр. 238). Друго нещо е тяхното промишлено потребление. „То съвсем не е окончателно; то се връща у тях с печалба“ (пак там). Тяхната печалба трябва да бъде достатъчно голяма не само за тяхното „лично потребление, но и“ за заплащане „на рентите от земята и парите, които принадлежат на безделните капиталисти“ (стр. 238)

Тук Дестют е прав. Поземлената рента и паричната рента са само *„приспадания“* от промишлената печалба, части от последната, които дейният капиталист дава от своята брутна печалба на поземлените собственици и на паричните капиталисти.

„Доходите на богатите безделници са само ренти, вземани от производството; само производството създава тези доходи“ (стр. 248). Дейните капиталисти „наемат срещу рента техните“ (т. е. на безделните капиталисти) „земи, техните къщи, вземат в заем техните пари и се ползуват от всичко това така, че *извличат от това печалби, които надвишават размерите на тази рента*“ [стр. 237], т. е. на рентата, която те плащат на безделниците и която съставлява следователно само част от тия печалби. Тази рента, която те плащат по този начин на безделните капиталисти, е „единственият доход на тия безделници и единственият фонд на годишните им разходи“ (стр. 238).

Досега всичко върви добре. Но как стои работата с *„наемните хора“?* (с производителните работници, използвани от дейните капиталисти?).

„Те не притежават никакво друго съкровище освен своя всекидневен труд. Този труд им доставя работна заплата . . . Но откъде се взема тази работна заплата? Ясно е, че от имуществото на ония [402], на които наемните работници *про-*

дават своя труд, т. е. от фондовете, които предварително се намират във владение на наемателите и които *не са нищо друго освен натрупани продукти на изпълнени по-рано работи*. Оттук следва, че макар потреблението, заплащано с тези богатства, да е потребление на наемни работници в смисъл, че то поддържа именно тяхното съществуване, все пак всъщност *не те го заплащат* или във всеки случай те го заплащат само от *фондовете, които предварително се намират в ръцете на техните наематели*. Следователно тяхното потребление трябва да се разглежда като потребление, осъществявано от ония, които ги наемат. Те само вземат с една ръка, а с другата връщат . . . Не само всичко, което те" (наемните работници) „изразходват, но и всичко, което получават, трябва да се разглежда като действителен разход на *ония, които купуват техния труд*, и като *собствено потребление на тези последните*. Това е толкова вярно, че за решаване на въпроса, дали това потребление причинява по-голяма или по-малка щета на наличното богатство или, обратно, съдействува за неговото увеличаване . . . е необходимо да се знае *как капиталистите употребяват купувания от тях труд*, защото от това зависи всичко" (стр. 234—235).

Много добре. Но откъде се вземат печалбите на предприемачите, които им дават възможност да плащат доход на самите себе си и на безделните капиталисти и т. н.?

„Ще ме запитат как тези предприемачи от различните отрасли на производството могат да получават такива големи печалби и откъде могат те да ги извличат? Отговарям, че те постигат това, *като продават всеки произведен от тях продукт по-скъпо, отколкото им е струвало неговото производство*" (стр. 239).

А на кого продават те всичко по-скъпо, отколкото то струва на самите тях?

„Те го продават:

1) един на друг в размера на цялото им потребление, което е предназначено за задоволяване на потребностите им и което те заплащат с част от своите печалби;

2) на наемните работници — както на тези, които те самите наемат, така и на онези, които наемат безделните капиталисти, като по такъв начин *получават обратно от всички тези наемни работници цялата сума на работните заплати на тия последните* с изключение само на малките спестявания, които те могат да направят;

3) на безделните капиталисти, *които им плащат с оная част от своя доход*, която те не са дали вече на наемните работници, наемани непосредствено от тях; така че цялата рента, която дейните капиталисти плащат ежегодно на безделните капиталисти, по един или друг път отново се връща у първите" (пак там, стр. 239).

Да разгледаме първите тези три рубрики, по които тук са разпределени продажбите.

1) *Част* от своя продукт (или печалба) дейните капиталисти изяждат сами. Те никак не могат да се обогатят от това, че се измамват взаимно и си продават един на друг своите продукти *по-скъпо*, отколкото *са платили* за тях. А и никой не може да измами с това другиго. Ако *А* продава прекалено скъпо своя продукт, изяждан от дейния капиталист *В*, то *В* продава прекалено скъпо своя продукт, изяждан от дейния капиталист *А*. Това е същото,

както ако *A* и *B* си продаваха един на друг своите продукти по тяхната действителна стойност. Рубрика 1-а ни показва как капиталистите изразходват една част от своята печалба; тя не ни показва откъде я извличат те. Във всеки случай те не получават никаква печалба от това, че *„продават един на друг* всеки произведен от тях продукт *по-скъпо,* отколкото им е струвало неговото производство".

2) От частта от продукта, която те продават на своите работници по цена, *надвишаваща производствените разходи,* те също не могат да извличат никаква печалба. Съгласно предположението цялото потребление на работниците фактически представлява „собствено потребление на ония, които купуват техния труд". Освен това Дестют добавя още, че капиталистите, продавайки своите продукти на наемните работници (на своите собствени и на работниците на безделните капиталисти), само „получават обратно цялата сума на техните работни заплати". И дори не изцяло, а с приспадане на направените от работниците спестявания. Дали капиталистите продават на работниците продуктите евтино или скъпо — това е съвсем безразлично, защото те винаги само получават обратно онова, което са дали на работниците; както казахме по-горе, наемните работници „само вземат с едната ръка, а с другата връщат". Капиталистът най-напред плаща на работника *пари* като работна заплата. След това той му продава много „скъпо" своите продукти и с това изтегля обратно парите. Но тъй като работникът не може да върне на капиталиста повече пари, отколкото е получил от него, капиталистът *никога* не може да продаде на работника своите продукти *по-скъпо,* отколкото му *е заплатил* за неговия труд. Той винаги може при продажбата на своите продукти да получи от работника обратно само толкова пари, колкото му е дал за неговия труд. Нито грош повече. Но как е възможно в резултат на това „обръщение" да се увеличава количеството на парите на капиталиста?

[403] При това у Дестют се получава и друга нелепост. Капиталистът *K* плаща на работника *P* седмична работна заплата в размер 1 ф. ст. и след това изтегля този фунт стерлинг обратно, като му продава стока за 1 ф. ст. По такъв начин, мисли Траси, капиталистът си е върнал обратно цялата сума на работната заплата. Но отначало той дава на работника 1 ф. ст. в пари, а след това му дава за 1 ф. ст. стока. Следователно това, което той действително е дал на работника, възлиза на 2 ф. ст.: 1 ф. ст. в стока и 1 ф. ст. в пари. От тези два ф. ст. той изтегля 1 ф. ст. обратно във формата на пари. По такъв начин от работната заплата — 1 ф. ст., той всъщност не е изтеглил обратно нито един грош. И ако е трябвало

да се обогатява посредством такова „обратно изтегляне" на работната заплата (а не посредством това, че работникът му е дал обратно в труд онова, което той е авансирал на работника в стока), той скоро би останал на сухо.

Благородният Дестют смесва тук паричното обръщение с действителното обръщение на стоките. Тъй като капиталистът, вместо да даде направо на работника стока за 1 ф. ст., му дава 1 ф. ст. в пари, с които работникът може сега сам да определи каква стока да купи, и тъй като работникът, след като е получил в собственост полагащата му се стока, връща на капиталиста във формата на пари асигнацията, която онзи му е дал за неговата стока, то Дестют си въобразява, че капиталистът „изтегля обратно" работната заплата, когато у него се върне същата монета. И на същата страница господин Дестют отбелязва, че феноменът на обръщението „е зле разбран" (стр. 239). Този феномен действително съвсем не е разбран от самия него. И ако Дестют не си обясняваше по такъв оригинален начин „обратното изтегляне на цялата сума на работната заплата", тази нелепост би била все пак поне допустима в оня вид, в който сега ще я разгледаме.

(Но предварително още следната бележка за илюстриране на неговата премъдрост. Ако аз отида в едно дюкянче и продавачът ми даде 1 ф. ст., а срещу този 1 ф. ст. купя стока за 1 ф. ст. в неговото дюкянче, той получава обратно този 1 ф. ст. Никой не ще твърди, че той се е обогатил в резултат на такава операция. Вместо 1 ф. ст. в пари и 1 ф. ст. в стока той има сега само 1 ф. ст. в пари. Дори ако стойността на неговата стока е възлизала само на 10 шил., а той ми я е продал за 1 ф. ст., все пак той е станал с 10 шил. по-беден в сравнение с това, което е бил преди продажбата, макар и да е получил обратно цялата дадена от него сума — един фунт стерлинг.)

Ако капиталистът *К* даде на работника 1 ф. ст. работна заплата и след това му продаде стока на стойност 10 шил. за 1 ф. ст., той, разбира се, би получил печалба от 10 шил., тъй като би продал стоката на работника с 10 шил. по-скъпо. Но от гледна точка на господин Дестют дори и в дадения случай би било непонятно как от това трябва да се получи печалба за *К*. (Печалбата се получавала вследствие на това, че капиталистът плаща на работника понижена работна заплата, че той е дал на работника в замяна на неговия труд всъщност по-малка част от продукта, отколкото му дава ***номинално.)*** Ако той би дал на работника 10 шил. и му продадеше своята стока за 10 шил., той би бил толкова богат, както ако му дадеше 1 ф. ст. и му продадеше за 1 ф. ст. своя стока на стойност 10 шил. При това в своите разсъждения Дестют изхожда

от предпоставката за необходимата работна заплата. В най-добрия случай цялото обяснение на печалбата тук би се свело само до позоваване на измама с работната заплата.

И така този случай 2-и показва, че Дестют съвсем е забравил що е производителен работник и няма ни най-малка представа за източника на печалбата. Най-многото би могло да се каже, че капиталистът създава печалба, като продава продуктите над тяхната стойност, доколкото той ги продава не на своите собствени наемни работници, а на наемните работници на безделните капиталисти. Но тъй като потреблението на непроизводителните работници съставлява всъщност само част от потреблението на безделните капиталисти, ние стигаме сега до случай 3-и.

3) Трето, дейният капиталист продава своите продукти прекалено „скъпо“, над тяхната стойност,

„на безделните капиталисти, които му плащат с оная част от своя доход, която не са дали вече на наемните работници, наемани непосредствено от тях; така че цялата рента, която дейните капиталисти плащат ежегодно на безделните капиталисти, по един или друг път отново се връща у първите“.

Тук отново имаме детинската представа за обратното стичане на рентата и т. н., както по-преди — за обратното получаване на цялата сума на работната заплата. Нека например *К* плаща 100 ф. ст. поземлена или парична рента на *П* (на безделния капиталист). 100 ф. ст. служат като платежно средство за *К*. Те са покупателно средство за *П*, който с тези пари изтегля от склада на *К* за 100 ф. ст. стока. С това тези 100 ф. ст. се връщат обратно у *К* като превърната форма на неговата стока. Но той има сега със 100 ф. ст. стока по-малко, отколкото преди. Вместо да даде на *П* направо стоки, той му е дал 100 ф. ст. в пари, с които последният купува от него негови стоки за 100 ф. ст. Но *П* купува тази стока на сума 100 ф. ст. с парите на *К*, а не със средства от собствения си фонд. И Траси си въобразява, че по такъв път у *К* се връща рентата, която той е платил на *П*. Какво слабоумие! Това е първата нелепост.

Второ, Дестют сам ни каза, че поземлената и паричната рента представляват само приспадания от печалбата на дейния капиталист, следователно само части от тази печалба, дадени на безделните капиталисти. Ако сега предположим, че *К* с някакъв фокус си върне обратно цялата тази част [404], макар това и да не може да стане по нито един от двата начина, които са описани у Траси — с други думи, ако предположим, че капиталистът *К* не плаща никаква рента нито на поземлените собственици, нито на паричните капиталисти, че той задържа у себе си *цялата* си печалба, то трябва да се обясни именно *откъде* я е взел той, как я е създал,

как е възникнала тя. И ако това не се обяснява с обстоятелството, че той я *притежава* или я *задържа у себе си,* без да дава част от нея на поземления собственик и на паричния капиталист, също тъй малко може да се обясни това и с обстоятелството, че той изцяло или частично, по един или друг начин е изтеглил обратно от джоба на безделния капиталист в своя собствен частта от печалбата, която преди му е дал под едно или друго название. Втора нелепост!

Но да се абстрахираме от тези нелепости. *К* трябва да плати на *П* (на безделния капиталист) рента в размер 100 ф. ст. за земята или за капитала, който той е заел от него. Той плаща тези 100 ф. ст. от своята печалба (ние още не знаем откъде е възникнала тя). След това той продава на *П* своите продукти, които се изяждат или от самия *П* непосредствено, или от неговите хрантутници (непроизводителните наемни работници); и при това *К* му продава тези продукти по *прекомерно висока* цена, например с 25% над тяхната стойност. Той продава на *П* за 100 ф. ст. продукти, чиято стойност е 80 ф. ст. В дадения случай *К* безусловно печели 20 ф. ст. Той е дал на *П* асигнация за стока за 100 ф ст. Но когато последният реализира получената асигнация, *К* му отпуска стока само за 80 ф. ст., като повишава номиналната цена на своите стоки с 25% над тяхната стойност. Ако *П* се е примирил с такова положение на нещата, при което той потребява стоки за 80 ф. ст., а заплаща за тях 100 ф. ст., то печалбите на *К* никога не биха могли да надвишат 25%. Тези цени, тази измама биха се повтаряли от година на година. Но *П* желае да яде за 100 ф. ст. Ако той е земевладелец, какво му остава да прави? Той залага при капиталиста *К* участък от земя за 25 ф. ст., за които последният му доставя стока на стойност 20 ф. ст., защото той продава стоката с 25% ($^1/_4$) над нейната стойност. Ако *П* е притежател при пари, който ги дава в заем, той отстъпва на капиталиста *К* 25 ф. ст. от своя капитал, за които този последният му доставя стоки за 20 ф. ст.

Да предположим, че капиталът (или стойността на земята) е бил даден в заем с 5 процента лихва. В такъв случай той възлизал на 2000 ф. ст. Сега той възлиза само на 1975 ф. ст. Рентата на този *П* е равна сега на $98^3/_4$ ф. ст. И така би продължавало понататък: *П* през цялото време би потребявал действителна стокова стойност от 100 ф. ст., а неговата рента непрекъснато би намалявала, тъй като за да има стока за 100 ф. ст., той през цялото време трябва да изяжда все по-голяма част от самия капитал, който се намира у него. Така малко по малко *К* би получил в свои ръце целия капитал на *П* и би си присвоил заедно със самия капитал и неговата рента, т. е. оная част от получаваната от него срещу заетия капитал печалба, която той преди е давал на безделния ка-

питалист *П.* Очевидно този именно процес се рисува във въображението на господин Дестют, защото той продължава:

„Но, ще кажат, ако това е така и ако предприемачите от различни отрасли на производството действително *жънат ежегодно повече, отколкото са посели,* то за кратко време те трябва да завладеят *цялото обществено богатство* и в държавата скоро ще останат само наемни работници, които нямат собственост, и капиталистически предприемачи. *Това е вярно* и нещата биха стояли така, ако предприемачите или техните наследници не изоставяха работата, след като са се обогатили, и по такъв начин не попълняха непрекъснато класата на безделните капиталисти; и все пак въпреки тази честа емиграция, ние виждаме, че когато производството в една страна се развива в продължение на известо време без много големи сътресения, капиталите на предприемачите винаги нарастват не само пропорционално на нарастването на общото богатство, но и в много по-голяма степен . . . Към това би могло да се прибави, че този резултат би бил още по-осезателен, ако не бяха грамадните разходи, с които всички правителства всяка година обременяват дейната в производството класа под формата на данъци“ (стр. 240—241).

И господин Дестют до известен пункт е съвършено прав, макар и съвсем не в това, което иска да обясни. В епохата на загиващото средновековие и издигащото се капиталистическо производство бързото обогатяване на „дейните капиталисти“ се обяснява отчасти с това, че те открито са измамвали поземлените собственици. Когато стойността на парите в резултат на направените в Америка открития се понижи, арендаторите продължаваха да плащат на земевладелците номинално, но не реално, предишната рента, докато промишлениците продаваха стоките на същите земевладелци не само по повишената парична стойност, но дори просто над тяхната стойност. Точно така във всички страни, например в азиатските, където главният доход на страната във формата на поземлена рента се намира в ръцете на земевладелците, на владетелите и т. н., *малобройни* и поради това независещи от конкуренцията промишленици им продават своите стоки по монополни цени и така си присвояват част от техния доход, обогатяват се [405] не само като им продават „незаплатен“ труд, но и като продават стоки за по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в тях. Само че господин Дестют отново не е прав, като счита, че капиталистите, които дават пари в заем, се оставят да ги измамват по подобен начин. Обратно, вземайки високи лихви, те са пряко или косвено участници в тези високи печалби, участници в тази измама.

Че господин Дестют смътно си е представял именно това явление, показва следната негова фраза:

„Достатъчно е само да хвърлим поглед върху това, как те“ (дейните капиталисти) „са били слаби в цяла Европа преди триста или четиристотин години в сравнение с огромните богатства на властниците и как те сега са се увеличили и засилили, докато другите са западнали“ (цит. съч., стр. 241).

Господин Дестют е искал да ни обясни *печалбите*, и то *високите печалби* на дейния капитал. Той обяснява това двояко. Първо, с това, че *парите*, заплащани от тези капиталисти във формата на работни заплати и ренти, се връщат обратно у тях, тъй като срещу тези работни заплати и ренти от тях се купуват техните продукти. Всъщност с това е обяснено само защо те не заплащат работната заплата и рентата *двойно* — първо, във форма на пари, а след това във форма на стоки със същата парична сума. Второто обяснение се състои в това, че те продават своите стоки над тяхната цена, *много скъпо*: първо, *на самите себе си*, измамвайки следователно самите себе си; второ — на работниците, следователно, измамвайки отново самите себе си, тъй като господин Дестют ни казва, че потреблението на наемните работници „следва да се разглежда като потребление на онези, които ги наемат" (стр. 235); най-после, трето — на *рентиерите*, измамвайки също и тях; и това действително би могло да обясни защо дейните капиталисти задържат за самите себе си все по-голяма част от своята печалба, вместо да я дават на безделните капиталисти. Това би показало защо *разпределението* на *съвкупната печалба* между дейните и недейните капиталисти се извършва все повече и повече в изгода на първите за сметка на вторите. Но това нито на йота не би ни приближило към разбирането на обстоятелството *откъде* произлиза тази *съвкупна печалба*. Дори ако допуснем, че дейните капиталисти изцяло са я завладели, все пак остава въпросът: откъде се взема тя?

Следователно Дестют не е отговорил на нищо, а само е издал, че счита обратния приток на парите за обратен приток на самата стока. Този *обратен приток* на парите означава само, че капиталистите отначало плащат работната заплата и рентата в пари, вместо да ги заплащат в стоки; че след това с тези пари от тях се купуват техните стоки и по такъв начин се получава, че по този околен път те са заплатили със стока. Следователно тези пари непрекъснато се стичат обратно у тях, но само дотолкова, доколкото от тях окончателно се изтеглят стоки на същата парична стойност, които постъпват в потребление на наемните работници и на рентиерите.

Господин Дестют (чисто по френски, у Прудон също срещаме подобни възгласи на изумление по свой собствен адрес) е съвсем поразен от

„яснотата", която „този начин на разглеждане на потреблението на нашите богатства... внася в разбирането на целия ход на обществения живот. Откъде идват тази хармония и тази светлина? От това, че сме открили истината. Това напомня действието на ония огледала, в които предметите се отразяват ясно и в техните правилни пропорции, когато наблюдателят е застанал на надлежното място, и които показват всичко

объркано и несвързано, когато наблюдателят се намира много близо или много далеч" (стр. 242—243).

По-нататък господин Дестют съвсем мимоходом си спомня — от онова, което е чел у А. Смит — за действителното положение на нещата, но всъщност повтаря само словесната формулировка на това действително положение на нещата, без да е разбрал истинския ѝ смисъл; защото иначе този член на Френския институт[85] нямаше да излива споменатите по-горе „потоци от светлина". Дестют пише (стр. 246):

„Откъде получават тези безделници своите доходи? Нима не от рентата, която им плащат от своите *печалби* ония, които *привеждат в действие своите капитали,* т. е. ония, които със своите фондове *заплащат труд, който произвежда повече, отколкото струва самият той,* с една дума, деловите хора?"

{Аха! Значи рентите (а също и собствените печалби), които дейните капиталисти плащат на безделните капиталисти за взетите в заем от тях фондове, се получават от това, че с тези фондове те заплащат труд, *„който произвежда повече, отколкото струва самият той"*, т. е. труд, продуктът на който има по-голяма стойност, отколкото е заплатена на изпълнилия този труд работник; следователно печалбата се получава от това, което наемните работници произвеждат свръх разходите за тяхната издръжка, т. е. от принадения продукт, който се присвоява от дейния капиталист и от който този последният дава само една част на получателите на поземлена и парична рента.}

Господин Дестют не прави от това извода, че е нужно да се възхожда към тези производителни работници, а извода, че трябва да се възхожда към капиталистите, които ги привеждат в движение.

„Именно тези дейни капиталисти хранят всъщност дори наемните работници, които са заети от другите" (стр. 246).

Разбира се. Тъй като те експлоатират труда непосредствено, а безделните капиталисти правят това само посредством тях. И в този смисъл правилно е дейният капиталист да се разглежда като източник на богатството.

[406] „Ето защо винаги трябва да възхождаме към тях" (към дейните капиталисти), „ако искаме да намерим източника на всяко богатство" (стр. 246).

„С течение на времето са се натрупали *богатства в повече или по-малко значително количество, тъй като резултатът от предишния труд не се е потребявал изцяло веднага след като е бил произведен.* От притежателите на тези богатства едни се задоволяват да извличат от тях рента и да я потребяват. Това са тези, които ние нарекохме безделни капиталисти. Други, по-активните, пускат в работа своите собствени и взетите в заем от други фондове. Те ги употребяват за *заплащане на труда, който възпроизвежда тези фондове с печалба*".

{Следователно тук имаме не само възпроизводство на тия фондове, но и производство на излишък, който образува *печалбата.*}

„С тази печалба те заплащат своето собствено потребление и плащат за потреблението на другите. И в резултат на самото това потребление“ (на тяхното собствено, а също и на безделните капиталисти? — пак предишната нелепост) „техните фондове се връщат у тях, увеличени до известна степен, и дейните капиталисти започват същото отново. Ето какво представлява обръщението“ (стр. 246—247).

Изследването за „производителния работник“ и резултатът от това изследване, който гласи, че производителен е само работникът, чийто купувач е дейният капиталист, работникът, чийто труд произвежда печалба за непосредствения купувач на този труд — са довели господин Дестют до заключението, че *дейните капиталисти* са всъщност *единствените производителни работници* във висшия смисъл на думата.

„Онези, които живеят от печалбата“ (дейните капиталисти), „хранят всички останали хора; само те увеличават общественото богатство и създават всички наши средства за наслада. Така и трябва да бъде, *защото трудът е източникът на всяко богатство* и защото само те единствени дават *полезна насока на текущия труд, прилагайки полезно натрупания труд*“ (стр. 242).

Обстоятелството, че те „дават полезна насока на текущия труд“, означава всъщност само, че те прилагат полезния труд, труда, който има за резултат потребителни стойности. Но обстоятелството, че те „прилагат полезно натрупания труд“ — ако това не трябва да означава пак същото, а именно, че те използуват натрупаното богатство промишлено, за производство на потребителните стойности, — означава, че те прилагат „полезно натрупания труд“, за да купуват с него повече текущ труд, отколкото се съдържа в самия него. В току-що цитираната фраза Дестют наивно резюмира противоречията, които съставляват същността на капиталистическото производство. Тъй като трудът е източникът на всяко богатсво, то източник на всяко богатство е капиталът; и истински творец на растящото богатство е не оня, който се труди, а оня, който извлича печалба от труда на другите. Производителните сили на труда се оказват производителни сили на капитала.

„Нашите способности са нашето единствено първоначално богатство; нашият труд произвежда всяко друго богатство и всеки добре насочен труд е производителен“ (стр. 243).

Оттук според Дестют от само себе си следва, че дейните капиталисти „хранят всички останали хора, че само те увеличават общественото богатство и създават всички средства за наслада“. На-

шите способности ((facultés) са нашето единствено първоначално богатство, затова способността за труд (работната сила) не е богатство. Тудът произвежда всички други богатства; това значи, че той произвежда богатства за всички останали освен за самия себе си, и не самият той съставлява богатството, а само неговият продукт. Всеки добре насочен труд е производителен; това значи, че всеки производителен труд, всеки труд, който носи печалба на капиталиста, е добре насочен.

Следващите по-долу бележки на Дестют, които се отнасят не до *различните категории потребители, а до различната природа на предметите за потребление,* много добре предават възгледа на А. Смит, изказан от него в книга II, глава 3, където той в края на главата изследва кой вид (непроизводителен) разход, т. е. индивидуално потребление, потребление на доход, е по-изгоден и кой вид е по-малко изгоден. Смит започва това изследване със следните встъпителни думи (превод на Гарние, том II, стр. 345):

„Ако пестеливостта увеличава общата маса на капиталите, а прахосничеството я намалява, то начинът на действие на онези, които точно съразмеряват своите разходи със своите доходи, без нищо да натрупват и без да засягат своите фондове, не увеличава, както и не намалява общата маса на капиталите. Обаче съществуват известни начини на изразходване на дохода, които изглежда съдействуват повече от другите за увеличаване на всеобщото благосъстояние."

Дестют резюмира разсъждението на Смит така:

„Ако потреблението е твърде разнообразно в зависимост от характера на потребителя, то се изменя и в зависимост от природата на потребяваните вещи. Наистина, всички вещи представляват труд, но неговата стойност е фиксирана в едни вещи по-трайно, отколкото в други. Изработването на фойерверк може да струва толкова труд, колкото и намирането и шлифоването на диамант, и затова първият може да има също такава стойност, както и вторият. Но след като съм ги купил, платил и използувал, след половин час от първия няма да има нищо, докато вторият и след сто години може да бъде източник на богатство за моите внуци . . . Така е и с ония продукти [407], които се наричат" (т. е. които господин Сей нарича) „нематериални продукти. *Някое откритие е вечно полезно.* Някое литературно произведение, някоя картина също имат повече или по-малко трайна полезност, докато полезността на един бал, концерт, представление е мигновена и веднага изчезва. Същото може да се каже за *личните услуги* на лекарите, адвокатите, войниците, домашните слуги и изобщо на всички, които се наричат *служещи.* Тяхната полезност съществува само в момента, когато се нуждаят от тях . . . Най-бързото потребление е най-разорително, тъй като за едно и също време унищожава най-голямо количество труд или в по-кратко време унищожава същото количество труд; в сравнение с това всяко по-бавно потребление е един вид *образуване на съкровища,* тъй като то дава възможност за наслада в бъдеще от част от онова, което днес сме пожертвували . . . Всеки знае, че много по-икономично е да имаме *за същата цена* дреха, която се носи три години, отколкото дреха, която издържа само три месеца" (стр 243—244).

[15) ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПОЛЕМИКАТА СРЕЩУ СМИТОВАТА РАЗЛИКА МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛЕН И НЕПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД. АПОЛОГЕТИЧНИЯТ ВЪЗГЛЕД ЗА НЕПРОИЗВОДИТЕЛНОТО ПОТРЕБЛЕНИЕ КАТО НЕОБХОДИМ СТИМУЛ ЗА ПРОИЗВОДСТВО]

Повечето писатели, които са полемизирали срещу Смитовата разлика между производителен и непроизводителен труд, разглеждат *потреблението* като необходим стимул за производство. *Ето защо* за тях *наемните работници,* които живеят за сметка на дохода, т. е. непроизводителните работници, наемането на които не произвежда богатство, а само е ново потребление на богатство, са толкова производителни, *дори в смисъл на създаване на материално богатство,* колкото и производителните работници, защото разширяват областта на материалното потребление, а с това и областта на производството. Следователно в по-голямата си част това беше апология от буржоазно-икономическо гледище отчасти на безделните богаташи и на ония „непроизводителни работници", *услугите* на които те потребяват, отчасти на „силните правителства", които правят големи разходи, апология на увеличаването на държавните дългове, апология на притежателите на доходни местенца в църквата и държавата, на всевъзможните синекури и т. н. Защото за всички тези „непроизводителни работници", услугите на които фигурират между разходите на безделните богаташи, е общо това, че като *произвеждат „нематериални продукти",* те потребяват *„материални продукти",* т. е. продукти на труда на производителните работници.

Други политико-икономисти като например Малтус допускат разликата между производителни и непроизводителни работници, но доказват на „дейния капиталист", че последните му са толкова необходими дори за производството на материално богатство, колкото и първите.

Тук никак не помагат фразите, че производството и потреблението са тъждествени или че потреблението е цел на всяко производство, или че производството представлява предпоставка на всяко потребление. В основата на цялата полемика — независимо от посочената тенденция — лежи по-скоро следното:

Потреблението на работника е равно средно само на неговите производствени разходи, а не на неговата продукция. Следователно той произвежда целия излишък за другите и по такъв начин цялата тази част от неговата продукция е *производство за другите.* По-нататък, „дейният капиталист", който принуждава работника към това *свръхпроизводство* (т. е. към производство свръх собствените жиз-

нени протребности на работника) и който пуща в ход всички средства, за да увеличи колкото може повече това относително *свръхпроизводство* в противоположност на необходимото производство непосредствено си присвоява принадения продукт. Но като персонифициран капитал той произвежда заради производството, стреми се към обогатяване заради обогатяването. Тъй като той е прост изпълнител на функцията на капитала, т. е. носител на капиталистическото производство, него го интересува разменната стойност и нейното увеличение, а не потребителната стойност и увеличението на нейното количество. Интересува го увеличението на абстрактното богатство, растящото присвояване на чужд труд. Той е обхванат всецяло от същия абсолютен стремеж към обогатяване, както и събирачът на съкровища, само с тази разлика, че той задоволява този стремеж не в илюзорната форма на образуване на златни и сребърни съкровища, а във формата на образуване на капитал, което е действително производство. Ако свръхпроизводството на работника е *производство за другите,* то производството на нормалния капиталист, на „дейния капиталист", какъвто той трябва да бъде, е *производство заради производството.* Наистина, колкото повече нараства неговото богатство, толкова повече той изменя на този идеал и сам става разточителен, макар и за да изкарва на показ своето богатство. Но това винаги е потребяващо богатство с нечиста съвест, със задна мисъл за пестеливост и пресметливост. При цялата си разточителност „дейният капиталист", както и събирачът на съкровища си остава по същина скъперник.

Ако Сисмонди казва, че развитието на производителните сили на труда дава на работника възможност да се ползува от все по-големи наслади, но че самите тези наслади, ако му бъдат предоставени, ще го направят (като наемен работник) негоден за работа*, не по-малко вярно е, че „дейният капиталист" става в по-голяма или по-малка степен неспособен да изпълнява своята функция, щом сам стане представител на потребяващото богатство, щом почне да се стреми да натрупва наслади, вместо да се наслаждава от натрупването.

Следователно „дейният капиталист" също е производител на *свръхпроизводство, на производство за другите.* На това свръхпроизводство на едната страна трябва да противостои свръхпотре-

---

* Сисмонди казва: „Благодарение на прогреса на промишлеността и науката всеки работник може да произвежда всекидневно много повече, отколкото е потребно за неговото необходимо потребление. Но докато неговият труд произвежда богатство, това богатство, ако той беше призван да го потребява, би го направило малко пригоден за труд" („Nouveaux Principes", том, I, стр. 85).

блението на другата страна, на производството заради производството — потреблението заради потреблението. Това, което „дейният капиталист" трябва да дава на получателите на поземлена рента, на държавата, на кредиторите на държавата, на църквата и т. н., които потребяват само дохода [408], абсолютно намалява неговото богатство, но не позволява да стихне ламтежът му за обогатяване и така поддържа неговата капиталистическа душа. Ако получателите на поземлена и парична рента и т. н. също биха изразходвали своя доход за производителен вместо за непроизводителен труд, целта би останала непостигната. Те сами биха станали „дейни капиталисти", вместо да представляват функция на потреблението като такова. По-нататък ние ще се запознаем още с извънредно комичната полемика по този въпрос между един рикардианец и един малтусианец[86].

Производството и потреблението са *вътрешно* [*an sich*] неделими. От това следва, че тъй като те са фактически разделени в системата на капиталистическото производство, тяхното единство се възстановява чрез противопоставянето им, че ако *A* трябва да произвежда за *B*, то *B* трябва да потребява за *A*. Както всеки отделен капиталист, що се отнася до самия него, желае да проявяват разточителност онези, които са участници в неговия доход, така и цялата стара меркантилистка система е основана на идеята, че нацията трябва да бъде скромна по отношение на самата себе си, но трябва да произвежда луксозни предмети за чужди нации, които се отдават на наслада. Тук ние имаме все същата идея за производство заради производството на едната страна, а затова и за потребление на чужда продукция — на другата страна. Тази идея на меркантилистката система е изразена между другото в „Moral Philosophy" на доктор Пейли, том II, глава 11:

„Умереният и трудолюбив народ насочва своята дейност за задоволяване на търсенето на богатата, предаваща се на разкош нация." [87]

* * *

„Те" („нашите политици", т. е. Гарние и др.), казва Дестют, „изтъкват общия принцип, че потреблението е причина за производството и затова колкото по-голямо е то, толкова по-добре. Те твърдят, че именно това създава голяма разлика между обществената и частната икономия" (цит. съч., стр. 249 — 250).

Хубава е също и следната фраза:

„*Бедни нации* са ония, в които народът живее добре, а *богати нации* са ония, в които народът обикновено е беден" (пак там, стр. 231).

[16)] АНРИ ЩОРХ [АНТАГОНИСТИЧНИЯТ ПОДХОД КЪМ ПРОБЛЕМАТА ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ МАТЕРИАЛНОТО И ДУХОВНОТО ПРОИЗВОДСТВО. КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „НЕМАТЕРИАЛНИЯ ТРУД", ИЗПЪЛНЯВАН ОТ ГОСПОДСТВУВАЩАТА КЛАСА]

Henri Storch. Cours d'économie politique и т. н. Издание на Ж. Б. Сей. Париж, 1823. (Това са лекции, четени на великия княз Николай и завършени през 1815 година.) *Том III.*

След Гарние Щорх беше всъщност първият, който в полемика срещу Смитовата разлика между производителен и непроизводителен труд се опитваше да застане на нова почва.

От материалните блага, съставните части на материалното производство, той различава *„вътрешни блага,* или елементи на цивилизацията", законите на чието производство трябва да изучава „теорията на цивилизацията" (цит. съч., том III, стр. 217). (В I том, стр. 136 четем:

„Ясно е, че човек никога не пристъпва към производство на богатства, докато не притежава вътрешни блага, т. е. докато не е развил своите физически, умствени и морални способности, а това предполага средства за тяхното развитие като *обществени учреждения* и т. н. Следователно колкото по-цивилизован е един народ, толкова повече може да нараства неговото национално богатство". Също така и обратното.)

Срещу Смит:

„Смит ... изключва от *производителните видове труд* всички ония, които не участвуват *непосредствено* в производството на *богатство;* но при това той има предвид само националното *богатство*... Неговата грешка е, че той не е направил необходимата разлика между *нематериалните* стойности и *богатствата*" (том III, стр. 218).

С това собствено и свършва работата. Разграничаването на производителните и непроизводителните видове труд има решаващо значение за това, което Смит разглежда — за производството на материалното богатство, и то за определена форма на това производство, за капиталистическия начин на производство. В духовното производство производителен се явява друг вид труд. Но Смит не го разглежда. На края, взаимодействието и вътрешната връзка между двата вида производство също не влизат в кръга на неговото разглеждане; а това може да доведе до нещо повече от празни фрази само тогава, когато материалното производство се разглежда sub sua propria specie*. Ако Смит говори за такива работници, които са производителни не непосредствено, това е само дотолкова, доколкото те *непосредствено* участвуват в потреблението на материалното богатство, а не в неговото производство.

* — от своя собствена гледна точка. *Ред.*

У самия Щорх — макар в неговата *„теория на цивилизацията"* и да се срещат някои остроумни бележки, например, че материалното разделение на труда е предпоставка за разделението на духовния труд — *„теорията на цивилизацията"* не отива по-далеч от тривиални общи фрази. В каква степен това е *трябвало* да бъде така, колко далеч е бил Щорх дори от това, макар само да *формулира* за себе си тази задача, да не говорим за нейното решение, личи от едно *единствено* обстоятелство. За да се изследва връзката между духовното [409] и материалното производсто, е необходимо преди всичко самото това материално производство да се разглежда не като всеобща категория, а в *определена историческа* форма. Така например на капиталистическия начин на производство съответствува друг вид духовно производство, отколкото на средновековния начин на производство. Ако самото материално производство не се взема в неговата *специфична историческа* форма, не може да се разберат характерните особености на съответствуващото му духовно производство и взаимодействието между тях. По-далеч от пошлости тогава не може да се отиде. Това по повод на фразата за „цивилизацията".

По-нататък: от определена форма на материалното производство произтича, първо, определена структура на обществото, второ, определено отношение на хората към природата. Техният държавен строй и тяхната духовна структура се определят както от едното, така и от другото. Следователно от същото се определя и характерът на тяхното духовно производство.

Най-после: под духовно производство Щорх разбира заедно с това различните видове професионална дейност на всички слоеве на господствуващата класа, за които изпълнението на социални функции е занятие. Съществуването на тези съсловия, както и техните функции могат да бъдат разбрани само като се изхожда от определената историческа структура на техните производствени отношения.

Като разглежда самото материално производство не *исторически* — разглежда го като производство на материални блага изобщо, а не като определена, исторически развита и специфична форма на това производство, — Щорх сам се лишава от основата, на която единствено могат да бъдат разбрани както идеологическите съставни части на господствуващата класа, така и свободното духовно производство на дадена обществена формация. Той не може да излезе извън общите, безсъдържателни фрази. А и самото това отношение съвсем не е така просто, както той по начало мисли. Така капиталистическото производство е враждебно на известни отрасли на духовното производство, например на изкуството и поезията. Ако не се

държи сметка за това, може да се стигне до илюзията на французите от XVIII век, осмяна така добре от Лесинг [88]. Тъй като в механиката и т. н. ние сме стигнали по-далеч от древните, защо да не създадем и свой епос? И ето на мястото на „Илиадата" се появява „Хенриадата" [89].

Правилно е, напротив, това, което Щорх подчертава специално срещу Гарние, който собствено е и бащата на *тази* полемика срещу Смит. А Щорх подчертава именно, че противниците на Смит подхождат към въпроса от погрешния край.

„Какво правят критиците на Смит? Твърде далеч от това — да установят тази разлика" (между „нематериалиите стойности" и „богатствата"), „те окончателно смесват двата тези вида стойности, които са толкова явно различни". (Те твърдят, че производството на духовни продукти или производството на услуги е *материално* производство.) „Разглеждайки нематериалния труд като *производителен*, те приемат, че той *произвежда*" (т. е. непосредствено произвежда) „*богатства*, т. е. материални и пригодни за размяна стойности; а всъщност той произвежда само нематериални и непосредствени стойности; критиците на Смит изхождат от предпоставката, че продуктите на нематериалния труд са подчинени на същите закони, както и продуктите на материалния труд, а всъщност първите се управляват от принципи, различни от принципите на вторите" (том III, стр. 218).

Ще отбележим следните положения на Щорх, които по-късните автори са заимствували от него:

„Тъй като вътрешните блага са отчасти продукт на услуги, било направено заключението, че те не са по-трайни от самите услуги и че те по необходимост се потребяват едновременно с тяхното производство" (том III, стр. 234). „Първичните [вътрешни] блага, без ни най-малко да се унищожават от тяхната употреба, нарастват и се умножават благодарение на тази употреба, така че самото им *потребление* увеличава тяхната стойност" (пак там, стр. 236). „Вътрешните блага, както и богатството, могат да бъдат натрупвани и да образуват капитали, които може да се прилагат за възпроизводството на потребените вътрешни блага" и т. н. (пак там, стр. 236). „Материалният труд трябва да бъде разделен и неговите продукти трябва да бъдат натрупани, преди да може да се мисли за разделение на нематериалния труд" (стр. 241).

Но всичко това са само най-общи повърхностни аналогии и паралели между духовното и материалното богатство. Абсолютно същата е например и неговата бележка, че неразвитите нации *заимствуват* своите духовни капитали от чуждите страни, както материално неразвитите нации заимствуват от тях своите материални капитали (пак там, стр. 306), че разделението на нематериалния труд зависи от неговото търсене, накъсо — от пазара, и т. н. (стр. 246).

А ето ония места, които просто са били преписвани:

[410] „*Производството* на вътрешни блага, далеч от това, да намалява националното богатство с потреблението на материалните продукти, от които то се нуждае е, напротив, мощно средство за неговото увеличение", както и, обратно, „производството на богатства е също тъй мощно средство за разрастване на цивилизацията" (пак там, стр. 517). „Националното благосъстояние расте благодарение на равновесието на тези два вида производство" (стр. 521).

Според Щорх лекарят произвежда здраве (но той произвежда и болест), професорите и писателите — просвета (но и обскурантизъм), поетите, художниците и т. н. — вкус (но и безвкусие), моралистите и т. н. — нрави, проповедниците — религия, трудът на държавния глава — сигурност, и т. н. (стр. 347—350). Със същото основание може да се каже, че болестта произвежда лекари, глупостта — професори и писатели, безвкусието — поети и художници, безнравствеността — моралисти, суеверието — проповедници, а всеобщата несигурност — държавни глави. Към този маниер да се твърди, че всички тия видове дейност, тези „услуги", произвеждат действителна или въображаема потребителна стойност, прибягват отново по-късните автори, за да докажат, че споменатите по-горе лица са производителни работници в Смитовия смисъл, т. е. непосредствено произвеждат не продукти sui generis*, а продукти на материалния труд и поради това непосредствено — богатство. У Щорх още не намираме тази нелепост, която впрочем може да бъде напълно обяснена със следните моменти:

1) в буржоазното общество различните функции взаимно се предполагат;

2) антагонизмите в областта на материалното производство правят необходима една надстройка от идеологически съсловия, дейността на които — била тя добра или лоша — е добра, защото е необходима;

3) всички функции служат на капиталиста, изпълняват се за негово „благо";

4) дори висшите видове духовно производство получават признание и стават *извинителни* в очите на буржоата само благодарение на това, че биват изобразявани и фалшиво изтъквани като преки производители на материално богатство.

[17)] НАСАУ СЕНИОР [ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ НА ВСИЧКИ ПОЛЕЗНИ ЗА БУРЖОАЗИЯТА ФУНКЦИИ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИ. РАБОЛЕПИЕ ПРЕД БУРЖОАЗИЯТА И БУРЖОАЗНАТА ДЪРЖАВА]

W. Nassau Senior. Principes fondamentaux de l'économie politique. Превод на Жан Аривабен. Париж, 1836.

Насау Сениор си дава важен вид.

„Според Смит законодателят на евреите е бил непроизводителен работник" (цит. съч., стр. 198).

---

* — от особен вид. *Ред.*

Кой е това: Мойсей Египетски или Мойсей Менделсон? Мойсей би бил много благодарен на господин Сениор за това, че той го признава за смитовски „производителен работник“. Тези хора са до такава степен роби на своите натрапничави буржоазни идеи, че според тях Аристотел или Юлий Цезар биха се обидили, ако ги нарекат „непроизводителни работници“. А между това Аристотел и Цезар биха сметнали за обида дори самото название „работници“.

„Нима лекарят, който лекува със своето предписание едно болно дете и запазва по този начин живота му за дълги години, не *произвежда* траен резултат?“ (пак там).

Глупости! Ако детето умре, резултатът не е по-малко траен. А ако положението на детето не се подобри, *услугата* на лекаря все пак трябва да бъде заплатена. Според Насау на лекарите би следвало да се плаща само дотолкова, доколкото успяват да излекуват, на адвокатите — само дотолкова, доколкото печелят процесите, а на войниците — само дотолкова, доколкото побеждават.

Но сега той става наистина възвишен:

„Нима холандците, които се бориха срещу тиранията на испанците, или англичаните, които въстанаха срещу една тирания, заплашваща да стане още по-ужасна, произведоха само мимолетни резултати?“ (цит. съч., стр. 198).

Белетристична смет! Холандците и англичаните въставаха за своя собствена сметка. Никой не им е плащал за това, че са работили „в революция“. А при производителните или непроизводителни работници става дума винаги за купувача на труда и за неговия продавач. Що за тъпотия!

Пошлата белетристика на тези приятели в полемиката им срещу Смит показва само, че те са представители на „образования капиталист“, докато Смит беше *тълкувател* на откровено грубия буржоа-парвеню. Образованият буржоа и неговият рупор и двамата са толкова тъпоумни, че измерват значението на всяка дейност с нейното [411] въздействие върху кесията. От друга страна, те са толкова образовани, че *признават* и такива функции и видове дейност, които нямат нищо общо с производството на богатството, и при това ги признават, защото и те „косвено“ увеличават и т. н. тяхното богатство, с една дума, изпълняват „полезна“ за богатството функция.

Човекът сам е основата на своето материално, както и на всяко друго извършвано от него производство. Ето защо всички обстоятелства, които въздействуват върху човека, този *субект* на производството, модифицират в по-голяма или по-малка степен всички негови функции и видове дейност, следователно и неговите функции и видове дейност като създател на материалното богатство, на стоките. В този смисъл може действително да се докаже, че *всички* чо-

вешки отношения и функции, в каквато и форма да се проявяват те, влияят върху материалното производство и повече или по-малко определящо въздействуват върху него.

„Има страни, където е съвсем невъзможно да се обработва земята, без да се охранява от войници. Е добре! Според класификацията на Смит събраната реколта не е продукт на съвместния труд на човека, който върви след плуга, и на оня, който крачи редом с него с оръжие в ръце; според Смит само земеделецът е производителен работник, а дейността на войника е непроизводителна" (цит. съч., стр. 202).

Първо, това не е вярно. Смит би казал, че дейността на войника произвежда защита, но не жито. Ако в страната е въдворен ред, земеделецът би продължавал, както и преди, да произвежда зърнени храни, без да бъде принуден да произвежда плюс това средства за издръжката на войника, а следователно и неговия живот. Войникът принадлежи към faux frais* на производството, както голяма част от непроизводителните работници, които сами нищо не произвеждат — нито в областта на духовното, нито в областта на материалното производство, — а са полезни и необходими само вследствие на недостатъците на социалната структура, които следователно дължат своето съществуване на наличието на социални злини.

Но Насау би могъл да каже, че при изобретяването на машина, която от 20 земеделски работника прави 19 излишни, тези 19 също са faux frais на производството. Обаче войникът може да се окаже излишен, въпреки че *материалните условия на производството*, условията на земеделието като такова, си остават същите. А 19 работника могат да се окажат излишни само ако трудът на оставащия един работник е станал 20 пъти по-производителен, следователно само в резултат на революция в дадените материални условия на производство. Към това още *Бъкънан* бележи:

„Ако например войникът трябваше да бъде наречен производителен работник, защото неговият труд съдействува за производството, със същото право производителният работник би могъл да претендира за военни почести, тъй като не подлежи на съмнение, че без негово съдействие никаква армия не би могла да тръгне на поход, за да се сражава и печели победи" (*D. Buchanan.* Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry ets. Edinburgh, 1814, стр. 132).

„Богатството на една нация зависи не от численото съотношение между ония които произвеждат *услуги*, и ония, които произвеждат *стойности*, а от онова съотношение между тях, което най-много спомага да се направи трудът на всеки един колкото може по-плодотворен" (*Сениор*, цит. съч., стр. 204).

Смит никога не е отричал това, тъй като той иска количеството на такива „необходими" непроизводителни работници като дър-

---

* Вж. бележката под линия на страница 145. *Ред.*

жавни чиновници, адвокати, попове и т. п. да бъде намалено до *размерите,* в които техните услуги са необходими. А това във всеки случай е именно онова „съотношение“, при което те правят труда на производителните работници колкото може по-плодотворен. Що се отнася обаче до другите „непроизводителни работници“, чийто труд всеки купува само *доброволно,* за да се ползува от техните *услуги,* т. е. купува го като предмет за потребление, предоставен на неговия избор, тук може да има различни случаи. Броят на тези живущи от доход работници може да бъде голям в сравнение с броя на „производителните“ работници, *първо,* защото богатството изобщо е малко или има едностранчив характер, като например у средновековните барони с тяхната свита. Вместо да потребяват що-годе значителни количества промишлени стоки, те са изяждали заедно със свитата си своите селскостопански продукти. А когато вместо това те са почнали да потребяват промишлени стоки, тяхната свита е трябвало да се залови за работа. Броят на живущите от доход е бил голям само поради това, че значителна част от годишния продукт се е потребявала не *в интерес на възпроизводството.* При всичко това общият брой на населението е бил малък. *Второ,* броят на живущите от доход може да бъде голям, защото производителността на производителните работници е висока, т. е. голям е техният принаден продукт, от който ядат хрантутениците. В този случай трудът на производителните работници е производителен не защото съществуват толкова много хрантутеници, а, обратно съществуват толкова много хрантутеници, защото трудът на производителните работници е толкова производителен.

Ако вземем две страни с еднакво население и еднакво развитие на производителните сили на труда, винаги с пълно право ще може да кажем заедно с А. Смит, че богатството и на двете страни трябва да се измерва със съотношението между производителните и непроизводителните работници. Защото това означава само, че в страната, където има относително голям брой производителни работници, относително по-голямо количество от годишния доход се потребява за възпроизводство и следователно ежегодно се произвежда по-голяма маса стойности. Следователно господин Сениор само преразказва положението [412] на Адам, вместо да му противопостави някаква нова мисъл. А след това той сам прави тук разлика между „производители на услуги“ и „производители на стойности“ и по такъв начин с него става същото, както и с повечето от тези противници на Смитовата разлика: те приемат и сами прилагат същата разлика, която отхвърлят.

Характерно е, че всички „непроизводителни“ икономисти, които не създават решително нищо в собствената си специалност, се опълч-

ват срещу разликата между производителен и непроизводителен труд. Но по отношение на буржоата тази позиция на „непроизводителните“ икономисти изразява, от една страна, раболепие, стремеж да се изобразят всички функции като служещи на производството на богатство за буржоата; а, от друга страна, стремеж да се докаже, че буржоазният свят е най-добрият от световете, че всичко в него е полезно, а самият буржоа е толкова образован, че вижда и разбира това.

А по отношение на работниците тази позиция се свежда до твърдението, че потреблението на големи маси продукти от непроизводителните елементи е напълно в реда на нещата, тъй като непроизводителните потребители съдействуват за производството на богатството в същата степен, както и работниците, макар и по свой особен начин.

Но в края на краищата Насау се изтърва и показва, че не е разбрал нито дума от съществената разлика на Смит. Той казва:

„Всъщност изглежда, че в този случай вниманието на Смит е било изцяло съсредоточено върху положението на *едрите земевладелци*, към които само могат изобщо да бъдат приложени неговите бележки за непроизводителните класи. Иначе не мога да си обясня неговото твърдение, че *капиталът се прилага само за издръжка на производителните работници, докато непроизводителните живеят от дохода*. Най-голямата част от ония, които той предимно нарича непроизводителни — учителите, управниците на държавата, — се издържа *за сметка на капитала*, т. е. *от средствата, авансирани за възпроизводство*“ (пак там, стр. 204—205).

Тук действително човек занемява от изумление. Откритието на господин Насау, че държавата и учителят живеят за сметка на капитала, а не за сметка на дохода, не се нуждае от по-нататъшни коментарии. Ако с това господин Сениор иска да ни каже, че те живеят от печалбата от капитала, следователно в този смисъл за сметка на капитала, той забравя само, че доходът от капитала не е самият капитал и че този доход, резултат на капиталистическото производство, не се авансира за възпроизводство, а обратно, сам е негов резултат. Или той мисли така, защото някои данъци влизат в производствените разходи на определени стоки, следователно в разходите на определени производства? Тогава нека той знае, че това е само една от формите на събиране данъци от дохода.

Относно Щорх Насау Сениор, този умничещ драскач, бележи още:

„Господин Щорх без съмнение се заблуждава, като твърди категорично, че тези *резултати*“ (здравето, вкусът и т. н.) „съставляват, подобно на другите предмети, които имат стойност, част от *дохода* на ония, които ги притежават, и че те по същия начин могат да се разменят“ (а именно, доколкото могат да бъдат купени от техните производители). „Ако това би било така, ако вкусът, нравствеността,

религията действително бяха *предмети*, които може да се *купуват*, богатството щеше да има съвсем друго значение от това, което икономистите . . . му приписват. Ние не купуваме здраве, знание или благочестие. Лекарят, свещеникът, учителят . . . могат да произвеждат само средства, с помощта на които с по-голяма или по-малка вероятност и с по-голямо или по-малко съвършенство ще бъдат произведени тези по-нататъшни резултати . . . Ако във всеки даден случай се прилагаха най-подходящите средства за постигане на успех, производителят на тези *средства* има право на възнаграждение дори когато не е имал успех или не е постигнал очакваните резултати. Размяната е завършена, щом като е даден съвет или пък е даден урок и за тях е получено възнаграждение" (цит. съч., стр. 288—289).

В края на краищата великият Насау сам отново приема Смитовата разлика. А именно вместо производителен и непроизводителен труд той различава „производително потребление и непроизводително потребление" (стр. 206). А предмет на потреблението е или стоката — но тук не става дума за нея, — или пък непосредствено трудът.

Според Сениор производително е потреблението, прилагащо такъв труд, който или сам възпроизвежда работната сила (което може да прави например трудът на учителя или трудът на лекаря), или *възпроизвежда* стойността на стоките, с които се купува този труд. Непроизводително е потреблението на такъв труд, който не извършва нито едното, нито другото. Между това Смит заявява: труда, който може да бъде потребен само производително (т. е. промишлено), аз наричам производителен труд, а оня, който може да се потребява непроизводително, потреблението на който не е по своята природа промишлено потребление, аз наричам непроизводителен труд. Тук следователно господин Сениор е доказал своето остроумие чрез nova vocabula rerum*.

Изобщо Насау преписва от Щорх.

[18)] П. РОСИ [ИГНОРИРАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ФОРМА НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ЯВЛЕНИЯ. ВУЛГАРНАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА „СПЕСТЯВАНЕ НА ТРУД" ОТ НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ РАБОТНИЦИ]

[413] *P. Rossi*. Cours d'économie politique (четен през 1836/37 година), брюкселско издание от 1842 година.

Ето къде е мъдростта!

„Към *косвените средства*" (за производство) „се отнася всичко, което благоприятствува производството, всичко, което спомага за отстраняване на препятствията, прави производството по-действено, по-бързо, по-леко". (Преди това той казва, стр. 268: „Съществуват преки и косвени средства за производство. Това значи:

* — нови наименования на нещата. *Ред.*

съществуват такива средства, които са *необходимо* условие за интересуващия ни резултат, сили, които *извършват* това производство. Съществуват и други средства за производство, които съдействуват за производството, но не го извършват. Първите могат да действуват дори *сами*, вторите могат само да помагат на първите в производствения процес".) . . . „Всеки труд по управлението е косвено средство за производство . . . Този, който е изработил тази шапка, трябва да призиае, че стражарят, който се разхожда по улицата, съдията, който заседава в съда, тъмничарят, който приема престъпника в затвора и го държи затворен, армията, която защищава граиицата от нахлуване на неприятеля — че всички те съдействуват за производството" (стр. 272).

Каква наслада за шапкаря да съзнава, че целият свят се движи; за да може той да произведе и продаде една шапка! Заставяйки този тъмничар и т. н. *косвено* — а не *пряко* — да съдействуват за материалното производство, Роси фактически прави същата разлика, както и Адам (XII лекция).

В следващата, тринадесетата лекция Роси — по същината на работата приблизително в същия дух, както и неговите предшественици — се опълчва ex professo* срещу Смит.

На три причини, казва той, се дължи неправилната разлика между производителни и непроизводителни работници.

1) „Между *купувачите* едни купуват продукти или *труд* за *свое непосредствено лично потребление*; други ги купуват само за да продават нови продукти, които те изготвят с придобитите от тях продукти и купения от тях труд. За първите определящо зиачение има *потребителната стойност*, за вторите — разменната стойност". Когато се взема под внимание само разменната стойност, прави се грешката на Смит. „Трудът на моя слуга е непроизводителен за мен — да допуснем това за един миг; но нима този труд е непроизводителен и за него?" (цит. съч. стр. 275—276).

Тъй като цялото капиталистическо производство е основано на това, че трудът се купува непосредствено с цел в процеса на производството една част от него да се присвои, *без да се купува*, като след това обаче *се продаде* в продукта — тъй като това е основата на съществуването на капитала, самата му същност, — то не е ли разликата между труда, който произвежда капитал, и труда, който не произвежда такъв, база за разбиране на процеса на капиталистическото производство? Смит не отрича, че трудът на слугата е производителен за самия *него*. Всяка услуга е производителна за нейния продавач. Лъжливата клетва е производителна за оня, който я полага за пари. Подправката на документи е производителна за оня, на когото плащат за това. Убийството е производително за оня, на когото плащат за убийство. Занятията на сикофантите, доносчиците, дармоедите, паразитите, ласкателите са производителни за тях, ако те не изпълняват подобни „услуги" без-

* — специално. *Ред.*

платно. Според Роси излиза, че всички те са „производителни работници“, производители не само на богатство, но и на капитал. И мошеникът, който плаща сам на себе си — точно така, както правят съдилищата и държавата, — също „изразходва известна сила, прилага я по определен начин, произвежда резултат, който задоволява една потребност на човека“ [пак там, стр. 275], а именно потребността на крадливия човек и може би плюс това и на жена му, и на децата му. Излиза, че той е производителен работник, щом цялата работа е само в това, да се произвежда „резултат“, който задоволява една „потребност“, или щом за отнасяне на услугите към категорията „производителни“ е нужно, както в гореприведените случаи, само човек да продава своите „услуги“.

2) „Втората грешка се състоеше в това, че не се правеше разлика между пряко производство и косвено производство. Ето защо държавният чиновник у А. Смит е непроизводителен. Но ако производството е почти невъзможно (без труда на държавния чиновник), „то съвсем ясно е, че този труд съдействува за производството, ако не чрез пряка и материална помощ, то все пак чрез косвено действие, което не може да не се вземе под внимание“ (цит. съч. стр. 276).

Този косвено участвуващ в производството труд (а той образува само част от непроизводителния труд) ние наричаме именно непроизводителен труд. Иначе би трябвало да кажем, че тъй като държавният чиновник абсолютно не може да съществува без селянина, то селянинът е „косвеният производител“ на правосъдието и т. н. Глупости! Има още едно гледище, което се отнася до въпроса за разделението на труда, но за него по-късно.

[3)] „Недостатъчно щателно е установена разликата между трите главни факта на производството: между *силата, или производителното средство, прилагането* на тази сила и *резултата.*“ Ние купуваме часовник от часовникаря; при това нас ни интересува само *резултатът* на труда. Или купуваме палто от шивача; тук имаме същото. Но „все още има хора със стари схващания, които не гледат така на нещата. Те викат у дома си работник и му поръчват да им ушие една или друга дреха, снабдявайки го с плат и с всичко необходимо за тази работа. Какво купуват те? Те купуват сила“ {но и „едно приложение на тази сила“}, „средство, което на техен риск и отговорност ще произведе известни резултати . . . Обект на договора е покупката на сила.“

(Но там е работата, че тези „хора със стари схващания“ прилагат такъв начин на производство, който няма нищо общо с капиталистическия и при който не е възможно цялото това развитие на производителните сили на труда, което носи със себе си капиталистическото производство. Характерно е, че такава специфична разлика за Роси и за всички нему подобни се явява несъществена.)

„Наемайки слуга, аз купувам сила, която може да бъде използувана за изпълнение на стотици услуги и резултатите от дейността на която зависят от това, как аз използувам тази сила“ (стр. 276).

Всичко това няма нищо общо с въпроса.

[414] Трето,

„може да се купува или наема . . . определено приложение на тази сила . . . В този случай вие купувате не продукта и не резултата, който имате предвид.“ Защитната реч на адвоката може да доведе или да не доведе до това, да спечеля процеса. „Във всеки случай сделката между вас и вашия адвокат се състои в това, че срещу определена стойност той ще отиде в този и този ден на това и това място, за да говори там за вас и да прилага във ваш интерес интелектуалните си сили“ (стр. 276).

{Още една бележка към това. В XII лекция, стр. 273, Роси казва:

„Аз съм далеч от това, да считам за производители само ония хора, които прекарват живота си в изготвяне на платно или обуща. Аз уважавам труда, какъвто и да бъде той . . . но това уважение не трябва да бъде изключителна привилегия на *работника на физическия труд*.“

А. Смит не прави това. Оня, който създава книга, картина, музикално произведение, статуя, у него е „производителен работник“ във втория смисъл, макар че нито импровизаторът, нито декламаторът, нито виртуозът и т. н. не са такива за Смит. А „услугите“, доколкото те влизат направо в производството, А. Смит разглежда като материализирани в продукта, било това труд на работника на физическия труд или на директора, търговския служещ, инженера и дори учения, ако той е изобретател, работник във фабрика, работещ в или вън от нея. Като говори за разделението на труда, Смит разяснява как тези операции се разпределят между различните лица и показва, че продуктът, стоката е резултат на техния съвместен труд, а не на труда на когото и да било измежду тях. Но „духовните“ работници от рода на Роси са загрижени да оправдаят големия дял, който получават от материалното производство.}

След това разсъждение Роси продължава:

„По този начин в разменните сделки вниманието се съсредоточава ту върху един, ту върху друг от тия три главни факта на производството. Но могат ли *тези различни форми на размяната* да лишат известни *продукти* от характера на *богатство*, а *усилията на определена категория производители — от качество на производителен труд?* Очевидно между тези идеи няма такава връзка, която да оправдава подобен извод. Трябва ли поради това, че аз, вместо да купя определен резултат, купувам силата, необходима за неговото производство, *действието на тази сила да не е производително*, а *продуктът да не е богатство?* Да вземем пак примера с шивача. Независимо от това, дали една дреха се купува от шивача в съвсем готов вид или се поръчва на работник-шивач, като му се дава материал и работна заплата — по отношение на резултата и в двата случая се получава едно и също. Никой не ще каже, че първият труд е *производителен труд*, а вторият — *непроизводителен труд*; разликата е само тази, че във втория случай този, който *иска да получи дреха*, е бил *свой собствен предприемач*. Но каква

разлика съществува по отношение на производителните сили между работника-шивач, когото аз повиквам да работи у дома, и моя слуга? Между тях няма никаква разлика" (цит. съч., стр. 277).

Тук е квинтесенцията на цялата премъдрост и надут брътвеж. Доколкото А. Смит в своето второ, по-малко дълбоко определение различава производителен и непроизводителен труд в зависимост от това, дали трудът се овеществява непосредствено в такава стока, която да може да бъде продадена от купувача на труда, или не — дотолкова той нарича шивача и в двата случая производителен работник. Но съгласно неговото по-дълбоко определение шивачът, който фигурира във втория от посочените случаи, е „непроизводителен работник". Роси показва само, че той „очевидно" не разбира А. Смит.

Обстоятелството, че *„формите на размяната"* изглеждат на Роси безразлични, означава все едно физиологът да каже, че му са безразлични определени форми на живот, защото всички те са само форми на органичната материя. Но тъкмо тези форми единствено са важни за нас, когато става дума да се разбере специфичният характер на един обществен начин на производство. Сюртукът си е сюртук. Но ако той е произведен при първата форма на размяна, вие имате капиталистическо производство и съвременно буржоазно общество; а ако е произведен при втората форма на размяна, вие имате някаква форма на ръчния труд, съвместима дори с азиатските отношения или със средновековните и т. н. И тези *форми* са определящи за самото веществено богатство.

Сюртукът си е сюртук, това е цялата премъдрост на Роси. Но в първия случай работникът-шивач произвежда не само сюртук, той произвежда капитал, а следователно и печалба; той произвежда своя господар като капиталист и самия себе си като наемен работник. Когато аз поръчвам на работника-шивач да ми ушие лично на мен сюртук у дома ми, то с това аз ставам толкова малко свой собствен *предприемач* (в смисъл на определена икономическа категория), колкото *предприемачът-шивач* става предприемач от това, че [415] самият той носи и потребява ушит от неговите работници сюртук В единия случай купувачът на шивашкия труд и работникът-шивач противостоят един на друг като прост купувач и прост продавач. Единият плаща пари, другият доставя стока, в потребителна стойност на която се превръщат моите пари. Това решително по нищо не се различава от случая, когато аз си купувам сюртук в магазина. Продавачът и купувачът противостоят тук един на друг просто като такива. В другия случай, напротив, те противостоят един на друг като капитал и наемен труд. Що се отнася до слугата, то с работника-шивач № 2, чийто труд аз самият купувам заради

неговата потребителна стойност, той има общо това, че и на двамата им е присъща една и съща обществена форма. И двамата са прости купувачи и продавачи. Разликата е само в това, че тук вследствие на специфичния начин на използуване купуваната потребителна стойност се наблюдава още известно патриархално отношение, отношение на господарство и слугуване, което видоизменя и прави отвратително това отношение на проста покупка и продажба, ако не по неговата икономическа форма, то по неговото съдържание.

Иначе Роси повтаря Гарние, само че с други изрази.

„Когато Смит твърди, че трудът на слугата не оставя след себе си никаква следа, той — ще кажем това открито — греши повече, отколкото е позволено за Адам Смит. Да допуснем, че някой фабрикант сам управлява голяма фабрика, която изисква усилен и внимателен надзор... Същият човек, който не търпи около себе си непроизводителни работници, не държи домашна прислуга. Той следователно е принуден *да се обслужва сам*... Какво ще стане с неговия производителен труд през времето, което той трябва да посвещава на този уж непроизводителен труд? Нима не е ясно, че вашите слуги изпълняват работа, която ви дава възможност да се занимавате с труд, който повече отговаря на вашите способности? Ето защо как може да се говори, че от тези услуги не остава никаква следа? Остава всичко, което вие правите и което не бихте могли да правите, ако слугите не ви заменяха в обслужването на вашата особа и на вашия дом“ (цит. съч., 277).

Това е пак *спестяването на труд,* за което говореха Гарние, Лодердел и Ганил. Според този възглед непроизводителните видове труд са производителни само доколкото те спестяват труд и оставят повече време за собствен труд било на „дейния капиталист“, било на производителния работник — те и двамата били в състояние да изпълняват по-ценен труд благодарение на това, че в областта на по-малко ценния труд ги заменят други. С това се изключва значителна част от непроизводителните работници — домашните слуги, доколкото те са само предмет на разкош, и всички ония непроизводителни работници, които произвеждат само наслада и от труда на които аз мога да се ползувам само *като изразходвам за ползуване от него точно толкова време,* колкото *е необходимо на продавача на този труд, за да го произведе*, да го изпълни. И в двата случая за „спестяване“ на труд и дума не може да става. Най-после, дори действително спестяващите труд лични услуги биха били производителни само дотолкова, доколкото техният потребител е производителен работник. Ако той е безделен капиталист, те му спестяват труд само в смисъл, че го избавят от необходимостта изобщо да прави нещо. Свински нечистоплътната господарка поръчва да я решат и да ѝ режат ноктите, вместо сама да прави това; провинциалното аристократче си наема коняр, вместо сам да си бъде коняр; човекът, единственото занятие на когото е яденето, държи готвач, вместо сам да си готви храна.

Към тези работници биха принадлежали също и онези, които, по израза на Щорх (цит. съч.), произвеждат *„свободно време"*, благодарение на което някой получава възможност да запълни свободното си време с наслади, умствен труд и т. н. Полицаят ми спестява времето, което би ми било потребно, за да бъда свой собствен стражар, войникът ми спестява времето, необходимо за самозащита, правителственият чиновник спестява времето, което ми е нужно да управлявам самия себе си, ваксаджията — времето, което ми е необходимо за почистване на обущата, попът спестява времето, необходимо за размишление, и т. н.

Вярното тук е мисълта за *разделението на труда*. Освен своя производителен труд или експлоатацията на производителния труд всеки би трябвало да изпълнява още маса функции, които биха били непроизводителни и които отчасти влизат в разноските на потреблението. (Същинските производителни работници трябва сами да носят тези разноски по потреблението и сами да изпълняват за себе си непроизводителен труд.) Ако тези „услуги" са приятни, господарят често ги изпълнява за слугата, както показва jus primae noctis* или трудът по управлението и т. п., който господарите отдавна поемат върху себе си. Но това съвсем не унищожава разликата между производителния и непроизводителния труд; напротив, самата тази разлика се явява като резултат от *разделението на труда* и в този смисъл съдейства за развитието на общата производителност на труда с това, че разделението на труда превръща непроизводителния труд в изключителна функция на една част от работниците, а производителния труд — в изключителна функция на друга част.

Но Роси твърди, че дори *„трудът"* на оная маса домашни слуги, която е предназначена само да излага на показ богатството на своя господар, да задоволява неговото тщеславие, „не е непроизводителен". Защо? Защото той произвежда *нещо:* задоволяване на тщеславието, възможност за надуване, излагане на показ на богатството (цит. съч., стр. 277). Тук ние отново се натъкваме на глупостта, че всеки вид услуги произвеждат нещо: проститутката произвежда сладострастие, убиецът — убийства и т. н. Впрочем Смит бил казал, че всеки вид от тези услуги имал своя *стойност.* Остава само [416] тези „услуги" да се оказват безплатно. За това не става и дума. Но дори да се изпълняваха безплатно, те не биха увеличили богатството (материалното) нито с грош.

След това иде белетристичният брътвеж:

„Подчертава се, че певецът, след като е свършил да пее, не ни оставя нищо. — Не, той ни оставя спомен!" (много мило!) „Когато сте изпил шампанското, какво

* — право на първата нощ. *Ред.*

остава след това?... Икономическите резултати могат да бъдат различни в зависимост от това, дали потреблението следва веднага след факта на производството, или не, дали то се извършва по-бързо, или по-бавно, но самият факт на потреблението, какъвто и да бъде той, не може да отнеме на продукта характера на богатство. Съществуват нематериални продукти, които са по-трайни от някои материални. Дворецът съществува дълго, но „*Илиадата*" е още по-дълготраен източник на наслада" (стр. 277—278).

Каква дивотия!

В смисъла, в който Роси разбира тук богатството, т. е. като потребителна стойност, дори *потреблението* първо прави продукти богатство, независимо от това, дали то се извършва бавно, или бързо (продължителността на потреблението зависи от собствената му природа и от природата на предмета). Потребителната стойност има значение само за потреблението и нейното съществуване за потреблението е само нейното съществуване като предмет за потребление, нейното съществуване в потреблението. Както пиенето на шампанско не е производително потребление, макар и да произвежда „махмурлук", така и слушането на музика не е производително потребление, макар и да оставя след себе си „спомен". Ако музиката е хубава и слушателят разбира от музика, потреблението на музиката е по-възвишено от потреблението на шампанско, макар производството на шампанското да е „производителен труд", а производството на музиката — непроизводителен.

* * *

Обобщавайки цялата галиматия, насочена срещу Смитовата разлика между производителен и непроизводителен труд, може да се каже, че Гарние и може би още Лодердел и Ганил (последният обаче не е дал нищо ново) са изчерпали цялото съдържание на тази полемика. Следващите автори (с изключение на несполучливия опит на Щорх) дават само белетристични разсъждения, просветено дрънкане. Гарние е икономистът на директорията и консулството, Ферие и Ганил са икономистите на империята. От другата страна е Лодердел, господин графът, който по-скоро си поставяше за цел *да представи апологетично потребителите като производители „на непроизводителен труд"*. *Превъзнасянето* на прислужничеството, лакейството, *възхваляването* на събирачите на данъци, на паразитите минава като червена нишка през писанията на всички тия псета. В сравнение с това грубо циничният характер, който е присъщ на класическата политическа икономия, се явява като критика на съществуващите порядки.

[19) АПОЛОГИЯ НА ПРАХОСНИЧЕСТВОТО НА БОГАТИТЕ У МАЛТУСИАНЕЦА ЧАЛМЪРС]

Един от най-фанатичните малтусианци е *негово преподобие Т. Чалмърс,* професор по теология, автор на книгата „On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society“ (2nd edition, London, 1832). По мнението на Чалмърс няма друго средство срещу всички социални недъзи освен религиозното възпитание на работническата класа (под това той разбира християнски-украсеното, попски-назидателното втълпяване на Малтусовата теория за населението). Същевременно той е ревностен защитник на всевъзможните злоупотреби, на разточителните разходи на държавата, на големите заплати за поповете и на безумното прахосничество на богатите. Той скърби (стр. 260 и следващите) за „духа на времето“, скърби за „суровата, граничеща с гладуване пестеливост“, иска големи данъци, изобилно плюскане за „висшите“ и непроизводителни работници, поповете и т. н. (пак там) и, разбира се, вдига шум по повод на Смитовата разлика. На тази разлика той е отделил цяла глава (единадесета), която не съдържа нищо ново освен твърдението, че пестеливостта и т. н. само вреди на „производителните работници“. Тенденцията на тази глава характерно е резюмирана със следните думи:

„Тази разлика изглежда глупава и при това злонамерена в нейното прилагане“ цит. съч , стр. 344).

В какво пък се състои тази злонамереност?

„Ние се спряхме така подробно на този въпрос, защото смятаме, че *политическата икономия от наши дни е твърде строга и враждебна по отношение на една установена църква* и не се съмняваме, че за това много допринесе *вредната Смитова разлика.*“ (стр. 346).

Под „установена църква“ този поп разбира своята собствена църква, англиканската църква като „установена“ от закона. При това той беше един от ония, които ощастливиха Ирландия с тази институция. Този поп поне е откровен.

[20) ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ЗА АДАМ СМИТ И НЕГОВИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ И НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД]

[417] Преди да завършим раздела за Адам Смит, ще цитираме още две места от неговата книга: в първото той дава воля на своята омраза към непроизводителното правителство; във второто

се старае да докаже защо прогресът на промишлеността и т. н. предполага свободен труд. За *омразата на Смит към поповете!* [90]

Първото място гласи:

„Ето защо голяма наглост и самонадеяност от страна на кралете и министрите са техните попълзновения да бдят за пестеливостта на частните лица и да ограничават разходите им чрез законите срещу лукса и чрез забрана на вноса на луксозни предмети от чужбина. Самите те винаги и без всякакви изключения са най-големите прахосници в цялото общество. Нека те внимават за своите собствени разходи, а грижата за разходите на частните лица да предоставят на тях самите. Ако тяхното собствено прахосничество не разорява държавата, никога няма да я разори прахосничеството на техните поданици" (книга II, глава 3, издание на Мак-Кълък, том II, стр. 122).

И още веднаж следното място*:

„Трудът на някои най-уважавани съсловия на обществото, подобно на *труда на домашните слуги*, не произвежда *никаква стойност*" {той има стойност и поради това струва известен еквивалент, но не произвежда никаква стойност} „и не се фиксира или не се овеществява в какъвто и да било траен предмет или пригодна за продажба стока... Например държавният глава с всичките си съдебни чиновници и офицери, цялата армия и флота са *непроизводителни работници*. Те са *слуги* на обществото и се издържат с част от годишния продукт на *труда на други хора*... Към *същата класа* трябва да бъдат отнесени... свещениците, юристите, лекарите, всевъзможните автори учени; артистите, комедиантите, музикантите, оперните певци, танцьорите и т. н." (пак там, стр. 94—95).

Това е езикът на още революционната буржоазия, която още не си е подчинила цялото общество, държавата и т. н. Всички тия трансцендентни занятия, който открай време са се ползували с почит — държавен глава, съдии, офицери, попове и т. н., — цялата съвкупност на поражданите от тях стари идеологически съсловия, всички принадлежащи към тези съсловия учени, магистри и попове... *икономически* се приравняват към тълпата на собствените лакеи и шутове на буржоазията, които се издържат от нея и от представителите на безделните богаташи — поземлената аристокрация и безделните капиталисти. Те просто са *слуги* на обществото, тъй както другите са техни слуги. Те живеят от продукта на *труди на други* хора. Затова техният брой трябва да бъде намален до неизбежния минимум. Държавата, църквата и т. п. са правомерни само дотолкова, доколкото те са комитети за управление на общите интереси на производителните буржоа или за обслужване на тези общи интереси, и разходите за тези институции трябва да бъдат сведени до най-необходимия минимум, тъй като сами по себе си те се отнасят до faux frais** на производството. Този възглед е исторически интересен по рязката си противоположност, от една страна, на възгле-

---

* Виж настоящия том, част I, стр. 138—139, 250. *Ред.*

** Виж бележката на стр. 145. *Ред.*

дите на античната древност, където материално производителният труд носи върху себе си печата на робството и се разглежда само като пиедестал за безделния гражданин, а, от друга страна, на представите на възникналата от разлагането на средновековието абсолютна или аристократично-конституционна монархия, представи, които Монтескьо, намиращ се сам още в техен плен, така наивно изразява в следната теза („Esprit des lois", книга VII, глава 4):

„Ако богатите не изразходват много, бедняците ще умрат от глад."

Обратно, откакто буржоазията овладя положението и отчасти сама заграби в свои ръце държавата, отчасти направи компромис с нейните предишни господари; откакто тя призна идеологическите съсловия за плът от своята плът и навсякъде ги превърна в свои функционери, като ги преобразува съобразно със собствената си природа; откакто самата тя вече не им противостои като представител на производителния труд, а срещу нея се надигат истинските производителни работници и точно така ѝ заявяват, че тя живее за сметка на труда на други хора; откакто тя се просвети достатъчно, за да не се отдава всецяло на производството, а да се стреми и към „просветено" потребление; откакто дори духовният труд във все по-голяма и по-голяма степен се изпълнява за нейното *обслужване*, отива да служи на капиталистическото производство — оттогава работата взема друг обрат и буржоазията се старае „икономически" от своето собствено гледище да оправдае това, срещу което преди се бореше със своята критика. Нейни рупори и успокоители на съвестта ѝ в това отношение са Гарние и др. Към това се прибавя и ревностният стремеж на тези икономисти (които сами са попове, професори и т. н.) да докажат своята „производителна" полезност, да оправдаят „икономически" своите заплати.

[418] Второто — отнасящо се до робството — място гласи:

„Подобни професии" (професиите на занаятчията и манифактурния работник) „се смятаха" (в много антични държави) „подходящи само за робите и на гражданите се забраняваше да се занимават с тях. Дори в ония държави, където не съществуваше такава забрана, като например в Атина и в Рим, народът беше фактически отстранен от всички професии, с които сега обикновено се занимават низшите класи на градското население. С тези професии в Рим и Атина се занимаваха робите на богаташите, при което те се занимаваха с тях в полза на своите господари, чието богатство, могъщество и покровителство правеха почти невъзможно за свободните бедняци да намират пласмент за своите изделия, когато тези изделия конкурираха с изделията на робите на богаташите. Но робите рядко са изобретатели и всички най-важни усъвършенствувания в промишлеността, които улесняват и съкращават труда, било във вид на машини или във вид на по-добра организация и разделение на труда, са били изнамерени от свободните хора. Дори ако някой роб би се решил да предложи някое подобно усъвършенствуване, неговият господар би бил склонен да види в това проява на леност и желание за спестяване на своя труд за сметка

на господаря. Бедният роб вместо награда по всяка вероятност биха го очаквали само ругатни, а може би дори и побоища. Ето защо в предприятията, където се прилага робски труд, за изпълнение на една и съща работа трябва обикновено да се изразходва повече труд, отколкото в предпрнятията, които прилагат труда на свободни хора. Вследствие на това изделията на предприятията от първия вид е трябвало по начало да бъдат по-скъпи от изделията на предприятията от втория вид. Монтескьо отбелязва, че рудниците в Унгария, без да са по-богати от намиращите се в съседство с тях рудници на Турция, винаги са били експлоатирани с по-малко разходи и следователно с по-голяма печалба. Турските рудници се експлоатират с помощта на роби и *ръцете на тези роби представляват единствените машини*, които са измислили *турците*. Унгарските рудници се експлоатират с помощта на свободни хора, които употребяват голямо количество машини за облекчаване и съкращаване на своя труд. Съдейки по малкото, което ни е известно за цените на промишлените изделия през времето на гърците и римляните, висококачествените изделия са били вероятно извънредно скъпи" (цит. съч., книга IV, глава 9; превод на Гарние, том III, стр. 549—551).

* * *

В 1-а глава на IV книга [91] *А. Смит* сам пише:

„Господин Лок отбелязва разликата между парите и всяко друго движимо имущество. Всички други движими предмети, казва той, са *толкова нетрайни по своята природа*, че не може особено да се осланяме на богатството, което се състои от тях. . . . Парите, обратно, са сигурен приятел" и т. н. (пак там, том III, стр. 5).

И по-нататък пак там на стр. 24—25:

„Казват ни, че предметите за потребление бързо се унищожават, докато златото и среброто са *по-трайни по своята природа*, и ако не ги изнасяха постоянно в чужбина, тези метали биха могли да се натрупват от век на век, което невероятно би увеличило действителното богатство на страната."

Привърженикът на монетарната система мечтае за злато и сребро, тъй като те са *пари*, самостоятелно битие на разменната стойност, нейно осезателно битие и при това неразрушимо, вечно нейно битие, тъй като не им позволяват да станат средство на обръщението, само мимолетна форма на разменната стойност на стоките. Ето защо натрупването на злато и сребро, събирането им на куп, образуването на съкровища са начинът на обогатяване, който монетарната система проповядва. И както показах с цитати от Пети [92], даже другите стоки се ценят тук само доколкото са повече или по-малко трайни, т. е. доколкото остават разменни стойности.

И ето, А. Смит, *първо*, повтаря същото съображение за относително по-голямата или по-малка трайност на стоките в пасажа, където казва, че потреблението може да бъде повече полезно или по-малко полезно за образуването на богатство в зависимост от по-голямата или по-малка продължителност на съществуването на

предметите за потребление [93]. По такъв начин тук у него прозират представите на монетарната система и така и трябва да бъде, защото дори при непосредствено потребление у притежателя на стоката остава задната мисъл, че [419] предметът на потреблението продължава да бъде *богатство,* стока, следователно единство на потребителна стойност, и разменна стойност, а това зависи от степента на трайността на потребителната стойност, следователно от това, че в редица случаи потреблението само постепенно и бавно лишава, дадена потребителна стойност от възможността да бъде *стока,* или носител на разменна стойност.

Второ: В своята втора разлика между производителен и непроизводителен труд Смит изцяло се връща — в по-широка форма — към разликата, която прави монетарната система.

> Производителният труд „се фиксира и овеществява в един отделен предмет или стока, който може да бъде продаден и *който съществува поне известно време след като самият този труд вече се е прекратил.* Това е, така да се каже, определено количество труд, натрупано в процеса на неговото овеществяване и пазено в резерв, за да бъде използувано, ако стане нужда, при друг случай". Обратно, резултатите от непроизводителния труд, или изпълняваните от него услуги, „обикновено изчезват в самия момент на тяхното изпълнение и рядко оставят след себе си някаква следа или някаква *стойност,* срещу която да може по-късно да се получе равно количество услуги" (книга II, глава 3, издание на Мак-Кълък, том II, стр. 94).

Следователно Смит прави същата разлика между стоките и услугите, каквато монетарната система прави между златото и среброто, от една страна, и всички други стоки, от друга страна. Също и у Смит разликата се прокарва от гледна точка на натрупването, но натрупването се представя вече не във формата на образуване на съкровища, а в реалната форма на възпроизводството. Стоката се унищожава в потреблението, но при това тя отново поражда стока с по-висока стойност или, при друго нейно прилагане, тя самата е такава стойност, с която могат да бъдат купени други стоки. Свойство на самия продукт на труда е, че той съществува като повече или по-малко трайна и поради това годна за повторно отчуждаване потребителна стойност, като такава потребителна стойност, в която той се оказва годен за продажба полезен предмет, носител на разменна стойност, *стока,* или по същината на работата, *пари.* Услугите на непроизводителните работници не стават отново *пари.* С услугите, за които аз плащам на адвоката, лекаря, попа, музиканта и т. н., на държавния деец, на войника и т. н., аз не мога нито да заплатя дългове, нито да купя стока, нито да купя труд, който създава принадена стойност. Тези услуги са изчезнали напълно също тъй, както изчезват преходните предмети за потребление.

И така, Смит твърди всъщност същото, както и монетарната система. Последната смята за производителен само оня труд, който

произвежда *пари*, злато и сребро. У Смит производителен е само трудът, който произвежда *пари* на своя купувач; разликата е само в това, че Смит открива във всички стоки присъщия им паричен характер, както и да бъде прикрит той в тях, докато монетарната система го вижда само в стоката, която представлява самостоятелно битие на разменната стойност.

Тази разлика се основава на самата същност на буржоазното производство, тъй като богатството не е равнозначно на потребителната стойност, а богатство е само *стоката*, потребителната стойност като носителка на разменна стойност, като пари. Монетарната система не разбираше, че тези пари се създават и умножават чрез потреблението на стоките, а не чрез превръщането им в злато и сребро, в които те кристализират като самостоятелна разменна стойност, но в които не само се губи тяхната потребителна стойност, но и *величината* на тяхната *стойност* не се изменя.

[Глава пета]

НЕКЕР

[ОПИТ ДА СЕ ПРЕДСТАВИ ПРОТИВОПОЛОЖНОСТТА МЕЖДУ КЛАСИТЕ ПРИ КАПИТАЛИЗМА КАТО ПРОТИВОПОЛОЖНОСТ МЕЖДУ БЕДНОСТТА И БОГАТСТВОТО]

Приведените вече по-горе цитати от Ленге показват, че му е ясен характерът на капиталистическото производство[94]. Все пак тук, след Некер, ще може още веднаж да отделим място на Ленге[95].

В двете си съчинения „Sur la législation et le commerce des grains", излязло за пръв път в 1775 г., и „De l'administration des finances de la France" и т. н. Некер показва как развитието на производителните сили на труда допринася само за това, че работникът изразходва *по-малко време* за възпроизводство на собствената си работна заплата, че той следователно работи *повече време без заплата* за своя наемател. При това Некер правилно взема за основа *средната работна заплата,* минимума на работната заплата. Но него по същина го интересува не самото превръщане на труда в капитал и не натрупването на капитала посредством този процес, а по-скоро общото развитие на противоположността между бедност и богатство, между бедност и разкош, основано на това, че в същата степен, в която се намалява количеството на труда, необходим за производството на необходимите средства за живот, една част от труда прогресивно става излишна и поради това може да бъде използувана за производство на луксозни предмети, може да бъде приложена в друга производствена сфера. Част от тези луксозни предмети има способността да се запазва; така луксозните предмети се натрупват в ръцете на ония, които от век на век се разпореждат с принадения труд и по този начин посочената противоположност става все по-значителна и по-значителна.

Важното е, че Некер въобще извежда богатството на нетрудещите се съсловия [420] — печалбата и рентата — от принадения

труд. А при разглеждане на принадената стойност той има предвид относителната принадена стойност, която произтича не от удължаването на целия работен ден, а от съкращаването на *необходимото работно време*. Производителната сила на труда става производителна сила на притежателите на условията на труда. А самата тази производителна сила се изразява в съкращаване на работното време, необходимо за получаване на определен резултат. Главните места са следните:

Първо, „De l'administration des finances de la France" и т. н. („Oeuvres", том II, Лозана и Париж, 1789):

„Аз виждам, че у една класа на обществото доходът винаги остава почти неизменен; забелязвам, че у друга класа богатството неизбежно нараства: така разкошът, в основата на който лежи съпоставянето и сравнението, трябваше да съпътствува развитието на това несъответствие, ставайки с течение на времето все по-очебиен . . ." (цит. съч., стр. 285—286).

(Тук вече добре е схваната противоположността между *двете класи* като *класи*.)

„Оная класа на обществото, съдбата на която е до известна степен *фиксирана* от социалните закони, се състои от всички ония, които, *живеейки от труда на своите ръце*, по неволя се подчиняват на законите на *собствениците*" (собствениците на условията за производство) „и са принудени да се задоволяват с *работна заплата, съответствуваща само на най-насъщните жизнени потребности*; конкуренцията между тези хора и *гнетът на нуждата* обуславят *тяхното зависимо положение*; и тия обстоятелства не могат да се изменят" (пак там, стр. 286).

„*Изобретяването на все нови и нови оръдия, които опростиха всички механически работи, увеличи* по такъв начин *богатството и благосъстоянието на собствениците*; една част от тези оръдия, *която намали разходите по обработването на земята, увеличи дохода*, с който могат да разполагат притежателите на земя; друга част от изобретенията на човешкия гений *до такава степен облекчи* труда в промишлеността, че *хората, които работят у ония, които разпределят средствата за съществуване*" (т. е. капиталистите), „могат *за същото време и за същото възнаграждение* да произвеждат по-голямо количество продукти от всякакъв вид" (цит. съч., стр. 287). „Да приемем, че в миналия век бяха нужни 100 000 работници, за да направят това което днес могат да изпълнят 80 000; за да не останат без работна заплата, останалите 20 000 души са принудени в такъв случай да се насочат към *други занятия*; и в резултат се създават нови изделия на ръчния труд, които увеличават насладите и разкоша на богатите" (стр. 287—288).

„Защото" — продължава Некер — „не трябва да се изпуска из предвид, че заплащането на всички тия работи, които не изискват особено изкуство, винаги е пропорционално на *цената на необходимите за всеки работник средства за съществуване*; ето защо *ускоряването на изготвянето на изделията*, когато то е станало всеобщо, *ни най-малко не ползува хората на труда, а само води към увеличаване на средствата*, които служат за задоволяване на вкусовете и тщеславието на ония, които разполагат с продуктите на земята" (пак там, стр. 288). „Между различните блага на природата, които изкуството на човека формира и видоизменя, има много, които по своята дълготрайност значително надминават обикновената продължителност на човешкия живот: всяко поколение наследява част от това, което е създадено от труда на предидущите поколения"

{Некер разглежда тук само натрупването на това, което А. Смит нарича потребителен фонд},

„и постепенно във всички страни *се натрупва* все по-голямо количество произведения на изкусния труд; а тъй като цялото това количество винаги се разпределя между собствениците, несъответствието между техните жизнени условия и условията, в които се намира огромната маса граждани, неизбежно става все по-значително и все по-очебийно" (стр. 289).

И така:

„*Ускоряването на работите в промишлеността*, което увеличи броя на предметите за разкош и блясък, *дългият период, в течение на който се е извършвало тяхното натрупване*, и *законите за собствеността, които съсредоточиха тези блага в ръцете на една единствена класа на обществото* . . . всички тия изобилни източници на разкош без друго биха съществували, каквато и да би била при това сумата на парите, намиращи се в обръщение" (стр. 291).

(Последната бележка е насочена полемично срещу ония, които извеждат разкоша от нарасналата маса на парите.)

Второ, „Sur la législation et le commerce des grains" и т. н. („Oeuvres", том IV).

„Щом занаятчията или земеделецът *останат без запаси*, те са беззащитни; те трябва да *работят днес, за да не умрат утре от глад;* и в тази борба на интереси между [421] собственика и работника единият поставя на карта собствения си живот и живота на своето семейство, а за другия въпросът е само за възможно забавяне в нарастването на неговия разкош" (цит. съч., стр. 63).

Тази противоположност между богатството, което не работи, и бедността, която работи, за да живее, поражда също и противоположност на знанието. Знанието и трудът се разделят — и тогава знанието противостои на труда вече като капитал или като луксозен предмет на богатите.

„Способността за знание и разбиране е общ дар на природата, но тя се развива само чрез обучение; ако собствеността беше разпределена равномерно, *всеки би работил умерено*"

(следователно решаващото тук е пак количеството на работното време)

„и *всеки човек би притежавал известни знания*, тъй като на всекиго би оставало *малко време*" (свободно време) „за учебни занимания и размишления; но при неравенството на имуществата, което е породено от обществения строй, *пътят към образованието е затворен* за всички, които са се родили без собственост. Тъй като всички средства за съществуване се намират в ръцете на оная част от нацията, която притежава *парите или земята*, и тъй като никой нищо не дава даром, човекът, който от деня на своето раждане няма никакъв друг запас освен собствената си сила, е принуден да отдава тази сила — щом тя започва да се развива — в служба на собствениците, и то в течение на целия живот, всеки ден, от изгрев слънце до момента, когато тази сила напълно се изтощава и се нуждае от сън за своето въз-

становяване“ (стр. 112). „И, най-после, нима не е безспорно, че това неравенство в знаиията стана необходимо, за да се поддържат всички обществени неравенства, *които са го породили?*“ (пак там, стр. 113; ср. стр. 118, 119).

Некер осмива смесването на икономическите понятия, характерно за физиократите по отношение на земята, а за всички по-късни икономисти — по отношение веществените елементи на капитала, смесване, чрез което собствениците на условията за производство се възвеличават не защото те самите, а защото тези условия са необходими за процеса на труда и за производството на богатството.

„Започва се с това, че се смесва значението на поземления собственик (функция, която е толкова лесно изпълнима) със значението на земята“ (пак там, стр. 126). [IX—421]

[Глава шеста]

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА НА КЕНЕ (ОТСТЪПЛЕНИЕ)

[1) ОПИТЪТ НА КЕНЕ ДА ПРЕДСТАВИ ПРОЦЕСА НА ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО И ОБРЪЩЕНИЕТО НА СЪВКУПНИЯ КАПИТАЛ]

|X —422| *Икономическата таблица по Кене*[96]

5 млрд. годишен брутен продукт. (в турски лири)

Като първоначални и годишни аванси фермерите изразходват	Във формата на рента поземлените собственици получават	Безплодната класа разполага с фонд в размер

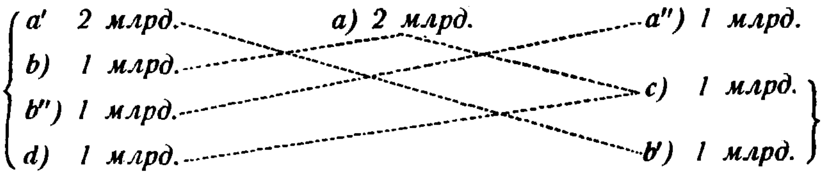

5 млрд.		2 млрд., от които половината остава като фонд, принадлежащ на безплодната класа

За да направя таблицата по-нагледна, аз означавам онова, което Кене във всеки отделен случай си представя като изходен пункт на обръщението, с *a*, *a'*, *a''*, а по-нататъшните звена в това обръщение — с *b*, *c*, *d* и съответно с *b'* *b''*[97].

Онова, което преди всичко заслужава внимание в тази таблица и което не можеше да не направи голямо впечатление на съвремениците, е начинът, по който паричното обръщение се явява тук като

изцяло определено от стоковото обръщение и от стоковото възпроизводство, фактически от процеса на обръщението на капитала.

[2) ОБРЪЩЕНИЕ МЕЖДУ АРЕНДАТОРИТЕ И ПОЗЕМЛЕНИТЕ СОБСТВЕНИЦИ. ВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ У АРЕНДАТОРИТЕ, ПРИ КОЕТО НЕ СЕ ИЗВЪРШВА ВЪЗПРОИЗВОДСТВО]

Арендаторът преди всичко плаща в пари 2 млрд. на поземления собственик (propriétaire). Последният с 1 млрд. от тези пари купува средства за съществуване от арендатора. Следователно у арендатора се стичат обратно 1 млрд. в пари, при което реализирана се оказва $^1/_5$ от брутния продукт, която окончателно преминава от сферата на обръщението в сферата на потреблението.

След това поземленият собственик купува с 1 млрд. пари промишлени стоки, неземеделски продукти, на стойност 1 млрд. С това още една пета от продукта (вече в преобразуван вид) преминава от сферата на обръщението в сферата на потреблението. Този милиард пари се оказва сега в ръцете на безплодната класа, която купува с него средства за съществуване от арендатора. Заедно с това вторият милиард, който арендаторът е заплатил във формата на рента на поземления собственик, се връща обратно у арендатора. От друга страна, другата $^1/_5$ част от неговия продукт е отишла у безплодната класа, преминала е от сферата на обръщението в сферата на потреблението. Към края на това първо движение ние следователно намираме тези 2 млрд. пари отново в ръцете на арендатора. Те са извършили четири различни процеса на обръщение.

Първо, те са послужили като платежно средство, необходимо за заплащане на рентата. В тази функция те са не средства на обръщението за някоя част от годишния продукт, а само извършваща обръщение асигнация за част от брутния продукт, равна на рентата.

Второ. С половината от 2 млрд., с 1 млрд., поземленият собственик купува хранителни продукти от арендатора; поземленият собственик реализира следователно своя милиард в хранителни продукти. В този милиард пари арендаторът всъщност само получава обратно половината от асигнацията за $^2/_5$ от своя продукт, която той е дал на поземления собственик. В дадения случай този милиард, тъй като той служи за покупно средство, привежда в обръщение — на същата сума — стока, преминаваща окончателно в потребление. Този милиард служи тук на поземления собственик само като *покупно средство;* поземленият собственик превръща парите обратно в потребителна стойност (в стока, която обаче окончателно преминава в потреблението, която се купува като потребителна стойност).

Ако разглеждаме само този отделен акт, в него парите играят за арендатора само ролята, в която те като покупно средство се явяват винаги за продавача, а именно на превърната форма на неговата стока. Поземленият собственик е превърнал своя милиард пари в жито, докато арендаторът е превърнал житото на стойност 1 млрд. в пари, реализирал е неговата цена. Но ако разгледаме този акт във връзка с предидущия акт на обръщение, парите се явяват тук не като проста метаморфоза на стоката на арендатора, не като златен еквивалент на неговата стока. Този милиард пари съставлява само половината от ония 2 млрд. пари, които арендаторът [423] е платил на поземления собственик във формата на рента. За 1 млрд. в стока арендаторът наистина получава 1 млрд. в пари, но *всъщност по този начин той само купува обратно ония пари, с които е платил рентата на поземления собственик; с други думи: поземленият собственик с милиарда, който е получил от арендатора, купува от този последния стока на стойност 1 млрд. Поземленият собственик плаща на арендатора* с парите, които е получил от арендатора, *без да му е дал еквивалент.*

Това връщане на парите у арендатора обуславя преди всичко обстоятелството, че парите тук, във връзка с първия акт, не са за арендатора просто средство на обръщението. Но това връщане съществено се различава от обратния приток на парите към изходния пункт, тъй като това движение изразява процес на възпроизводство.

Например: капиталистът или — за да оставим тук съвсем настрана това, което е характерно само за капиталистическото възпроизводство — производителят изразходва 100 ф. ст., придобивайки необходимите за цялото време на неговата работа суровини, оръдия на труда и средства за живот. Да предположим, че той присъединява към средствата за производство не повече труд, отколкото е изразходвал за средства за живот, за своята, заплатена от него на самия себе си, работна заплата. Ако суровините и т. н. = 80 ф. ст., а присъединеният труд = 20 ф. ст. (на толкова фунта стерлинги се равняват и потребените от него средства за живот), продуктът = = 100 ф. ст. И ако производителят на свой ред продаде този продукт, 100 ф. ст. се стичат обратно у него в пари — и така все отново и отново. Този обратен приток на пари към техния изходен пункт не изразява тук нищо друго освен постоянно възпроизводство. Тук ние имаме простата метаморфоза *П—С—П*, превръщане на парите в стока и обратно превръщане на стоката в пари. Тази проста смяна на стоковата и паричната форма представлява тук същевременно процес на възпроизводство. Парите се превръщат в стоки — в *средства за производство* и средства за живот; след това тези стоки влизат в трудовия процес като негови елементи и излизат от

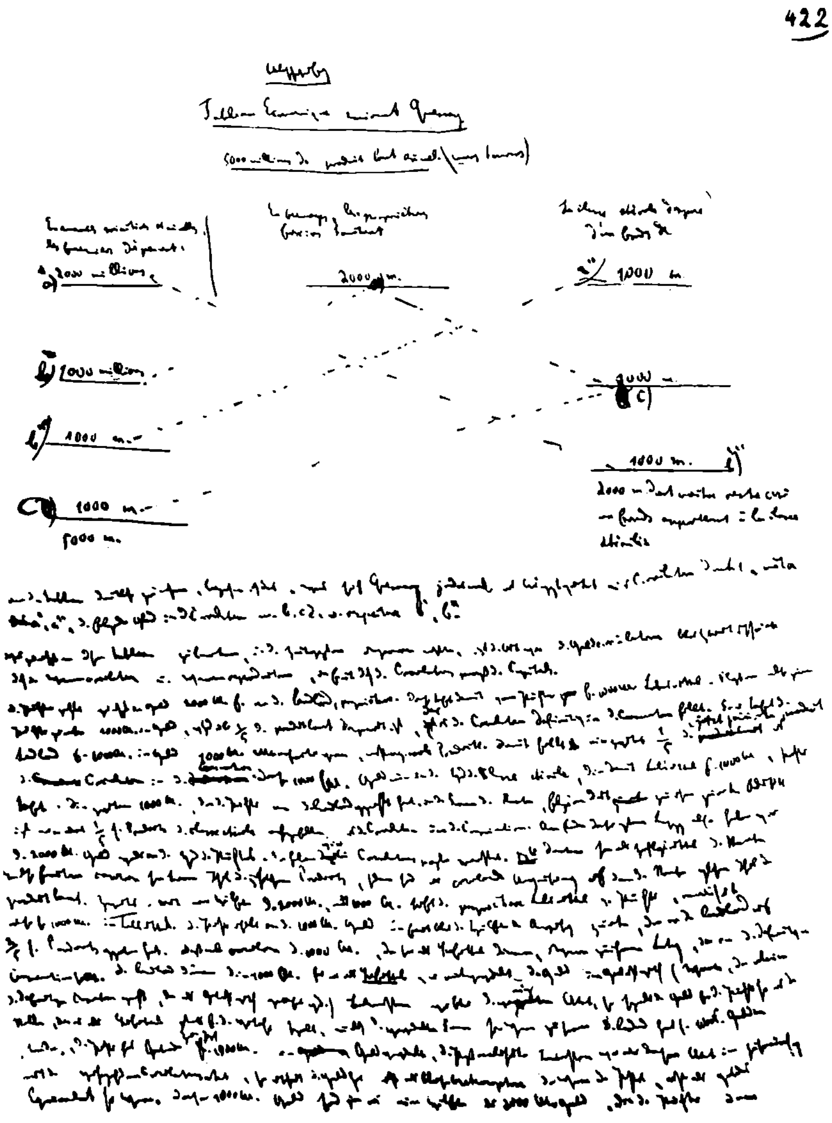

Страница от ръкописа на К. Маркс „Теории за принадената стойност“ със схемата на „Икономическата таблица на Кене“

него като продукт; по този начин резултат на процеса отново е стоката от оня именно момент, когато готовият продукт отново влиза в процеса на обръщението и с това отново противостои на парите като стока; и най-после стоката се превръща обратно в пари, тъй като готовата стока може да бъде разменена отново срещу елементи на нейното производство само след като предварително е превърната в пари.

Постоянният обратен приток на парите към техния изходен пункт изразява тук не само формалното превръщане на парите в стока и на стоката в пари — както това превръщане се явява в простия процес на обръщението, или в простата стокова размяна, — *но същевременно и постоянното възпроизводство на стоката на страната на същия производител.* Разменната стойност (парите) се превръща в стоки, които влизат в потреблението, използуват се като потребителни стойности и при това влизат във възпроизводително, или промишлено, потребление, поради това възстановяват първоначалната стойност и вследствие на това отново се превръщат в *същата* сума пари (в гореприведенията пример, където производителят работи само за поддържане на своето съществуване). Формулата *П—С—П* означава тук, че *П* не само формално се превръщат в *С*, но че *С* действително се потребява като потребителна стойност, преминава от сферата на обръщението в сферата на потреблението, но това е промишлено потребление, така че в него стойността на стоката се запазва и възпроизвежда, вследствие на което *П* отново се появяват в края на процеса и се запазват в движението *П—С—П.*

Обратно, в споменатия обратен приток на парите от поземления собственик у арендатора няма никакъв процес на възпроизводство. Тук все едно, че арендаторът е дал на поземления собственик марки или талони за 1 млрд. в продукт. Когато поземленият собственик изразходва тези талони, те се връщат обратно у арендатора, последният ги изкупва. Ако поземленият собственик би се съгласил да му се плати половината от рентата веднага in natura*, в дадения случай не би имало никакво обръщение на пари. Цялото обръщение би се ограничило в просто предаване от ръка в ръка, в преминаване на продукта от ръцете на арендатора в ръцете на поземления собственик. Но отначало арендаторът дава на поземления собственик вместо стока пари, а след това поземленият собственик дава парите обратно на арендатора, за да получи самата стока. Парите служат на арендатора като *платежно средство* по отношение на поземления собственик; те служат на поземления собственик като *покупно средство* по отношение на арендатора. В първата функция те се отдалечават от арендатора, във втората — се връщат обратно у него.

* — в натура. *Ред.*

Подобен обратен приток на парите у производителя трябва да се извършва всеки път, когато производителят, вместо да даде част от своя продукт, плаща на своите кредитори стойността на този продукт в пари; а като кредитор тук се явява всеки, който е съпритежател на неговия принаден продукт. Например производителите плащат всички данъци с пари. Парите тук са за тях платежно средство по отношение на държавата. Държавата купува с тези пари стоки от производителите. В ръцете на държавата парите стават покупно средство и по този начин се връщат обратно у производителите паралелно с излизането на стоките от техните ръце.

Този момент на обратен приток на парите — този своеобразен, неопределен от възпроизводството обратен приток на парите — трябва да се извършва винаги при размяната на доход срещу капитал. Тук, обратният приток на парите се причинява не от възпроизводството, а от потреблението. Доходът е изплатен в пари, но може да бъде потребен само в стоки. Парите, получени от производителите като доход, трябва следователно да бъдат заплатени обратно на производителите, за да се получи от тях същата стойност в стоки, следователно, за да се потреби доходът. Парите, с които се изплаща доходът — например рентата или лихвите, или данъците, — имат всеобща форма на платежно средство. [424] {Промишленият капиталист изплаща сам на себе си своя доход в продукт или след като продаде продукта, си изплаща оная част от получените за продукта пари, която образува неговия доход.} Предполага се, че този, който изплаща тоя доход, е получил преди това от кредитора си част от своя собствен продукт, например арендаторът — ония $^2/_5$ от продукта, които според Кене съставляват рентата. Арендаторът е само номинален техен собственик, или притежател само de facto*.

И така, оная част от продукта на арендатора, която съставлява плащаната от него рента, изисква за своето обръщение между арендатора и поземления собственик само такава сума пари, която се равнява на стойността на продукта, макар тази стойност да извършва обръщение два пъти. Най-напред арендаторът изплаща рентата в пари; след това поземленият собственик купува със същите пари продукта. Първото представлява просто предаване на пари, тъй като парите функционират тук само като *платежно средство;* следователно предполага се, че стоката, за която те се заплащат, вече се намира във владение на платеца и те не му служат като покупно средство, той не получава за тях еквивалент — обратно, този еквивалент вече предварително се намира в неговите ръце. Във втория

* — фактически (за разлика от de jure — юридически, на основание на закона). *Ред.*

случай парите, напротив, функционират като покупно средство, като средство на обръщението на стоката. Тук все едно, че арендаторът с парите, с които изплаща рентата, е откупил от поземления собственик частта в продукта, която принадлежи на поземления собственик. Последният със същите пари, които е получил от арендатора (който всъщност ги е дал без еквивалент), купува обратно продукта от арендатора.

Следователно същата сума пари, която производителите заплащат на притежателите на дохода във формата на платежно средство, служи на притежателите на дохода като покупно средство за придобиване на стоки от производителите. Това двукратно преместване на парите от ръцете на производителя в ръцете на притежателя на дохода и от ръцете на последния обратно в ръцете на производителя изразява по този начин само еднократно преместване на стоката, а именно — от ръцете на производителя в ръцете на притежателя на дохода. Тъй като се предполага, че производителят — по отношение на част от своя продукт — е длъжник на притежателя на дохода, с паричната рента той всъщност само изплаща на притежателя на дохода със задна дата стойността на стоката, която той вече владее. Стоката се намира в неговите ръце, но тя не му принадлежи. С парите, които производителят плаща във формата на доход, той следователно купува тази стока в своя собственост. Ето защо стоката не преминава от ръце в ръце. Преминаването на парите от ръце в ръце изразява само *промяна в правото на собственост* върху стоката, която остава, както и преди, в ръцете на производителя. Оттук това двукратно преместване на парите при само еднократно преминаване на стоката от едни ръце в други. Парите извършват обръщение два пъти, за да предизвикат еднократно обръщение на стоката. Но и те извършват обръщение само един път като средства на обръщението (покупно средство), докато другия път те са извършили своето обръщение като платежно средство; при това последното обръщение, както вече показах по-горе, не става едновременно преместване на стоката и на парите.

И наистина, ако арендаторът няма пари, а има само продукт, той може да заплати своя продукт само след като предварително е продал своята стока; следователно, преди арендаторът да може да заплати на поземления собственик стоката в пари, тя трябва вече да е извършила първата си метаморфоза. Но дори и при такова положение на нещата ние имаме повече премествания на страната на парите, отколкото на стоката. Най-напред ние имаме *С—П*: $^2/_5$ от стоката се продават и превръщат в пари. Тук става едновременно преместване на стоката и парите. Но след това същите пари, без стоката да се премести, преминават от ръцете на арендатора в ръ-

цете на поземления собственик. Тук става преместване на парите без преместване на стоката. Все едно, че арендаторът е имал съдружник. Той е получил парите, но трябва да ги дели със своя съдружник. Или по-точно — що се отнася до разглежданите $^2/_5$ — все едно, че парите са получени от един слуга на арендатора. Този слуга трябва да ги предаде на арендатора, той няма право да ги задържи в своя джоб. Преминаването на парите от едни ръце в други не изразява тук никаква метаморфоза на стоката, а е само предаване на парите от ръцете на непосредствения им притежател в ръцете на техния собственик. Така е следователно, когато първият получател на парите е само агент, който получава парите за своя господар. В този случай парите не са дори платежно средство; те просто преминават от ръцете на получателя, на когото не принадлежат, в ръцете на техния собственик.

Подобно преместване на парите няма абсолютно нищо общо с метаморфозата на стоката, както и преместването, което става при простото разменяне на едни пари срещу други. Но когато парите функционират като платежно средство, винаги се предполага, че платецът най-напред е получил стоката, за която след това плаща. Що се отнася до арендатора и т. н., той *не е получавал* тази стока: тази стока — преди да попадне в ръцете на поземления собственик — се намира в ръцете на арендатора и представлява част от *неговия* продукт. Обаче *юридически* арендаторът става собственик на тази стока едва когато предаде на поземления собственик получените за стоката пари. Изменя се неговото право върху стоката; самата стока се намира, както и преди, в негови ръце. Но преди стоката се намираше в негови ръце като *притежание*, а собственик на стоката беше поземленият собственик. Сега стоката се намира в негови ръце като принадлежаща на самия него собственост. Изменението на юридическата форма, в която се намира стоката, оставайки при това в едни и същи ръце, естествено не предизвиква преминаване на самата стока от едни ръце в други.

[3) КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ МЕЖДУ КАПИТАЛИСТА И РАБОТНИКА]

[а) НЕЛЕПОСТТА НА ВЪЗГЛЕДА ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА КАТО АВАНС, ДАВАН ОТ КАПИТАЛИСТА НА РАБОТНИКА. БУРЖОАЗНАТА ПРЕДСТАВА ЗА ПЕЧАЛБАТА КАТО ПРЕМИЯ ЗА РИСК]

[425] {От казаното се вижда колко нелепа е фразата, която „обяснява“ печалбата на капиталиста с това, че той авансирал на работника пари, преди да е превърнал в пари своята стока.

Първо. Когато аз купувам стока за свое потребление, за мене не възниква никаква „печалба“ от обстоятелството, че съм купувач, а притежателят на стоката — „продавач“, че моята стока има форма на пари, а неговата тепърва трябва да се превърне в пари. Капиталистът заплаща труда едва след като го е потребил, докато другите стоки се заплащат, преди да бъдат потребени. Това произтича от своеобразната природа на купуваната от него стока, която всъщност преминава напълно у купувача, едва след като е потребена. Парите се явяват тук като платежно средство. Капиталистът винаги си присвоява стоката „труд“, *преди* да я заплаща. Но обстоятелството, че той я купува само с цел да получи печалба от продажбата на продукта на този труд, съвсем не е *причина* той да получава тази печалба. Това е само мотив. И всичко би се свело в такъв случай само до следното: купувайки наемен труд, капиталистът получавал печалба, *защото* иска да извлече печалба от продажбата на продукта на този труд.

Второ. Но, казват ни, капиталистът все пак авансира на работника във формата на пари оная част от продукта, която му се пада като работна заплата, и по този начин избавя работника от грижите, риска и загубата на време, които биха били неизбежни за работника, ако той сам би трябвало да превърне в пари частта от стоката, която му се пада като работна заплата. Не трябва ли работникът да заплаща на капиталиста тия грижи, риск и загуба на време? Не трябва ли следователно работникът да получава по-малка част от продукта, отколкото би му се падала иначе?

При такава постановка на въпроса се преобръща цялото отношение между наемния труд и капитала и се унищожава икономическото обяснение на принадената стойност. Наистина, резултатът от процеса се състои в това, че фондът, от който капиталистът заплаща наемния работник, представлява в действителност само собствен продукт на последния и че по този начин капиталистът и работникът *фактически* делят продукта в определена пропорция помежду си. Но този фактически резултат няма абсолютно нищо общо със сделката между капитала и наемния труд (сделка, на която се опира икономическата обосновка на принадената стойност, произтичаща от законите на самата стокова размяна). Капиталистът не купува нищо друго освен временно разпореждане с работната сила и плаща за това само след като работната сила е действувала, се е осъществила в продукт. Както и навсякъде, където парите се явяват в ролята на платежно средство, така и тук покупката и продажбата предхождат реалното отчуждаване на парите от купувача. Но след тази сделка, която е завършила още преди да започне действителният производствен процес, трудът вече *принадлежи* на капита-

листа. На него изцяло принадлежи и *стоката,* която излиза като продукт от този процес. Капиталистът я е произвел с принадлежащите му средства за производство и с купения от него, а следователно и принадлежащ му — макар и още неизплатен — труд. Тук все едно, че той съвсем не е потребил чужд труд за производството на стоката.

Печалбата, получавана от капиталиста, принадената стойност, реализирана от него, произтича именно от това, че работникът му е продал като стока не труд, овеществен в стока, а самата си работна сила. Ако работникът му противостоеше като стокопритежател в първия смисъл[68], капиталистът не би могъл да получи никаква печалба, не би могъл да реализира никаква принадена стойност, тъй като съгласно закона за стойността се разменят еквиваленти, разменя се равно количество труд срещу равно количество труд. Принадената стойност на капиталиста произтича именно от това, че той купува от работника не стока, а самата му работна сила, която има по-малка стойност от нейния продукт, или, което е същото, която се реализира в по-голямо количество овеществен труд, отколкото е реализирано в самата нея. Но ето, за оправдание на печалбата се замазва самият ѝ източник и се отхвърля всяка сделка, от която тя възниква. Тъй като фактически — доколкото процесът е непрекъснат — капиталистът плаща на работника само от неговия собствен продукт, така че работникът се заплаща само с част от своя собствен продукт и следователно авансирането е проста привидност — то сега ни казват: работникът е продал на капиталиста своя дял от продукта, *преди този продукт да е бил превърнат в пари.* (Може би, дори преди продуктът да е станал способен да бъде превърнат в пари, защото макар трудът на работника и да е материализиран в някакъв продукт, може да е изготвена само част от пригодната за продажбата стока — например само част от една къща.) При такъв възглед за нещата капиталистът престава да бъде собственик на продукта и с това се отстранява целият процес, чрез който той *безвъзмездно* си е присвоявал чужд труд. Излиза, че един на друг противостоят просто стокопритежатели. Капиталистът има в ръцете си пари, а работникът му продава не своята работна сила, а стока, именно частта от продукта, в която е овеществен неговият собствен труд.

Работникът може в такъв случай да каже на капиталиста: „От тези 5 фунта продукт (например прежда) $^3/_5$ представляват постоянен капитал. Те принадлежат на тебе. $^2/_5$, т. е. 2 фунта, представляват моя новоприсъединен труд. Следователно ти трябва да ми дадеш заплата в размер 2 фунта прежда. Затова плати ми стойността на тези два фунта." В този случай работникът би сложил в джоба

си не само работната заплата, но и печалбата, накъсо казано, цялата сума пари, равна на количеството на новоприсъединения от него материализиран труд във формата на 2 фунта прежда.

— „Но“ — казва капиталистът — „не авансирах ли аз постоянния капитал?“

— „Така да е“ — отговаря работникът — „за това ти вземаш три фунта, а ми плащаш само два“.

— „Но“ — настоява капиталистът — „ти не би могъл да материализираш своя труд, не би могъл да предеш без моя памук и без моите вретена. За това ти трябва да заплатиш отделно.'

— „Стига!“ — отговаря работникът. — „Памукът щеше да изгние, а вретената да ръждясат, ако аз не бях ги употребил за предене. [426] Наистина 3-те фунта прежда, които ти задържиш в своя полза, представляват само стойността на твоя памук и на твоите вретена, потребени в процеса на производството на 5 фунта прежда и следователно съдържащи се в тези последните. Но само моят труд, след като е потребил тия средства за производство като такива, е запазил стойността на памука и вретената. За тази запазваща стойността сила на моя труд аз не искам нищо от тебе, тъй като — освен самото предене, за което получавам 2 фунта — тя не ми е струвала никакво добавъчно работно време. Това е природен дар, присъщ на моя труд, дар, който нищо не ми струва, но който запазва стойността на постоянния капитал. И ако аз не искам от тебе нищо за това, то и ти нямаш никакви основания да искаш от мене възнаграждение за това, че аз не бих могъл да преда *без* вретена и памук. Защото без предене твоите вретена и памук не биха стрували и пукнат грош.“

Притиснатият до стената капиталист казва: „2 фунта прежда наистина струват 2 шил. Те представляват именно това количество от твоето работно време. Но нали аз трябва да ти платя за тях още преди да съм ги продал. Може би аз съвсем няма да успея да ги продам. Това е риск № 1. Второ, възможно е да ги продам под тяхната цена. Това е риск № 2. А, трето, при всички обстоятелства аз трябва освен това да губя време за тяхната продажба. Трябва ли заради тебе аз да поема върху себе си *безплатно* двата тези риска и свръх това и загубата на време? Безплатна е смъртта.“

— „Почакай“ — отговаря работникът, — „какви са нашите отношения? Ние противостоим един на друг като *стокопритежатели, ти — като купувач, ние — като продавачи,* защото ти искаш да купиш от нас нашия дял в продукта, 2-та фунта, а това, което се съдържа в тях — то всъщност не е нищо друго освен нашето собствено овеществено работно време. И ето ти заявяваш, че ние трябва да ти продаваме своята стока *под* нейната стойност, за да

можеш в резултат на това да получиш по-голяма стойност в стока, отколкото имаш сега в пари. Стойността на нашата стока е равна на 2 шил. Ти искаш да дадеш за нея само 1 шил., благодарение на което ти — тъй като 1 шил. съдържа толкова работно време, колкото 1 фунт прежда — ще получиш стойност двойно по-голяма от стойността, която ти сам даваш в замяна. Напротив, ние бихме получили вместо еквивалента само половината от еквивалента, вместо еквивалента на 2 фунта прежда — само еквивалента на 1 фунт. И на какво основаваш ти това искане, което противоречи на закона за стойността и размяната на стоките съобразно с техните стойности? На какво? На това, че ти си купувач, а ние продавачи, че нашата стойност съществува във формата на прежда, на стока, а твоята стойност — във формата на пари, че определена стойност, оставайки си същата, противостои във формата на прежда на същата стойност във формата на пари. Но, любезни, та това е само смяна на формата, която засяга *израза,* получаван от стойността, но която оставя неизменна *величината на стойността.* Или ти се придържаш о детинския възглед, че всяка стока трябва да се продава *под* нейната цена — т. е. под сумата пари, в която е представена нейната стойност, — тъй като във формата на пари тя придобива *по-голяма* стойност? Но не, любезни, тя съвсем не придобива по-голяма стойност; величината на нейната стойност не се изменя, тя само е представена сега в чистия вид на разменна стойност.

Я помисли, любезни, на какви неприятности излагаш сам себе си! Твоето твърдение се свежда до това, че продавачът винаги трябва да продава на *купувача* стоката *под* нейната стойност. При тебе работата действително стоеше така, когато ние ти продавахме още не стока, изготвена от нас, а самата ни работна сила. Ти наистина я купуваш по нейната стойност, но самия ни труд ти купуваш *под* стойността, в която той се изразява. Но да оставим този неприятен спомен. Ние, слава богу, излязохме от това положение, откакто ти сам благоволи да вземеш решение, че трябва да ти продаваме вече не нашата работна сила като стока, а самата стока, която е продукт на нашия труд. Да се върнем към неприятностите, на които ти сам се излагаш. Нали новопровъзгласеният от тебе закон, че продавачът плаща за превръщането на своята стока в пари не просто със своята стока, не с това, че просто разменя своята стока срещу пари, а и с това, че продава стоката *под* нейната цена — този закон, съгласно който купувачът винаги измамва, изиграва продавача, трябва еднакво да важи за всеки купувач и продавач. Да предположим, че ние приемаме твоето предложение — но са̀мо при условие, че ти сам ще се подчиниш на измисления от тебе закон, а именно

на закона, че продавачът трябва да дава *безплатно* част от своята стока на купувача за това, че този последният я превръща за продавача в пари. И така ти купуваш нашите 2 фунта прежда на стойност 2 шил. за 1 шил. и следователно печелиш 1 шил., т. е. 100%. Но сега, след като си купил от нас принадлежащите ни 2 фунта, в твоите ръце са 5 фунта прежда на стойност 5 шил. Ти, разбира се, разчиташ да изкараш хубава печалба. 5 фунта прежда ти струват само 4 шил., а ти искаш да ги продадеш за 5 шил. „Стой! — казва *твоят купувач.* — Твоите пет фунта прежда са стока, а ти си продавач. Аз притежавам същата стойност пари, аз съм купувач. Следователно съгласно признатия от тебе закон сделката с тебе трябва да ми донесе 100% печалба. А затова ти си длъжен да ми продадеш 5 фунта прежда 50% под тяхната стойност, т. е. за $2^1/_2$ шил. Аз ти давам $2^1/_2$ шил., получавам за тях стока на стойност 5 шил., и така сделката с тебе ми донася 100% печалба — защото това, което е справедливо за единия, е справедливо и за другия."

Ти, приятелю, сам виждаш — [продължава работникът] — докъде води твоят нов закон; ти само би измамил самия себе си, защото макар и да си станал за минута купувач, след това отново се явяваш в ролята на продавач. В дадения случай ти като продавач би изгубил повече, отколкото би спечелил като купувач. Помисли си добре! Нима преди да бяха произведени 2 фунта прежда, които сега искаш да купиш от нас, ти не си правил други покупки, без които изобщо не биха съществували тези 5 фунта прежда, за които става дума? [426а] Нима ти не си купил предварително памук и вретена, които сега са представени в 3 фунта прежда? При тези покупки търговецът на памук на едро в Ливерпул и фабрикантът на предачни машини в Олдем ти противостояха като *продавачи,* а ти на тях като *купувач;* те се явяваха като представители на стоката, ти като представител на парите — съвсем същото отношение, в което в момента ние имаме честта или нещастието да противостоим един на друг. Нима не биха те осмели ловкият търговец на памук и твоят весел приятел от Олдем, ако ти поискаше от тях да ти отпуснат *безплатно* част от памука и вретената, или което е същото, да ти продадат тези стоки под тяхната цена (и тяхната стойност) на основание на това, че ти превръщаш стоката в пари за тях, а те за тебе превръщат парите в стока, че те са продавачи, а ти — купувач? Те нищо не са рискували, защото са получавали пари в брой, разменната стойност в чиста, самостоятелна форма. Затова пък какъв риск от твоя страна! Най-напред да изработиш от вретена и памук прежда, да носиш целия риск на производствения процес, а след това на всичко отгоре да носиш и риска да продадеш отново преждата, да я превърнеш обратно в пари. Риска — дали тя

ще бъде продадена по своята стойност, над или под стойността. Риска — съвсем да не я продадеш, съвсем да не я превърнеш обратно в пари. Що се отнася до преждата като такава, тя ни наймалко не те интересува. Ти не ядеш, не пиеш прежда, не можеш да я използуваш другояче, освен само като я продадеш. И във всеки случай трябва да бъде заплатена загубата на време, свързана с обратното превръщане на преждата в пари, в което имилицитно се съдържа обратното превръщане на вретената и памука в пари! — Стари работи! — биха ти възразили твоите колеги — не ставай смешен и не говори глупости! Какво ни интересува, дявол да го вземе, как мислиш да използуваш нашия памук и нашите вретена за какво възнамеряваш да ги употребиш? Изгори ги, изхвърли ги, прави с тях, каквото искаш, но само плати за тях! Що за идея! Ние трябва да ти подарим нашите стоки, защото ти си станал памукопредачен фабрикант и, изглежда, се чувствуваш зле в този отрасъл на деловия живот, щом така преувеличаваш свързаните с него рискове и опасности! Остави своята памукопредачна или не се явявай на пазара с такива глупави идеи!“

На тези апострофи на работниците капиталистът отговаря с пренебрежителна усмивка: „Вижда се, че вие, простаци, сте чули нещо, но не сте дочули. Вие говорите за неща, от които нищо не разбирате. Вие мислите, че аз съм заплатил на ливерпулския мошеник и на олдемския хитрец в брой? Ни пукнат грош! Аз съм им платил с полици и памукът на ливерпулския мошеник всъщност беше преработен в прежда и продаден още преди да бе настъпил падежът на неговата полица. С вас работата е съвсем друга. Вие искате да получавате в брой.“

„Много добре“ — казват работниците, — „но какво направиха ливерпулският мошеник и олдемският хитрец с твоите полици?“

— „Какво направиха с тях ли?!“ — отговаря капиталистът. — „Глупав въпрос! Те ги занесоха на своите банкери и ги шконтираха.“

— „Колко плащат те на банкера за това?“

— „Колко ли? Парите сега са твърде евтини. Мисля, че те са платили за шконтирането около 3%, т. е. не три процента от цялата сума на полицата, а толкова, колкото, като се пресмята по 3% годишно, се пада за времето, което остава до изтичане срока на полицата.“

— „Толкова по-добре“ — казват работниците. — „Плати ни по 2 шил., каквато е и стойността на нашата стока, или по 12 шил., тъй като ние искаме да ни се плаща седмично вместо всекидневно. И приспадни от тях лихви за 14 дни на база 3% годишно.“

— „Но тази полица е много малка“ — казва капиталистът. — „Нито един банкер не ще я шконтира.“

— „Прекрасно“ — възразяват работниците, — „ние сме 100 души. Ти значи трябва да ни платиш 1200 шил. Дай ни срещу тях полица. 60 ф. ст. вече съвсем не са такава мъничка сума, че да не може да се шконтира такава полица. А освен това нали ти я шконтираш сам и тази сума не трябва да е много малка за тебе, тъй като това е същата сума, от която според думите ти извличаш твоята печалба от нас. Отбивът би бил нищожен. И тъй като ние бихме получили в такъв случай напълно по-голямата част от нашия продукт, скоро няма да имаме нужда от твоето шконто. Разбира се, ние ще ти открием не по-голям кредит, отколкото ти дава борсовият спекулант — само за 14 дни.“

Ако работната заплата се извежда (като съвсем се изопачават действителните отношения) от шконтирането на част от стойността на съвкупния продукт, която принадлежи на работниците — от това, че капиталистът предварително плаща на работниците тази част в *пари,* то капиталистът би трябвало да им дава твърде краткосрочни полици, каквито той дава например на търговеца, който спекулира с памук, и т. н. Работникът би получавал по-голяма част от своя продукт, а капиталистът скоро би престанал да бъде капиталист. От собственик на продукта той би се превърнал за работниците просто в банкер.

При това, ако капиталистът е изправен пред риска да продаде стоката под нейната [427] стойност, той има също и шансове да я продаде над нейната стойност. Ако продуктът не може да бъде продаден, работникът бива изхвърлен на улицата. Ако цената на продукта дълго време остава под пазарната, работната заплата на работника пада под средното равнище и фабриките работят непълно време. Следователно най-големия риск носи работникът.

Трето. На никого не идва на ум, че арендаторът, плащайки рентата в пари, или промишленият капиталист, плащайки лихвите в пари, могат да задържат част от рентата или лихвата, която трябва да платят, само на основание на това, че за да имат възможност да извършат тези плащания, те трябва предварително да превърнат своя продукт в пари.}

[б) РАБОТНИКЪТ КАТО КУПУВАЧ НА СТОКИ ОТ КАПИТАЛИСТА. ОБРАТЕН ПРИТОК НА ПАРИТЕ, ПРИ КОЙТО НЕ СЕ ИЗВЪРШВА ВЪЗПРОИЗВОДСТВО]

Връщане на парите към техния изходен пункт става и в оная част от капитала, която извършва обръщение между промишления капиталист и работника (следователно в оная част на оборотния капитал, която съставлява променлив капитал). Капиталистът изплаща работната заплата на работника в пари; работникът купува с

тези пари стоки от капиталиста и така парите се стичат обратно у капиталиста. (На практика — у банкера-капиталист. Но в действителност по отношение на отделните капиталисти банкерите са представители на съвкупния капитал, на капитала като цяло, доколкото той взема вид на *пари*.) Този обратен приток на парите сам по себе си съвсем не изразява възпроизводство. Капиталистът купува с пари труд от работника, работникът купува със същите тези пари стока от капиталиста. Едни и същи пари се явяват най-напред като средство за покупка на труда, а след това — като средство за покупка на стока. Обратният им приток у капиталиста е обусловен от това, че капиталистът се явява по отношение на едни и същи лица най-напред в ролята на купувач, а след това — в ролята на продавач. Парите излизат от него като от купувач и се връщат у него като у продавач. Работникът, обратно, се явява в началото като продавач, а след това като купувач, той отначало получава пари, а след това ги изразходва, докато капиталистът, противоположно на работника, отначало изразходва парите, а след това ги получава обратно.

На страната на капиталиста тук се извършва движението *П—С—П*. С парите той купува стока (работна сила); посредством продукта на тази работна сила, посредством стоката той купува пари или продава обратно този продукт на работника, който му е противостоял преди като продавач. Работникът, обратно, представлява обръщението *С—П—С*. Той продава своята стока (работната сила) и с получените за нея пари откупува част от своя собствен продукт, от произведената от него стока. Разбира се, би могло да се каже: работникът продава стоката (работната сила) за пари, изразходва тези пари за покупка на стока и след това отново продава своята работна сила, така че процесът *П—С—П* е представен и на страната на работника; и тъй като парите постоянно извършват обръщение между работника и капиталиста и обратно, то в зависимост от това, от чия страна се разглежда този процес, би могло с еднакво право да се каже, че работникът, както и капиталистът, представлява движението *П—С—П*. Обаче купувач е капиталистът. Възобновяването на процеса изхожда от него, а не от работника; а обратният приток на парите у капиталиста е обусловен от това, че работникът трябва да купува средства за живот. Тук, както и във всички процеси, в които *П—С—П* е форма на обръщението на едната страна, а *С—П—С* е форма на обръщението на другата, се разкрива, че целта на процеса на размяната е за едната страна разменната стойност, парите, а затова и увеличаването на стойността, а за другата страна — потребителната стойност, потреблението. Същото става и при обратния приток на парите в първия от раз-

гледаните случаи, където процесът *П—С—П* се извършва на страната на арендатора, а *С—П—С*— на страната на поземления собственик; това е ясно, ако се вземе под внимание, че *П*, с които поземленият собственик купува стока от арендатора, представляват парична форма на поземлената рента, а следователно са вече резултат на *С—П*, превърнатата форма на оная част от продукта, която по същина на работата принадлежи на поземления собственик in natura.

Тази разновидност на процеса *П — С — П* — която в отношенията между работника и капиталиста е само израз на обратния приток у капиталиста на парите, които той е изразходвал за работна заплата — сама по себе си не изразява процес на възпроизводство, а изразява само обстоятелството, че купувачът на свой ред става продавач по отношение на същите лица. Тя не е също израз на парите като капитал, на оня именно процес *П—С—П'*, където второто *П* е с по-голяма сума пари, отколкото първото *П* и където *П* следователно представлява самонарастваща стойност (капитал). Обратно, това е само израз на формалния обратен приток на *същата* парична сума (често дори по-малка) към изходния пункт. (Под капиталист тук, естествено, се разбира класата на капиталистите.) Следователно от моя страна бе неправилно, когато аз казах в първата част[99], че формата *П—С—П* непременно трябва да има вида *П—С—П'*. Тя може да изразява просто формата на обратния приток на парите, за което аз вече намекнах пак там, обяснявайки кръговото движение на парите, които се връщат към същия изходен пункт, с обстоятелството, че купувачът на свой ред става продавач.[100]

Но не посредством *този* обратен приток на парите се обогатява капиталистът. Например той е платил 10 шил. работна заплата. С тези 10 шил. работникът купува от него стока. Капиталистът е дал на работника стока за 10 шил. срещу неговата работна сила. Ако той би дал на работника средства за живот на цена 10 шил. in natura, тук не би имало никакво обръщение на пари, следователно не би имало и обратен приток на пари. Това явление на обратния приток на пари няма следователно нищо общо с обогатяването на капиталиста, което произтича само от това, че в самия производствен процес капиталистът присвоява повече труд, отколкото е изразходвал за работна заплата, и че неговият продукт надвишава по такъв начин производствените разходи на този продукт, докато парите, които капиталистът плаща на работника, в никой случай не могат да бъдат по-малко от количеството пари, с което работникът купува стока от капиталиста. Този формален обратен приток на пари няма тук нищо общо с обогатяването, следователно не изразява [428] *П*

като капитал, така както в случая, когато изразходваните за заплащане на рентата, лихвата и данъка пари се стичат обратно у платеца на поземлената рента, лихвата и данъка, този обратен приток не включва увеличение или възстановяване на стойността.

П—С—П, доколкото това движение представлява формален обратен приток на пари у капиталиста, изразява само обстоятелството, че дадената от капиталиста парична асигнация е реализирана в неговата собствена стока.

Пример на неправилно тълкуване на този паричен приток — на това връщане на парите в техния изходен пункт — виж по-горе в раздела за Дестют дьо Траси[101]. Като втори пример — особено с оглед на паричното обръщение между работника и капиталиста — трябва да се приведе по-нататък Брей[102]. Най-после по отношение на капиталиста, който дава пари в заем, да се приведе *Прудон*[103].

Тази форма на обратен приток *П—С—П* се наблюдава навсякъде, където купувачът на свой ред става продавач; тя следователно се наблюдава на страната на целия търговски капитал, където всички купувачи купуват един от друг, за да продават, и продават, за да купуват. Възможно е купувачът — *П*— да не може да продаде стоката, например ориза, по-скъпо, отколкото я е купил; възможно е той да е принуден дори да продаде стоката под нейната цена. В такъв случай ние бихме имали само просто връщане на парите, тъй като тук покупката преминава в продажба, без парите да са се появили като самонарастваща стойност, като капитал.

Същото става например при размяната на постоянен капитал. Машиностроителят купува желязо от производителя на желязо и му продава машина. В този случай парите се стичат обратно у машиностроителя. Те са били изразходвани като покупно средство за придобиване на желязо. След това те служат на производителя на желязо като покупно средство за придобиване на машина и така се стичат обратно у машиностроителя. Срещу дадените пари машиностроителят е получил желязо, срещу получените пари той е дал машина. Едно и също количество пари е направило тук възможно обръщението на двойно по-голяма стойност. Например с 1000 ф. ст. машиностроителят е купил желязо; със същите 1000 ф. ст. производителят на желязо купува машини. Стойността на желязото и машините заедно = 2000 ф. ст. Но така в движение трябва да се намират 3000 ф. ст.: 1000 ф. ст. в пари, 1000 ф. ст. в машини и 1000 ф. ст. в желязо. Ако капиталистите разменяха in natura, стоките биха преминавали от ръце в ръце, без нито един фартинг да се е намирал при това в обръщение.

Същото става и тогава, когато капиталистите се разплащат помежду си и парите им служат като платежно средство. Ако в обръ-

щение са книжни пари или кредитни пари (банкноти), общото положение на нещата се изменя само в едно отношение. В този случай има още 1000 ф. ст. в банкноти, но те са лишени от „вътрешна стойност". Във всеки случай и тук има 3000 ф. ст.: 1000 ф. ст. желязо, 1000 ф. ст. машини и 1000 ф. ст. банкноти. Но тези 3000 ф. ст. съществуват, както и в първия случай само защото машиностроителят е имал в свои ръце 2000 ф. ст.: за 1000 ф. ст. — машини и за 1000 ф. ст — пари (в злато и сребро или в банкноти). И в двата случая производителят на желязо само връща на машиностроителя тия последните (т. е. парите), тъй като производителят на желязо ги е получил изобщо само защото машиностроителят като купувач не е непосредствено след това на свой ред продавач: той е заплатил първата стока, желязото, не със стока, а с пари. А когато плаща със стока, т. е. продава своята стока на производителя на желязо, последният му връща парите, тъй като не се плаща два пъти, един път в пари, а втори път в стока.

И в двата случая златото или банкнотата представлява превърнатата форма на стоката, която е била купена от машиностроителя, или на стоката, която след това неговият контрагент е купил от него; или те представляват такава стока, която, макар и да не е била купена, все пак е била превърната в пари, както става, когато поземленият собственик (неговите прадеди и т. н.)[104] получава доход. Следователно тук връщането на парите изразява само обстоятелството, че оня, който е платил пари за стоката и ги е пуснал в обръщението, ги извлича обратно оттам чрез продажба на друга стока, която той пуща в обръщението.

Същите 1000 ф. ст., за които току-що ставаше дума, можеха, извършвайки обръщение между капиталистите, да преминат в продължение на един ден през четиридесет, петдесет ръце и това би било само преминаване на капитала от едни ръце в други. Машината би преминала у производителя на желязо, желязото — у селянина, зърнените храни — у фабриканта на нишесте или спирт, и т. н. В края на краищата 1000 ф. ст. биха могли отново да се озоват в ръцете на машиностроителя, от последния да преминат у производителя на желязо и т. н. И така с помощта на тези 1000 ф. ст. би извършвал обръщение капитал от 40 000 и повече фунта стерлинги, при което парите биха могли постоянно да се връщат у оня, който пръв ги е пуснал в обръщение. Част от печалбата, получена от тези 40 000 ф. ст., се превръща в лихва, плащана от различните капиталисти, например от машиностроителя — на лицето, което му е дало заем от 1000 ф. ст., от производителя на желязо — на оня, който му е дал в заем 1000 ф. ст., отдавна изразходвани от него за въглища и т. н. или за работна заплата и т. н. Оттук господин Прудон прави

извода, че тези хиляда фунта стерлинги носят *цялата лихва,* получавана от 40 000 ф. ст. Следователно, ако нормата на лихвата беше равна на 5, лихвите биха възлезли на 2000 ф. ст. Като предполага това, той правилно изчислява, че 1000 ф. ст. са принесли 200%. Такъв е прославеният критик на политическата икономия!*

Но макар процесът *П—С—П* в този вид, в който той представлява паричното обръщение между капиталиста и работника, сам по себе си да не изразява никакъв акт на възпроизводство, все пак постоянното повтаряне на този процес, непрекъснатостта на обратния приток на парите, сочи за възпроизводство. Нито един купувач не може изобщо да се явява постоянно като продавач, ако не възпроизвежда продаваните от него стоки. Наистина това важи за всички, които живеят не от рента, лихви или данъци. Но у единия контрагент винаги се извършва, когато процесът е завършен, обратен приток на пари *П—С—П*, както у капиталиста в неговото отношение към работника или пък към поземления собственик или към рентиера (у последните двама само обратен приток на пари). У другия контрагент процесът завършва с покупка на стока, т. е. извършва се процесът *С—П—С*, както при работника. Работникът постоянно възобновява този процес. Инициативата е винаги негова като продавач, а не като купувач. Същото се отнася до цялата съвкупност на паричното обръщение [429], което означава само изразходване на доход. Капиталистът например сам потребява през годината известно количество продукти. Той е превърнал своята стока в пари, за да изразходва тези пари за покупка на стоки, които той има намерение окончателно да употреби. Тук се извършва *С—П—С* и не става обратен приток на пари у капиталиста, но парите се стичат обратно у продавача (например у бакалина), капиталът на когото се възстановява благодарение на това, че капиталистът изразходва своя доход.

---

* [437] Пасажът у Прудон, който посочихме по-горе, гласи:

„Сумата на ипотекарните дългове достига според най-добре осведомени автори 12 млрд., според други — 16 млрд.; сумата на дълговете по обикновени полици възлиза най-малко на 6 млрд., по командитни влогове — на около 2 млрд., държавният дълг — на 8 млрд.; всичко 28 млрд. Трябва да се има предвид, че всички тия дългове се образуват от парични суми, които са взети в заем или се смятат за взети в заем при 4, 5, 6, 8, 12 и дори 15 процента. За първите три категории от тези дългове аз приемам средна норма 6 процента; върху 20 млрд. това дава 1200 млн. Към това следва да се прибавят лихвите върху държавния дълг, около 400 млн. Всичко — 1600 млн. годишни лихви върху един капитал от 1 млрд." (стр. 152). Следователно 160%. Защото „сумата от налични пари — аз не искам да кажа: които изобщо се намират във Франция, но сумата от пари, които се намират в обръщение, включително и касовата наличност на банката — не надвишава според най-разпространените оценки един милиард" (стр. 151).

Но ние видяхме също, че съществува размяна на доход срещу доход, обръщение на доходите. Месарят купува хляб от пекаря, пекарят купува месо от месаря; и двамата потребяват своя доход. Месарят не заплаща месото, което сам изяжда; също така и пекарят не заплаща хляба, който самият той изяжда. Всеки от тях потребява тази част от дохода in natura. Но възможно е месото, което пекарят купува от месаря, да възстановява на този последния не капитал, а доход, т. е. определена част от продаденото от него месо, която представлява не просто неговата печалба, а оная част от неговата печалба, която самият той възнамерява да потреби като доход. Хлябът, който месарят купува от пекаря, също е за месаря изразходване на неговия доход. При уреждане на сметките единият или другият трябва да заплати само балансовата разлика. Балансираната част на техните взаимни покупки и продажби не влиза в паричното обръщение. Но да предположим, че пекарят трябва да плати балансовата разлика и че тази разлика представлява доход за месаря. Тогава месарят ще изразходва парите на пекаря, за да получи други предмети за потребление. Да предположим, че това ще бъдат 10 ф. ст., които той плаща на шивача. Ако тези 10 ф. ст. представляват за шивача доход, то шивачът ги изразходва по същия начин. Той на свой ред ще купи с тях хляб и т. н. С това парите се връщат обратно у пекаря, но те му възстановяват вече не дохода, а капитала.

Може да бъде поставен и следният въпрос: в процеса *П—С—П*, който се извършва от капиталиста и който представлява самонарастваща стойност, капиталистът извлича от обръщението повече пари, отколкото е пуснал в обръщение. (Към това собствено се е стремил събирачът на съкровища, но не го е постигнал. Защото той извлича от сферата на обръщението във формата на злато и сребро не повече стойност, отколкото е пуснал в нея във формата на стока. Той притежава сега по-голяма стойност във формата на пари, докато преди е притежавал по-голяма стойност във форма на стока.) Нека всички производствени разходи на стоката на капиталиста да са равни на 1000 ф. ст. Той продава своята стока за 1200 ф. ст., защото в тази стока се съдържа сега незаплатен труд 20 %, или $^1/_5$ — труд, който той продава, макар и да не го е заплатил. Как е възможно всички капиталисти, класата на промишлените капиталисти,

„Когато размяната е завършена, парите отново са свободни и следователно могат отново да бъдат дадени в заем... Паричният капитал, след като е извършил редица размени, винаги се връща към своя източник и оттук следва, че всяко ново даване на тези пари в заем, извършвано от едни и същи ръце, носи печалба винаги на същото лице (стр. 153—154). „Gratuité du crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudon“. Paris, 1850[105] [437].

постоянно да извличат от обръщението повече пари, отколкото пускат в него? От друга страна, може да се каже, че капиталистът постоянно пуска в обръщението повече, отколкото извлича от него. Той е трябвало да заплати своя основен капитал. Но той продава този последния само паралелно с неговото потребяване, само на части. Влизайки изцяло в процеса на производството на стоката, основният капитал винаги влиза в *стойността* на стоката само с много по-малка част. Ако периодът на обръщението на основния капитал е равен на 10 години, в стоката влиза всяка година само една десета част от него, а останалите $^9/_{10}$ не влизат в паричното обръщение, тъй като те изобщо не постъпват в обръщението във формата на стока. Такъв е единият въпрос.

Ние ще разгледаме тази проблема по-късно[106], а сега да се върнем към Кене.

Но предварително — още по един въпрос. Обратният приток на банкнотите в банката, която шконтира полици или също така дава заеми в банкноти, представлява съвсем друго явление, различно от разгледаните досега обратни приливи на пари. В този случай се предполага превръщането на стоката в пари. Стоката получава парична форма още преди да е продадена, може би дори още преди да е произведена. Но възможно е тя вече да е и продадена (срещу полица). *Във всеки случай* тя още не е *заплатена,* още не е превърната обратно в пари. Следователно това превръщане и в единия, и в другия случай се антиципира. Щом стоката бъде продадена (или *се предполага,* че е продадена), парите се стичат обратно в банката — или в нейните собствени банкноти, които тогава се връщат от обръщението; или в чужди банкноти, които се разменят тогава срещу нейните собствени банкноти (между банкерите), така че и едните, и другите банкноти се изтеглят от обръщението, връщат се в своя изходен пункт; или в злато и сребро. Ако това злато и сребро отива за обмяна на банкноти на банката, които се намират в ръцете на трети лица, банкнотите се връщат в банката. Ако банкнотите не се предявяват за обмяна, намиращите се в обръщение злато и сребро намаляват с такова количество, каквото лежи сега вместо банкноти в хранилищата на банката.

Във всички тия случаи процесът се състои в следното:

Наличното битие на парите (превръщането на стоката в пари) е било антиципирано. Когато стоката действително се превръща в пари, тя се превръща в пари за втори път. Но това второ парично битие на стоката се връща към изходния пункт, то погасява, замества нейното първо парично битие, връща се от обръщението в банката. Възможно е това второ парично битие на стоката да се изразява *в същата, съвсем идентична* маса банкноти, в която се изразя-

ваше нейното първо парично битие. Например полицата е била шконтирана от фабрикант на прежда. Той е получил полицата от тъкача. С получените 1000 ф. ст. фабрикантът на прежда е платил за въглища, памук и т. н. Различните лица, през ръцете на които минават тези банкноти за заплащане на техните стоки, ги изразходват в края на краищата за покупка на платно и по този начин банкнотите попадат у тъкача, който в деня на падежа на полицата я заплаща на предача със същите банкноти, а предачът ги връща на банката. Съвсем не е необходимо второто (посмъртно) превръщане на стоката в пари — след неговото антиципирано превръщане — [430] да се извършва с други пари, различни от първото. И по този начин изглежда, като че предачът всъщност нищо не е получил, защото в началото той е заел банкноти, а процесът завършва с това, че предачът ги получава обратно и ги връща на банката, която ги е издала. Но в действителност същата банкнота е служила през това време като средство за обръщението и платежно средство и предачът отчасти е плащал с нея своите дългове, отчасти е купувал с нея необходимите за възпроизводството на преждата стоки и по този начин е реализирал принадена стойност (това значи експлоатация на работниците), част от която той може да изплати сега на банката. И при това — също с пари, защото у него са се стекли обратно повече пари, отколкото той е изразходвал, авансирал, вложил. По какъв начин? Това пак се отнася до въпроса, чието разглеждане ние отложихме[107].

[4) ОБРЪЩЕНИЕ МЕЖДУ АРЕНДАТОРИТЕ И ПРОМИШЛЕНИЦИТЕ В „ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА"]

И така ние се връщаме към Кене. Преминаваме към третия и четвъртия акт на обръщението.

P — поземленият собственик — купува за 1 млрд. промишлени стоки от *S*[108] („безплодната" класа, заета в промишлеността; в таблицата — линията *a—c*[109]). Тук парите, 1 млрд., привеждат в обръщение стока на същата сума. { Това е, защото в дадения случай се извършва еднократна размяна. Ако *P* купуваше стоката от *S* на части и също така на части получаваше своята рента от *F* (фермера), промишлените стоки на сума 1 млрд. биха могли да бъдат купени, да речем, със 100 млн. Защото *P* купува при това за 100 млн. промишлени стоки от *S*, *S* купува за 100 милиона хранителни продукти от *F*, *F* плаща 100 млн. рента на *P*; и ако това би се повторило 10 пъти, то от *S* у *P* и от *F* у *S* биха преминали стоки за 100 млн.

×10, а от F у P би преминала рента от 100 млн. × 10. Цялото обръщение би се извършило посредством 100 млн. Но ако F плаща цялата рента наведнаж, то от 1 млрд., намиращ се в ръцете на S, и от 1 млрд., който се връща у F, една част би могла да се пази в сандъка, а друга да извършва обръщение.} Стока за 1 млрд. е преминала сега от S у P, и, обратно, парите на сума 1 млрд. са преминали от P у S. Това е просто обръщение. Парите и стоката само преминават от едни ръце в други във взаимно противоположни посоки. Но освен хранителните продукти за 1 млрд., които арендаторът е продал на P и които по такъв начин са преминали в сферата на потреблението, в потреблението са преминали още за 1 млрд. фабрични стоки, които S е продал на P. Трябва да се отбележи, че тия стоки са съществували още преди новата реколта (иначе P не би могъл да ги купи срещу продукт от новата реколта).

S от своя страна купува от F хранителни продукти за 1 млрд. По този начин сега от обръщението е преминала в потребление *още една пета част от брутния продукт.* Този един милиард изпълнява във връзките между S и P функцията на средство на обръщението. Но същевременно тук имаме две явления, които не срещаме в процеса между S и P. В този последния процес S отново е превърнал в пари част от своя продукт, а именно промишлени стоки за 1 млрд. А в размяната с F той превръща парите отново в хранителни продукти — което у Кене означава: в работна заплата, — следователно възстановява с тях своя изразходван за работна заплата и потребен капитал. Това обратно превръщане на 1 млрд. в средства за живот изразява у P просто потребление, а у S — промишлено потребление, възпроизводство, тъй като S отново превръща част от своята стока в един от нейните елементи на производство — в средства за живот. По такъв начин една от тези метаморфози на стоката, нейното обратно превръщане от пари в стока, изразява тук същевременно начало на нейната *действителна*, а не само *формална* метаморфоза, начало на нейното възпроизводство, начало на нейното обратно превръщане в собствените ѝ елементи на производство. Тук същевременно се извършва и метаморфоза на капитала. Обратно, на страната на P става само превръщане на дохода от парична форма в стокова форма. Това изразява само потребление.

Второ, когато S купува от F за 1 млрд. хранителни продукти, у F се възвръща вторият милиард, с който той е платил на P рентата в парична форма. Но те се връщат у него само защото той отново ги изтегля от обръщението, откупва ги с еквивалент в стоки на стойност 1 млрд. Това е все едно, ако поземленият собственик би купил от него за 1 млрд. (освен първия милиард) хранителни продукти, т. е. би приел втората половина от своята парична рента от арендатора

в стока и след това би разменял тази стока срещу стока, принадлежаща на *S*. Последният само събира за *P* в стоки втората половина от двата милиарда, които *F* е заплатил на *P* в пари. Ако плащането е ставало в натурална форма, то *F* би дал на *P* за 2 млрд. хранителни продукти, от които *P* сам би потребил 1 млрд., а другия милиард би разменял със *S* срещу негови промишлени стоки. В този случай би станало само следното: 1) преместване на хранителни продукти за 2 млрд. от *F* у *P*; 2) разменна търговия между *P* и *S*, при което първият разменя 1 млрд. хранителни продукти срещу 1 млрд. промишлени стоки, а вторият — обратно.

Вместо това са станали следните четири акта: [431] 1) преместване на 2 млрд. пари от *F* у *P*; 2) *P* купува за 1 млрд. хранителни продукти от *F*. Парите се връщат у *F*, служат като средство на обръщението; 3) *P* купува за 1 млрд. пари промишлени стоки от *S*. Парите функционират като средство на обръщението, преминават от едни ръце в други в посока, противоположна на движението на стоката; 4) *S* купува с този милиард пари хранителни продукти от *F*. Парите функционират като средство на обръщението. Същевременно за *S* те извършват обръщение като капитал. Те се стичат обратно у *F*, тъй като сега от него е събран вторият милиард хранителни продукти, за който поземленият собственик е имал асигнация от него. Но парите се стичат обратно у *F* не направо от поземления собственик, а само след като са послужили като средство на обръщението между *P* и *S*, след като те, без да са събрали още от *F* хранителни продукти за 1 млрд., са отнесли със себе си по своя път промишлени стоки за 1 млрд. и са ги предали от промишленика на поземления собственик. Превръщането на тази стока в пари (в размяната с поземления собственик), както и следващото превръщане на парите в хранителни продукти (в размяната с арендатора), са на страната на *S* метаморфоза на неговия капитал, който взема най-напред формата на пари, а след това формата на съставните елементи, необходими за възпроизводство на капитала.

Следователно резултатът от предидущите четири акта на обръщение е следният: поземленият собственик е изразходвал своя доход, след като е употребил едната му половина за хранителни продукти, а другата половина — за промишлени стоки. С това са изразходвани 2-та млрд,. които той е получил като парична рента. Половината от тази сума се е върнала от него у арендатора по пряк път, другата половина — по заобиколен път, чрез *S*. Но *S* се освободил от част от своята готова стока и я е възстановил с хранителни продукти, следователно с един от елементите на възпроизводството. С тези процеси завършва обръщението, доколкото в него фигурира поземленият собственик. Но от обръщението са преминали

в потребление (отчасти в непроизводително, отчасти в промишлено, доколкото поземленият собственик със своя доход е възстановил отчасти капитала на *S)*: 1) за млрд. хранителни продукти (продукт на новата реколта); 2) за 1 млрд. промишлени стоки (продукт на реколтата от предидущата година); 3) за 1 млрд. хранителни продукти, влизащи във възпроизводството, т. е. в производството на ония стоки, които *S* през следващата година ще трябва да разменя срещу половината от рентата на поземления собственик.

2 млрд. пари се намират отново в ръцете на арендатора. Сега той купува от *S* за 1 млрд. стоки за възстановяване на своите „ежегодни и първоначални аванси“, доколкото те се състоят отчасти от оръдия на труда и т. н., отчасти — от други промишлени стоки, потребявани през време на производството. Това е прост процес на обръщението. С това 1 млрд. преминава в ръцете на *S* и по такъв начин се превръща в пари втората половина на неговия продукт, съществуващ в стокова форма. На двете страни става метаморфоза на капитал. 1 млрд. на арендатора се превръща обратно в елементи на производството, необходими за процеса на възпроизводството. Готовата стока на *S* се превръща обратно в пари, извършва *формалната* метаморфоза от стока в пари, без която капиталът не може да се превърне обратно в своите производствени елементи, а следователно не може да се възпроизвежда. Това е петият процес на обръщението. От обръщението преминават във възпроизводително потребление *промишлени стоки за 1 млрд.* (продукт на реколтата от предидущата година) *(a'—ь')*[110].

Най-после, *S* превръща обратно 1 млрд. пари, в които съществува сега половината от неговата стока, в другата половина на условията за производството на тази стока — в суровини и т. н. *(a''—ь'')*. Това е просто обръщение. За *S* това е същевременно метаморфоза на неговия капитал в пригодна за възпроизводство форма, а за *F* — обратно превръщане на неговия продукт в пари. Сега от обръщението преминава в потреблението последната петина от „брутния продукт“.

И така: $^1/_5$ влиза у арендатора в процеса на възпроизводството и не постъпва в обръщението; $^1/_5$ се потребява от поземления собственик; всичко — $^2/_5$; $^2/_5$ получава *S*; общо — $^4/_5$[111].

Тук в сметката има явен пропуск. Изглежда Кене прави изчислението по следния начин. *F* дава на *P* за 1 млрд. хранителни продукти (линията *а—ь*). Със суровини за 1 млрд. той възстановява капитала на *S* *(a''—ь'')*. Хранителните продукти за 1 млрд. образуват за *S* работна заплата, чиято стойност, присъединявана от него към стоките, се свежда до стойността на предметите, които той потребява в процеса на това присъединяване *(c—d)*. А 1 млрд. остава в

процеса на възпроизводството *(a')* и не постъпва в обръщението. Най-после, 1 млрд. в продукт възстановява „авансите“ *(a'—в')*. Но Кене изпуска изпредвид, че с тия промишлени стоки на стойност 1 млрд. *S* не купува от арендатора нито хранителни продукти, нито суровини: *S* в своите парични сметки с арендатора само връща на арендатора собствените му пари. Защото Кене от самото начало изхожда от предположението, че освен своя брутен продукт арендаторът има още и 2 млрд. в пари и че това изобщо е фондът, от който се черпят пари за обръщението.

Освен това Кене забравя, че свръх тези 5 млрд. брутен продукт съществуват и 2 млрд. брутен продукт в промишлени стоки, произведени преди новата реколта. Защото 5 млрд. представляват само цялата годишна продукция на арендаторите, [432] цялата реколта, получена от арендаторите, но съвсем не и брутният продукт на промишлеността, която трябва да възстанови от тази реколта елементите, които са ѝ необходими за възпроизводство.

По такъв начин имаме налице: 1) 2 млрд. пари на страната на арендатора; 2) 5 млрд. брутен продукт на земята; 3) 2 млрд. стойност в промишлени стоки. Следователно 2 млрд. в пари и 7 млрд. в продукти (земеделски и промишлени). Процесът на обръщението може да бъде представен в сбит вид по следния начин (*F* — арендатор, *P* — поземлен собственик, *S* — промишленик, безплодна класа):

F плаща на *P* 2 млрд. рента в парична форма, а *P* купува от *F* за 1 млрд. хранителни продукти. По този път се реализира $^1/_5$ от брутния продукт на арендатора. Същевременно у него се стичат обратно 1 млрд. пари. По-нататък *P* купува стока за 1 млрд. от *S*. С това се реализира $^1/_2$ от брутния продукт на *S*. В замяна на това той получава 1 млрд. пари. С тези пари той купува от *F* хранителни продукти на стойност 1 млрд. С това *S* възстановява $^1/_2$ от елементите на възпроизводството на своя капитал. По този път се реализира още $^1/_5$ от брутния продукт на арендатора. Същевременно в ръцете на арендатора отново се оказват 2 млрд. пари, което съставлява цената за 2 млрд. хранителни продукти, продадени от него на *P* и *S*. След това *F* купува от *S* за 1 млрд. стоки за възстановяване на половината от своите „аванси“. С това е реализирана втората половина от брутния продукт на промишленика. Най-после с последния милиард пари *S* купува суровини от арендатора — с това се реализира третата петина от брутния продукт на арендатора, възстановява се втората половина от елементите на възпроизводството на капитала на *S*, а 1 млрд. се стича обратно у арендатора. В разпореждане на този последния отново се оказват 2 млрд., което е в реда на нещата, тъй като Кене разглежда арендатора като капиталист, по отношение на когото *P* е само получател на доход, а *S* —

само получател на работна заплата. Ако арендаторът плащаше на *P* и *S* непосредствено със свой продукт, той съвсем не би изразходвал пари. Но тъй като той изразходва пари, *P* и *S* купуват неговия продукт с тия пари и парите се стичат обратно у него. Това е формалното връщане на парите, което се наблюдава у промишления капиталист, който започва цялата операция като купувач и след това я завършва. По-нататък, онази $^1/_5$ от брутния продукт на арендатора, която възстановява неговите „аванси“, принадлежи на възпроизводството. Остава да се реализира оная $^1/_5$, която се състои от хранителни продукти, непостъпващи в обръщението.

[5) ОБРЪЩЕНИЕ НА СТОКИТЕ И ОБРЪЩЕНИЕ НА ПАРИТЕ В „ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА“. РАЗЛИЧНИ СЛУЧАИ НА ВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ В ИЗХОДНИЯ ПУНКТ]

S купува от арендатора за 1 млрд. хранителни продукти и за 1 млрд. суровини, а *F*, обратно, купува от *S* само за 1 млрд. стока за възстановяване на своите „аванси“. Следователно *S* трябва да заплати балансова разлика от 1 млрд., плащана в последна сметка с милиарда, който *S* е получил от *P*. Кене изглежда смесва това *заплащане* на 1 млрд. на арендатора с *покупката* на продукт на сума 1 млрд. от него. За това, как Кене си е представял това, следва да се видят бележките на Бодо[112].

Всъщност (според нашата сметка) 2-та млрд. са послужили само за следното: 1) за заплащане рента в размер 2 млрд. в пари, 2) за обръщение на брутния продукт на арендатора на сума 3 млрд. (от които 1 млрд. хранителни продукти, които преминават у *P*, и 2 млрд. хранителни продукти и суровини, които преминават у *S*) и за обръщение на 2 млрд. брутен продукт на *S* (от които 1 млрд. — за *P*, за негово потребление, и 1 млрд. — за *F*, който потребява тези продукти с цел за възпроизводство).

При последната покупка ($a''—b''$) *S*, който купува суровини от *F*, му плаща за стоката в пари.

[433] И така, още веднаж:

S е получил от *P* 1 млрд. в пари. С този милиард пари той купува от *F* хранителни продукти на стойност 1 млрд. Със същия милиард пари *F* купува от *S* стоки. Със същия милиард пари *S* купува от *F* суровини.

Или: *S* купува от *F* за 1 млрд. в пари суровини и за 1 млрд. в пари хранителни продукти. *F* купува от *S* стоки за 1 млрд. в пари. В този последния случай 1 млрд. се е върнал обратно у *S*, но само

защото *S*, както приехме, освен 1 млрд. в пари, които той е получил от поземления собственик, и 1 млрд. стока, която той има за продажба, е разполагал още с един милиард в пари, който самият той е пуснал в обръщението. Съгласно това предположение за обръщението на стоките между *S* и арендатора вместо 1 млрд. пари биха били нужни 2 млрд. В резултат 1 млрд. се е върнал у *S*. Това е, защото последният купува от арендатора за 2 млрд. в пари. А арендаторът купува от *S* за 1 млрд., като му заплаща половината от получените от самия него пари.

В първия случай *S* купува на два пъти. Най-напред той изразходва 1 млрд.; този милиард се стича обратно у него от *F*, а след това той още веднаж изразходва същия този милиард — вече окончателно, — като го заплаща на *F*, и по такъв начин у него вече нищо не се стича обратно.

Напротив, във втория случай *S* купува наведнаж за 2 млрд. И когато *F* на свой ред купува за 1 млрд. от *S*, този милиард остава у *S*. Обръщението би изисквало в този случай 2 млрд. вместо един. В първия случай 1 млрд. пари е реализирал посредством два оборота стоки за 2 млрд. Във втория случай 2 млрд. пари са реализирали стоки също за 2 млрд. посредством един оборот. И когато арендаторът плаща сега обратно 1 млрд. на промишленика *S*, последният получава от това не повече, отколкото в първия случай. Защото освен стоки за 1 млрд. той е пуснал в обръщението и 1 млрд. пари от своя собствен фонд, който съществува още преди започването на този процес на обръщение. Той ги е дал за нуждите на обръщението и затова парите се стичат обратно у него.

В първия случай; *S* с 1 млрд. пари купува от *F* стока за 1 млрд. *F* с 1 млрд. пари купува за 1 млрд. стока от *S*. С 1 млрд. пари *S* купува от *F* за 1 млрд. стока, тъй че у *F* остава 1 млрд. пари.

Във втория случай: *S* с 2 млрд. пари купува за 2 млрд. стока от *F*. Последният с 1 млрд. пари купува от *S* стока за 1 млрд. Както и в първия случай, арендаторът задържа у себе си 1 млрд. пари. А *S* получава обратно милиарда, който е бил капитал, авансиран от негова страна на обръщението, и който сега се връща у него от обръщението. *S* купува за 2 млрд. стока от *F*. *F* купува за 1 млрд. стока от *S*. Следователно при всички обстоятелства *S* трябва да плати балансова разлика от 1 млрд., но не повече. Тъй като *S*, плащайки посочената балансова разлика, благодарение на особеностите на този вид обръщение е заплатил на арендатора 2 млрд., арендаторът му връща 1 млрд., докато в първия слачай той не му връща никакви пари.

А именно в първия случай *S* купува за 2 млрд. от *F*, а *F* — за 1 млрд. от *S*. Следователно балансовата разлика, както и преди,

възлиза на 1 млрд. в полза на *F*. Но тази разлика му се заплаща така, че у него се стичат обратно собствените му пари, тъй като отначало *S* купува за 1 млрд. от *F*, след това *F* купува за 1 млрд. от *S* и най-после *S* купува за 1 млрд. от *F*. Един милиард тук е привел в обръщение 3 млрд. Но общо в обръщението се е намирала стойност (ако като пари са служили реални пари), равна на 4 млрд.: 3 — в стоки и 1 — в пари. Извършващата обръщение и първоначално (за заплащане на арендатора) пусната в обръщението парична сума нито веднаж не е надвишавала 1 млрд., т. е. нито веднаж не е надвишавала балансовата разлика, която *S* е трябвало да плати на *F*. Благодарение на това, че *F* купува за 1 млрд. от *S*, преди по следният да купи втори път от *F* за 1 млрд., *S* може да заплати своята балансова разлика с този милиард.

Във втория случай *S* пуска в обръщението 2 млрд. Той наистина купува с тях стока на стойност 2 млрд. от *F*. Тук тия 2 млрд. са нужни като средство на обръщението и те се дават срещу еквивалент в стока. Но *F* на свой ред купува от *S* за 1 млрд. Следователно у *S* се връща 1 млрд., тъй като балансовата разлика, която той трябва да плати на арендатора, възлиза не на 2 милиарда, а само на един. *S* е възстановил сега на арендатора един милиард в стока, следователно *F* трябва да върне на *S* милиарда, който *S*, както *сега* се оказа, му е надплатил в пари. Този случай е доста забележителен, за да се спрем един миг на него.

При предположеното по-горе обръщение на стоки за 3 млрд., от които 2 млрд. са хранителни продукти [и суровини], а 1 млрд. — промишлени стоки, са възможни различни случаи; но тук трябва да се вземе под внимание, *първо,* че според предположението на Кене към началото на процеса на обръщението между *S* и *F* 1 млрд. пари се намира в ръцете на *S* и 1 млрд. пари — в ръцете на *F*, *второ,* за илюстрация да приемем, че *S* освен 1 млрд. пари, получен от *P*, има и 1 млрд. пари в касата.

[434] I) *Първо,* случаят, представен у Кене. *S* с 1 млрд. пари купува от *F* за 1 млрд. стока; *F* с 1 млрд. пари, получен от *S*, купува от последния за 1 млрд. стока; най-после, *S* с върналия се у него по такъв начин 1 млрд. пари купува от *F* за 1 млрд. стока. Следователно у *F* остава милиардът пари, който представлява за него капитал (фактически този милиард заедно с другия милиард пари, който той е получил обратно от *P*, образува доход, с който той през следващата година отново изплаща рентата в пари — а именно 2 млрд. пари). Тук 1 млрд. пари е извършил обръщение три пъти: от *S* у *F*, от *F* у *S*, от *S* у *F* — и всеки път за заплащане на 1 млрд. в стока, следователно всичко за 3 млрд. Ако самите пари имат стойност, в обръщение се намират стойности за 4 млрд. Парите функционират тук

само като средство на обръщението, но за *F*, в чиито ръце те остават в края на краищата, те се превръщат в пари и eventualiter* — в капитал.

II) *Второ.* Парите функционират само като платежно средство. В този случай се прави баланс между *S*, който купува от *F* за 2 млрд. стока, и *F*, който купува от *S* за 1 млрд. стока. Балансовата разлика от 1 млрд. трябва да бъде заплатена от *S* след свършване на сделката в пари. Както и в предидущия случай, 1 млрд. пари попада в касата на *F*, обаче с тази разлика, че преди това те не са служили тук като средство на обръщението. Тези пари представляват за *F* предаване на капитал, тъй като те само му възстановяват капитала, който се е състоял от 1 млрд. стока. Така в обръщението са влезли, както и в първия случай, за 4 млрд. стойчости. Но вместо три движения на един милиард пари е станало само едно и парите са заплатили само една равна на самите тях сума в стокови стойности. А в първия случай те са заплатили стойност три пъти по-голяма от тяхната собствена стойност. В сравнение с първия случай тук липсват двата излишни акта на обръщение.

III) *Трето.* *F*, разполагайки с един милиард пари (който той е получил от *P*), се явява отначало като купувач, купува за 1 млрд. стока от *S*. Този милиард пари — вместо да лежи неизползуван у *F* като съкровище до плащането на рентата за следната година — влиза по такъв начин в обръщението. И така у *S* се намират 2 млрд. пари (1 млрд. пари, получен от *P*, и 1 млрд. пари, получен от *F*). С тези 2 млрд. пари той купува от *F* стока на стойност 2 млрд. Сега в обръщението се оказаха стойности за 5 млрд. (3 млрд. в стока и 2 млрд. пари). Извършило се е обръщение на 1 млрд. пари и 1 млрд. в стока и обръщение на 2 млрд. пари и 2 млрд. в стока. От тези 2 млрд. пари милиардът, който изхожда от арендатора, извършва обръщение два пъти, а милиардът, който изхожда от *S*, само един път. Сега у *F* се стичат 2 млрд. пари, но от тях само 1 млрд. пари салдира неговия баланс, а другият милиард пари, пуснат в обръщението от самия него, тъй като той пръв се е явил като купувач, се връща у него чрез процеса на обръщението.

IV) *Четвърто.* *S* с 2 млрд. пари (1 млрд. пари, получен от *P*, и 1 млрд., който той сам пуска в обръщението от своята каса) купува наведнаж от *F* стока на стойност 2 млрд. На свой ред *F* купува за 1 млрд. стока от *S*, следователно връща му 1 млрд. пари, задържайки, както и в предидущия случай, 1 млрд. пари за салдиране на баланса между него и *S*. Сега са извършвали обръщение стойности за 5 млрд. А актовете на обръщението са два.

* — възможно, при определени условия. *Ред.*

В случай III — от 2 млрд. пари, които *S* дава на *F*, 1 млрд. представлява парите, които *F* сам е пуснал в обръщението, и само 1 млрд. представлява парите, пускани в обръщение от *S*. Тук у *F* се стичат 2 млрд. пари вместо 1 млрд., но фактически той получава само 1 млрд., тъй като другия милиард той сам е пуснал в обръщение. В случай IV — у *S* се връща 1 млрд., но това е милиардът пари, който самият той е пуснал в обръщение от своята каса, а не го е получил от продажба на своята стока на арендатора.

Ако в случай I, както и в случай II, никога не извършват обръщение повече от 1 млрд. пари и при това в случай I те извършват обръщение три пъти, три пъти преминават от ръце в ръце, а в случай II само един път — това се обяснява просто с обстоятелството, че в случай II се предполага развит кредит, а следователно икономия в плащанията, докато в случай I става бързо движение, но всеки път парите се явяват при това като средство на обръщението, така че всеки път стойността трябва да се появява на двата полюса в двояк вид: на единия полюс — във вид на пари, на другия — във вид на стока. Ако в случай III и IV извършват обръщение 2 млрд. пари — вместо 1 млрд., както беше в случаи I и II, това е, защото и в двата случая в обръщение влиза наведнаж стокова стойност от 2 млрд. (в случай III ние имаме работа със *S* като купувач, който приключва процеса на обръщението, а в случай IV — със *S* като купувач, който открива процеса на обръщението); накратко казано, в обръщението изведнаж влизат за 2 млрд. стоки и при това се предполага, че те се купуват незабавно, а не се плащат едва след приключването на баланса.

Във всеки случай най-голям интерес представлява в това движение милиардът пари, който в случай III оставя у себе си арендаторът, а в случай IV — промишленикът, макар и в двата случая балансовата разлика от 1 млрд. да се заплаща на арендатора и този последният в случай III да не получава нито грош повече, а в случай IV — нито грош по-малко. Тук, разбира се, през цялото време се разменят еквиваленти и когато говорим за балансова разлика, под това трябва да се разбира само еквивалентът на стойността, заплащан в пари, а не в стока.

В случай III *F* пуска в обръщение 1 млрд. пари и получава в замяна от *S* стоков еквивалент, т. е. получава за 1 млрд. стока. Но след това *S* купува от него стока за 2 млрд. пари. Така първият милиард пари, които *F* е пуснал в обръщение, се връща у него, но затова пък от него излиза 1 млрд. в стоки. Този милиард в стоки му се заплаща с парите, които той е изразходвал. Втория милиард пари *F* получава като плащане за втория милиард стока. Тази парична балансова разлика в негова полза се получава, защото той ку-

пува стока общо само за 1 млрд. пари, а от него купуват стока на стойност 2 млрд.

[435] В случай IV *S* наведнаж пуска в обръщение 2 млрд. пари и получава в замяна от *F* за 2 млрд. стока. *F* на свой ред купува от него за 1 млрд. стока с парите, изразходвани от самия *S*, и по такъв начин 1 млрд. пари се връща у *S*.

В случай IV *S* фактически дава на арендатора в стока за 1 млрд. стока, равняваща се на 1 млрд. пари, и в пари — 2 млрд., следователно всичко 3 млрд. пари. А той получава от *F* само за 2 млрд. стока. Ето защо *F* трябва да му върне 1 млрд. пари.

В случай III *F* дава на *S* в стока за 2 млрд. стока (=2 млрд. пари) и в пари — 1 млрд. пари, следователно всичко 3 млрд. пари, а получава от него само за 1 млрд. стока = 1 млрд. пари. Ето защо *S* трябва да му върне 2 млрд. пари; 1 млрд. той заплаща с парите, които е пуснал в обръщение *F*, а 1 млрд. той сам пуска в обръщение. *F* оставя у себе си като балансова разлика 1 млрд. пари; той не може да остави у себе си и двата милиарда.

И в двата случая *S* получава за 2 млрд. стока, а *F* — за 1 млрд. стока плюс 1 млрд. пари, т. е. парична балансова разлика. Ако в случай III у *F* се стичат освен това още 1 млрд. пари, това са само парите, които той е пуснал в обръщение свръх онова, което извлича от обръщението чрез продажба на стоките. Също така стои работата и със *S* в случай IV.

И в двата случая *S* трябва да плаща балансова разлика от 1 млрд. в пари, тъй като той изтегля от обръщението стока за 2 млрд., а пуска в обръщение стока само за 1 млрд. И в двата случая *F* трябва да получи в пари балансова разлика от 1 млрд. пари, защото той пуска в обръщение за 2 млрд. стока, а изтегля от обръщението стока само за 1 млрд., така че вторият милиард стока трябва да му бъде салдиран в пари. В последна сметка само този именно милиард пари може и в двата случая да преминава от ръце в ръце. Но тъй като в обръщение се намират 2 млрд. пари, този милиард трябва да се върне у оня, който го е пуснал в обръщение, бил той *F*, който е получил от обръщението балансова разлика от 1 млрд. пари и освен това е пуснал в обръщение и друг милиард пари, или *S*, който трябва да заплати като балансова разлика само 1 млрд. пари и освен това е пуснал в обръщение още 1 млрд. пари.

В случай III в обръщението постъпват за 1 млрд. пари повече, отколкото е необходимо за обръщението на стоковата маса при други обстоятелства, тъй като *F*, явявайки се пръв в ролята на купувач, трябва да пусне пари в обръщение, каквито и да бъдат окончателните му сметки. В случай IV в обръщението постъпват също 2 млрд. пари — вместо само един милиард, както в случай II, —

защото в случай IV, първо, още в самото начало S се явява като купувач и, второ, той купува за 2 млрд. стока наведнаж. В случай III и IV паричната маса, която *извършва обръщение* между тези купувачи и продавачи, в края на краищата може да се равнява само на балансовата разлика, която трябва да плати един от тях. Защото парите, които S или F е дал свръх тази сума, им се заплащат обратно.

Да предположим, че F купува от S за 2 млрд. стока. В такъв случай работата би имала следния вид. F дава на S 1 мрд. пари за стока. S купува стока за 2 млрд. пари от F, благодарение на което у последния се връща първият милиард и свръх това още един милиард пари. F отново купува от S за 1 млрд. в пари, благодарение на което тази сума се връща у S. Към края на процеса F би имал стока за 2 млрд. пари и тоя милиард пари, с който той е разполагал първоначално, още преди да започне процесът на обръщението; а S би имал за 2 млрд. стока и 1 млрд. пари, с който той също така е разполагал от самото начало. Милиардът пари, който принадлежи на F, и милиардът пари, който принадлежи на S, биха изиграли ролята само на средство на обръщението, за да се върнат след това у двете страни, които са ги пуснали в обръщение като пари, или в дадения случай също и като капитал. Ако и двете тия страни биха употребили парите като платежно средство, те биха се разплатили със стока за 2 млрд. за стока също за 2 млрд.; техните сметки биха се покрили една друга; нито един грош не би извършил обръщение между тях.

Следователно парите, циркулиращи като средство на обръщението между тези две страни, всяка от които противостои на другата двояко — и като купувач, и като продавач, — тези пари се връщат обратно; при това са възможни три случая на тяхното обръщение.

[*Първо*] Вкараните в обръщение стокови стойности се уравновесяват взаимно. В този случай парите се връщат у оня, който ги е авансирал на процеса на обръщението и така е покрил разходите по обръщението със своя капитал. Така например, ако F и S купуват всеки за 2 млрд. стока един от друг, при което първия акт прави S, то този последният купува стока от F наведнаж за 2 млрд. пари. F му връща тези 2 млрд. пари, купувайки от него за 2 млрд. стока. По такъв начин S — както преди сделката, така и след нея — има 2 млрд. в стоки и 2 млрд. в пари. Или ако те и двамата — както в приведения по-горе случай — авансират средства на обръщението в размер на една и съща част от купуваната от тях стока, то и на двете страни у всеки от тях се връща сумата, която той е авансирал на процеса на обръщението; така например ние видяхме по-горе, че 1 млрд. пари се връща у F и 1 млрд. пари у S.

Второ. Стоковите стойности, разменени между двете страни, не се уравновесяват взаимно. Образува се балансова разлика, която трябва да бъде заплатена в пари. И ако, както по-горе в случай I, стоковото обръщение се е извършвало така, че в *обръщението* не са постъпвали повече пари, отколкото е необходимо за заплащане на балансовата разлика — като през цялото време само тази сума се е движила между двете страни, — в края на краищата тя попада в ръцете на последния продавач, който трябва да е получил балансовата разлика.

Трето. Стоковите стойности, разменени между двете страни, не се уравновесяват взаимно; трябва да бъде заплатена балансова разлика; но стоковото обръщение се извършва в такава форма, че в обръщение се намират повече пари, отколкото е необходимо за заплащане на балансовата разлика; в този случай парите, които надвишават тази балансова разлика, се връщат у страната, която ги е авансирала. В случай III те се връщат у оня, който получава разликата, в случай IV — у оня, който трябва да я заплати.

В случаите, обединени под рубрика „Второ", парите *се връщат* у получателя на балансовата разлика само при условие, че той пръв се явява в ролята на купувач, както беше в примера с работника и капиталиста. Ако другата страна се явява първа в ролята на купувач, парите отиват от нея у нейния контрагент, както става в случай II.

[436] {Всичко това става, разбира се, само при предположение, че покупката и продажбата на определено количество стоки се извършва между едни и същи лица, така че всяко от тях се явява по отношение на другата страна последователно ту като купувач, ту като продавач. Да предположим, обратно, че стока на сума 3 хиляди е разпределена на равни части между стокопритежателите-продавачи A, A' и A'' и че на тях противостоят купувачите B, B' и B''. Ако трите акта на покупка се извършват тук едновременно, следователно един до друг пространствено, то трябва да се намират в обръщение 3 хиляди пари, така че в края на краищата всеки A да притежава 1000 в пари и всеки B — 1000 в стока. Ако актовете на покупка се извършват един след друг, последователно по време, това създава възможност за обръщение на една и съща хиляда пари само ако метаморфозите на стоките се преплитат една с друга, т. е. ако част от действуващите лица се явява както в ролята на купувачи, така и в ролята на продавачи, макар и не по отношение на едни и същи лица, както в приведения по-горе случай, а по отношение на едни — в ролята на купувачи, а по отношение на други — в ролята на продавачи. Така например: 1) A продава на B за 1000; 2) A купува с тази хиляда от B'; 3) B' купува с тази хиляда от A'; 4) A' —

с тази хиляда от B''; 5) B'' с тази хиляда — от A''. Парите в този случай биха преминавали пет пъти от ръце в ръце, премествайки се между шест лица, но при това би извършвала обръщение и стока за 5 хиляди. Ако би извършвала обръщение стока само за 3 хиляди, бихме имали следното: 1) A купува за 1000 от B; 2) B купува за 1000 от A'; 3) A' купува за 1000 от B'. Три премествания между четири лица. Това е процесът *П—С*.}

Разгледаните по-горе случаи не противоречат на развития порано закон,

„че при дадена скорост на оборота на парите и при дадена сума на стоковите цени количеството на извършващите обръщения средства представлява определена величина" (I, стр. 85)[113].

В приведения по-горе пример — случай I — 1000 в пари[114] извършват обръщение три пъти и при това привеждат в движение стоки за 3000. Ето защо масата на извършващите обръщение пари =

$$=\frac{3\,000\ (\text{сума на цените})}{3\ (\text{скорост на оборота})},\ \text{или}\ \frac{3\,000\ (\text{сума на цените})}{3\ \text{оборота}}=1000\ \text{пари}.$$

В случай III или IV сумата на цените на стоките, които извършват обръщение, е наистина същата (3000 пари); но скоростта на оборота е друга. 2000 пари правят един оборот, т. е. 1000 пари плюс 1000 пари. Но от тези 2000 пари 1000 правят още един оборот. 2000 пари служат за обръщение на две трети от стоката, която има стойност 3000, а половината от тези пари привежда в обръщение стока за 1000, т. е. останалата третина; едната хиляда пари прави два оборота, а другата хиляда пари — само един оборот. Двукратният оборот на 1000 пари реализира стокова цена = 2000 пари, а еднократният оборот на 1000 пари реализира стокова цена = 1000 пари; всичко 3000 в стока. И така, каква е скоростта на оборота на парите по отношение на стоките, които те привеждат тук в обръщение? 2000 в пари правят $1\frac{1}{2}$ оборота (това е все едно, ако *най-напред* цялата сума извършва един оборот, а след това половината от нея — още един) = $\frac{3}{2}$. И действително: $\frac{3\,000\ (\text{сума на цените})}{\frac{3}{2}\ \text{оборота}}=2000$ пари.

Но от какво се определя тук *различната скорост* на оборота на парите?

Както в III, така и в IV случай разликата се дължи, противоположно на случай I, на следните обстоятелства. В случай I сумата на цените на извършващите обръщение всеки път стоки никога не е нито по-голяма, нито по-малка от $\frac{1}{3}$ от сумата на цените на цялата стокова маса, която изобщо постъпва в обръщение. През цялото време в обръщение се намира стока само за 1000. А в случаите III и IV, обратно, един път извършва обръщение стока за 2000

и един път — за 1000: следователно един път извършват обръщение $^2/_3$ от наличната стокова маса, а един път — $^1/_3$. По същата причина в търговията на едро трябва да се намират в обръщение по-едри монети, отколкото в търговията на дребно.

Както вече отбелязах (I, „Обръщение на парите"), обратният приток на парите показва преди всичко, че *купувачът на свой ред е станал продавач*[115], при което всъщност е безразлично дали той продава на същите лица, от които е купил, или на други. Но когато това става между едни и същи лица, наблюдават се явленията, които са породили толкова много заблуждения (Дестют дьо Траси)[116]. Обстоятелството, че купувачът става продавач, показва, че на продажба подлежи нова стока. Непрекъснатостта на стоковото обръщение е равнозначна на постоянното му възобновяване (I, стр. 78)[117] — следователно тук имаме процес на възпроизводство. Купувачът може да стане на свой ред продавач — както фабрикантът по отношение на работника — и без това да изразява някакъв акт на възпроизводство. Само непрекъснатостта на този обратен приток на парите, неговото повтаряне, показва, че тук има процес на възпроизводство.

Обратният приток на парите, който представлява обратно превръщане на капитала в неговата парична форма, свидетелствува неизбежно за завършването на един оборот и за възобновяването на възпроизводството, ако капиталът продължава своето движение като такъв. И тук, както и във всички други случаи, капиталистът е бил продавач, *С—П*, а след това става купувач, *П—С*, но само в *П* неговият капитал отново притежава формата, в която той може да бъде разменен срещу своите елементи на възпроизводство, и *С* представлява тук тези елементи на възпроизводство. *П—С* представлява тук превръщане на паричния капитал в производителен, или промишлен, капитал.

По-нататък, обратният приток на пари в техния изходен пункт може, както видяхме, да свидетелствува, че в резултат на редица покупки и продажби паричната балансова разлика се получава в полза на купувача, който открива редицата на тези процеси. *F* купува от *S* за 1000 в пари. *S* купува от *F* за 2000 в пари. Тук 1000 пари се стичат обратно у *F*. Що се отнася до другите хиляда, тук става само просто преместване на парите между *S* и *F*.

[437] Най-после обратният приток на парите в изходния пункт може да става и без това да изразява заплащане на балансова разлика; това може да става както 1) когато балансът на плащанията се уравновесява, т. е. когато няма да се плаща в пари никаква балансова разлика, така 2) и когато балансът *не* е уравновесен и има да се плаща балансова разлика в пари. Виж разгледаните по-горе случаи. Във всички тия случаи е безразлично дали например в от-

ношение с F влиза един и същ S. Тук S представлява по отношение на F и F по отношение на S цялата съвкупност от ония, които му продават и купуват от него (точно както в примера, където плащането на балансова разлика се проявява в обратен приток на парите). Във всички тези случаи парите се стичат обратно у онзи, който, тъй да се каже, ги е авансирал на процеса на обръщението. Те както банкнотите са извършили своята работа в обръщението и се връщат у лицето, което ги е пуснало в обръщение. *Тук парите служат само като средство на обръщението. Капиталистите, които се явяват последни, се разплащат един друг и по такъв начин парите се връщат у този, който пръв ги е пуснал в обръщение.*

Остава още отложеният за по-нататъшно разглеждане въпрос: капиталистът извлича от обръщението повече пари, отколкото е пуснал в него[118].

[6) ЗНАЧЕНИЕ НА „ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА" В ИСТОРИЯТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ]

Да се върнем към Кене.

А. Смит не без ирония цитира хиперболичната мисъл на маркиз Мирабо:

„От възникването на света са били направени три велики открития ... Първото от тях е изнамирането на *писмеността* ... Второто е *изнамирането (!) на парите* ... Третото е „*Икономическата таблица*", която е резултат и завършък на първите две изобретения" (превод на *Гарние*, том III, книга IV, глава 9, стр. 540).

Всъщност това беше опит да се представи целият процес на производството на капитала като *процес на възпроизводство*, а обръщението — само като форма на този процес на възпроизводство; паричното обръщение — само като момент на обръщението на капитала; същевременно това беше опит да се включат в този процес на възпроизводство произходът на дохода, размяната между капитал и доход, отношението между възпроизводителното и окончателното потребление, а в обръщението на капитала да се включи обръщението между производителите и потребителите (всъщност — между капитал и доход); най-после, това беше опит да се представи като моменти на процеса на възпроизводството обръщението между двете големи подразделения на производителния труд — между производството на суровини и промишлеността, и всичко това в една „*Таблица*", която фактически се състои само от пет линии, свързващи шест изходни или възвратни точки. Този опит, направен през

втората третина на XVIII век, в периода на детството на политическата икономия, беше във висша степен гениална идея, безспорно най-гениалната от всички, които е лансирала досега политическата икономия.

Що се отнася до обръщението на капитала, до процеса на неговото възпроизводство, до различните форми, които капиталът взема в този процес на възпроизводство, до връзката между обръщението на капитала и общото обръщение, следователно що се отнася не само до размяната на капитал срещу капитал, но и до размяната между капитал и доход, Смит всъщност само е възприел наследството на физиократите и е дал по-строга класификация и подробно описание на отделните пера на инвентара, но едва ли е изобразил и изтълкувал процеса като цяло така правилно, както той — по общия си замисъл — е набелязан в „Икономическата таблица", въпреки погрешните предпоставки на Кене.

И ако Смит по-нататък казва за физиократите:

„Трудовете им без съмнение бяха до известна степен от полза за тяхната страна" (пак там, стр. 538),

това е нескромно скромна оценка на значението например на един Тюрго, който — в смисъл на пряко влияние — е един от бащите на френската революция [437].

[Глава седма]

ЛЕНГЕ

[РАННА КРИТИКА НА БУРЖОАЗНО-ЛИБЕРАЛНИЯ ВЪЗГЛЕД ЗА „СВОБОДАТА" НА РАБОТНИКА]

[438] *Linguet.* Théorie des Loix Civiles etc. Londres, 1767.

Съгласно плана на моето съчинение социалистическите и комунистически автори изобщо не се включват в историческите прегледи. Последните трябва само да покажат, от една страна, в каква форма политикономистите критикуват сами себе си, а, от друга страна, в какви форми от решаващо историческо значение бяха изказани за пръв път и развити по-нататък законите на политическата икономия. Ето защо при разглеждането на принадената стойност аз оставям настрана такива автори от XVIII век като Брисо, Годуин и т. н., също както и социалистите и комунистите от XIX век. Малцината социалистически автори, за които ще говоря по-нататък в този преглед[119], или сами застават на гледището на буржоазната политическа икономия, или в своята борба против нея изхождат от нейното собствено гледище.

Ленге обаче не е социалист. Неговата полемика срещу буржоазно-либералните идеали на съвременните му просветители, срещу започващото господство на буржоазията се облича — наполовина сериозно, наполовина иронично — в реакционна обвивка. Той защищава азиатския деспотизъм в сравнение с неговата цивилизована европейска форма, защищава робството в сравнение с наемния труд.

Том I. Дори единственото изречение срещу Монтескьо:

„Собствеността — ето духа на законите"[120] —

показва дълбочината на неговия възглед.

Единствените политикоикономисти, които Ленге е познавал, са физиократите.

Богатите, доказва Ленге, са завладели всички условия за производство; това е *отчуждаване на условията за производство,* каквито в най-простата им форма са самите природни стихии.

„В нашите цивилизовани страни всички природни стихии станаха роби" (стр. 188).

За да се получи част от тези присвоени от богатите съкровища, те трябва да бъдат купени с тежък труд, който увеличава богатството на тези богаташи.

„По този начин пленената природа престана да предоставя на своите деца лесно достъпни източници за поддържане на техния живот. Нейните благодеяния трябва да се заплащат с изключителни усилия, а нейните дарове — с упорит труд."

(Тук — в „даровете на природата" — прозира физиократическият възглед.)

„Богатият, *след като ги е заграбил в свое изключително владение,* само за тази цена се съгласява да върне за общо ползуване най-незначителна част от тях. *За да получи достъп до неговите съкровища, човек трябва да се труди за тяхното увеличаване"* (стр. 189). „Трябва следователно да се откажем от химерите на свободата" (стр. 190). Законите съществуват за „санкциониране на първоначалната узурпация" (на частната собственост) и за „предотвратяване на нови узурпации" (стр. 192). „Те представляват един вид заговор срещу най-многобройната част на човешкия род" (а именно безимотните — цит. съч. [стр. 195]). „Обществото е създало законите, а не законите — обществото" (стр. 230). „Собствеността се е появила преди законите" (стр. 236).

Самото „общество" — фактът, че човек живее в общество, а не като независим самостоятелен индивид — е коренът на собствеността, на основаните върху нея закони и на по необходимост възникналото от нея робство.

От една страна, живеели мирно и изолирано земеделци и овчари. От друга страна — „ловци, свикнали да добиват средства за живот с кръвопролитие и да се обединяват в банди, за да могат по-лесно да организират хайки срещу животните, с месото на които те се хранили, и да се сговарят за подялбата на плячката" (стр. 279). „Именно у ловците е трябвало да се появят първите признаци на обществото" (стр. 278). *„Истинското общество е било образувано за сметка на овчарите и земеделците и за негова основа е послужило тяхното поробване"* от бандата обединили се ловци (стр. 289). Всички задължения в обществото се свеждат до командуване и подчинение. „Тази деградация на част от човешкия род в началото бе причина за възникването на обществото, а след това породи законите" (стр. 29.).

Нуждата заставя работниците, лишени от условия за производство — за да имат възможност да живеят, — да се трудят за увеличаването на чуждото богатство.

„Само невъзможността да живеят другояче заставя нашите надничари да орат земята, от плодовете на която те няма да се възползуват, а нашите зидари — да строят къщи, в които те не ще живеят. Мизерията ги гони на пазара, където те очакват господарите, които ще благоволят да ги купят. *Мизерията ги принуждава да молят на колене богатия да им позволи да го обогатяват"* (стр. 274).

„И така, поробването е било първопричината за възникването на обществото, а насилието — негово първо свързващо начало" (стр. 302). „Тяхната" (на хората) „първа грижа е била, без съмнение, да си добият храна... Втората грижа трябва да се е заключавала в намиране средства, позволяващи *да се добива храна без труд*" (стр. 307—308). „Те са можели да постигат това само чрез *присвояване на плодовете на чуждия труд*" (стр. 308). „Първите завоеватели станали деспоти само за да водят безнаказано безделен живот; те станали крале, за да имат на свое разпореждане средства за съществуване. С това много се стеснява и опростява... идеята за господство" (стр. 309). „Обществото е породено от насилието, а собствеността — от узурпацията" (стр. 347). Щом са се появили господари и роби, образувало се е общество" (стр. 343). „От самото начало двете [439] опори на гражданското общество са били, от една страна, робството на по-голямата част от мъжете, а от друга — робството на всички жени... За сметка на трите четвърти от общия брой на своите членове обществото осигурило щастие, богатство, свободно време на малък брой собственици, за които то само се грижело" (стр. 365).

Том II.

„Следователно касае се не за изясняване на това, дали робството противоречи на природата като такава, а за това, дали то противоречи на природата на обществото... Робството е неразривно свързано със съществуването на обществото" (стр. 256). „Обществото и гражданското поробване са възникнали заедно" (стр. 257). „Пожизненото робство... е необходимата основа на обществата" (стр. 347).

„Хората, принудени да получават своите средства за съществуване от щедростта на друг човек, се появили едва тогава, когато *този човек се обогатил достатъчно с отнетото от самите тях благо*, за да може да им *върне* малка част от него. Мнимото великодушие на този човек можело да бъде само *връщане на известна част от плодовете на техния труд, които той си е присвоил*" (стр. 242). „Но нали в това, че човекът е принуден да сее, без сам да се ползува от жътвата, да жертвува своето благополучие за благополучието на другиго, да работи, без да има надежда пред себе си — нали в това именно *се състои робството?* И нима истинският повратен пункт в историята не е моментът, когато са се появили хора, които е можело да бъдат принудени да работят под ударите на бича и на които след връщането им в конюшнята се е давало известно количество овес? Само в развитото общество средствата за съществуване изглеждат на *гладния* бедняк достатъчен *еквивалент* за неговата свобода; а в общество, което се намира в самото начало на своето развитие, такава неравна размяна би изглеждала чудовищна на свободните хора. Тя може да бъде предлагана само на *пленници*. Едва след като на последните е било отнето ползуването от каквото и да било имущество, може да им се наложи подобна размяна" (стр. 244—245).

„*Същността на обществото... се състои в това, да избавя богатия от труд*; в това, да предоставя в негово разпореждане нови органи, неуморни членове, на които се падат всички тежки работи, докато *плодовете от тези работи си присвоява богатият.* Такава е целта, която робството е правело лесно постижима за богатия. Той купувал хората, които трябвало да му служат" (стр. 461). „С отмяната на робството съвсем не се е имало предвид да се унищожи нито богатството, нито неговите предимства... Затова всичко освен названието трябвало да остане както преди. Най-голямата част от хората винаги е трябвало да живее от работна заплата, намирайки се в зависимост от едно нищожно малцинство, *присвоило си всички блага.* Следователно робството било увековечено на земята, но под по-меко название. То е взело сега красивото название domesticité*" (стр. 462).

* — прислугата, всички слуги. *Ред.*

Под тези „слуги", казва Ленге, той разбира не лакеите и т. п.:

„Градовете и селата са гъсто населени от друг вид слуги, по-многобройни, по-полезни, по-трудолюбиви — те са известни под името „journaliers" (надничари), „*хора на ръчния труд*" и т. н. Те не се позорят с показния блясък на разкоша; те стенат под отвратителни парцали, тази *ливрея* на бедността. *Те никога нямат дял в изобилието, източник на което е техният труд.* Богатството като че ли им оказва милост, когато благоволява да приема *носените от тях дарове.* Те трябва още да бъдат признателни *за услугите, които самите те оказват на богатството.* То ги награждава с най-оскърбително пренебрежение, когато те прегръщат неговите колене, измолвайки от него *разрешение да му бъдат полезни.* То заставя хората да молят за подобно разрешение *и при тази единствена по своя род размяна на действителна щедрост срещу мнимо благодеяние* високомерието и презрението са *на страната на ония, които получават,* а покорността, старателността, усърдието — *на страната на ония, които дават.* Именно този вид слуги всъщност замени у нас робите" (стр. 463—464).

„Необходимо е да изясним каква е всъщност изгодата, която им донесе *унищожаването на робството.* Казвам го с болка и напълно откровено: цялата изгода за тях се състои в това, че вечно ги преследва страхът от гладна смърт — нещастие, от което поне техните предшественици в този низш слой на човешкото общество бяха избавени" (стр. 464). „Той [работникът] е свободен, казвате вие. Уви! Тъкмо в това се състои неговото нещастие. Той за никого не иска да знае, но и никой не иска да знае за него. Когато се нуждаят от него, *наемат го по най-ниска цена.* Нищожната *заплата,* която му обещават, едва достига *цената на средствата за съществуване, които му са необходими в продължение на работния ден, който той дава в замяна.* Над него поставят *надзиратели*" (overlookers), „*които го заставят да работи колкото може по-бързо;* подкарват го, подтикват го, опасявайки се да не би изобретателната в клинчене леност да му помогне да скрие половината от своята сила; боят се да не би желанието *да работи по-дълго време една и съща работа* да намали сръчността на неговите ръце и да притъпи неговите инструменти. *Алчната икономия, която с безпокойство го следи, го обсипва с упреци при най-малкото прекъсване, което той е готов да си позволи,* и ако се предаде един миг на отдих, започва да твърди, че *това е кражба.* А когато работата е свършена, освобождават го със същото студено безразличие, с каквото са го приели — освобождават го, без да се замислят дали са му достатъчни, за да живее — [440] *ако на другия ден не си намери работа,* — 20-те или 30-те су, които той е получил за изнурителния работен ден" (стр. 466—467).

„Да, той е свободен! Именно затова аз го съжалявам. Тъкмо затова го щадят много по-малко при работите, за които го използуват. Тъкмо затова проявяват още по-голямо безсрамие, като разхищават неговия живот. Робът е представлявал за своя господар известна ценност, защото господарят е платил пари за него. А за работника богатият прахосник, който го е наел, нищо не е заплатил. През времето на робството човешката кръв е имала известна цена. Хората са имали стойност поне равна на сумата, за която са ги продавали на пазара. Откакто се прекрати продажбата на хора, те всъщност нямат никаква вътрешна стойност. В армията сапьорът се цени много по-малко, отколкото обозният кон, тъй като конят струва много скъпо, а сапьорът се доставя безплатно. Унищожаването на робството доведе до пренасяне на тази оценка от военния в гражданския живот; *и оттогава няма нито един заможен буржоа, който да не оценява хората така, както военните герои*" (стр. 467).

„Надничарите се раждат, растат и отглеж ат" (züchten sich heran), „за да служат на богатството, и това — подобно на дивеча, който богатството убива в своите владения — не изисква от него ни най-малки разходи. Изглежда като че ли богатството действително владее тайната, със званието на която — без всякакви

основания — се е хвалил злополучният Помпей. Достатъчно е богатството само да тропие с крак о земята, и от нея се появяват легиони трудолюбиви хора, които си оспорват един друг честта да му служат. И ако изчезне един от тълпата от тези наемници, които му строят къщи или се грижат за неговите градини, празно място не се вижда — то веднага се запълня без всякаква намеса от чиято и да било страна. Не е жалко да изгубиш капка вода от голяма река, тъй като непрестанно прииждат нови струи. Така стои работата и с работниците; лесннната, с която едни биват замествани с други, подхранва безчувственото отношение към тях от страна на *богатите*"

(така се изразява Ленге; той още не говори за капиталисти) (стр. 468).

„Казват, че те нямат господари... Но това е явна злоупотреба с думата. Какво значи това: те нямат господари? Те имат господар, и то най-ужасния, най-деспотичния от всички господари: *нуждата*. Тя ги хвърля в най-жестоко робство. *Те трябва да се подчиняват не на някакъв отделен човек, а на всички изобщо*. Над тях властвува не един единствен тиранин, на капризите на когото те трябва да угаждат и благоволението на когото трябва да се стремят да спечелят — това би поставило известни граници на робството им и би го направило по-поносимо. *Те стават слуги на всекиго, който има пари*, и поради това тяхното робство безкрайно се разширява и задълбочава. Казват, ако живеят зле у един господар, те имат поне утехата, че могат да му кажат това и да си търсят друг, а робите не могат да правят нито едното, нито другото. Робите следователно са по-нещастни. — Какъв софизъм! Помислете за това, че броят на *онези, които заставят другите да работят*, е твърде незначителен, а броят на онези, които работят, обратно, е огромен" (стр. 470—471). „До както се свежда за тях призрачната свобода, която вие сте им дали? *Те живеят само като дават под наем своите ръце. Следователно те трябва да намерят някого, който да ги наеме, или да умрат от глад. Нима това значи да бъдеш свободен?*" (стр. 472).

„Най-ужасното е, че самата незначителност на тяхното възнаграждение е причината за неговото по-нататъшно понижаване. Колкото по-бедствено е положението на надничаря, толкова по-евтино е принуден той да се продава. Колкото по-голяма е неговата нужда, толкова по-ниско се заплаща неговият труд. Хората, които му противостоят като деспоти в момента, когато той със сълзи на очи моли да приемат неговите услуги, не се червят от срам, опипвайки, тъй да се каже, неговия пулс, за да се уверят дали са останали още сили у него. Съобразно със степента на неговата слабост те определят заплатата, която му предлагат. Колкото по-близо им изглежда той до смърт от изтощение, толкова повече окастрят те онова, което би могло още да го спаси. Това, което му дават тези варвари, може не толкова да продължи живота му, колкото да отложи неговата смърт" (стр. 482—483). „Независимостта" (на надничаря)... „е едно от най-гибелните бедствия, породени от присъщата на нашето време изтънченост. Тя увеличава изобилието на богаташа и нуждата на бедняка. Богаташът спестява всичко онова, което бедиякът сам изразходва, за да поддържа своя живот; а последният е принуден да икономисва не от излишното, а от най-необходимото" (стр. 483).

„Ако сега така лесно се издържат огромни армии, които, съединени с разкоша, водят към изтребление на човешкия род, това се дължи само на отменяването на робството... Само откакто няма вече роби, развратът и просията доставят бойци за 5 су на ден" (стр. 484—485).

„Намирам, че то" (азиатското робство) „е сто пъти по за предпочитане пред всяко друго състояние за хората, които са принудени да преживяват от всекидневен труд" (стр. 496).

„Техните“ (на робите и наемните работници) „вериги са направени от един и същ материал и се различават само по цвета. Веригите на едните са черни и изглеждат по-масивни; веригите на другите са с по-малко мрачен цвят и изглеждат по-леки; но претеглете ги безпристрастно, и не ще откриете ни най-малка разлика между тях: и едните, и другите еднакво са изковани от нуждата. Те са със съвсем еднакво тегло и дори нещо повече: ако едните са малко по-тежки, това са тъкмо ония, които на вид изглеждат по-леки“ (стр. 510).

Ленге се провиква по повод на работниците, обръщайки се към френските просветители:

„Нима не виждате, че покорността и, трябва направо да кажа, най-пълното смирение на тази толкова многобройна част от стадото създава богатството на пастирите? ... Повярвайте ми, в негов“ (на пастира) „интерес, във ваш интерес и дори в интерес на самите тях“ (на овцете) „е да ги оставите с това вкоренено у тях убеждение, че кучето, което ги лае, само̀ е по-силно от всички овце, взети заедно. Нека те безсмислено бягат само при вида на неговата сянка. От това ще спечелят всички... Толкова по-лесно ще ви бъде да ги събирате за стрижене. Толкова по-малка опасност ще ги заплашва да бъдат изядени от вълци. [441] Наистина, те се избавят от тази опасност само за да бъдат изядени от хората. Но такава е тяхната участ от момента, когато са влезли в кошарата. Преди да говорите за освобождаването им оттам, вие би трябвало да започнете с разрушаването на кошарата, т. е. на обществото“ (стр. 512—513). [X—441].

ПРИЛОЖЕНИЯ

[1) ХОБС ЗА ТРУДА, ЗА СТОЙНОСТТА И ЗА ИКОНОМИЧЕСКАТА РОЛЯ НА НАУКАТА]

[XX—1291 а] Хобс смята *науката*, а не *труда за изпълнител* за майка на изкуствата.

„Изкуствата, които имат значение за обществото като например фортификацията създаването на машини и други оръдия за война, представляват сила, защото съдействуват за отбраната и победата; и макар истинската им майка да е *науката, а именно математиката*, все пак, тъй като излизат на свят от ръката на занаятчията, те биват разглеждани като негов продукт, тъй както простият народ нарича акушерката майка." („Leviathan", в книгата „English Works of Th. Hobbes", edit. by Molesworth, London, 1839—1844, том III, стр. 75.)

Продуктът на умствения труд — науката — винаги се цени далеч под нейната стойност, тъй като работното време, необходимо за нейното възпроизвеждане, съвсем не е пропорционално на работното време, което е потребно, за да бъде първоначално произведена. Така например ученикът може да научи теоремата за бинома в продължение на един час.

Работна сила:

„*Стойността*, или *ценността, на човека*, както и на всички други вещи, е неговата цена, т. е. тя възлиза на толкова, колкото може да се даде за *използването на неговата сила*" (пак там, стр. 76). „*Трудът на човека*" (следователно „използването на неговата работна сила") „също е *стока*, която може с полза да се разменя точно така, както и всяка друга *вещ*" (пак там, стр. 233).

Производителен и *непроизводителен труд:*

„Не е достатъчно човек само *да се труди* за поддържане на своето съществуване: той трябва и *да се сражава* в случай на необходимост, за да *защити своя труд*. Хората трябва или да постъпват така, както са постъпвали евреите, след като се върнали от плен, когато при възстановяване на храма те с едната ръка са строили, а в другата държали меч, или да наемат други, за да се сражават вместо тях" (пак там, стр. 333). [XX — 1291 а]

[2)] ИЗ ОБЛАСТТА НА ИСТОРИЯТА: ПЕТИ

ОТРИЦАТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ КЪМ НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ ПРОФЕСИИ. НАЧЕНКИ НА ТРУДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА СТОЙНОСТТА. ОПИТ ДА СЕ ОБЯСНИ ВЪЗ ОСНОВА НА ТЕОРИЯТА ЗА СТОЙНОСТТА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА, ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА, ЦЕНАТА НА ЗЕМЯТА И ЛИХВАТА]

[XXII — 1346] *Petty*. A Treatise of Taxes and Contributions. London, 1667.

У нашия приятел Пети[121] „теорията за народонаселението" е съвсем различна от тази на Малтус. Според Пети би трябвало да се постави пречка за „размножаването" на пасторите и да се възстанови безбрачието на духовенството.

Всичко това се отнася до раздела за *производителния и непроизводителния труд*[122].

a) *Пастори:*

„Тъй като в Англия има повече мъже, отколкото жени ... би било добре свещениците да се *върнат към безбрачие*, с други думи, никой, който е женен, да не може да получи духовен сан ... И тогава нашият *неженен пастор* би могъл да живее *с половината* от църковния доход също така добре, както сега живее с целия си църковен доход" (стр. 7—8).

b) *Търговци и бакали:*

„От тях също би могло да се съкрати значителна част; те *всъщност не заслужават да получават нещо от обществото*, тъй като са само своего рода *играчи, които играят помежду си* [1347] *азартна игра за сметка на труда на бедняците*, а самите те не доставят никакъв продукт и само *разпределят* по разни посоки, подобно на вените и артериите, кръвта и хранителните сокове на общественото тяло, т. е. продукцията на селското стопанство и промишлеността" (стр. 10).

c) *Адвокати, лекари, чиновници и т. н.:*

„Ако бъдат съкратени многобройните длъжности и заплати, свързани с *управлението, съдилищата* и *църквата*, а също и броят на духовните лица, адвокатите, лекарите, търговците и бакалите, които всички получават *големи възнаграждения за незначителната работа*, извършвана от тях за обществото, колко по-лесно би било да се покриват обществените разходи!" (стр. 11).

d) *Паупери: „излишни хора“* [*supernumeraries*]:

„Кой трябва да плаща на тези хора? Аз отговарям: всички ... За мене е ясно, че те не трябва нито да умрат от глад, нито да бъдат обесени, нито да бъдат дадени зад граница“, и т. н. (стр. 12). Необходимо е или да им бъдат дадени „излишните продукти“, или ако няма такива, „ако *няма излишък* ... *малко да се ограничи* изискаността на храненето на другите в количествено или в качествено отношение“ (стр. 12—13). Безразлично е каква работа ще се възлага на тези „излишни хора“, стига само тя „да не изисква изразходване на чуждестранни стоки“. Главното се заключава в това, „да се приучва съзнанието на тези хора на дисциплина и подчинение, а техните тела — на издръжливост, която ще се иска от тях при по-полезна работа, когато се появи нужда от нея“ (стр. 13). „Най-добре е те да се използуват за построяване на пътища, мостове, за разработване на рудници и т. н.“ (стр. 12).

Населението е богатство:

„*Малобройността на населението е действителна бедност.* Народ, който наброява 8 милиона, е повече от двойно по-богат от народ, който на също такава територия наброява само 4 милиона“ (стр. 16).

Към пункт *а* по-горе *(Пастори)*. За поповете Пети говори с изтънчена ирония:

„Религията процъфтява най-добре там, където свещениците най-вече умъртвяват своята плът, тъй както ... правото ... процъфтява най-добре там, където адвокатите имат най-малки доходи“ (стр. 57). При всички обстоятелства той съветва пасторите „да не *множат духовни лица повече*, отколкото могат да погълнат съществуващите сега *църковни енории*“. Например да допуснем, че в Англия и Уелс има 12 000 църковни енории. В такъв случай „ще бъде неблагоразумно да се размножат 24 000 свещеници“. Защото тогава 12 000 неосигурени ще влязат в конкурентна борба с онния, които имат енории, „а те ще могат по-лесно да направят това, убеждавайки хората, че 12 000 притежатели на енории тровят или изсушават техните души“ (намек за английската религиозна война) „и ги отклоняват от пътя, който води към небесното царство“ (стр. 57).

Произход и изчисление на принадената стойност. Изложението на тази тема върви малко безредно, мисълта напрегнато се бори, търсейки подходящ израз, но при все това разхвърляните тук-там сполучливи бележки образуват известно свързано цяло.

Пети различава „естествена цена“, „политическа цена“ и „истинска пазарна цена“ (стр. 67). Под *„естествена цена“* той разбира всъщност *стойността* и това единствено и ни интересува тук, тъй като [1348] от *определянето на стойността зависи* и определението на принадената стойност.

В това произведение Пети всъщност определя *стойността на стоките* със сравнителното *количество труд*, който се съдържа в тях.

„Но преди да говорим нашироко за *рентите*, ние трябва да се опитаме да обясним тяхната тайнствена природа, от една страна, по отношение на *парите, рентата от които се нарича лихва*, а от друга страна — по отношение на рентата от *земите и постройките*“ (стр. 23).

Пита се преди всичко: Що е *стойност* на стоката, по-специално на житото?

α) „Ако една унция сребро може да се добие и достави в Лондон от перуанските рудници *за същото време,* което е необходимо за производството на един бушел жито, то първият от тези продукти ще съставлява естествената цена на втория; и ако вследствие на откриване на нови, по-богати рудници две унции сребро ще може да се добиват също така лесно, както сега се добива една, то caeteris paribus* житото ще бъде също така евтино при цена 10 шил. бушела, както сега при цена 5 шил." (стр. 31). „Да допуснем, че производството на един бушел жито и *производството на една унция сребро* изискват *еднакъв труд*" (стр. 66). Това преди всичко е „действителният, а не мнимият начин на изчисляване цените на стоките" (стр. 66).

β) Вторият пункт, който подлежи на изследване, е *стойността на труда.*

„Законът . . . *трябва да осигурява на работника само най-необходимото за живот;* защото ако на работника се дава двойно повече от необходимото, той ще работи само наполовина от онова, което би могъл да работи и фактически би работил без такова удвояване на работната заплата, *а за обществото това означава загуба на продукта на съответното количество труд*" (стр. 64).

Стойността на труда се определя следователно от необходимите средства за живот. Работникът е обречен да произвежда принаден продукт и да дава принаден труд само защото го принуждават да употребява цялата си годна за работа работна сила [Arbeitskraft], за да може той самият да получи *само най-необходимото за живот.* А евтинията или скъпотията на неговия труд се определя от две обстоятелства: от естественото плодородие на почвата и от размерите на разходите (потребностите), обусловени от климата.

„Естествената *скъпотия или евтиния* зависи от това, *дали са нужни повече или по-малко ръце за задоволяване на естествените потребности* (така житото е по-евтино там, където *един човек* го произвежда за десет, отколкото там, където един е в състояние да прави това само за шестима); а освен това от климата, доколкото той принуждава хората в едни случаи към по-големи разходи, а в други случаи — към по-малки" (стр. 67).

γ) За Пети *принадената стойност* съществува само в две форми: *рента от земята* и *рента от парите* (лихва). Последната той извежда от първата. Първата е за него, както по-късно за физиократите, *истинската форма* на принадената стойност. (Но Пети веднага заявява, че под жито той разбира

„всичко необходимо за живот, както това се разбира от думата „хляб" в молитвата „Отче наш"".)

---

* — при други равни условия. *Ред.*

В своето изложение той не само изобразява рентата (принадената стойност) като излишък, извличан от предприемача свръх необходимото работно време, но и разглежда този излишък като излишък на принадения труд на самия производител над работната заплата, която му се пада, и над възстановяването на неговия собствен капитал.

„Да допуснем, че някой човек със собствените си ръце обработва определен участък земя със зърнени храни, т. е. копае го или го оре, бранува го, чисти го от плевели, прибира реколтата, превозва снопите у дома си, жъне и отвява, както изисква земеделието в дадена страна, и че той освен това притежава *семена*, за да засее този участък земя. Аз твърдя, че когато този човек *приспадне от получената от него реколта своите семена*" (т. е., първо, приспадне от продукта еквивалента на постоянния капитал) [1349], „а също и всичко, което той сам е изял и което е дал на други срещу облекло и други предмети, необходими за задоволяване на насъщните потребности, *остатъкът от жито* ще образува *естествената и истинска рента от земята за тази година; а средното за седем години* или, по-точно, за редицата години, в продължение на които слабата реколта се редува с добри реколти, дава обикновена рента от земята, изразена в жито" (стр. 23—24).

Следователно, тъй като стойността на житото се определя у Пети от съдържащото се в него работно време и тъй като рентата у него е онова, което остава от съвкупния продукт, след като от този продукт бъдат приспаднати работната заплата и семената, тази рента се равнява на принадения продукт, в който се овеществява принаденият труд. Рентата тук включва печалбата; печалбата още не е отделена от рентата.

Със същата острота на ума Пети поставя след това следния въпрос:

„Но тук може да възникне нов, макар и страничен въпрос: *на колко английски пари се равнява по своята стойност това жито, или тази рента?* Аз отговарям: на толкова пари, колкото *в продължение на еднакво време* може да спести друг индивид, след като се приспаднат всичките му разходи, ако той изцяло се заеме да произвежда пари. А именно, да предположим, че другият човек замине за страна, където има сребро, изкопава го там от земята, очиства го, доставя го в същата местност, където първият обработва своите зърнени храни, сече от него монети и т. н., и при това през цялото време, през което работи над среброто, си добива необходимата храна, облекло и т. н. Тогава среброто на *единия трябва да се признава за равно по своята стойност на зърнените храни на другия*. Ако среброто е например 20 унции, а житото — 20 бушела, една унция сребро ще представлява цената на един бушел от това жито (стр. 24).

При това Пети определено посочва, че разликата във видовете труд тук няма никакво значение — всичко зависи само от *работното време*:

„Макар че може би производството на сребро изисква по-голямо изкуство и е свързано с по-голям риск, отколкото производството на жито, все пак в общата равносметка всичко се свежда до едно и също. Да допуснем, че 100 души произвеждат жито *в продължение на десет години* и че *също такъв брой хора* изразходват

същото време за добив на сребро; аз казвам, че *чистият добив* на сребро ще бъде *цената на целия чист добив на жито* и еднакви части на първото ще образуват цената на еднакви части от второто" (стр. 24).

След като Пети определя по такъв начин *рентата*, която тук е равна на цялата *принадена стойност* (включвайки тук и печалбата), и намира нейния паричен израз, той пристъпва към определяне на *паричната стойност на земята*, което отново е твърде гениално.

„И така, ние бихме били щастливи да определим *естествената стойност* на свободно продаваната земя, макар и не по-добре, отколкото определихме стойността на ususfructus*, за която говорихме по-горе... След като определихме *рентата или стойността на ususfructus'a за една година*, възниква въпросът, *на каква сума от годишни ренти* е естествено равна по своята стойност свободно продаваната земя. Ако кажем: на безкрайно число, то стойността на един акър земя (тъй като безкрайността на единиците е равна на безкрайността на хилядите) ще бъде равна на стойността на хиляда акра също такава земя, което е абсурдно. Ето защо ние трябва да вземем някакъв *ограничен брой* години и аз предполагам, че такъв брой ще бъде броят на годините, които могат да разчитат, че ще живеят още живущите едновременно представители на три поколения, единият от които е на 50 години, вторият на 28, третият на 7, т. е дядо, баща и син. Защото едва ли някой има основание да се грижи за по-далечното потомство... Ето защо аз приемам, че *броят на годишните ренти, които образуват естествената стойност на един поземлен участък*, се равнява на обикновената [1350] продължителност на съвместния живот на три такива лица. У нас, в Англия, тази продължителност се смята за равна на 21 години. Следователно *стойността на земята* е равна приблизително на *същия брой годишни ренти*" (стр. 25—26).

След като Пети свежда рентата до *принадения труд* и следователно до *принадената стойност*, той заявява, че земята не е нищо друго освен капитализирана рента, т. е. *определена сума годишни ренти*, или сумата на рентите в продължение на определен брой години.

Рентата *се капитализира*, т. е. се изчислява, както стойността на земята, в действителност *по следния начин:*

Нека един акър земя носи годишно 10 ф. ст. рента. Ако лихвеният процент е равен на 5, то 10 ф. ст. представляват лихви от капитал 200 ф. ст., и тъй като при 5% лихвите възстановяват капитала за 20 години, то стойността на един акър земя би била равна на 200 ф. ст. (20×10). Капитализацията на рентата зависи следователно от размера на лихвения процент. Ако лихвеният процент е равен на 10, то 10 ф. ст. биха представлявали лихва от капитал 100 ф. ст., с други думи — от сумата на дохода за 10 години.

Обаче Пети — тъй като изхожда от *поземлената рента* като всеобща форма на принадената стойност, включваща в себе си пе-

---

* — ползуване от чужда собственост (главно поземлена); тук — в смисъл на чист доход от земята. *Ред.*

чалбата — не може да предполага лихвата от капитала като нещо дадено, а трябва обратно да я извежда из рентата като нейна *особена форма* (както прави и Тюрго, което е напълно последователно от негова гледна точка). Но как да определим в такъв случай броя на годините, т. е. броя на годишните ренти, които образуват *стойността на земята?* Човек има интерес да купи само толкова годишни ренти, колкото години той трябва „да се грижи" за себе си и за най-близкото си потомство, т. е. колкото години живее *средният човек* — дядото, бащата и детето, а това са 21 години по „английската" оценка. Следователно за него няма значение онова, което лежи отвъд пределите на 21-годишния „ususfructus". Ето защо той заплаща „ususfructus"-а на двадесет и една години, което именно образува *стойността на земята.*

По този остроумен начин Пети се измъква от затруднението, но важното в случая е това,

че, първо, *рентата* като израз на съвкупната *селскостопанска принадена стойност* се извежда не от земята, а от труда и се определя като създаден от труда излишък над това, което е необходимо за поддържане живота на работника;

че, второ, *стойността на земята* е не нещо друго, а предварително закупена за определен брой години рента, такава *превърнатата* форма на самата рента, в която принадената стойност (или принаденият труд) на толкова и толкова години (например 21 години) се явява като *стойност на земята;* накратко казано, *стойността на земята* е не нещо друго, а *капитализирана рента.*

Така дълбоко прониква Пети в същността на въпроса. От гледна точка на *купувача* на рента (т. е. на купувача на земя) *рентата* се явява следователно просто като *лихва от неговия капитал,* на капитала, с който той я е купил, а в тази форма рентата става съвсем неузнаваема и се явява като *носена от капитала лихва.*

След като определя по този начин *стойността на земята* и *стойността на годишната рента,* Пети може сега да изведе „рентата от парите", или заемната лихва, като вторична форма:

„Що се отнася до *заемната лихва,* тя най-малкото трябва да бъде равна на *рентата от такова количество земя, което може да се купи с даваните в заем пари,* ако при това гаранцията за връщане на заема не предизвиква съмнения" (стр. 28).

Тази лихва се определя от *цената на рентата,* докато в действителност, обратно, *цената на рентата,* или *покупната стойност на земята,* се определя от равнището на лихвата. Но това е напълно последователно, тъй като Пети изобразява *рентата* като всеобща форма на принадената стойност и вследствие на това той трябва да извежда *лихвата на парите* от рентата като вторична форма.

Диференциална рента. У Пети ние намираме също и първото понятие за диференциалната рента. Той я извежда не от *различното* плодородие на поземлените участъци с еднаква величина, а от *различното местоположение,* от различното разстояние от пазара при *еднакво плодородие на поземлените участъци,* което, както е известно, е един от елементите на диференциалната рента. Той казва:

[1351] „Както голямото търсене на пари повишава паричния курс, така и голямото търсене на жито повишава *цената на житото, а вследствие на това и рентата от земята, на която расте житото*"

(тук следователно направо е казано, че *цената* на житото определя рентата, както още от предидущото изложение следва, че *стойността* на житото не се определя от рентата),

„и *в края на краищата цената на самата земя.* Ако например житото, с което се храни Лондон или някоя армия, се доставя там от места, отдалечени 40 мили, то *житото, което расте на разстояние само една миля от Лондон* или от мястото, където е разквартирувана армията, *ще донесе толкова свръх своята естествена цена,* колкото образуват разходите по превоз на 39 мили . . . Оттук излиза, че близо до населени места, за изхранването на които са нужни големи райони, земите не само носят по тази причина *по-висока рента,* но и струват поголяма сума годишни ренти, отколкото *земите от съвсем същото качество,* но намиращи се в по-отдалечени места", и т. н. (стр. 29).

Пети споменава също и за втората причина на диференциалната рента, за *различното плодородие* на земята и следователно за *различната производителност* на труда на земи с еднакъв размер:

„Богатството или бедността на земята, или нейната стойност, зависи от *отношението на оная по-голяма или по-малка част от принасяния от нея продукт, която се заплаща за ползуването от нея, към простия труд, изразходван за отглеждане на посочения продукт*" (стр. 67).

По такъв начин Пети е изложил диференциалната рента *по-добре от Адам Смит.* [XXII—1351]

* * *

[XXII—1397] *Допълнения от „A. Treatise of Taxes and Contributions"* (издание 1667 г.).

1) *За масата на намиращите се в обръщение пари,* необходима за дадена страна, стр. 16—17.

Възгледът на Пети за *производството, взето като цяло,* проличава в следната фраза:

„Ако на дадена територия живеят 1000 души и 100 от тях са в състояние да произвеждат необходимата храна и облекло за всички хиляда; ако следващите

200 произвеждат толкова стоки колкото другите страни са готови да вземат срещу свои стоки или срещу пари, и ако следващите 400 са заети със създаване на украшения, удоволствия и великолепие за цялата страна; ако, най-после, 200 души са управници, духовни лица, юристи, лекари, търговци и бакали — следователно всичко 900 души — възниква въпросът" и т. н. — относно пауперите („supernumeraries"*) (стр. 12).

При изследване на рентата и на нейния паричен израз, където Пети взема за основа *„равния труд"*** (равни количества труд), той отбелязва:

„Аз твърдя, че това е *основа* за *изравняване и измерване на стойностите*; обаче аз трябва да призная, че в надстройките, които се издигат върху тази основа, и в практическите ѝ приложения има голямо разнообразие и голяма сложност" (стр. 25).

[1398] 2) Онова, което твърде много е занимавало Пети, е *„естественото отношение на равенство между земята и труда"*.

„Нашите сребърни и златни монети имат различни названия, например в Англия: фунтове, шилинги, пенсове, и всяка от тези монети може да бъде изразена като сума или част от която и да било друга. Но по този повод бих искал да кажа: *оценката* на всички вещи би трябвало *да се приведе под два естествени знаменателя — земята и труда*; т. е. ние би трябвало да казваме: стойността на един кораб или един сюртук е равна на стойността на такова и такова количество земя плюс такова и таков количество труд, тъй като те и двата — и корабът, и сюртукът — са *произведени от земята и от човешкия труд*. А щом това е така, би било твърде желателно да намерим *естественото отношение на равенство между земята и труда*, за да можем да изразяваме стойността с помощта на един от тези два фактора съвсем не по-лошо (или дори още по-добре), отколкото с помощта на двата заедно и за да можем също така лесно и сигурно да свеждаме единия от тях към другия, както пени към фунтове."

Ето защо той търси *„естествената стойност* на свободно продаваната земя", след като е намерил паричния израз на рентата (стр. 25).

У Пети безредно се преплитат три вида определения:

a) *Величината на стойността,* която се определя от равно работно време, при което *трудът* се разглежда *като източник на стойността.*

b) *Стойността* като форма на обществения труд. Ето защо парите се явяват като *истинска форма на стойността,* макар че на други места Пети разрушава всички илюзии на монетарната система. Тук у него следователно се набелязва *определението на понятието.*

c) Смесване на труда като източник на разменна стойност с труда като източник на потребителна стойност, където трудът пред-

* — „излишни хора". *Ред.*
** Виж настоящия том, част I, стр. 348. *Ред.*

полага природно вещество (земята). Всъщност у Пети, когато той установява „отношение на равенство" между труда и земята, свободно продаваната земя се изобразява като *капитализирана рента* — следователно Пети говори тук не за земята като природно вещество, с което има работа реалният труд.

3) По въпроса за *лихвения процент* Пети казва:

„Аз се изказах на друго място относно това, колко напразно и безплодно е да се издават *положителни граждански закони*, които противоречат на *природните закони*"

(т. е. на законите, които произтичат от природата на буржоазното производство) (стр. 29).

4) Относно *рентата: принадената стойност* като следствие на *нарасналата производителност на труда:*

„Ако би било възможно да се направят споменатите графства по-плодородни чрез прилагане на по-голямо, отколкото сега количество труд (например, като се замени орането на земята с копане, засяването — с насаждане, употребата на семена без сортиране — със сортиране и подбор на най-добрите, използуването на семена без всякаква предварителна обработка — с тяхното ратене, натоярването на почвата с гнила слама — с натоpяване със соли, и т. н.), *рентата* би нараснала толкова повече, колкото повече *увеличилият се доход би надминал увеличения труд*" (стр. 32).

(Под увеличен труд тук се разбира нарасналата *„цена на труда"*, или *работна заплата.*)

5) *Повишаване на номиналната стойност на парите от държавата* (глава XIV).

6) Цитираното по-горе* място: „ако на работника се дава двойно повече от необходимото, той ще работи само на половината . . ." — трябва да се разбира така: ако работникът за 6 часа труд е получавал стойността, създавана за тези 6 часа, той би получавал *двойно повече* от това, което получава сега, когато за 12 часа му плащат стойността, създавана за 6 часа. В такъв случай той би започнал да работи само 6 часа, което „означава загуба за обществото" и т. н

* * *

Petty. An Essay concerning the Multiplication of Mankind (1682 г.). Разделение на труда (стр. 35—36).

* * *

Petty. Political Anatomy of Ireland (1672 г.) и „Verbum Sapienti" (лондонско издание 1691 г.).

---

* Виж настоящия том, част I, стр. 348. *Ред.*

1) „Това ме навежда на един извънредно важен въпрос на *политическата икономия*, на въпроса, как да се състави *отношението на равенство и уравнението* между земята и труда, за да може стойността на всяка вещ да се изразява само чрез единия от тези два фактора" (стр. 63).

По същината на работата в основата на такава постановка на въпроса лежи само задачата да се сведе *стойността* на самата *земя* до *труда*.

[1399] 2) Това съчинение е написано по-късно от онова, което разглеждахме по-горе[123].

„*Обща мярка на стойността* е средният *дневен екзистенц на възрастен човек*, а *не неговият дневен труд*; тази мярка изглежда толкова нормална и постоянна, както стойността на чистото сребро . . . Ето защо аз *определих стойността* на ирландската къщурка с *броя на дневните дажби, изразходвани от строителя при нейното построяване*" (стр. 65).

Последното звучи съвсем физиократически.

„Работата не се изменя от това, че едни ядат повече от други, тъй като под дневна дажба ние разбираме една стотна част от количеството храна, което се потребява от сто души с най-разнообразно телосложение и което им дава възможност да живеят, работят и се размножават" (стр. 64).

Но онова, което Пети търси тук в *статистиката* на Ирландия, е не „*общата* мярка" на стойността, а мярката на *стойностите* в смисъла, в който мярка на стойностите са *парите*.

3) *Парична маса и богатство на нацията* („Verbum Sapienti" стр. 13).

4) *Капитал*.

„Това, което наричаме *богатство, капитал или запас на нацията* и което е резултат от *предишен, или минал, труд*, не трябва да се мисли като нещо *различно от сега действуващи сили*" (стр. 9).

5) *Производителна сила на труда*.

„Ние казахме, че половината от населението би могла чрез изразходване на твърде малко количество труд значително да обогати кралството . . . С производство на какви стоки трябва да се занимават тези хора? На този въпрос аз отговарям в обща форма: с производство на храна и предмети от първа необходимост за цялото население на страната *чрез изразходване на труда на неголям брой хора*; това може да се постигне или чрез *по-голямо напрягане на труда*, или чрез *прилагане на средства, които съкращават и облекчават труда*, което е равносилно на резултата, който хората напразно са се надявали да получат от *полигамията*. Защото оня, който сам може да изпълни работа за пет души, постига същия резултат, както ако би произвел четири възрастни работника" (стр. 22). „*Храната ще бъде най-евтина . . .* когато *се произвежда с помощта на по-малко от където и да било количество работни ръце*" (стр. 23).

6) Цел и предназначение на човека (стр. 24).

7) За *парите* виж също „Quantulumcunque" (1682 г.). [XXII—1399]

[3)] ПЕТИ, СЪР ДЪДЛИ НОРС, ЛОК

[XXII—1397] Сравняването на произведенията на Норс и Лок с трудовете на Пети „Quantulumcunque" (1682), „A Treatise of Taxes and Contributions" (1662) и „The Political Anatomy of Ireland" (1672) показва тяхната зависимост от Пети 1) по въпроса за *понижаването на лихвения процент,* 2) по въпроса за повишаването и понижаването на номиналната стойност на парите от държавата, 3) в това, че *Норс* нарича лихвата „рента от пари", и т. н.

Норс и Лок са писали своите трудове[124] едновременно, по един и същ повод: *понижаването на лихвения процент* и *повишаването на номиналната стойност на парите от държавата.* Но те развиват най-противоположни възгледи. Според Лок *недостигът на пари* в обръщението е причина за високия лихвен процент и изобщо за това, че вещите не се продават по техните действителни цени и не носят всички доходи, които трябва да се получават от постъплението, доставяно от тия вещи. Норс, обратно, показва, че причина за това е не недостигът на пари в обръщението, а недостигът на капитал или доход. У него за пръв път се появява определеното понятие за *stock**, или *капитал,* или по-точно за *парите,* функциониращи само като *форма на капитала,* доколкото те не служат като средство на обръщението. У сър *Дъдли Норс* ние имаме първото правилно понятие за лихвата, противоположно на представата на Лок. [XXII—1397]

* — запас, фонд, капитал. *Ред.*

[4)] ЛОК

[ТРАКТОВКА НА РЕНТАТА И ЛИХВАТА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА БУРЖОАЗНАТА ТЕОРИЯ ЗА ЕСТЕСТВЕНОТО ПРАВО]

[XX — 1291a] Ако се съпостави общият възглед на Лок за труда с възгледа му за *произхода на лихвата* и *рентата* — защото принадената стойност се явява у него само в тези определени форми, — то принадената стойност се оказва не нещо друго, а *чужд труд*, принаден труд, за присвояване на който дават възможност на своите собственици земята и капиталът, тия условия на труда. А собствеността върху по-голямо количество условия на труда от количеството, което човек може да използува със собствения си труд, представлява според Лок *политическо* изобретение, [1292a], което се намира в противоречие с естественоправната основа на частната собственост.

{У *Хобс* трудът също е единственият източник на всяко богатство, ако не се смятат ония дарове на природата, които съществуват в годна за незабавно потребление форма. Бог (природата)

„или *дава безвъзмездно* на човешкия род необходимите му неща, или му ги *продава срещу труд*" („Leviathan"[стр. 232] .

Но у Хобс собствеността върху земята се разпределя от суверена по негово усмотрение.}

Ето местата от трудовете на Лок, които се отнасят до този въпрос:

„Макар че *земята* и всички низши твари принадлежат общо на всички хора, все пак всеки човек притежава известна собственост, която се заключава в собствената му личност, върху която никой освен него няма никакви права. Ние можем с пълно основание да кажем, че трудът на неговото тяло и произведенията на неговите ръце му принадлежат по самата природа на нещата. Това, което човек е извлякъл от предметите, създадени и предоставени му от природата, той го е слял със

своя труд, с нещо такова, което неотнимаемо му принадлежи; и с това той го прави своя собственост" („Of Government", книга II, глава 5; „Works", 7th edition, 1768, том II, стр. 229).

„Трудът на човека е взел необходимите му предмети от ръцете на природата, където те са били обща собственост и са принадлежали еднакво на всичките ѝ деца, и с това си ги е присвоил" (пак там, стр. 230).

„Същият природен закон, който по такъв път ни дава собствеността, точно така и ограничава размерите на тая собственост . . . Човек има право да превърне чрез труда си в своя собственост толкова, колкото може да употреби за някакви нужди на своя живот, преди този предмет да стане негоден. А това, което излиза извън тия предели, превишава неговия дял и принадлежи на други" (пак там).

„Но главният предмет на собствеността сега са не *плодовете на земята*" и т. н., „а самата *земя* . . . Поземленият участък, който има такива размери, че един човек може да го изоре, засее, натори, да го обработи и да потреби неговите произведения, образува собствеността на този човек. Човекът като че ли го огражда със своя труд от общото достояние" (пак там).

„Както виждаме, подчиняването на земята на човешкия труд, или нейното обработване, и владеенето ѝ са свързани едно с друго. Едното е дало право на другото" (пак там, стр. 231).

„Природата правилно е установила мярката на собствеността *съобразно с това, колко далеч се простират трудът на човека* и неговите жизнени удобства: никой не би могъл да си подчини чрез своя труд, или да си присвои, всичко и никой не би могъл да потреби за задоволяване на своите потребности повече от една само незначителна част от всичко това; така че по този начин никой човек не е можел да наруши правата на другиго или да придобие собственост във вреда на своя съсед. . . Първоначално тази мярка е поставяла твърде скромни предели на владението на всеки човек и е ограничавала това владение с това, което той е можел да си присвои, без да нанася вреда другиму . . . *И сега* още, макар че светът изглежда препълнен, *би било възможно* всеки да получи собственост в този размер без вреда за когото и да било" (стр. 231—232).

Трудът дава на вещите почти цялата им стойност {value* означава у Лок потребителна стойност и трудът се взема като конкретен труд, а не от количествената му страна; но измерването на разменната стойност с труда действително се основава върху това, че работникът създава потребителна стойност}. Остатъкът от потребителна стойност, който не може да бъде сведен до труд е според Лок природен дар, а затова, сам по себе си, *обща собственост*. Ето защо Лок се старае да докаже не положението, че собствеността може да бъде придобита и по други пътища освен чрез труд — това би противоречило на неговата изходна гледна точка, — а по какъв начин индивидуалният труд, въпреки общата собственост върху природните предмети, може да създаде индивидуална собственост.

„Всъщност именно *трудът създава различия в стойността на всички вещи* . . . От продуктите на земята, полезни за човешкия живот . . . деветдесет и девет на сто трябва да бъдат отнесени изцяло за сметка на труда" (стр. 234).

---

* — стойност, ценност. *Ред.*

„Така че по-голямата част от стойността на земята се създава от труда" (стр. 235)

„Макар че природните предмети са дадени общо на всички, човекът е *господар над самия себе си и владее своята собствена личност,* нейните действия и нейния труд и като такъв той заключава в самия себе си великата основа на собствеността" (пак там).

И така, единият предел на собствеността е *пределът на личния труд;* другият се състои в това, че човек не натрупва повече предмети, отколкото може да използува. Този втори предел на собствеността се разширява (освен другата размяна) благодарение на размяната на нетрайните продукти срещу *пари:*

„Човек може да натрупва от тези *трайни* вещи толкова, колкото желае, тъй като излизането извън пределите на неговата правомерна собственост" {ако се абстрахираме от *предела,* който поставя неговият личен труд} „се състои не в това, че той има много имущество, а в това, че част от това имущество се разваля, без да му принася никаква полза. Затова именно беше въведена употребата на парите, тази трайна вещ, която може да стои у човека, без да се разваля, и която хората приемат по взаимно съгласие [1293a] срещу действително полезните, но нетрайни средства за съществуване" (стр. 236).

Така възниква неравенството на индивидуалната собственост, но *мярката, която се състои в личния труд,* остава в сила.

„Хората придадоха на това неравенство в разпределението на вещите между частните собственици такива размери, които — без посредничеството на някакъв специален договор — излизат извън пределите, установени от обществото. Хората са направили всичко това възможно единствено защото са приписали стойност на златото и среброто и мълчаливо са се съгласили да употребяват парите" (стр. 237).

С това трябва да се съпостави следното място от съчинението на Лок за лихвата [125], без да се забравя при това, че според него естественото право прави *личния труд* предел на собствеността:

„Сега ще видим как парите придобиват същата природа, както и земята, носейки определен годишен доход, който ние наричаме процент или лихва. Защото земята естествено произвежда нещо ново и полезно, ценно за човечеството. Обратно, парите са безплодни и нищо не произвеждат, но затова пък те по силата на взаимното съгласие *пренасят печалбата, която е била възнаграждение за труда на един човек, в джоба на друг.* Причината за това е неравенството в разпределението на парите, неравенство, което в областта на поземлените отношения води до същите последствия, каквито то има в областта на паричните отношения . . . Ако имаш повече земя, отколкото можеш или искаш да обработваш, а друг има по-малко, то вследствие на това неравенство у теб се появява арендатор на твоята земя; и същото неравенство в разпределението на парите . . . ми доставя арендатор за моите пари; така че *моите пари придобиват благодарение на прилежанието на заемателя способността* да произвеждат за него в неговото предприятие повече от шест процента, така както твоята земя има способността *благодарение на труда на твоя арендатор* да ражда плодове в по-голямо количество от количеството, което образува плащаната от него рента" (folio edition of Locke's Works, 1740, vol. II [стр. 19])[126].

Тук Лок отчасти е имал полемичен интерес: той е искал да покаже на земевладелците, че тяхната рента по нищо не се отличава от лихвите, вземани от лихварите. Вследствие на неравномерното разпределение на условията за производство и рентата, и процентът „пренасят печалбата, която е била възнаграждение за труда на един човек, в джоба на друг".

Възгледите на Лок имат толкова по-голямо значение, защото той е класически изразител на правните представи на буржоазното общество, противоположно на феодалното; освен това неговата философия е служила на цялата по-късна английска политическа икономия като основа за всичките й представи [XX—1293a].

(5) НОРС

[ПАРИТЕ КАТО КАПИТАЛ. РАЗРАСТВАНЕТО НА ТЪРГОВИЯТА КАТО ПРИЧИНА ЗА ПОНИЖАВАНЕ НА ЛИХВАТА]

[XXIII—1418] *Sir Dudley North.* Discourses upon Trade. London, 1691 (Допълнителна тетрадка C)[127].

Това съчинение, също както и икономическите трудове на Лок, се намира в непосредствена връзка със съчиненията на Пети и пряко се опира на тях.

Съчинението на Норс разглежда главно *търговския капитал* и поради това не се отнася тук. В рамките на разглеждания от него кръг въпроси Норс проявява находчивост и майсторство.

Извънредно забележително е, че от времето на реставрацията на Карл II до средата на XVIII век от страна на лендлордовете непрекъснато се раздават оплаквания за падане на рентата (на което съответствува, разбира се, и това, че цените на пшеницата, особено от ? година[128], постоянно се смъкват). Макар че (от времето на Кьолпепер и сър Джозая Чайлд) класата на промишлените капиталисти е вземала голямо участие в насилственото понижаване на лихвения процент, все пак истинските вдъхновители на това мероприятие са били *земевладелците. „Стойността на земята“* и „начините на увеличаване на тази стойност“ се изтъкват на преден план като национален интерес (също както и, обратно, като се почне от около 1760 година, нарастването на рентите, повишаването на стойността на земята, увеличаването на цените на житото, както и на другите хранителни продукти и оплакванията на промишлените капиталисти по този повод образуват основата на икономическите изследвания върху този предмет).

Борбата между хората на парите и земевладелците запълня — с малки изключения — цялото столетие от 1650 до 1750 година;

тъй като аристократите, които живеели на широка нога, за свое крайно недоволство виждали как лихварите ги прибират в своите ръце, а възникването на най-новата система на кредита и на държавния дълг в края на XVII век дало на тези лихвари възможност успешно да се борят срещу аристократите в областта на законодателството и т. н.

Още *Пети* говори за оплакванията на лендлордовете от понижаването на рентите и за тяхната опозиция срещу селскостопанските подобрения (да се види съответното място)[129]. Той защищава лихваря от лендлорда и поставя на една дъска рентата от парите и рентата от земята.

Лок свежда и едната, и другата рента до експлоатация на труда. Той заема същата позиция, както и Пети. И двамата се обявяват срещу насилственото регулиране на лихвата. Земевладелците забелязали, че с понижаването на лихвата *стойността на земята* нараства. При дадена величина на рентата нейният *капитализиран израз*, т. е. стойността на земята, спада или нараства обратно пропорционално на величината на лихвения процент.

Сър Дъдли Норс в посоченото по-горе съчинение се явява като трети представител на това течение, началото на което бе положено от Пети.

Това е първият вид въстание на *капитала* срещу *земевладението*. А и всъщност *лихварството*, т. е. преминаването на част от доходите на земевладелеца в ръцете на лихваря, било едно от главните средства за натрупване на капитала. Но промишленият капитал и търговският капитал действуват повече или по-малко ръка за ръка със земевладелците срещу тази старомодна форма на капитала.

„Както земевладелецът дава под наем своята земя, така и ония, които имат необходимия за търговия *капитал*, но не притежават достатъчно умение, за да го употребяват в търговията, или не обичат безпокойствата, свързани с тази работа, дават под наем своя *капитал* [*stock*]. Това, което те получават при това, се нарича *лихва*, но това е само *рента* от капитала"

{тук, както и у Пети, ние виждаме, че на хората, които току-що са излезли от средновековието, рентата [1419] изглежда като първична форма на принадената стойност},

„както доходът на земевладелеца е рента от земята. На някои езици изразите „наемане на земя" и „наемане на пари" са общо употребявани изрази; така е и в някои графства на Англия. Така че да бъдеш *земевладелец* [*landlord*] е все едно да бъдеш *капиталист* [*stocklord*]. Първият има само предимството, че арендаторът на неговата земя не може да я отнесе, докато за арендатора на капитал е лесно да направи това. И поради това земята трябва да дава *по-малко печалба* от капитала, който се дава под наем с по-голям риск" (стр. 4).

Лихва. Норс изглежда пръв е разбрал правилно лихвата, защото както ще се види от следващите по-долу цитати, под думата *stock* той разбира не просто пари, а капитал (така както и Пети различава *stock* и *пари.* У Лок равнището на лихвата се определя изключително от количеството на намиращите се в обръщение пари. Същото е у Пети. *Да се види за това у Меси):*

„Ако има повече заемодавци, отколкото заематели, лихвеният процент ще се понижи ... Не ниската лихва съживява търговията, ами *с разрастването на търговията капиталът на нацията* понижава равнището на лихвата" (стр. 4).

„Златото и среброто и правените от тях монети не са нищо друго освен мерки и теглилки, с помощта на които търговията се извършва по-удобно, отколкото би било възможно без тях; а освен това те служат за фонд, от който може *в този вид да се слага настрана излишъкът от капитала"* (стр. 16).

Цена и пари. Тъй като цената не е нищо друго освен *еквивалент* на стоката, изразен в *пари* и — когато става дума за *продажбата* — реализиран в тях, т. е. тъй като в цената *стоката* се изразява като *разменна стойност,* за да бъде след това превърната отново в потребителни стойности, една от първите крачки на икономическата мисъл беше забелязването на това, че златото и среброто фигурират тук не като такива, а само като *форма на съществуване на разменната стойност* на самите стоки, като *момент от тяхната метаморфоза.* Норс изразява това много добре за своето време:

„Тъй като парите ... служат като всеобща мярка за покупката и продажбата, всеки, който има нещо за продан, но не намира търговци, които биха купили неговата стока, е склонен да мисли, че причината, поради която неговите стоки не намират пласмент, е *недостигът на пари в кралството.* И ето навсякъде се раздават оплаквания срещу недостига на пари. Но това е голяма грешка ...

Какво е нужно на хората, които се оплакват от недостиг на пари? Ще започна от *бедния* ... Той се нуждае не от пари, а от хляб и други предмети от първа необходимост ... От недостиг на пари се оплаква и арендаторът ... Той мисли, че ако в страната имаше повече пари, той би успял да получи по-добра цена за своите стоки. Следователно на него му са нужни не пари, а добра цена за неговото жито и добитък, които той би искал, но не успява да продаде ... А защо той не успява да получи добра цена за тях? ... Или 1) в страната има извънредно много хляб и добитък, така че мнозинството от хората, които идват на пазара, се нуждаят като самия него да продадат тези продукти и само малцина имат нужда да ги купят. Или 2) прекратява се обикновената продажба на тези продукти в чужбина, износът им в чужбина, както става през време на война, когато търговията е несигурна или забранена. Или 3) потреблението се съкращава, като хората поради бедност изразходват за своето съществуване по-малко от преди. Ето защо не увеличението на количеството звонкова монета би улеснило арендатора да пласира стоките си, а премахването на тези три причини, които в действителност предизвикват спадане на пазара.

Точно в същия смисъл се нуждаят от пари търговецът и бакалинът, а именно — те се нуждаят от това, да продадат стоките, с които търгуват, и то в резултат на обстоятелството, че на пазарите не съществува достатъчно търсене" (стр. 11—12)[130].

По-нататък, *капиталът* е *самонарастваща стойност*, докато при *образуването на съкровища* целта е *кристализираната форма* на *разменната стойност* като такава. Ето защо едно от най-първите открития на класическата политическа икономия се състои в това, че тя вижда противоположност между *образуването на съкровищата* и *самонарастването на парите*, т. е. разглежда *парите като капитал*.

„Нито един човек не става по-богат от това, че държи у себе си цялото си имущество във формата на пари, златни или сребърни съдове и т. н.; обратно, той обеднява от това. Най-богат е оня, чието имущество се намира в *растеж*, било то дадена под аренда земя, или дадени в заем под лихва пари, или пуснати в търговия стоки" (стр. 11).

{Ето как говори за това Джон Белерс в своите „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality" etc. London, 1699;

„*Парите нарастват* и принасят полза само тогава, когато се разделят с тях; и както за частното лице парите са безполезни, ако то не ги разменя срещу нещо по-ценно, така и цялата маса пари, превишаваща абсолютно необходимото за вътрешната търговия, е мъртъв капитал за кралството или нацията и не носи никаква печалба на страната, която ги задържа" (стр. 13).}

„Макар че всеки желае да ги има" (касае се за парите), „никой не желае — или само малцина желаят — да ги държат у себе си, а всички се стараят незабавно да се освободят от тях, като знаят, че от всички пари, които лежат мъртви, трябва да се очаква не печалба, а само сигурна загуба" (*Норс*, цит. съч., стр. 21).

[1420] *Парите като световни пари:*

„Що се отнася до търговията, отделната страна заема в света във всяко отношение същото положение, каквото градът заема в държавата и семейството — в града" (стр. 14). „В тези търговски връзки златото и среброто не се отличават по нищо от другите стоки: те се вземат от ония, които ги имат в излишък, и се превозват там, където се забелязва недостиг от тях или се търсят" (стр. 13).

Количеството пари, което може да се намира в обръщение, се определя от стоковата размяна.

„Колкото и пари да бъдат доставени от чужбина и колкото и пари да са насечени вътре в страната, всичко, което превишава потребността от тях, изпитвана от националната търговия, е *чисто и просто благороден метал* и ще се разглежда само като такъв; и насечените пари подобно на употребявани сребърни изделия ще се продават само по тяхното металическо съдържание" (стр. 17—18).

Превръщане на парите в кюлчета и обратно (стр. 18) (Допълнителна тетрадка *С*, стр. 13). *Оценка* и *теглене* на парите. Колебливо движение (Допълнителна тетрадка *С*, стр. 14)[131].

Лихварство, земевладелци и търговия:

„От парите, които се дават в нашата страна под лихва, едва ли една десета е *пласирана между търговски хора*, които използуват тези заеми в своите предприятия; в повечето случаи парите се дават в заем за поддържане на лукс, за покриване на разходите на ония хора, които, макар и да притежават големи имения, изразходват донасяните от техните имения доходи по-бързо, отколкото тези доходи постъпват у тях, и като не желаят да продават нещо от своето имущество, предпочитат да залагат своите имения" (*Норс*, цит. съч., стр. 6—7). [XXIII—1420]

[6) БЪРКЛИ ЗА ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ КАТО ИЗТОЧНИК НА БОГАТСТВОТО]

[XIII—670a] „Нима не би било погрешно да се мисли, че *земята сама по себе си е богатство?* И нима не трябва да разглеждаме преди всичко трудовата дейност на народа като нещо, което образува богатството и прави богатство дори земята и среброто, които не биха имали никаква стойност, ако не бяха *средства и стимули* за трудова дейност?" (The Querist. By Dr. *G. Berkeley,* 1750. Въпрос 38). [XIII—670a]

[7)] ЮМ И МАСИ

[а) ВЪПРОСЪТ ЗА ЛИХВАТА У МАСИ И ЮМ]

[XX—1293а] Анонимното съчинение на Маси „An Essay on the Governing Causes of Natural Rate of Interest“ се появи през 1750 година; втората част от „Essays“ на Юм, в която се намира очеркът „Of Interest“, излезе през 1752 г., т. е. две години по-късно. Следователно приоритетът принадлежи на Маси. Юм се обявява срещу Лок, а Маси срещу Пети и Лок, които двама още се придържали о възгледа, че размерът на лихвения процент зависи от количеството на намиращите се в обръщение пари и че всъщност истинският предмет на заема са парите (а не капиталът).

Маси обявява по-решително от Юм *лихвата* само за част от печалбата. Юм се занимава главно с това, да докаже, че стойността на парите няма значение за размера на лихвения процент, тъй като при дадена пропорция между лихвата и паричния капитал (например при 6%) 6 ф. ст. се повишават или понижават по стойност заедно с повишаването или понижаването на стойността на 100 ф. ст. (значи — заедно с измененията на стойността на един фунт стерлинг), но самата пропорция, изразявана в дадения случай с числото 6, ни най-малко не се засяга от това.

[б) ЮМ. СПАДАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА И ЛИХВАТА ВЪВ ВРЪЗКА С РАЗРАСТВАНЕТО НА ТЪРГОВИЯТА И ПРОМИШЛЕНОСТТА]

Да започнем с Юм.

„Всичко в света се купува с труд“ („Essays“, vol. I, part II. London, 1764 [„Of Commerce“], 289).

Размерът на лихвения процент зависи според Юм от търсенето от страна на заемателите и от предлагането от страна на заемодавците — той зависи следователно от търсенето и предлагането. А след това той съществено зависи от размера на

„печалбите, произтичащи от търговията" (пак там [„Of Interest"], стр. 329). „По-големият или по-малкият запас от труд и стоки трябва да има голямо влияние върху равнището на лихвата, тъй като всъщност и фактически ние вземаме в заем труд и стоки, когато заемаме пари под лихва" (пак там, стр. 337). „Нито един човек не се задоволява с ниска печалба там, където може да получи висока лихва; и нито един човек не се задоволява с ниска лихва там, където може да получи висока печалба" (пак там, стр. 335).

Високата лихва и високата печалба, и двете са израз на

„незначителното развитие на търговията и промишлеността, а не на недостига на злато и сребро. А ниската лихва показва обратното" (стр. 329).

[1294а] „Ето защо в държава, в която има само земевладелци" (или както казва Юм по-нататък, „едри земевладелци и селяни"), „винаги трябва да има много заематели и лихвеният процент трябва да бъде висок" (стр. 330),

тъй като представителите на богатството, което само се наслаждава, търсят от скука удоволствия, а, от друга страна, производството с изключение на земеделието има много ограничени размери. Обратното става, щом се развие търговията. Търговецът изцяло е обхванат от страстта към забогатяване. За него

„няма по-голямо удоволствие от това, да вижда състоянието му да расте всеки ден".

(Тук в ламтежа за потребителни стойности силно надмощие взема ламтежът за разменна стойност, за абстрактно богатство.)

„И това е причината, поради която търговията съдейства за увеличаването на пестеливостта и поради която сред търговците скъперниците също тъй преобладават над прахосниците, както — противоположно на това — сред поземлените собственици прахосниците преобладават над скъперниците" (стр. 333).

{*Непроизводителен труд:*

„Адвокатите и лекарите не извикват на живот никаква производствена дейност; нещо повече, те придобиват своите богатства само за сметка на другите, така че те непременно намаляват имуществото на някого от своите съграждани със същата бързина, с която увеличават собственото си имущество" (стр. 333—334).}

„И така, нарастването на търговията влече след себе си увеличаване на количеството на заемодавците и благодарение на това *предизвиква понижаване на лихвения процент*" (стр. 334).

„*Ниската лихва* и *ниската печалба* в *търговията* — са две неща, които си съдействуват едно на друго. *Те и двете произтичат* от развитието на търговията, което създава богати търговци и увеличава броя на хората на парите. Там, където търговците притежават големи капитали — безразлично дали тези капитали са представени от голямо или малко количество монети, — често се случва, когато

те се уморяват от търговските работи или когато наследниците им не са склонни или не са способии да се занимават с търговия, значителна част от капиталите по естествен начин да търси спокоен годишен доход. Голямото предлагане предизвиква падане на цената и заставя заемодавците да се съгласяват на нисък лихвен процент. Това съображение подбужда мнозина да оставят своите капитали в търговията и по-скоро да се задоволяват с ниски печалби, отколкото да дават парите си в заем с още по-ниска лихва. От друга страна, когато търговията достига значително развитие и започва да прилага твърде големи капитали, неизбежно *възниква съперничество между търговците,* което *намалява печалбите от търговията,* но същевременно увеличава обема на самата търговия. Спадането на печалбата в търговията заставя търговците по-охотно да се съгласяват на ниска лихва, когато те оставят търговските работи и започват да се предават на спокойно безделие. Поради това *безполезно* е да се изследва кое от тези обстоятелства — *ниската лихва или ниската печалба* — е *причина* и кое — *следствие.* Те и двете произлизат от силно развитата търговия и си съдействуват една на друга . . . Силно развитата търговия, създавайки едри капитали, понижава както лихвата, така и печалбата, и всеки път, когато тя понижава лихвата, в това понижаване ѝ помага съответното падане на печалбата, и обратно. Мога да добавя, че както ниските печалби произтичат от *разрастването на търговията и промишлеността,* така те на свой ред спомагат за по-нататъшното разрастване на търговията, като поевтиняват стоките, увеличават потреблението и стимулират промишлеността. И така . . . *лихвата* е *истински барометър за състоянието на държавата* и *ниският лихвен процент* е почти безпогрешен признак за процъфтяването на народа“ (пак там, стр. 334—336).

[в) МАСИ. ЛИХВАТА КАТО ЧАСТ ОТ ПЕЧАЛБАТА. ОБЯСНЕНИЕ НА РАЗМЕРА НА ЛИХВАТА С РАВНИЩЕТО НА ПЕЧАЛБАТА]

[*J. Massie.*] An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered. London, 1750.

„От приведените извадки[132] се вижда следното: господин Лок счита, че естественото *равнище на лихвата* се определя от пропорцията между наличното количество пари в страната и задължеността на нейните жители един към друг, от една страна, и нейната търговия, от друга страна; а сър Уилиям Пети поставя това равнище на лихвата в зависимост само от количеството на наличните пари в страната; така че те се различават само по въпроса за ролята на задължеността“ (стр. 14—15). [XX—1294а]

[XXI—1300] Богатите хора, „вместо сами да влагат в работа парите си, ги дават в заем на други, за да могат последните да извличат от тях печалба и известна *част от тази печалба* да предоставят на притежателите на парите. Но ако богатството на страната е разпределено равномерно между голям брой лица, така че в нея да има малко такива хора, които биха могли да изхранят две семейства посредством влагане пари в търговията, *паричните заеми не могат да получат голямо разпространение;* защото ако 2 000 ф. ст. принадлежат на едно лице, то може да ги даде в заем, тъй като с лихвите от тях може да издържа семейството си; но ако принадлежат на десет лица, тези последните не са в състояние да ги дават в заем, тъй като лихвите от тях не могат да изхранят десет семейства“ (стр. 23—24).

„Всеки опит да се определи естествената норма на лихвата, като се изхожда от *лихвения процент, който правителството плаща за даваните му в заем*

пари, неизбежно е обречен на неуспех. Опитът показва, че между този лихвен процент и естествената норма на лихвата няма нито съвпадение, нито съответствие, а разумът ни говори, че това никога и не може да бъде, тъй като *естествената норма на лихвата има своето основание в печалбата,* а *размерът на лихвата по държавните заеми се определя от нуждата,* при което печалбата има граници, а нуждата — не. За аристократа, който взема в заем пари за подобряване на своята земя, и за търговеца или промишленика, който заема пари, за да води своето предприятие, съществуват определени граници, по-далеч от които те не отиват: ако с помощта на взетите в заем пари те са в състояние да получат 10 процента печалба, те могат да дадат 5 процента на заемодателя за получения заем, но няма да му дадат 10 процента. Обратно, у този, който прави заем от нужда, всичко се определя само от степента на неговата нужда, а нуждата не се подчинява на никакви норми" (стр. 31—32).

„Правомерността на вземането на лихва зависи не от това, дали заемателят получава действително *печалба* от взетите от него пари в заем, а от това, могат ли тези пари да донесат печалба, ако бъдат правилно вложени" (стр. 49). „Ако *онова, което заемателите плащат като лихва за взетите в заем пари, е част от печалбата, която взетите в заем пари могат да донесат,* равнището на *лихвата* винаги трябва да се определя от тази *печалба*" (стр. 49).

„Каква част от тази печалба принадлежи по право на заемателите и каква на заемодателя? Това изобщо могат да определят само мненията на ония, които вземат заеми, и на ония, които ги дават. Защото определянето на това, кое тук е правилно и кое неправилно, е само резултат от споразумение между хората" (стр. 49).

„Обаче това правило за *подялба на печалбата* е приложимо не към всеки отделен заемодател и заемател, а само към заемодателите и заемателите изобщо . . . Изключително големите и изключително малките печалби са награда за предприемчивостта и наказание за непредвидливостта, които *решително не засягат заемодателите;* защото както тези последните не понасят загуба от посочената непредвидливост, така те не трябва да имат облага от посочената предприемчивост. И това, което тук е казано за *отделни хора в един и същ отрасъл на търговията или промишлеността,* важи и за *отделните отрасли на търговията или промишлеността*" (стр. 50).

„*Естествената норма на лихвата* се определя от *печалбата на търговските и промишлените предприятия*" (стр. 51).

Защо в Англия лихвеният процент е сега 4% вместо 8, както беше преди? Защото тогава английските търговци

„получаваха двойно по-голяма печалба от сега".

Защо лихвеният процент в Холандия е равен на 3, във Франция, Германия, Португалия — на 5 и 6, във Вест-Индия и Ост-Индия — на 9, в Турция — на 12?

„За всички тия случаи е достатъчно да дадем един общ отговор, който се състои в това, че търговската печалба в тези различни страни се различава от оная, която се получава у нас, и се отличава при това толкова много, че на това се дължат всички посочени различия в нормата на лихвата" (стр. 51).

А от какво се обуславя спадането на печалбата? От външната и вътрешната конкуренция:

„от намаляването на външната търговия" (в резултат на чуждестранна конкуренция) „или от това, че *търговците един през друг все повече понижават цените на своите стоки* . . . както поради това, че изобщо им е необходимо да продадат нещо, така и поради това, че обхванати от алчност, те се стремят да продадат колкото може повече" (стр. 52—53).

„Търговската печалба изобщо се определя от съотношението между *броя на търговците* и *размерите на търговията* (стр. 55). В Холандия, където пропорцията на броя на „хората, заети в търговията, и цялото население е най-голяма . . . *нормата на лихвата е най-ниска*"; в Турция, където в най-голяма степен съществува обратна пропорция, нормата на лихвата е най-висока" (стр. 55—56).

[1301] „От какво се определя *съотношението между размерите на търговията и броя на търговците?*" (стр. 57). „От стимулите за търговия": от произтичащата от естествените условия необходимост, от свободата, от зачитането на частните права на хората, от обществената безопасност (стр. 58).

„Няма две страни, които да доставят еднакъв брой предмети от първа необходимост в еднакво изобилие и *с изразходване на еднакво количество труд за тяхното производство*. Потребностите на хората нарастват и се намаляват в зависимост от суровостта или мекотата на климата, в който живеят. Ето защо *размерите на търговията*, която по силата на необходимостта са принудени да водят жителите на различни страни, не могат да не бъдат различни и степента на тези различия не може да се определи другояче освен със степента на топлината или студа; от което може да се изведе общото заключение, че *количеството труд*, което е необходимо за издръжка на определен брой население, е най-голямо в страните със студен климат и най-малко в страните с горещ климат; защото в студените страни не само е нужно повече облекло на хората, но и земята се нуждае от по-голяма обработка, отколкото в горещите страни" (стр. 59). „Особена необходимост да развива търговията е присъща на Холандия . . . Тя произтича от свръхнаселеността на страната. Това обстоятелство заедно с *необходимостта да се изразходва много труд за изграждане на диги и за пресушаване на почвата* довежда до това, че необходимостта да се води търговия се оказва в Холандия по-настоятелна, отколкото в която и да било друга част на обитавания свят" (стр. 60).

[г) ЗАКЛЮЧЕНИЕ]

Маси още по-определено от Юм изобразява лихвата само като *част от печалбата*. И двамата обясняват спадането на лихвения процент с натрупването на капитали (Маси говори специално за конкуренцията) и с произтичащото оттук спадане на печалбата. И двамата еднакво малко се занимават с въпроса за *източника* на самата *„търговска печалба"*. [XXI—1301]

[8) ПРИБАВКИ КЪМ ГЛАВИТЕ ЗА ФИЗИОКРАТИТЕ]

[а) ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ „ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА“. ПОГРЕШНИТЕ ПРЕДПОСТАВКИ НА КЕНЕ]

[XXIII—1433]

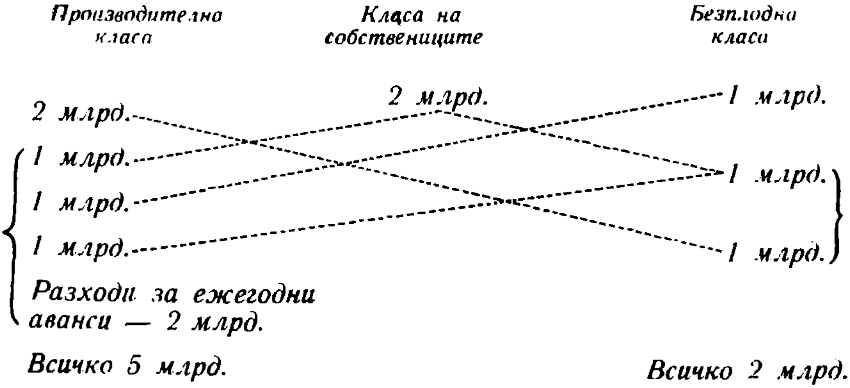

Това е най-простата форма на „Икономическата таблица“[133].

1) *Обръщение на парите* (предполага се, че плащанията се извършват само веднаж в годината). Изходната точка на обръщението на парите е класата, която извършва разходи, класата на собствениците, която няма никакви *стоки* за продажба, която купува, без нищо да продава.

Собствениците купуват за 1 млрд. от производителната класа, връщайки ѝ милиарда пари, с който тя им е платила рентата. (С това се реализира $^1/_5$ от селскостопанския продукт.) С 1 млрд. те

купуват от безплодната класа, у която по този начин се стича 1 млрд. в пари. (Заедно с това се реализира $^1/_2$ от продукта на промишлеността.) Безплодната класа купува с този милиард хранителни продукти от производителната класа, у която следователно се стича обратно още 1 млрд. в пари. (С това се реализира втората $^1/_5$ от селскостопанския продукт.) Със същия милиард пари производителната класа купува промишлени изделия на стойност 1 млрд. и с това тя възстановява половината от своите „аванси". (Заедно с това се реализира втората $^1/_2$ от промишлената продукция.) Със същия милиард пари безплодната класа купува [1434] суровини. (С това се реализира още $^1/_5$ от селскостопанския продукт.) По този начин два милиарда пари се стичат обратно у производителната класа.

Следователно остават още $^2/_5$ от селскостопанския продукт. $^1/_5$ се потребява в натурална форма. А в каква форма се извършва натрупването на втората $^1/_5$? Това трябва да се разгледа по-нататък[134].

2) Дори от гледна точка на самия Кене, съгласно която всички принадлежащи към безплодната класа са всъщност само наемни работници, може да се открие погрешността на предпоставките в „Таблицата".

Приема се, че производителната класа има „първоначални аванси" (основен капитал) в размер, превишаващ пет пъти „годишните аванси". За безплодната класа това перо съвсем не се споменава, което, разбира се, не ѝ пречи да съществува.

По-нататък, не е вярно, че възпроизводството се равнява на 5 млрд. Съгласно самата таблица то се равнява на 7 млрд.: 5 — на страната на производителната класа, 2 — на страната на безплодната.

[б) ЧАСТИЧНО ВРЪЩАНЕ НА ОТДЕЛНИТЕ ФИЗИОКРАТИ КЪМ МЕРКАНТИЛИСТКИТЕ ПРЕДСТАВИ. ИСКАНЕТО ЗА СВОБОДА НА КОНКУРЕНЦИЯТА У ФИЗИОКРАТИТЕ]

Продуктът на безплодната класа е равен на 2 млрд. Този продукт представлява резултат от събирането на сурови материали за 1 млрд. (материали, които по такъв начин отчасти влизат в продукта, отчасти възстановяват износването на машините, което е влязло в стойността на продукта) и хранителни продукти за 1 млрд., потребени при обработването на тези суровини.

Безплодната класа продава целия този продукт на класата на собствениците и на производителната класа, за да може, *първо*, да възстанови „авансите" (във вид на суровини), и, *второ*, да получи селскостопански средства за съществуване. Следователно у безплод-

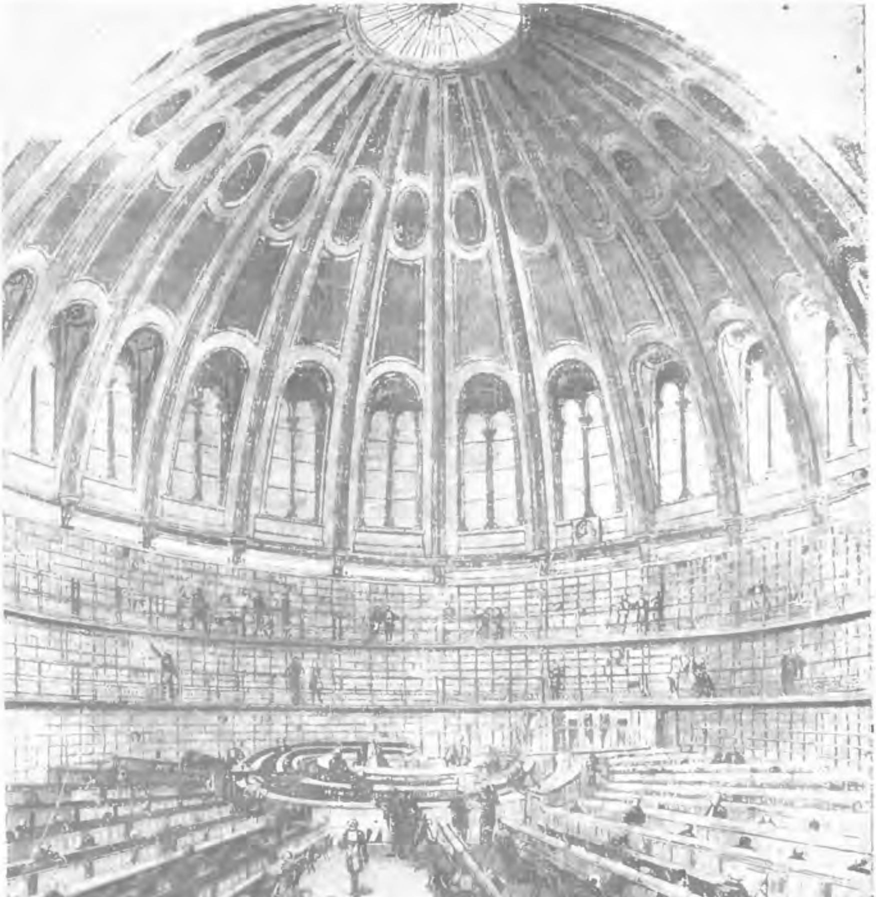

ЧИТАЛНЯТА НА БРИТАНСКИЯ МУЗЕЙ В ЛОНДОН,
КЪДЕТО МАРКС Е РАБОТИЛ НАД „ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА
СТОЙНОСТ"

(английска гравюра от средата на XIX в.)

ната класа не остават *нито за грош промишлени изделия* за собствено потребление, а за лихва или печалба не може и да се говори. Бодо (или Льо Трон) отбелязва това и обяснява работата с това, че безплодната класа продава своя продукт *над* неговата *стойност*; това, което тя продава за 2 млрд., се равнява следователно на 2 млрд. минус x. Следователно печалбата и дори това, което тая класа *сама* потребява в промишлени изделия, спадащи към необходимите ѝ средства за живот — всичко това се свежда според изтъкнатото обяснение само до това, че тази класа *повишава цената на своите стоки над тяхната стойност*[135]. Следователно тук физиократите неизбежно се връщат към меркантилистката система, към понятието *„печалба от отчуждаване"*.

Ето защо те предполагат, че свободната конкуренция между промишлениците е напълно необходима, за да не могат последните твърде много да измамват производителната класа, селските стопани. От друга страна, тази свободна конкуренция е нужна, за да може селскостопанският продукт да се продава на *„добра* цена", т. е. неговата цена благодарение на износа му в чужбина да се повишава *над* първоначалната му местна цена, тъй като се предполага страна, която изнася пшеница, и т. н.

[в) ПЪРВОНАЧАЛНА ФОРМУЛИРОВКА НА НЕВЪЗМОЖНОСТТА ДА СЕ УВЕЛИЧАВА СТОЙНОСТТА В РАЗМЯНАТА]

„Всяка покупка е продажба и всяка продажба е покупка" (*Quesnay*, Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans и т. н., издание на Дер[136], стр. 170). „Да купуваш — значи да продаваш, а да продаваш — значи да купуваш" (*Кене у Дюпон дьо Немур*, „Origine" и т. н. стр. 392)[137].

Цената винаги предшествува покупките и продажбите. Ако конкуренцията между продавачите и купувачите не внася някакви изменения, цената остава такава, каквато е била установена по силата на други причини, *независещи* от търговията" (стр. 148)[138].

„Винаги може да се предположи, че тя" (размяната) „е изгодна и за двамата" (контрагенти), „тъй като и двете страни си осигуряват възможността да се ползуват от такива богатства, които те могат да получат само посредством размяната. Но при това винаги имаме само размяна на богатства с *една определена стойност* срещу други богатства с *равна стойност* и следователно тук *не може да има никакво действително увеличаване на богатствата*" (би следвало да се каже: никакво действително увеличаване на стойността) (пак там, стр. 197)[139].

„Авансите" и *„капиталът"* определено се отъждествяват. *Натрупването на капитали* като главно условие.

„Увеличаването на капиталите е следователно *главното средство за умножаване на труда* и принася *най-голяма полза на обществото"* — и т. н. (*Кене у Дюпон дьо Немур*, пак там, стр. 391)[140]. [XXIII—1434]

[9) ВЪЗХВАЛА НА ЗЕМЕВЛАДЕЛСКАТА АРИСТОКРАЦИЯ У ЕПИГОНА НА ФИЗИОКРАТИТЕ ГРАФ ДЮ БЮА]

[XXII—1399] *Buat (compte du)*. Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale (6 тома). Лондон, 1773.

Този слаб и многословен автор, който приема външната видимост на физиокрацията за нейна същност и по всякакъв начин превъзнася земевладелската аристокрация — той приема физиокрацията фактически само дотолкова, доколкото тя съответствува на подобна цел, — би могло и съвсем да не се споменава, ако грубобуржоазният характер не се проявяваше у него също така рязко, както по-късно, да речем, у Рикардо. Погрешният възглед, че „чистият продукт" се ограничава само с рентата, ни най-малко не изменя работата.

Дю Бюа казва това, което Рикардо повтаря след това относно „чистия продукт" изобщо[141]. Работниците принадлежат към faux frais* и съществуват само за да могат притежателите на „чистия продукт" „да образуват общество" (виж отнасящите се тук места)[142]. Той разглежда положението на свободните работници само като изменена форма на робството, която обаче е необходима според него, за да могат висшите слоеве да образуват „общество". {Също и у *Артър Юнг* „чистият продукт", принадената стойност, се разглежда като цел на производството[143]}

[1400] В тази връзка може да си спомним онова място у Рикардо, където той спори със Смит, който считаше за най-производителен оня капитал, който използува най-голям брой работници[144].

* Виж бележката на стр. 145. *Ред.*

Ср. у Бюа — том VI, стр. 51—52, 68—70; по-нататък, относно работническата класа и робството — том II, стр. 288, 297, 309; том III, стр. 74, 95—96, 103; том VI, стр. 43, 51; за това, че тези работници са принудени да изпълняват принаден труд, а също и за това, какво означават „най-необходимите средства за съществуване" — том VI, стр. 52—53.

Ще приведем тук едно единствено място, тъй като то съдържа нелошо възражение срещу брътвежа за *риска*, на който изобщо се излагал капиталистът:

„Те" (търговците) „много били рискували, за да спечелят много. Но те рискували или хора, или стоки и пари. Ако те заради забогатяване подлагали на явна опасност хора, те вършели твърде лоша работа. Що се отнася до стоките, определена заслуга има оня човек, който ги произвежда; но не може да има никаква заслуга в това, че тия стоки се излагат на риск заради обогатяването на един човек", и т. н. (том II, стр. 297). [XXII—1400]

[10) ПОЛЕМИКА СРЕЩУ ЗЕМЕВЛАДЕЛСКАТА АРИСТОКРАЦИЯ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ФИЗИОКРАТИТЕ (АНОНИМЕН АНГЛИЙСКИ АВТОР)[145]]

[XXIII—1449] „The Essential Principles of the Wealth of Nations illustrated, in opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith, and others". London, 1797.

Авторът на това съчинение е познавал труда на Андерсън, тъй като в Приложението към своята книга той препечатва откъс от селскостопанския отчет на Андерсън относно графството Абердин.

Това е *единственото значително* английско съчинение, което пряко се доближава до учението на физиократите. Книжката на *Уилиям Спенс* „Britain independent of commerce" (1807 г.) е просто карикатура. Същият Спенс беше през 1814—1815 г. един от най-фанатичните защитници на земевладелците и отстояваше техните интереси на базата на физиократическото учение, проповядващо . . . свобода на търговията. Не трябва да се смесва този приятел с *Томас Спенс,* смъртен враг на *частната собственост върху земята.*

Съчинението „The Essential Principles" съдържа преди всичко превъзходно сбито резюме на физиократическото учение.

Авторът правилно проследява произхода на физиократическите възгледи от възгледите на *Лок* и *Вандерлинт.* Той представя физиократите като автори, които

„твърде системно, *макар и не съвсем правилно* са развивали" своето учение (стр. 4). Виж за това още стр. 6 (извадки в *тетрадка Н,* стр. 32—33)[146].

От резюмето на физиократическото учение, което дава анонимният автор, много добре се вижда как *теорията за въздържанието,* което по-късните апологети, а отчасти още Смит представят като основа на образуването на капитала, е възникнала непосредствено

от възгледа на физиократите, че в промишлеността и т. н. не се създава *никаква принадена стойност*:

„Разходите, които отиват за прилагане и издръжка на занаятчиите, манифактуристите[147] и търговците, имат за резултат само *запазването на стойността на изразходваните суми* и поради това са непроизводителни" (защото не произвеждат принадена стойност). „Богатството на обществото ни най-малко не може да бъде *увеличено* от занаятчиите, манифактуристите и търговците, освен когато *те спестяват и натрупват част от това, което е предназначено за ежедневната им издръжка*. Следователно *само чрез въздържание и пестеливост*" (теория за въздържанието на Сениор и теория за спестяването на Адам Смит) „те могат да прибавят нещо към съвкупния капитал. Обратно, земеделците могат да потребяват целия си доход и въпреки това да обогатяват същевременно държавата; защото тяхната дейност носи принаден продукт, който се нарича рента" (стр. 6).

„Класата от хора, трудът на които наистина произвежда нещо, но не повече от това, което е било изразходвано за поддържане на този труд, съвсем основателно може да бъде наречена *непроизводителна класа*" (стр. 10).

Производството на принадена стойност трябва да се различава строго от нейното „преместване от ръце в ръце".

„*Увеличаването на дохода*" (т. е. *натрупването*) „е само косвено предмет на изучаване за икономистите[148] . . . Предмет на тяхното изучаване е *производството и възпроизводството на дохода*" (стр. 18).

И в това именно се състои голямата заслуга на физиокрацията. Физиократите си поставят въпроса, как се произвежда и възпроизвежда *принадената стойност* (у анонимния автор принадената стойност се нарича „доход"). Въпросът, как тази принадена стойност *се възпроизвежда в по-голям мащаб*, т. е. как тя се увеличава, възниква едва на второ място. Преди всичко необходимо е да се разкрие *категорията* принадена стойност, [1450] да се разкрие тайната на нейното производство.

Принадена стойност и търговски капитал.

„Когато става дума за *производство* на дохода, съвсем нелогично е да се подменя този въпрос с въпроса за *преместването на дохода от ръце в ръце*, до което единствено се свеждат *всички търговски сделки*" (стр. 22). Думата *commerce** не означава нищо друго освен *commutatio mercium***. . . Понякога тази размяна е по-изгодна за едната страна, отколкото за другата; но винаги това, което печели едната, се губи от другата и търговската сделка между тях всъщност *не увеличава ни най-малко богатството*" (стр. 23). „Ако някой евреин продаде една крона за 10 шил. или един фартинг на кралица Анна за 1 гинея[149], той без съмнение ще увеличи своя собствен доход, но няма да увеличи с това *наличното количество скъпоценни метали*; и природата на тази търговска сделка би била една и съща независимо от това, дали обичащият редки предмети купувач живее на една улица с продавача на старинни монети или във Франция, или в Китай" (стр. 23).

---

* — търговия. *Ред.*

** — размяна на стоки. *Ред.*

У физиократите промишлената печалба се разглежда като „печалба от отчуждаване“, т. е. тя се обяснява меркантилистически. *Ето защо нашият англичанин прави правилния извод, че тази печалба е действителна печалба само тогава, когато промишлените стоки се продават в чужбина. От меркантилистическата предпоставка той прави правилен меркантилистически извод.*

„Никой манифактурист, колкото и да се обогатява сам, не прибавя нищо към националния доход, ако неговите стоки се продават и потребяват вътре в страната; защото *купувачът* на неговите стоки *губи . . . точно толкова, колкото придобива манифактуристът* . . . Тук имаме *размяна* между продавач и купувач, а не увеличаване на богатството“ (стр. 26). *„За да се компенсира за липсата на излишък* . . . стопанинът-предприемач прибавя 50% печалба върху своите разходи по работната заплата, или 6 пенса за всеки шилинг, който той изплаща на манифактурните работници . . . Ако стоката се продава в чужбина“, това „ще бъде *национална печалба“* от такъв и такъв брой „изкусни в занаятите работници“ (стр. 27).

Авторът много добре излага причините за богатството на Холандия. Риболовът (би трябвало да се посочи и скотовъдството). Монополът на източните подправки. Морският транспорт. Даването на пари в заем на чужденци (Допълнителна тетрадка *H*, стр. 36—37)“[150].

Манифактуристите, пише нашият автор, „са *необходима* класа“, но те не са „*производителна класа“* (цит. съч., стр. 35). Те „само *заменят* или *преместват* дохода, който предварително е бил добит от земеделеца, и постигат това, като придават *трайност* на този доход в известна нова форма“ (стр. 38).

Съществуват само четири необходими класи: 1) производителна класа, или земеделци; 2) манифактуристи; 3) защитници на страната; 4) „класа на учителите“, които той поставя на мястото на фигуриращите у физиократите „получатели на десятък“, т. е. на поповете.

„Нали всяко гражданско общество се нуждае от храна, облекло, защита и образование“ (стр. 50—51).

Грешката на „икономистите“ се състои в това, че считаха *„получателите на поземлена рента,* както и *получателите само на рента* за *производителна класа* на обществото . . . До известна степен те поправиха своята грешка с намека, че църквата и кралят трябва да се издържат от рентите, които получават поземлените собственици. Д-р Смит. . . през *цялото съчинение на когото* тя“ (посочената грешка на „икономистите“) „преминава“ (това е вярно), „насочва своята критика тъкмо срещу здравата част на системата на икономистите“ (стр. 8).

[1451] Земевладелците като такива не само не са *производителна* класа, но дори не са *необходима класа* на обществото . . .

„Поземлените собственици като обикновени получатели на поземлена рента *не са необходима класа на обществото . . . тъй като поземлената рента се отделя от предназначената ѝ от конституцията цел — да служи на защитата на държавата,* получателите на тази рента, вместо да бъдат необходима класа, стават една от най-ненужните и най-обременителните за обществото класи“ (стр. 51). Виж повече за това в Допълнителна тетрадка *H*, стр. 38—39.[151].

Всичко това е много добре и тази полемика срещу получателите на поземлена рента, развивана от физиократическа гледна точка, е *много важна като завършек на учението на физиократите.*

Авторът отбелязва, че реалният *данък върху земята* е характерен за турците (цит. съч., стр. 59).

Земевладелецът облага с данък не само наличните „подобрения на земята", но често и „проектите за бъдещи подобрения" (стр. 63—64). Данък върху рентата (стр. 65).

По отношение на данъчното облагане физиократическата доктрина се е осъществявала в *старо време* в Англия, Ирландия, феодална Европа, в империята на Могол (стр. 93—94).

Земевладелецът като такъв, който облага с данък (стр. 118).

Физиократическата ограниченост се проявява в следното разсъждение (няма *разбиране за разделението на труда):*

Да приемем, че някой часовникар или фабрикант на басма не може да продаде своите часовници или своята басма; тогава той изпада в най-затруднително положение. Това показвало, „че манифактуристът се обогатява само благодарение на това, че е *продавач*"

(в действителност това показва само, че той произвежда своя продукт като *стока),*

„и че когато той престава да бъде *продавач*, неговите *печалби* незабавно се прекратяват"

(а как стои въпросът с печалбите на арендатора, който не е *продавач?),*

„тъй като те не са естествени, а изкуствени печалби. А земеделецът . . . *може да съществува,* да преуспява и да увеличава богатството си, без нищо да *продава*" (стр. 38—39)

(но в такъв случай той трябва да бъде същевременно манифактурист).

Защо авторът говори само за часовникаря или за фабриканта на басма? Със същото право може да се предположи, че производителят на каменни въглища, желязо, лен, индиго и т. н. не е в състояние да продаде тия продукти или че дори производителят на пшеница не може да продаде своята пшеница. За това много добре говори споменатият по-горе Беарде дьо л'Абей[152]. Анонимният автор трябва срещу *производството на стоки* да изтъква производството за *непосредствено* потребление в рязко противоречие с обстоятелството, че най-главното за физиократите е, обратно, *разменната стойност.* Но този последният момент преминава като червена нишка у нашия приятел: *буржоазният* възглед върху вещите в рамките на добуржоазния *начин на представяне*[153].

Нашият анонимен автор се обявява срещу Артър Юнг, който смяташе, че *високите цени са важни за процъфтяването на земеделието; но тези възражения срещу Юнг са заедно с това полемика срещу физиокрацията* (цит. съч., стр. 65—78 и 118).

Принадената стойност не може да бъде изведена от номиналното повишаване на цената от продавачите:

„Увеличаването на *номиналната стойност на продукта . . . не може да обогати продавачите* . . . тъй като всичко, което получават като продавачи, те го губят като купувачи“ (стр. 66).

В духа на *Вандерлинт* е написано следното място:

„Дотогава, докато за всеки безработен може да бъде намерен участък земя, годен за обработване, нито един безработен не трябва да остава без поземлен участък. Домовете на трудолюбието са хубаво нещо; но полята на трудолюбието са много по-хубаво“ (стр. 47).

Макар и изобщо противник на арендната система, анонимният автор все пак дава предпочитание на арендата за продължителен срок пред краткосрочната аренда, при която собствеността върху земята само пречи на производството и на подобряването на почвата (стр. 118—123). *(Ирландско арендно право.)*[154] [XXIII—1451]

11) АПОЛОГЕТИЧНА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ВСИЧКИ ПРОФЕСИИ]

[V—182] Философът произвежда идеи, поетът — стихове, пасторът — проповеди, професорът — ръководства и т. н. Престъпникът произвежда престъпления. Ако се вгледаме по-отблизо във връзката, която съществува между този последен отрасъл на производство и обществото като цяло, ще се освободим от много предразсъдъци. Престъпникът произвежда не само престъпления, но и наказателно право, а затова и професорите, които четат курс по наказателно право, и заедно с това и неизбежното ръководство, във формата на което същият професор изхвърля своите лекции като „стока" на всеобщия стоков пазар. С това се постигало увеличаване на националното богатство, да не говорим за личната наслада, която ръкописът на такова ръководство — според уверението на компетентния свидетел, господин професор Рошер — доставял на самия автор.

Престъпникът произвежда, по-нататък, цялата полиция и цялото наказателно правосъдие, тайните полицаи, съдиите, палачите, съдебните заседатели и т. н., и всички тия различни професии, всяка от които представлява определена категория на общественото разделение на труда, развиват различните способности на човешкия дух, създават нови потребности и нови начини за тяхното задоволяване. Дори самите изтезания са дали тласък за най-остроумни механически изобретения и са осигурили работа на множество почтени занаятчии, които са се насочили към производството на оръдия за изтезаване.

Престъпникът произвежда впечатление — ту морално-назидателно, ту трагично, според обстоятелствата, и с това оказва определена „услуга" в смисъл на възбуждане на моралните и естетиче-

ските чувства на публиката. Той произвежда не само ръководства по наказателно право, не само наказателни кодекси, а следователно и законодатели в тая област, но и изкуство, художествена литература — романи и дори трагедии; доказателство за това са не само „Вина“ от Мюлнер и „Разбойници“ от Шилер, но дори „Едип“ и „Ричард III“. Престъпникът нарушава еднообразието на буржоазния живот, неговия спокоен всекидневен ход. С това той го предпазва от застой и поражда онова неспокойно напрежение и подвижност, без които би се притъпило дори жилото на конкуренцията. С това той дава тласък на производителните сили. Докато престъпленията освобождават пазара на труда от известна част от излишното население и отслабвайки с това конкуренцията между работниците, до известна степен пречат на падането на работната заплата под определения минимум — борбата срещу престъпленията поглъща друга част от излишното население. Излиза следователно, че престъпникът осъществява едно от естествените „уравновесявания“, които установяват надлежното равнище и откриват поприще за цяла верига „полезни“ професии.

Влиянието на престъпника върху развитието на производителните сили би могло да се проследи до най-малките подробности. Биха ли достигнали катинарите сегашното си съвършенство, ако нямаше крадци? Би ли се усъвършенствувало така изработването на банкноти, ако не съществуваха [183] фалшификатори на пари? Би ли проникнал микроскопът в обикновените търговски сфери (виж Бабедж), ако нямаше измама в търговията? Не дължи ли приложната химия своите успехи на фалшификацията на стоките и на стремежа да се открие тази фалшификация в същата степен, в каквато и на усърдието на честните производители? Изобретявайки все нови средства за посегателство върху собствеността, престъплението извиква на живот все нови средства за защита на собствеността и с това стимулира производството в същата степен, в каквато стачките стимулират изнамирането на машини. И — ако изоставим сферата на престъпленията на частните лица — би ли могъл да възникне световният пазар без националните престъпления? Биха ли могли да възникнат без тях и самите нации? И нима дървото на греха не е от времето на Адам същевременно и дърво на познанието?

Още Мандевил в своята „Басня за пчелите“ (1705) доказваше производителността на всички възможни професии и т. н. и у него вече личи общата тенденция на цялото това разсъждение:

„Това, което ние наричаме на този свят зло, както морално, така и физическо, е оня велик принцип, който ни прави социални същества, който е здравата основа, *животворящата сила и опората на всички професии и занаяти* без изключение; тук трябва да търсим истинския източник на всички изкуства и науки; и в същия

момент, в който злото би престанало да съществува, обществото ще трябва да западне, ако не съвсем да се разруши.»[155]

Само че Мандевил беше, разбира се, безкрайно по-смел и по-честен от проникнатите от филистерски дух апологети на буржоазното общество. [V—183]

[12)] ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА КАПИТАЛА. ПРОИЗВОДИТЕЛЕН И НЕПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД

[а) ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА КАПИТАЛА КАТО КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ИЗРАЗ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНАТА СИЛА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ТРУД]

[XXI—1317] Ние видяхме не само как капиталът произвежда, но и как той самият бива произвеждан и как той като съществено изменено отношение възниква от производствения процес, как в този последния той получава своето развитие[156]. От една страна, капиталът видоизменя начина на производство, а, от друга страна, това видоизменение на начина на производство и това особено стъпало в развитието на материалните производителни сили представляват основата и условието на самия капитал, предпоставката на неговото собствено формиране.

Тъй като живият труд — в резултат на размяната между капитала и работника — е превърнат в съставна част на капитала и още от първия момент на процеса на труда се явява като дейност, принадлежаща на капитала, всички производителни сили на обществения труд вземат вид на производителни сили на капитала, така както всеобщата обществена форма на труда се явява в парите като свойство на една вещ. Също така производителната сила на обществения труд и неговите особени форми се изразяват във вид на производителни сили и форми на капитала, т. е. на *овеществения* труд, на веществените условия на труда, които в качеството на такъв обособен елемент противостоят на живия труд, олицетворени са в капиталиста. Тук ние отново се сблъскваме с изопачената форма на отношението, която се изразява в това, което още при разглеждането на парите означихме като *фетишизъм*[157].

Самият капиталист е властител само като *олицетворение на капитала*. (В италианското счетоводство тази негова роля на *капиталист*, на олицетворен капитал, неизменно му се противопоставя

просто като на отделно лице, фигуриращо само като частен потребител и длъжник на собствения си капитал.)

Производителността на капитала — дори ако разглеждаме само *формалното* подчинение на труда на капитала — се състои преди всичко в *принудата към принаден труд,* към по-голямо количество труд от това, което е необходимо за задоволяване на непосредствените потребности. За капиталистическия начин на производство тази принуда е обща с предшествуващия начин на производство, но първият я осъществява, прилага в такава форма, която повече благоприятствува за производството.

Дори ако се разглежда тога само формално отношение, *всеобщата* форма на капиталистическото производство, която е обща както за по-малко развития, така и за по-развития му стадий — дори в този случай *средствата за производство,* вещественните условия на труда — материалът на труда, средствата на труда (а също и средствата за живот) — се явяват не като подчинени на работника; обратно, работникът е подчинен на тях. Не той ги прилага, а те го прилагат. По силата на това те са и капитал. „Капиталът *прилага труда.*" По отношение на работника те не се явяват като средства за производство на продукти — било във вид на непосредствени средства за съществуване или във вид на средства за размяна, във вид на стоки. Обратно, работникът е за тях такова средство, благодарение на което те запазват своята стойност и я превръщат в капитал, т. е. увеличават я, поглъщайки принаден труд.

Още в своя прост вид това обърнато наопаки отношение е олицетворение на вещи и овеществяване на лица; защото тази форма се отличава от всички предшествуващи по това, че капиталистът господствува над работника не като носител на едно или друго лично качество, а само доколкото той представлява „капитал". Неговото господство не е нищо друго освен господство на овеществения труд над живия, освен власт на създадения от работника продукт над самия работник.

Това отношение става още по-сложно и изглежда още по-мистично вследствие на обстоятелството, че с развитието на специфично капиталистическия начин на производство срещу работника действуват, като му противостоят в качеството на „капитал", не само тия непосредствено материални вещи {всички те са продукти на труда; разглеждани откъм потребителната стойност, те като продукти на труда са веществени условия на труда; разглеждани откъм разменната стойност, те са овеществено всеобщо работно време, или пари}; също така и формите на обществено развития труд — кооперацията, манифактурата (като форма на разделение на труда), фабриката (като форма на обществения труд, която има за своя материална

основа системата от машини) — се изразяват във вид на *форми на развитие на капитала* и поради това производителните сили на труда, които са се развили от тези форми на обществения труд, а следователно и науката и природните сили приемат формата на *производителни сили на капитала.* И действително, обединяването на еднакви видове труд, осъществявано в кооперацията, съчетаването на различни видове труд, което имаме при разделението на труда, прилагането в машинната промишленост — с производствени цели — на природните сили и науката, а също и на продуктите на труда — всичко това противостои на работниците — на всеки един поотделно, като нещо *чуждо* на тях самите и като нещо *вещно,* единствено като форма на битие на независими от тях и господстващи над тях средства на труда, така както самите тези средства на труда в тяхната проста осезаема форма, като материал, инструмент и т. н., противостоят на работниците като функции на *капитала,* а следователно и на *капиталиста.*

Обществените форми на собствения труд на работниците — или формите на техния собствен [1318] обществен труд — представляват такива отношения, които са се образували съвсем независимо от работниците, взети отделно един от друг; работниците, намирайки се в подчинение на капитала, стават елементи на тези обществени образувания, но тези обществени образувания не им принадлежат. Ето защо те противостоят на работниците като *образи,* приемани от самия капитал, като съчетания, които — за разлика от работната сила на всеки един от тези работници поотделно — съставляват принадлежност на капитала, възникват от него и са включени в неговия състав. И това взема все по-реална форма, колкото повече, от една страна, самата работна сила на тия работници претърпява под въздействието на посочените форми такива видоизменения, че в своето самостоятелно съществуване, т. е. *извън* тази капиталистическа връзка, тя става безсилна и нейната самостоятелна способност за производство се унищожава; а, от друга страна, с развитието на машинното производство условията на труда все повече се явяват като сили, господстващи над труда и технологически, като едновременно с това заместват труда, потискат го, правят го излишен в самостоятелните му форми.

В този процес, в който *обществените* черти на труда на работниците им противостоят като нещо в известен смисъл *капитализирано* (така например в машинното производство осезаемите продукти на труда се явяват като господари на труда), същото, естествено, става с природните сили и с науката, с този продукт на всеобщия исторически процес на развитие, който абстрактно изразява неговата квинтесенция: природните сили и науката противостоят

на работниците като *сили* на капитала. Науката и нейните приложения действително се отделят от изкуството на отделния работник и неговото знание на работата и макар че те — ако ги проследим до самия им източник — представляват пак продукти на труда, все пак те навсякъде, където влизат в процеса на труда, се явяват като *включени в състава на капитала.* Капиталистът, който прилага машината, не трябва непременно да разбира нейното устройство (виж Юр)[158]. Но *в машината* самата реализирана наука противостои на работниците като *капитал.* И наистина, всички тези основани върху *обществения труд* приложения на науката, на природните сили и огромните маси продукти на труда се явяват само като *средства за експлоатация* на труда, като средства за присвояване на принаден труд, а следователно като *сили,* принадлежащи на капитала и противостоящи на труда. Капиталът, разбира се, прилага всички тия средства само за да експлоатира труда, но за експлоатация на труда капиталът неизбежно трябва да прилага тези средства в процеса на производството. И по такъв начин развитието на *обществените* производителни сили на труда и условията на това развитие се явяват като *действие на капитала,* което не само се извършва независимо от волята на отделния работник, но и пряко е насочен срещу него.

Самият капитал има двойнствен характер, тъй като той се състои от стоки:

1) *Разменна стойност* (пари); но това е *самонарастваща стойност,* стойност, която — благодарение на това, че е *стойност* — създава стойност, *нараства като стойност,* получава прираст. Това нарастване на стойността се свежда до размяна на дадено количество овеществен труд срещу по-голямо количество жив труд.

2) *Потребителна стойност.* Тук капиталът се проявява от страна на ония определени отношения, които му са присъщи в процеса на труда. Но именно тук капиталът не остава такъв материал на труда и такова средство на труда, на които принадлежи просто само *трудът,* който те са включили в своя състав: заедно с труда капиталът е включил в своя състав и *обществените съчетания* на труда и оная степен на развитие на средствата на труда, която съответствува на тези негови обществени съчетания. Капиталистическото производство за пръв път развива в голям мащаб както вещните, така и субективните условия на процеса на труда, откъсвайки ги от отделния самостоятелен работник, но ги развива като сили, които господствуват над *отделния работник* и са *чужди* за него.

Всичко това прави капитала някакво твърде мистично същество. |1318| [159]

* * *

[1320] Капиталът следователно е производителен: 1) като сила, която *принуждава* към принаден труд, 2) като сила, която поглъща и си присвоява (като тяхно олицетворение) производителните сили на обществения труд и всеобщите обществени производителни сили, например науката.

Пита се: как или защо трудът, който противостои на капитала, се явява като производителен, явява се като *производителен труд*, макар че производителните сили на труда са преминали в капитала и макар че една и съща производителна сила не може да се смята два пъти, единия път — като производителна сила на труда, а другия път — като производителна сила на капитала? {Производителната сила на труда съставлява производителната сила на капитала. А *работната сила* е производителна вследствие *разликата* между нейната *стойност* и *стойността, която тая работна сила създаса.*}

[б) ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ТРУД В СИСТЕМАТА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО]

Само буржоазната ограниченост, която смята капиталистическите форми на производство за негови абсолютни форми, а следователно за вечни естествени форми на производството, може да смесва въпроса, що е *производителен труд* от гледна точка на капитала, с въпроса, кой труд изобщо е производителен, или що е производителен труд изобщо; ето защо само тя може да се хвали като с проява на особена мъдрост със своя отговор, който гласи, че всеки труд, който изобщо произвежда нещо, който има нещо за свой резултат, поради самото това е вече производителен труд.

Производителен е само такъв труд, *който пряко се превръща в капитал,* т. е. само такъв труд, който прави променливия капитал променлива величина, а целия капитал K прави равен на $K+$ $+\Delta$[160]. Ако променливият капитал преди неговата размяна срещу труд е равен на x — така че имаме уравнението $y=x$, — то производителен труд е трудът, който превръща x в $x+h$, а уравнението $y=x$ в уравнение $y'=x+h$. Това е *първият* пункт, който изисква изясняване. Става дума за труда, който създава принадена стойност или служи на капитала като фактор, който му дава възможност да образува принадена стойност и следователно да се прояви като капитал, като самонарастваща стойност.

Второ: обществените и всеобщите производителни сили на труда се явяват като производителни сили на капитала; но тези производителни сили се отнасят само до процеса на труда, засягат само

потребителната стойност. Те вземат вид на свойства, присъщи на капитала като вещ, явяват се като негова потребителна стойност. Те не засягат непосредствено *разменната стойност*. Дали сто работника работят заедно или всеки от тях работи отделно — стойността на произведената от тях маса продукти е равна на сто работни дни, независимо от това, дали тези работни дни са представени в по-голямо или по-малко количество продукти; с други думи, стойността на тази маса продукти не зависи от производителността на труда.

[1321] Само в едно отношение разликата в производителността на труда засяга разменната стойност.

Ако например производителността на труда се развие в някой отделен отрасъл на производството — ако, да речем, производството на тъкани с механически тъкачни станове, вместо ръчни, престане да бъде изключение и ако при това за изработването на един аршин на механическия стан е потребно само половината от работното време, което се изразходва при работа на ръчен стан — то 12 часа труд на ръчния тъкач се изразяват вече не в дванадесетчасова стойност, а само в шестчасова, тъй като *необходимото* работно време се е намалило сега на 6 часа. 12 часа на ръчния тъкач сега са равни само на 6 часа обществено работно време, въпреки че този тъкач, както и преди, работи 12 часа.

Но тук става дума не за това. Ако ние вземем, обратно, някакъв друг отрасъл на производството, например печатарското дело — работата на словослагателя, където още не се прилагат машини, тогава 12 часа труд в този отрасъл ще създават съвсем същото количество *стойност*, каквото създават 12 часа в ония производствени отрасли, където машините и т. н. са достигнали най-висока степен на развитие. Следователно, като създател на *стойност* трудът винаги си остава труд на *отделния работник*, само че изразен във вид на *всеобщ* труд. Ето защо производителният труд като труд, който произвежда стойност, винаги противостои на капитала като труд на отделна работна сила, като труд на *изолирания работник*, в каквито и обществени съчетания да влизат тези работници в процеса на производството. Следователно, докато противостоящият на работника капитал представлява обществено-производителната сила на труда, противостоящият на капитала производителен труд на работника винаги представлява само трудът на *отделния работник*.

Трето: ако свойството на капитала — да изтръгва от работника принаден труд и да си присвоява обществените производителни сили на труда — взема привидността на свойство, което по природа е присъщо на капитала, следователно привидността на свойство, произтичащо от неговата потребителна стойност — то също така и обратно: изглежда, като че ли на труда по природа е присъщо да

проявява своите собствени обществени производителни сили като производителни сили на капитала, а произведения от него принаден продукт — като произведена от капитала принадена стойност, като самонарастване на капитала.

Тези три пункта трябва да бъдат разгледани сега в разгърнат вид и оттук следва да се изведе разликата между производителния и непроизводителния труд.

Към пункт 1-ви. Производителността на капитала се състои в това, че той противопоставя на себе си труда като наемен труд, а производителността на труда се състои в това, че той противопоставя на себе си средствата на труда като капитал.

Ние видяхме, че парите се превръщат в капитал, т. е. определена разменна стойност се превръща в самонарастваща стойност, в стойност плюс принадена стойност, благодарение на това, че една част от тази разменна стойност се превръща в такива стоки, които за процеса на труда са необходими средства на труда (сурови материали, инструменти, с една дума — веществени условия на труда), а друга част отива за покупка на работна сила. Обаче не тази първоначална размяна на пари срещу работна сила, не самият факт на покупка на тази последната превръща парите в капитал. Тази покупка превръща прилаганата работна сила за определено време в съставна част на капитала; с други думи, определено количество жив труд става една от формите на битието на самия капитал, негова, тъй да се каже, ентелехия.

В действителния производствен процес живият труд се превръща в капитал вследствие на това, че този труд, от една страна, възпроизвежда работната заплата — следователно възпроизвежда стойността на променливия капитал, — а от друга страна, създава принадена стойност; в резултат на този процес на превръщане цялата парична сума се превръща в капитал, макар че оная нейна част, която непосредствено функционира като променлива, се изразходва само за работна заплата. Ако преди стойността се е равнявала на $c+v$, сега тя е равна на $c+(v+x)$, или което е същото, на $(c+v)+x$[161]; с други думи: първоначалната парична сума, първоначалната величина на стойността, е нараснала в процеса на труда, проявила се е като такава стойност, която едновременно се и запазва, и увеличава.

{Необходимо е да отбележим следното: обстоятелството, че само *променливата част* на капитала създава неговия прираст, ни най-малко не изменя факта, че посредством този процес се увеличава съвкупната първоначална стойност, нараствайки с величината на принадената стойност; остава следователно в сила, че цялата първоначална парична сума се превръща в капитал. Защото първо-

началната стойност е равна на $c+v$ (постоянен капитал и променлив капитал). В посочения процес тя се превръща в $c+(v+x)$; изразът $v+x$ представлява новосъздадената част, възникнала чрез превръщане на живия труд в овеществен, превръщане, което е обусловено от размяната на v срещу работна сила и което води началото си от тази размяна, от превръщането на променливия капитал в работна заплата. Но $c+(v+x)=(c+v)$ (първоначален капитал)$+x$. Освен това превръщането на v във $v+x$, а следователно и превръщането на $(c+v)$ в $(c+v)+x$, можа да се осъществи само благодарение на това, че част от парите се е превърнала в c. Една част от парите може да се превърне в *променлив* капитал само при условие, че друга част от тях се превръща в постоянен капитал.}

В действителния производствен процес трудът *realiter** се превръща в капитал, но това превръщане е обусловено от първоначалната размяна на парите срещу работна сила. Само благодарение на това *непосредствено* превръщане на труда в *овеществен* труд, принадлежащ не на работника, а на капиталиста, парите се превръщат в капитал, включително и оная част от парите, която е взела формата на средства за производство, на условия на труда. Преди това парите само an sich** са капитал, независимо от това, дали съществуват в своята собствена форма, или във вид на такива стоки (продукти), които по своята натурална форма могат да служат като средства за производство, необходими за създаване на нови стоки.

[1322] Само това определено *отношение* към труда превръща парите или стоките в капитал и само трудът, превръщащ парите или стоките в капитал — по силата на посоченото отношение на труда към условията на производство, на което съответствува определен характер на отношенията в действителния производствен процес — само този *труд* е *производителен*; с други думи, производителен е само оня труд, който запазва и увеличава стойността на *овеществения* труд, противостоящ на работната сила като обособен от нея. Производителният труд — това е само съкратен израз, който означава цялата пълнота и особения характер на отношението, в което работната сила фигурира в капиталистическия производствен процес. Но разликата между производителния труд и *другите* видове труд е извънредно важна, тъй като тя изразява тъкмо оная определена форма на труда, върху която е основан целият капиталистически начин на производство и самият капитал.

И така *производителен труд* в системата на капиталистическото производство е трудът, който произвежда за оня, който го

* — реално, всъщност. *Ред.*
** — „в себе си", потенциално. *Ред.*

прилага, *принадена стойност*, или, другояче, това е трудът, който превръща обективните условия на труда в капитал, а техният притежател — в капиталист; това е следователно трудът, който създава своя собствен продукт като капитал.

Ето защо, когато говорим за *производителен труд*, ние говорим за *обществено-определен* труд, за труд, който включва напълно определено отношение между купувача на труда и неговия продавач.

И макар че парите, които се намират в ръцете на купувача на работната сила, или намиращите се у него стоки — както средствата за производство, така и средствата за живот на работниците — стават капитал само по силата на посочения процес, в който те претърпяват това превръщане в капитал (преди да влязат в процеса, тези вещи не са капитал, а само трябва тепърва да станат такъв),— все пак те *„в себе си“* са капитал. Те дължат това на факта, че противостоят на работната сила като нещо самостоятелно и че точно така на тях им противостои работната сила — ние имаме тук отношението, което обуславя и осигурява размяната срещу работна сила и следващия процес на действително превръщане на труда в капитал. На средствата за производство и на средствата за живот в тяхното отношение към работниците тук от самото начало е присъщ *определен обществен характер*, който ги прави капитал и им дава власт над труда. Ето защо по отношение на труда те са *предпоставка*, като му противостоят като капитал.

Поради това *производителният труд* може да бъде определен като труд, който пряко се разменя срещу *пари като срещу капитал*, или — което е само съкратен израз на същото — като труд, който непосредствено се разменя срещу *капитал*, т. е. срещу пари, които „в себе си“ са капитал, които са предназначени да функционират като капитал, с други думи, които противостоят на работната сила като *капитал*. Изразът: „трудът, който се разменя *непосредствено* срещу *капитал*“, подразбира, че трудът се разменя срещу пари като срещу *капитал* и actu* превръща тия пари в капитал. Какви следствия произтичат от характеристиката *„непосредствено“* — това веднага ще бъде по-точно изяснено.

Производителен труд е следователно трудът, който за работника само възпроизвежда предварително определената стойност на неговата работна сила, но същевременно като дейност, която създава стойност, увеличава стойността на капитала, с други думи: трудът, който противопоставя на самия работник като капитал създадените от този труд стойности.

* — действително, всъщност. *Ред.*

[в) ДВА СЪЩЕСТВЕНО РАЗЛИЧНИ МОМЕНТА В РАЗМЯНАТА МЕЖДУ КАПИТАЛА И ТРУДА]

В размяната между капитала и труда трябва да се различават, както видяхме при разглеждането на процеса на производството[162], два съществено различни, макар и обуславящи се един друг момента.

Първо: Първоначалната размяна между труда и капитала е *формален процес,* в който капиталът фигурира като *пари,* а работната сила — като *стока.* Продажбата на работна сила става идеално, или юридически, в този първи процес, въпреки че трудът *се заплаща* едва след като е изпълнен, т. е. към края на деня, седмицата и т. н. Това нищо не изменя в сделката, чрез която се извършва *продажбата* на работната сила. В дадения случай *непосредствено* се продава не стока, съдържаща вече овеществен труд, а *употребата на самата работна сила,* следователно фактически *самият труд,* тъй като употребата на работната сила се изразява в нейното действие — в труда. Така че тук ние имаме работа не с оная размяна на труд срещу труд, която се извършва посредством размяната на стока срещу стока. Ако *A* продава на *B* обуща, те и двамата разменят труд: единият разменя труда, овеществен в обущата, а другият — труда, овеществен в парите. А тук се разменят, от една страна, *овеществен труд,* в неговата всеобща обществена форма, т. е. във вида на *пари,* а от друга страна — *труд, съществуващ още само като работна сила;* а предмет на покупката и продажбата е употребата на тази работна сила, т. е. самият труд, макар че *стойността* на продаваната в дадения случай стока представлява не стойност на труда (ирационален израз), а *стойност* на работната сила. Така че тук се извършва непосредствена размяна между *овеществен труд* и *работна сила,* която de facto* се превръща в жив труд — т. е. тук се извършва размяна между овеществен и жив труд. Ето защо работната заплата — стойността на работната сила, — както беше развито по-горе, се изразява в *цената на труда*[163], в неговата непосредствена покупна цена.

В рамките на този първи момент отношението между работника и капиталиста е отношение между продавач и купувач на стока. Капиталистът заплаща *стойността* на работната сила, т. е. *стойността* на купуваната от него стока.

Но същевременно работната сила се купува само защото количеството труд, което тя може и се задължава да изпълни, е по-голямо от количеството труд, което е потребно за възпроизводството

---

* — всъщност, фактически. *Ред.*

на работната сила; ето защо изпълняваният от нея труд се изразява в стойност, по-голяма от стойността на работната сила.

[1323] *Второ:* Вторият момент на *размяната* между капитала и труда няма всъщност нищо общо с първия момент — строго казано, той съвсем не е *размяна.*

За първия момент е характерна размяната на пари срещу стока — размяната на еквиваленти; работникът и капиталистът тук противостоят един на друг само като стокопритежатели. Става размяна на еквиваленти (а това значи: даденото отношение не се изменя от това — *кога* именно се осъществява фактически размяната; и характерът на сделката ни най-малко не се изменя от това, дали цената на труда е *над* или *под стойността* на работната сила, или е *равна* на нея. Тази сделка *може* следователно да се осъществява съобразно с общия закон на стоковата размяна).

За втория момент е характерно това, че тук съвсем няма размяна. Притежателят на пари е престанал да бъде купувач на стока, а работникът е престанал да бъде неин продавач. Притежателят на пари действува сега като капиталист. Той потребява купената от него стока; а тази стока доставя работникът, тъй като употребата на неговата работна сила не е нищо друго освен самият му труд. В резултат на предшествуващата сделка *трудът* сам е станал част от веществено богатство. Работникът изпълнява този труд, но този негов труд *принадлежи* на капитала, явявайки се отсега нататък само функция на капитала. Поради това той се извършва под непосредствения контрол и управление на капитала, а продуктът, в който се овеществява този труд, представлява новата форма, в която се явява капиталът, или по точно, в която той actu *се осъществява* като капитал. Ето защо в този процес трудът пряко се *овеществява, непосредствено* се превръща в капитал, след като в резултат на първата сделка трудът *формално* вече е превърнат в съставна част на капитала. При това количеството труд, което се е превърнало тук в капитал, надвишава количеството капитал, което преди е било изразходвано за покупка на работна сила. В разглеждания процес се присвоява определено количество незаплатен труд и само вследствие на това парите се превръщат в капитал.

Но макар че тук в действителност няма размяна, все пак, абстрахирайки се от посредствуващите звена, ние виждаме, че в този процес — като негов резултат, който обхваща и двата момента в тяхното единство — определено количество овеществен труд се е разменяло срещу по-голямо количество жив труд. В резултат на целия процес това получава следния израз: трудът, който се е овеществил в своя продукт, е повече от труда, който е овеществен в работната сила, и затова е повече от овеществения труд, който ра-

ботникът получава в работната заплата, която му се заплаща; с други думи: действителният резултат на процеса се състои в това, че капиталистът не само получава обратно частта от капитала, която е изразходвал за работна заплата, но получава и принадена стойност, която му се пада съвсем безвъзмездно. *Непосредствената* размяна между труда и капитала тук означава: 1) непосредствено превръщане на труда в капитал, във веществена съставна част на капитала — превръщане, което се извършва в процеса на производството; 2) размяната на определено количество овеществен труд срещу също такова количество жив труд плюс добавъчно количество жив труд, което се присвоява *без размяна*.

Изразът *„производителният труд* е такъв труд, който *непосредствено* се разменя срещу *капитал"*, обхваща всички посочени моменти и представлява само производна формулировка на положението, че това е *труд*, който превръща парите в капитал, труд, който се разменя срещу условията на производството като *капитал*; следователно към тези условия на производство, които фигурират тук не просто само като условия на производството, трудът се явява в определено отношение съвсем не просто като *труд*, съвсем не като лишен от специфичен обществен характер.

Това включва: 1) взаимоотношението между пари и работна сила като отношение между стоки, покупката и продажбата, която се извършва между притежателя на пари и притежателя на работна сила; 2) прякото подчинение на труда на капитала; 3) реалното превръщане на труда в капитал, което се извършва в процеса на производството, или което е едно и също, създаването на принадена стойност за капитала. Извършва се *двояка размяна между труда и капитала*. Първата размяна изразява само покупка на работна сила, следователно — ако се има предвид фактическият резултат — покупка на труд, а следователно и на неговия продукт. Втората размяна е пряко превръщане на *живия* труд в капитал, или овеществяване на живия труд като осъществяване на капитала.

[г) СПЕЦИФИЧНАТА ПОТРЕБИТЕЛНА СТОЙНОСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД ЗА КАПИТАЛА]

Резултат от капиталистическия процес на производство е не просто продуктът (потребителната стойност), нито *стоката*, т. е. потребителна стойност, която има определена разменна стойност. Неговият резултат, неговият продукт, се състои в създаването на *принадена стойност* за капитала и оттук — в действителното

превръщане на парите или на стоката в капитал, докато преди производствения процес парите и стоките са капитал само в смисъл на своята обща насоченост, само „в себе си“, само по своето предназначение. Процесът на производството поглъща по голямо количество труд от онова, което е купено. Това поглъщане, [1324] това *присвояване* на чужд незаплатен труд, което се извършва в процеса на производството, е *непосредствената цел* на процеса на капиталистическото производство, защото в задачата на капитала като такъв (а следователно и на капиталиста като такъв) не влиза нито производството на потребителни стойности, непосредствено предназначени за собствено потребление, нито производството на стоки за превръщането им след това в пари, а после — в потребителни стойности. Целта на капиталистическото производство е *обогатяването, нарастването на стойността,* нейното *увеличаване,* следователно — запазването на предишната стойност и създаването на принадена стойност. И този *специфичен продукт, произвеждан* в процеса на капиталистическото производство, отива у капитала само в резултат на размяната срещу труд, който поради това се нарича *производителен труд.*

За да произвежда *стока,* трудът трябва да бъде полезен труд, трябва да произвежда някаква *потребителна стойност,* да се изразява в някаква *потребителна стойност.* И само трудът, който се изразява в *стока,* следователно — в потребителни стойности, е поради това такъв труд, който се разменя срещу капитал. Тази предпоставка е нещо, което се разбира от само себе си. Обаче не този конкретен характер на труда, не неговата потребителна стойност като такава, следователно не обстоятелството, че той е например труд на шивач, обущар, предач, тъкач и т. н. — не това съставлява специфичната потребителна стойност на труда за капитала, не това слага върху него в системата на капиталистическото производство печата на *производителен труд.* Неговата *специфична потребителна стойност* за капитала образуват не определеният му полезен характер, нито особените полезни свойства на продукта, в който той се овеществява. За капитала потребителната стойност на труда е обусловена от характера на тоя труд като фактор, който създава разменна стойност, обусловена е от присъщия му характер на абстрактен труд; обаче работата не е в това, че той представлява изобщо определено количество от тоя всеобщ труд, а в това, че той представлява *по-голямо* количество абстрактен труд от количеството, което *се съдържа* в цената на труда, т. е. в *стойността на работната сила.*

За капитала потребителната стойност на работната сила се заключава именно в излишъка на количеството труд, което се до-

ставя от работната сила, над количеството труд, което е овеществено в самата нея и което поради тава е необходимо за нейното възпроизводство. Трудът се доставя, разбира се, в оная *определена форма*, която му е присъща като особен полезен труд — като предене, тъкане и т. н. Но този конкретен характер на труда, който изобщо го прави способен да се изразява в стоката, не съставлява неговата *специфична потребителна стойност* за капитала. За капитала тази потребителна стойност на труда се състои в онова негово количество, което той доставя като труд изобщо, и в излишъка на количеството на изпълнявания труд *над* количеството, което съставлява неговото заплащане.

Определена сума пари x става капитал по силата на това, че в своя продукт тя се изразява като $x+h$, т. е. по силата на това, че количеството труд, което се съдържа в нея като продукт, е по-голямо от количеството труд, което първоначално се е съдържало в нея. И това е резултат от размяната между парите и производителния труд; с други думи: *производителен* е само оня труд, който, разменяйки се срещу овеществен труд, прави възможно този последният да бъде изразен в увеличено количество овеществен труд.

Ето защо процесът на капиталистическото производство не е просто производство на стоки. Той е процес, който поглъща незаплатен труд, процес, който превръща средствата за производство — материалите и средствата на труда — в средства за поглъщане на незаплатен труд.

От всичко изложено по-горе следва, че „производителен труд“ е такава характеристика на труда, която непосредствено няма абсолютно нищо общо с *определено съдържание* на труда, с неговата особена полезност или със специфичната потребителна стойност, в която той се изразява.

Един и същ вид труд може да бъде както *производителен*, така и *непроизводителен*.

Например Милтон, който написа „Изгубеният рай“ и получи за него 5 ф. ст., е бил *непроизводителен работник*. Обратно, писател, който работи за своя търговец на книги по фабричен начин, е *производителен работник*. Милтон е създавал „Изгубеният рай“ със същата необходимост, с която копринената буба произвежда коприна. Това е било действена проява на *неговата* натура. След това той е продал своето произведение за 5 ф. ст. А лайпцигският литератор-пролетарий, който фабрикува по поръчка на своя издател книги (например ръководства по политическа икономия), е *производителен работник*, тъй като неговото производство по начало е подчинено на капитала и се извършва само за увеличаване на стойността на този капитал. Певицата, която продава своето пение на

своя отговорност, е *непроизводителен работник*. Но същата певица, поканена от антрепреньора, който, за да печели пари, я заставя да пее, е *производителен работник*, защото тя произвежда капитал.

[д) НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ТРУД КАТО ТРУД, КОЙТО ДОСТАВЯ УСЛУГИ; ПОКУПКАТА НА УСЛУГИ В УСЛОВИЯТА НА КАПИТАЛИЗМА. ВУЛГАРНИЯТ ВЪЗГЛЕД ВЪРХУ ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ КАПИТАЛА И ТРУДА КАТО РАЗМЯНА НА УСЛУГИ]

[1325] Тук възникват различни въпроси, които не бива да се смесват.

Дали аз купувам панталон в готов вид, или купувам плат и наемам шивач, за да работи у дома, като му плащам за неговата *услуга* (т. е. за неговата шивашка работа), която се състои в превръщане на плата в панталон — това за мен е съвсем безразлично, тъй като за мене има значение самият панталон. Вместо да вземам шивач у дома, аз купувам панталон от притежателя на шивашка работилница и правя това, защото първият начин е свързан с по-големи разноски — панталонът струва по-малко труд, следователно излиза по-евтин, когато го произвежда шивачът-капиталист, отколкото когато го произвежда шивачът у дома ми. Но и в двата случая аз превръщам парите, с които купувам панталон, не в капитал, а в панталон; и в двата случая въпросът за мене е да употребя парите просто като средство на обръщението, т. е. да ги превърна в дадена определена потребителна стойност. Така че тук парите функционират не като капитал, въпреки че в единия случай те се разменят срещу *стока*, а в другия случай купуват самия *труд* като *стока*. Те функционират само като пари, изразено по-определено — като средство на обръщението.

От друга страна, работещият у дома ми шивач не е *производителен работник*, макар че неговият труд ми доставя продукт, панталон, а на него — цената на неговия труд, пари. Възможно е количеството труд, доставяно от този шивач, да превишава количеството труд, което се съдържа в заплатата, която той получава от мен; това е дори твърде вероятно, тъй като цената на неговия труд се определя от цената, получавана от шивачите, които са *производителни работници*. Но за мене това е абсолютно безразлично. Щом цената е установена, на мене ми е съвсем безразлично дали този шивач работи 8 или 10 часа. За мене има значение само *потребителната стойност*, панталонът, при което — независимо от това,

дали го получавам по първия или по втория начин — аз съм заинтересован, разбира се, да заплатя за него колкото е възможно по-малко; в това аз съм еднакво заинтересован както в първия, така и във втория случай: *заплатената от мене цена и в двата случая не трябва да бъде по-висока от нормалната.* Това е *разход* за моето потребление: не прираст, а, обратно, намаляване на моите пари. Това съвсем не е средство за обогатяване, както и изобщо нито един разход на пари за мое *лично потребление* не е средство за обогатяване.

Някой „учен“ от героите на Пол дьо Кок може би ще ми възрази, че без тази покупка, също както и без покупката на хляб, аз не мога да живея, а следователно не мога и да се *обогатявам;* че тази покупката е по такъв начин косвено средство или най-малкото, условие за моето обогатяване. На същото основание моето кръвообръщение и процесът на моето дишане биха могли да се смятат като условия за моето обогатяване. Обаче нито моето кръвообръщение, нито процесът на моето дишане сами по себе си ни най-малко не ме обогатяват, а, обратно, и едното, и другото предполагат наличността на скъпо струващата обмяна на веществата, и ако тази последната не беше съвършено необходима, на света нямаше да има и бедняци. Ето защо простата, *непосредствена* размяна на пари срещу труд не превръща нито парите в капитал, нито труда — в производителен труд.

Какво е най-характерното в тази размяна? По какво се отличава тя от размяната на пари срещу производителен труд? От една страна — по това, че *парите* се изразходват в дадения случай *като пари,* като самостоятелна форма на разменната стойност, която трябва да бъде превърната в някаква *потребителна стойност,* в средства за живот, в предмет за лично потребление. Парите не стават тук капитал, а, обратно, престават да съществуват като разменна стойност, за да бъдат похарчени, потребени във вид на потребителна стойност. От друга страна, трудът ме интересува тук само като потребителна стойност, като *услуга,* благодарение на която платът се превръща в панталон — като услуга, която ми оказва трудът вследствие на присъщия му определен полезен характер.

Обратно, услугата, която същият този наемен шивач оказва на шивача-капиталист, който го е наел, съвсем не се състои в това, че той превръща плата в панталон, а в това, че необходимото работно време, овеществявано в панталона, е равно на 12 часа, а получаваната от наемния шивач работна заплата е равна само на 6 часа. Услугата, която той оказва на капиталиста, се състои следователно в това, че той работи 6 часа безвъзмездно. Обстоятелството, че това се извършва във формата на шиене на панталон, само *прикрива* дей-

ствителното отношение. Ето защо още при първа възможност шивачът-капиталист се старае да превърне панталона обратно в пари, т. е. в такава форма, в която безследно изчезва определеният характер на шивашкия труд, а оказаната услуга се изразява в това, че — вместо работно време от 6 часа, [1326] представено в определена парична сума — налице се оказва работно време от 12 часа, изразено в двойно по-голяма парична сума.

Аз купувам шивашкия труд заради услугата, която той оказва именно като *шивашки труд*, задоволявайки нуждата ми от облекло, обслужвайки следователно една моя *потребност*. Шивачът-капиталист го купува като средство, което позволява от един талер да се направят два. Аз купувам шивашкия труд, защото той произвежда определена потребителна стойност, оказва определена услуга. Капиталистът купува този труд, защото последният доставя такава сума разменна стойност, която е по-голяма от направените за него разходи, т. е. защото за капиталиста той е само средство да разменя по-малко срещу по-голямо количество труд.

В случаите, когато парите непосредствено се разменят срещу такъв труд, който не произвежда капитал, т. е. срещу *непроизводителен* труд, този труд се купува като *услуга*. Този израз не означава изобщо нищо друго освен особената потребителна стойност, която доставя този труд, както и всяка друга стока; но особената потребителна стойност на този труд е получила тук специфичното название „услуга“, тъй като трудът оказва услуги не като *вещ*, а като *дейност* — което обаче ни най-малко не го отличава, да речем, от някоя машина, например от часовника. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des[164] са тук съвършено еднакви по своето значение форми на едно и също отношение, докато в капиталистическото производство формата do ut facias изразява твърде специфично отношение между даваната стойност, която има вещна форма, и присвояваната жива дейност. Ето защо, тъй като в покупката на *услуги* съвсем не се съдържа специфичното отношение между труда и капитала — тук то или напълно се е изгладило, или съвсем липсва — покупката на услуги естествено е за Сей, Бастиа и за цялата им компания любима форма за изразяване на *отношението между капитала и труда*.

Как се установява *стойността* на тези услуги и как самата тази *стойност* се определя от законите за работната заплата — това е въпрос, който съвсем не се отнася до изследването на изследваното от нас тук отношение и който подлежи на разглеждане в главата за работната заплата.

От казаното произтича, че само размяната на пари срещу труд още не превръща този последния в *производителен труд* и че, от

друга страна, *съдържанието* на този труд при първия подход към въпроса е нещо безразлично.

Работникът сам може да купува труд, т. е. стоки, доставяни във формата на услуги, и изразходването на неговата работна заплата за такива услуги по нищо не се различава от изразходването й за покупка на каквито и да било други стоки. Услугите, купувани от работника, могат да бъдат повече или по-малко необходими: той може да купи например услугата на лекаря или услугата на попа, също както може да си купи хляб или ракия. Като купувач — т. е. като представител на парите, противостоящи на стоката — работникът принадлежи към същата категория, към която принадлежи капиталистът в случаите, когато той се явява само в ролята на купувач, т. е. когато въпросът се свежда само до това — да се преведат парите във формата на стока. Как се определя цената на тези услуги и какво е отношението й към работната заплата в собствения смисъл на думата, в каква степен тя се регулира от законите за работната заплата, в каква степен се отклонява от тях — всички тия въпроси подлежат на разглеждане в изследването за работната заплата и съвсем не са предмет на настоящото изследване.

Ако следователно само размяната на пари срещу труд още не превръща този последния в *производителен труд,* или, което е същото, не превръща парите в капитал, от друга страна, и *съдържанието* на труда, неговият конкретен характер, неговата особена полезност се явява отначало като нещо безразлично: по-горе ние видяхме, че същият труд на същия шивач в единия случай фигурира като производителен труд, а в другия — като непроизводителен.

Известен вид *услуги,* с други думи: *потребителни стойности,* които представляват резултат от известни видове дейност или труд, се въплъщават в стоки, а други услуги, обратно, не оставят осезателни резултати, *съществуващи отделно* от изпълнителите на тези услуги; иначе казано, техният резултат не е *пригодна за продан стока.* Така например услугата, която ми оказва певецът, задоволява една моя естетическа потребност, но това, от което се наслаждавам, съществува само във вид на дейност, неделима от самия певец, и щом се прекрати неговият труд, т. е. пението, веднага се прекратява и насладата, която аз изпитвам; аз се наслаждавам от самата дейност — от нейното въздействие върху моя слух. Сами по себе си тези услуги, подобно на купуваните от мене стоки, могат да бъдат действително необходими или само да изглеждат такива — както например услугите на войника, лекаря, адвоката — или могат да бъдат услуги, значението на които се ограничава с доставяната от тях наслада. Но от това ни най-малко не се изменя тех-

ният икономически характер. Ако съм здрав и не се нуждая от помощта на лекар или ако имам щастието да не водя съдебни процеси, аз ще отбягвам като чума изразходването на пари за услуги на лекари и адвокати.

[1328][165] *Услугите* могат да бъдат и натрапени, например *услугите на чиновниците* и т. н.

Ако купувам услугата на учителя — или други я купуват за мене — не с цел да развия моите способности, а с цел да придобия известна ловкост, която да ми дава възможност да печеля пари, и ако аз при това действително усвоявам нещо — което само по себе си ни най-малко не зависи от заплатата на учителя за извършваната от него услуга, — то разноските за това обучение, подобно на разноските за моята издръжка, влизат в производствените разходи на моята работна сила. Но особената полезност на тази услуга *ни най-малко не изменя даденото икономическо отношение;* парите не се превръщат тук в капитал, с други думи: аз не ставам по отношение на изпълнителя на услугата, на учителя, *капиталист,* не се превръщам в негов господар. И затова *икономическият характер* на това отношение ни най-малко не зависи от това, успява ли да ме излекува лекарят, успешно ли ме обучава учителят, спечелва ли делото ми адвокатът. Тук се заплаща услугата като такава, но по самата ѝ природа резултатът от нея не може да бъде гарантиран от изпълнителя на услугата. Заплащането на значителна част *услуги* спада към разходите, свързани с *потреблението* на стоките; такива са например услугите на готвачката, камериерката и т. н.

Характерното за всички видове *непроизводителен труд* е това, че аз мога да се ползувам от тях — както е и при покупката на всички останали стоки с цел за потребление — само доколкото експлоатирам *производителни работници.* Ето защо *производителният работник* най-малко има възможност да разполага с *услугите* на непроизводителните работници, макар и да трябва да плаща повече от всички за *натрапваните* му услуги (държава, данъци). Обратно, възможността да прилагам труда на *производителни работници* съвсем не се увеличава за мене пропорционално на степента, в която аз прилагам труда на *непроизводителни работници;* тук, напротив, съществува отношение на обратна пропорционалност.

Дори *производителните работници* могат да бъдат по отношение на мене *непроизводителни работници.* Ако аз например тапицирам стаите на своя дом с платнени тапети, при което тапицерите са наемни работници на предприемача, който изпълнява тази моя поръчка, за мене работата стои точно така, както ако бих купил

вече тапицирана къща, т. е. бих изразходвал пари за стока, която ми служи като предмет за потребление. Но за предприемача, който заставя тия работници да извършат тапицирането, те са производителни работници, тъй като те произвеждат за него принадена стойност. [1328]

* * *

[1333] Доколко *непроизводителен* е от гледна точка на капиталистическото производство работникът, който макар и да произвежда годни за продажба стоки, но ги произвежда само в размера на стойността на неговата собствена работна сила — работникът, който следователно не създава принадена стойност за капитала, — това се вижда дори от ония места у Рикардо, където се казва, че самото съществуване на подобен род хора е бреме[166]. Такава е теорията и практиката на капитала.

„Както теорията на капитала, така и неговата *практика, която се състои в това, че продължителността на труда се довежда до точката,* при която трудът свръх разходите за издръжка на работника може да произведе и *печалба* за капиталиста, противоречат, очевидно, на естествените закони, които регулират производството" (*Th. Hodgskin.* Popular Political Economy. London, 1827, стр. 238). [1333]

* *

[1336] Ние видяхме: процесът на капиталистическото производство е не само процес на производство на *стоки,* а процес на производство на *принадена стойност,* поглъщане на принаден труд и следователно процес на производство на капитал. Първият, формалният акт на размяна между пари и труд — или между капитал и труд — само *потенциално* е присвояване на чужд жив труд посредством овеществен труд. Действителният процес на присвояването се извършва само в действителния производствен процес, за който посочената първа, формална сделка, при която капиталистът и работникът противостоят един на друг *просто като стокопритежатели,* отнасят се един към друг като купувач и продавач, е вече изминат етап. Поради това всички вулгарни икономисти, например Бастиа, не отиват по-далеч от тази първа, формална сделка — именно с цел да се отърват мошенически от специфично капиталистическото отношение. В размяната между пари и непроизводителен труд тази разлика се проявява съвсем ясно. Тук парите и трудът се разменят взаимно *само* като стоки. Тази размяна следователно не образува капитал, а представлява *изразходване на доход.* [1336]

[е) ТРУДЪТ НА ЗАНАЯТЧИИТЕ И СЕЛЯНИТЕ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО]

[1328] А как стои въпросът със самостоятелните занаятчии или селяни, които нямат наемни работници и следователно произвеждат не като капиталисти? Те — и това е типично за селянина {но не се отнася, да речем, до градинаря, когото аз наемам лично за себе си} — могат да бъдат *стокопроизводители* и тогава аз купувам от тях *стока,* при което работата ни най-малко не се изменя например от това, че занаятчията изготвя своята стока по поръчка, а селянинът доставя стоката си в зависимост от средствата, с които разполага. В дадения случай те влизат в определено отношение с мене като продавачи на стоки, а не като продавачи на труд и следователно това отношение няма абсолютно нищо общо с размяната на капитал срещу труд, а следователно тук е неприложима разликата между *производителен* и *непроизводителен труд* — разлика, която е основана на това, дали трудът се разменя срещу пари като такива или се разменя срещу пари като капитал. Ето защо селяните и занаятчиите не принадлежат нито към категорията на *производителните работници,* нито към категорията на *непроизводителните работници,* макар и да са стокопроизводители. Но това са такива стокопроизводители, производството на които не е подчинено на капиталистическия начин на производство.

Възможно е тези производители, които работят с помощта на собствени средства за производство, не само да възпроизвеждат своята работна сила, но и да създават принадена стойност, при което тяхното положение им позволява да си присвояват своя собствен принаден труд или част от него (тъй като останалата част им се отнема във формата на данъци и т. н.). Тук пред нас изпъква една особеност, характерна за общество, в което определен начин на производство е преобладаващ, макар че още не всички производствени отношения на даденото общество са подчинени на този начин на производство. Така във феодалното общество добиха феодален облик дори такива отношения, които са твърде далеч от самата същност на феодализма (най-добре можем да изследваме това с примера на Англия, тъй като феодалната система беше пренесена там от Нормандия в готов вид и нейните форми сложиха своя печат върху обществения строй, който е съществувал там и който се е различавал от нея в много отношения). Например феодален облик добиха чисто паричните отношения, при които съвсем не се касае за взаимни лични услуги на сюзерена и васала. Като илюстрация може да служи и фикцията, която се състои в това, че дребният селянин притежава своя участък земя въз основа на ленните права.

Също така стои въпросът при капиталистическия начин на производство. Независимият селянин или занаятчията е раздвоен*. Като притежател на средства за производство той е капиталист, като работник — наемен работник сам на себе си. Следователно като капиталист той плаща работна заплата сам на себе си и извлича печалба от своя капитал, т. е. експлоатира самия себе си като наемен работник и плаща на самия себе си във вид на принадена стойност данта, която трудът е принуден да дава на капитала. Също така може да се случи той като земевладелец да си заплаща и една третина (рента), така както — ние ще видим това по-нататък[167] — промишленият капиталист, който прилага в своето предприятие свой собствен [1329] капитал, плаща лихва на самия себе си и при това смята, че това му се пада не като на промишлен капиталист, а просто като на капиталист.

Определеният обществен характер, който средствата за производство, изразявайки определено *производствено отношение,* придобиват при капиталистическото производство, толкова се е сраснал с материалното битие на тия средства за производство, като такива, а в представата за буржоазното общество е така неделим от това материално битие, че посоченият обществен характер (изразяван като определена категория) се приписва дори на такива отношения, които открито му противоречат. Средствата за производство стават капитал само дотолкова, доколкото те, след като са се обособили, се явяват по отношение на труда като самостоятелна сила. А в разглеждания случай производителят — труженик — е притежател на своите средства за производство, техен собственик. Следователно те не са капитал и труженикът ни най-малко не им противостои като наемен работник. Въпреки това те се разглеждат като капитал, а самият труженик се раздвоява — излиза, че *той* като капиталист наема самия себе си като работник.

Този начин на представяне, колкото и ирационален да изглежда на пръв поглед, все пак изразява всъщност нещо правилно в следния смисъл. В разглеждания случай производителят създава наистина своя собствена принадена стойност {предполага се, че производителят продава стоката си по нейната стойност}, с други думи: в целия му продукт е овеществен само собственият му труд. Но фактът, че той може да присвоява *за самия себе си* целия продукт на своя собствен труд, че трето лице, *господар,* не присвоява излишъка от стойността на неговия продукт над средната цена на неговия труд в продължение, да речем, на един ден — този факт трябва да бъде

* „В дребните предприятия . . . *предприемачът* често е *работник сам на себе си*" (*Щорх* [„Cours d'économie politique"], том I, стр. 242. Петербургско издание).

отнесен не за сметка на неговия труд (в даденото отношение той по нищо не се отличава от другите работници), а само за сметка на обстоятелството, че той притежава средства за производство. Следователно само благодарение на това, че е собственик на средства за производство, той получава собствения си принаден труд и в този смисъл той се отнася като свой собствен капиталист към самия себе си като наемен работник.

Разединяването се явява в сегашното общество като нормално отношение. Ето защо там, където това разединяване не съществува в действителност, то се предполага, и както току-що беше показано, това в известен смисъл е правилно; защото (за разлика например от обществените отношения в древния Рим, Норвегия, също и в Америка — в Северозападните съединени щати) *съединяването* фигурира тук не като нещо случайно, а *разединяването* — като нещо нормално, и поради това разединяването се поставя в основата като определено отношение даже и там, където в едно лице се съединяват различни функции. Тук съвсем поразително се разкрива фактът, че капиталистът като такъв е само функция на капитала, а работникът — функция на работната сила. А при това закон е, че в процеса на икономическото развитие тези функции се разделят между различни лица и че занаятчията — или селянинът, който произвежда с помощта на свои собствени средства за производство — или малко по малко се превръща в дребен капиталист, който вече експлоатира чужд труд, или се лишава от своите средства за производство {най-често става последното, макар той дори и да остава *номинален* собственик на средствата за производство, като например селянинът при ипотечно задължение} и се превръща в наемен работник. Такава е тенденцията на развитието в оная обществена формация, в която преобладава капиталистическият начин на производство.

[ж) ДОПЪЛНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД КАТО ТРУД, КОЙТО СЕ ОВЕЩЕСТВЯВА В МАТЕРИАЛНОТО БОГАТСТВО

При изследването на съществените отношения на капиталистическото производство може следователно да се допусне {тъй като капиталистическото производство все повече и повече се приближава към това; тъй като това е основната насока на процеса и тъй като само при това условие развитието на производителните сили на труда достига най-високата си точка}, че целият стоков свят, всички отрасли на материалното производство — на производството на мате-

риално богатство — са подчинени (формално или реално) на капиталистическия начин на производство. При това предположение, което изразява предела на посочения процес и което следователно все повече се приближава към това — за да стане точно изображение на действителността, всички работници, заети в производството на стоки, са наемни работници, а средствата за производство им противостоят във всички отрасли на материалното производство като капитал. Съгласно това може да се признае като характерно за *производителните работници,* т. е. за работниците, които произвеждат капитал, обстоятелството, че техният труд се овеществява в *стоките,* в материалното богатство. И така *производителният труд* — освен своята имаща решаващо значение характерна черта, която се отнася напълно безразлично към *съдържанието на труда* и която не зависи от това съдържание — освен тази черта производителният труд придобива различаваща се от нея втора, допълнителна характеристика.

[з) ПРОЯВИ НА КАПИТАЛИЗМА В ОБЛАСТТА НА НЕМАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО]

В нематериалното производство — дори ако то се води изключително за размяна и следователно произвежда *стоки* — са възможни два случая:

1) То има за свой резултат такива *стоки,* такива потребителни стойности, които имат самостоятелна форма, обособена както по отношение на производителя, така и по отношение на потребителя — които следователно могат да запазват своето съществуване през интервала от време между производството и потреблението и по този начин могат да извършват обръщение през това време като *годни за продажба стоки;* такива са например книгите, картините и изобщо всички произведения на изкуството, които съществуват отделно от художествената дейност на художника, който ги създава. Тук капиталистическото производство е приложимо само в много органичен мащаб — например в случая, когато някой литератор експлоатира за някакво колективно произведение, да речем, за енциклопедия, много други автори като черноработници. [1330] В повечето случаи тук работата се ограничава с *преходна към капиталистическото производство форма,* която се заключава в това, че хора, заети с различни видове научно и художествено производство, занаятчии или майстори в своята работа, работят за съвкупния търговски капитал на търговците на книги — отношение, което

няма нищо общо с капиталистическия начин на производство в собствения смисъл на думата и още не е подчинено даже формално на него. Обстоятелството, че именно в тези преходни форми експлоатацията на труда достига най-висока степен, ни най-малко не изменя същността на въпроса.

2) Произвежданият продукт е неделим от акта, в който той се произвежда, както е при всички художници-изпълнители, оратори, артисти, учители, лекари, попове и т. н. Капиталистическият начин на производство и тук си намира приложение само в неголям обем и по самата природа на нещата може да се прилага тук само в известни сфери. Например учителите могат да бъдат в учебните заведения обикновени наемни работници за предприемача, за притежателя на учебно заведение; подобни фабрики за обучение са твърде многобройни в Англия. Макар че по отношение на своите ученици тия учители съвсем не са *производителни работници*, те са такива по отношение на предприемача, който ги е наел. Последният разменя своя капитал срещу тяхната работна сила и се обогатява чрез този процес. По същия начин се обогатяват и антрепреньорите на театри, на увеселителни заведения и т. н. По отношение на публиката артистът се явява тук като художник, но за своя предприемач той е *производителен работник*. Всички тези прояви на капиталистическото производство в тази област са така незначителни в сравнение с цялото производство изобщо, че могат да бъдат оставени съвсем без внимание.

[и) ПРОБЛЕМАТА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ПРОЦЕСА НА МАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО КАТО ЦЯЛО]

С развитието на специфично капиталистическия начин на производство, при който значителен брой работници произвеждат общо една и съща стока, неизбежно става твърде различно, разбира се, отношението, което съществува непосредствено между труда на едни или други работници и предмета на производството. Например споменатите по-горе черноработници във фабриката[168] съвсем нямат пряко отношение към обработването на суровините. Работниците, които са надзиратели на работниците, които непосредствено имат работа с тази обработка, стоят до известна степен по-далеч. Отношението на инженера също е друго и той работи предимно само с глава — и т. н. Но *съвкупността на всички тези работници*, които притежават работни сили с различна стойност (макар цялата маса на приложения труд да се намира приблизително на едно и

също равнище), произвежда такъв резултат, който — ако се разглежда *резултатът* от процеса на труда, взет просто като процес на труда — се изразява в *стоката,* в някакъв *материален продукт.* Всички тези работници заедно, като един производствен колектив, представляват жива машина за производство на тия *продукти* — така както те, ако се разглежда целият производствен процес, разменят своя труд срещу капитал и възпроизвеждат парите на капиталиста като капитал, т. е. като самонарастваща, увеличаваща се стойност.

Характерна черта на капиталистическия начин на производство е тъкмо това, че той откъсва един от друг различните видове труд, а следователно разединява също умствения и физическия труд — или ония видове труд, в които преобладава едната или другата страна — и ги разпределя между различни хора. Това обаче не пречи на материалния продукт да бъде *продукт на съвместния труд* на всички тия хора, или — което е същото — не пречи на продукта на техния съвместен труд да се овеществява в материалното богатство; от друга страна, това разединение ни най-малко не пречи и на обстоятелството, че отношението на всеки един от тези хора поотделно към капитала неизменно остава отношение на наемен работник, отношение на *производителен работник* в този специфичен смисъл. Всички тия хора не само *непосредствено* участват в производството на материалното богатство, но и разменят своя труд *непосредствено* срещу пари като капитал и поради това не само възпроизвеждат своята работна заплата, но непосредствено създават и принадена стойност за капиталиста. Техният труд се състои от заплатен труд плюс незаплатен, принаден труд.

[к) ТРАНСПОРТНАТА ПРОМИШЛЕНОСТ КАТО ОТРАСЪЛ НА МАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО. ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ТРУД В ТРАНСПОРТНАТА ПРОМИШЛЕНОСТ]

Освен добиващата промишленост, земеделието и обработващата промишленост съществува и четвърти отрасъл на материалното производство, който в своето развитие също преминава различни стъпала на производство: занаятчийско, манифактурно и машинно. Това е *транспортната промишленост,* безразлично дали превозва хора или стоки. Отношението на *производителния труд,* т. е. на наемния работник, към капиталиста тук е съвсем същото, както и в другите отрасли на материалното производство. По-нататък, тук предметът на труда се подлага на известно материално изменение — в смисъл на *пространствена* промяна, на промяна на мястото.

Когато става дума за превозване на хора, тази промяна на мястото е само *услуга,* изпълнявана за тях от предприемача. Но отношението между купувачите на тази *услуга* и нейните продавачи има също така малко общо с отношението на производителните работници към капитала, както и отношението между продавачите на прежда и нейните купувачи.

Ако пък разглеждаме този процес по отношение на стоките, [1331] тук в процеса на труда предметът на труда, *стоката,* действително претърпява известно изменение. Изменя се нейното пространствено битие и с това се подлага на изменение потребителната ѝ стойност, тъй като се изменя пространственото битие на последната. Разменната стойност на стоката нараства при това в размер на количеството труд, което е необходимо, за да се извърши това изменение на потребителната стойност на стоката — в размер на сумата на труда, която се определя, от една страна, от потреблението на постоянен капитал, т. е. от сумата на овеществения труд, влизащ в стоката, а, от друга страна, от сумата на живия труд, както става в процеса на увеличаването на стойността на всички други стоки.

Щом стоката стигне до местоназначението си, изменението, което е претърпявала нейната потребителна стойност, изчезва и това изменение се изразява още само в повишената разменна стойност на стоката, в нейното поскъпване. И макар реалният труд да не е оставил при това никаква следа върху потребителната стойност, все пак този труд се е реализирал в разменната стойност на даден материален продукт. За транспортната промишленост следователно важи същото, което важи и за всички други отрасли на материалното производство: трудът и в този отрасъл се въплъщава в *стока,* макар и да не оставя никаква забележима следа върху потребителната стойност на стоката.

* * *

Засега ние имаме работа тук само с *производителния капитал,* т. е. с капитала, зает в *непосредствения производствен процес.* Понататък ще преминем към капитала в *процеса на обръщението* и едва след това, при разглеждането на оная особена форма, която капиталът взема като *търговски капитал,* ще можем да отговорим на въпроса, в каква степен заетите от него работници са производителни или непроизводителни[169]. [XXI—1331]

[13) СКИЦИ НА ПЛАНОВЕТЕ НА I И III ЧАСТ НА „КАПИТАЛЪТ“ [170]]

[a) ПЛАН НА I ЧАСТ, ИЛИ НА I ОТДЕЛ, НА „КАПИТАЛЪТ“]

[XVIII—1140] Първият отдел [171] — *„Процесът на производството на капитала“* — да се раздели по следния начин.

1) Увод: Стока, Пари.

2) Превръщането на парите в капитал.

3) Абсолютна принадена стойност: a) Трудовият процес и процесът на нарастване на стойността; b) Постоянен капитал и променлив капитал; c) Абсолютна принадена стойност; d) Борбата за нормален работен ден; e) Едновременни работни дни (брой на едновременно използваните работници). Сума на принадената стойност и норма на принадената стойност (величина и размер?).

4) Относителна принадена стойност: a) Проста кооперация; b) Разделение на труда; c) Машини и т. н.

5) Съчетание на абсолютната и относителната принадена стойност. Съотношения (пропорция) между наемния труд и принадената стойност. Формално и реално подчиняване на труда на капитала. Производителност на капитала. Производителен и непроизводителен труд.

6) Обратно превръщане на принадената стойност в капитал. Първоначално натрупване. Теорията на Уейкфийлд за колонизацията.

7) Резултат от производствения процес.

(Превратът в проявяването на закона за присвояване може да бъде разгледан или в пункт 6-и, или в пункт 7-и.)

8) Теории за принадената стойност.

9) Теории за производителния и непроизводителния труд. [XVIII—1140]

[б) ПЛАН НА III ЧАСТ, ИЛИ НА III ОТДЕЛ, НА „КАПИТАЛЪТ“]

[XVIII—1139] Третият отдел — *„Капитал и печалба“* — да се раздели по следния начин:

1) Превръщане на принадената стойност в печалба. Норма на печалбата в нейната разлика от нормата на принадената стойност.

2) Превръщане на печалбата в средна печалба. Образуване на общата норма на печалбата. Превръщане на стойностите в производствени цени.

3) Теории за печалбата и производствените цени у А. Смит и Рикардо.

4) Поземлена рента (Илюстрация на разликата между стойност и производствена цена).

5) История на тъй наречения Рикардов закон за поземлената рента.

6) Законът за понижаване на нормата на печалбата. А. Смит Рикардо, Кери.

7) Теории за печалбата.

(Въпрос, не трябва ли да се включат Сисмонди и Малтус още в „Теории за принадената стойност“.)

8) Разпадане на печалбата на промишлена печалба и лихва. Търговски капитал. Паричен капитал.

9) Доходи и техните източници. Да се включи тук и въпросът за отношението между производствения процес и процеса на разпределението.

10) Движения на обратния приток на парите в съвкупния процес на капиталистическото производство.

11) Вулгарната политическа икономия.

12) Заключение. Капитал и наемен труд. [XVIII—1139]

[в) ПЛАН НА 2-А ГЛАВА [172] НА III ЧАСТ НА „КАПИТАЛЪТ“]

[XVIII—1109] Във втората глава на третата част, която изследва *„Капитала и печалбата“*, се разглежда образуването на общата норма на печалбата. Тук трябва да се разгледат следните въпроси:

1) Различният органически състав на капиталите. Той е обусловен отчасти от разликата [съотношенията] между променлив и постоянен капитал, тъй като тази разлика произтича от определено *стъпало на развитието на производството,* от абсолютните *количествени* съотношения между машините и суровините, от една страна, и от масата труд, която ги привежда в движение. Тези раз-

лики се отнасят до трудовия процес. Тук е необходимо също така да се разгледат и произтичащите от процеса на обръщението различия между основен и оборотен капитал, които внасят изменения в увеличението на стойността на капитала за даден период от време в различните отрасли.

2) Различията в съотношението на стойностите на съставните части на различните капитали, които не произтичат от техния органически състав. Това възниква в такъв случай предимно от различието в стойността на суровините, дори при предпоставката, че в двата различни отрасла суровините поглъщат еднакво количество труд.

3) Нееднаквостта на нормите на печалбата в различните отрасли на капиталистическото производство, възникваща в резултат на споменатите по-горе различия. Само за капитали с еднакъв състав и т. н. е вярно това, че нормата на печалбата при тях е една и съща и че масата на печалбата е право пропорционална на величината на прилагания капитал.

4) Обаче за съвкупния капитал важи това, което е изложено в първа глава. В капиталистическото производство всеки капитал се явява като частица от съвкупния капитал, като известен дял от него. Образуване на общата норма на печалбата (Конкуренция).

5) Превръщане на стойностите в производствени цени. Разлика между стойност, произвоствени разходи и производствена цена

6) За да се включи и разбор на представите на Рикардо по този предмет, да се добави следният пункт: Влияние на общите колебания на работната заплата върху общата норма на печалбата, а оттук върху производствените цени. [XVIII—1109]

БЕЛЕЖКИ

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

[1] Това съдържание на ръкописа на „Теории за принадената стойност" е написано от Маркс върху кориците на тетрадки VI—XV на ръкописа от 1861—1863 г. В някои от тия тетрадки съдържанието е било написано преди самия текст, което се вижда от поправките и зачеркванията, направени в съдържанието по-късно, когато съответната тетрадка е била вече завършена. В тетрадка XIV нахвърляното върху корицата съдържание не е било приведено в съответствие с фактическото съдържание на тетрадката: то е планът, който е бил изпълнен в тетрадки XIV, XV и XVIII. — *3.*

[2] Пред заглавието „Теории за принадената стойност" у Маркс стои арабската цифра 5. Тя означава пети, заключителен раздел на първа глава от изследването на капитала, което Маркс възнамерявал да публикува като непосредствено продължение на първа част на „Към критиката на политическата икономия", в която се разглеждат стоката и парите. Този пети раздел е бил предшествуван в тетрадки I—V от три нахвърляни в основни линии раздела: 1) Превръщане на парите в капитал 2) Абсолютна принадена стойност и 3) Относителна принадена стойност. В V тетрадка на стр. 184 Маркс изтъква, че „след относителната принадена стойност трябва да се разгледат абсолютната и относителната принадена стойност в тяхното съчетание". Това именно разглеждане е трябвало да образува раздел 4-и, който обаче е останал тогава ненаписан. От останалия незавършен 3-и раздел Маркс веднага преминал към 5-и раздел — към „Теории за принадената стойност". — *3.*

[3] Фактически е станало така, че това не е „краят", а само „продължение" на раздела за Смит. Краят на този раздел е даден в следващата IX тетрадка. — *3.*

[4] Главата за противниците и политикоикономистите в XIV тетрадка е само започната. Продължението на тази глава е дадено в първата половина на XV тетрадка. — *5.*

[5] Извадките от книгата на Брей „Labour's Wrongs and Labour's Remedy" („Несправедливости по отношение на труда и средства за тяхното отстраняване") с няколко бележки на Маркс се съдържат в X тетрадка. — *5.*

6 Главите за Рамсей, Шербюлие и Р. Джонс се съдържат в XVIII тетрадка. — *5.*

7 Доходите и техните източници Маркс разглежда във втората половина на XV тетрадка, разкривайки в тази връзка класовите и гносеологическите корени на вулгарната политическа икономия. Този „епизод" (т. е. екскурс) е бил предназначен от Маркс за третата част на „Капиталът", както личи от съставения от него през януари 1863 г. план на тази част, съгласно който деветата глава е трябвало да бъде озаглавена „Доходи и техните източници" (виж настоящия том, част I, стр. 413). — *5.*

8 Разделът за Рейвънстон започва на стр. 861 на предидущата (XIV) тетрадка. Този раздел се предшествува в XIV тетрадка под номер 1 от раздела за анонимната брошура „The Source and Remedy of the National Difficulties" („Източник на затрудненията на нацията и средства за тяхното отстраняване").—*5.*

9 Краят на раздела за Ходскин се съдържа в XVIII тетрадка (стр. 1084—1086). — *5.*

10 Маркс дава анализ на вулгарната политическа икономия в XV тетрадка във връзка с разработването на въпроса за доходите и техните източници. На стр. 935 от тази тетрадка той препраща към „отдела за вулгарните икономисти", като към оная ненаписана още глава на своя труд, в която той „ще се върне" на засегнатата мимоходом полемика между Прудон и Бастиа. Това препращане показва, че Маркс е възнамерявал да посвети на критиката на вулгарната политическа икономия специална глава, която обаче не била написана. В XVIII тетрадка, завършвайки разбора на възгледите на Ходскин и като споменава за неговата полемика против теориите на буржоазните апологети, Маркс бележи, обръщайки се към самия себе си: „Това да се разгледа в главата за вулгарните икономисти" (стр. 1086). Тази бележка също говори за намеренията на Маркс да напише по-късно специална глава за вулгарната политическа икономия. В съставения през януари 1863 г. план на трета част на „Капиталът" предпоследната, 11-а глава, е озаглавена „Вулгарната политическа икономия" (виж настоящия том, част I, стр. 413). — *5.*

11 На корицата на XV тетрадка, на която Маркс е написал съдържанието на тази тетрадка, някои заглавия са написани отстрани или отгоре. В печатания в настоящото издание текст на съдържанието тези заглавия са подредени по начин, който съответствува на фактическото съдържание на тетрадката. — *5.*

12 Под „*трета глава*" Маркс разбира тук третата част от своето изследване за „капитала изобщо". Тази глава трябвало да бъде озаглавена „Единство на процеса на производството и процеса на обръщението на капитала, или Капитал и печалба". По-нататък (виж например тетрадка IX, стр. 398 и тетрадка XI, стр. 526) Маркс вместо „трета глава" употребява израза „трети раздел" (dritter Abschnitt). Още по-късно той започва да нарича тази трета глава „трета книга" (например в писмото до Енгелс от 31 юли 1865 г.). Началото на „трета глава" на изследването за „капитала изобщо" е изложено от Маркс в XVI тетрадка.

Както се вижда от проектоплана на тази „трета глава", или „трети раздел" (виж настоящия том, част I, стр. 413), Маркс е възнамерявал да даде в нея два специални исторически екскурса относно теориите за печалбата. Но в хода на своята работа над „Теории за принадената стойност" Маркс още в границите на своето историко-критическо изследване прави обстоен критически анализ и на възгледите на различните буржоазни икономисти върху печалбата. Ето защо и по-нататъшното, по-пълно разкриване на теоретическите

заблуждения, произтичащи от смесването на принадената стойност с печалбата, е осъществено от Маркс вече на страниците на „Теории за принадената стойност". — *6.*

13 В оригинала: Arbeitsvermögen. В ръкописа от 1861—1863 г. Маркс почти навсякъде употребява вместо термина Arbeitskraft термина Arbeitsvermögen. В I том на „Капиталът" тези два термина се употребяват от Маркс като равнозначни: „Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegrif der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit, der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert" (4-о нем. изд., стр. 130). Преводът на това място гласи: „Под работна сила, или работоспособност ние разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности" (виж настоящото издание, том 23, стр. 179).

Изразът „работоспособност" не предава достатъчно точно немския термин „Arbeitsvermögen". Немската дума „Vermögen" се превежда и с думата „сила". Терминът „работна сила" изобщо предава смисъла на думата „Arbeitsvermögen" по-точно, отколкото изразът „работоспособност". Затова в настоящото издание терминът „Arbeitsvermögen" навсякъде се превежда с термина „работна сила". — *11.*

14 Има се предвид втората глава от изследването за „капитала изобщо", която в края на краищата прерасна във II том на „Капиталът". Десетата глава на II том на „Капиталът" („Теории за основния и оборотния капитал. Физиократите и А. Смит") съдържа анализ на възгледите на физиократите върху основния и оборотния капитал. А в отдела „Възпроизводство и обръщение на целия обществен капитал" има специален параграф за физиократите в глава деветнадесета: „Предишните представи за предмета". — *13.*

15 Маркс има предвид страници 58—60 от втора тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г. (раздела „Превръщане на парите в капитал", параграфа „Две съставни части на процеса на превръщането"). — *13.*

16 Маркс има предвид III тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., стр. 105—106, където мимоходом споменава и за физиократите (раздела „Абсолютна принадена стойност", параграфа „Характер на принадения труд"). — *19.*

17 Маркс има предвид радикалните рикардианци, които правят от теорията на Рикардо практически изводи против съществуването на частната поземлена собственост, която те предлагат да се превърне (напълно или частично) в собственост на буржоазната държава. Към тези радикални рикардианци принадлежат Джеймс Мил, Джон Стюърт Мил, Хилдич, а до известна степен и Шербюлие. Виж за това настоящия том, част II, стр. 498 от ръкописа на Маркс, част III, стр. 791, 1120 и 1139 от ръкописа на Маркс; също „Нищета на философията" (настоящото издание, т. 4, стр. 173) и писмото на Маркс до Зорге от 20 юни 1881 г. (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 1 изд., т. XXVII, стр. 138—140). — *23.*

18 *„Икономисти"* във Франция през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век са наричали физиократите. — *38.*

19 V том от френския превод на Жермен Гарние на „Богатството на народите" от Адам Смит (издание 1802 г.) съдържа „Бележки на преводача", т. е. на Жермен Гарние. — *34.*

[20] Мирабо-баща бил наречен приживе „L'Ami des hommes" („приятел на хората" „приятел на човечеството") по заглавието на едно от неговите произведения. — *37.*

[21] Виж бележка 17. — *37.*

[22] В ръкописа този абзац се намира 3 абзаца по-долу (на същата 241-а страница). От предидущия и от следващия текст той е отделен с хоризонтална разделителна черта като несвързан непосредствено нито с предидущия, нито със следващия абзац. Ето защо в настоящото издание този абзац е поставен в края на 240-а страница, където той непосредствено се отнася по своето съдържание. — *38.*

[23] Ср. по-горе стр. 12—13 от текста и бележка 14-а към това място. В „Теории за принадената стойност" Маркс се връща към физиократите в X тетрадка, където има голямо „отстъпление", озаглавено „Икономическа таблица на Кене" (виж стр. 296—335 в I част на настоящия том). — *38.*

[24] *Демагози* наричали в Германия през 20-те години на XIX век участниците в опозиционното движение измежду германската интелигенция. Думата започва да се употребява след Карлсбадската конференция на министрите на германските държави през август 1819 г., която приела специални постановления за борба против „интригите на демагозите". — *38.*

[25] Немският оригинал на книгата на Шмалц е излязъл в Берлин през 1818 г. под заглавие: Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen deutschen Erbprinzen", Teil I und II („Политическа икономия в писмата до един германски престолонаследник", част I и II). — *38.*

[26] Физиократическият елемент във възгледите на Смит върху поземлената рента Маркс подлага на критически анализ във II част на „Теории за принадената стойност" (стр. 628—632 на ръкописа, в главата „Теория за рентата на А. Смит"). Ср. по-горе главата „Физиократите", стр. 31—32. — *42.*

[27] Маркс има предвид първа част на „Към критиката на политическата икономия". Виж настоящото издание, т. 13, стр. 47—48. — *42.*

[28] Става дума за „Принципи на политическата икономия и на данъчното облагане" от Рикардо, глава I-ва, отдел I. — *43.*

[29] В III част на „Теории за принадената стойност", в главата „Т. Р. Малтус" (стр. 753—781 от ръкописа) Маркс дава разгърната критика на възгледите на Малтус за стойността и принадената стойност (стр. 753—767 от ръкописа). — *45.*

[30] Маркс цитира първото френско издание на „Нищета на философията" (Париж—Брюксел, 1847). Виж настоящото издание, т. 4, стр. 89—90). — *46.*

[31] Маркс се позовава на една от своите „ексцерптни тетрадки", т. е. ония тетрадки, в които той е правил извадки от четената от него литература. На 173-а страница от VII ексцерптна тетрадка (ако се съди по извадките от вестници, намиращи се в тази част на VII тетрадка, стр. 173 е написана през януари 1860 г.) Маркс привежда цитати от 6-а глава на I книга на „Богатството на народите" от Смит и ги снабдява със свои критически бележки, в които изпъква нелепостта на опита да се изведе печалбата от „риска на предприемача". Що се отнася до „главата за апологетичните обяснения на печалбата", Маркс

смятал да я напише за третата част на своето изследване за „капитала изобщо". В III част на „Теории за принадената стойност" (стр. 777 от ръкописа) Маркс споменава в същия смисъл за раздела „Апологетическа трактовка на отношението между капитала и наемния труд", който е трябвало да напише.

Буржоазната представа за печалбата като за „премия за риск" се критикува от Маркс и в X тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. при анализа на „Икономическата таблица" на Кене (виж настоящия том, част I, стр. 304—311). — *51.*

32 Апологетичният възглед върху предприемаческия доход като работна заплата, получавана от капиталиста за „труда по надзора и управлението", Маркс критикува в III част на „Теории за принадената стойност" (в главата за Рамсей и в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия"). Виж също настоящото издание, том 23, стр. 352—355 и том 25, част I, стр. 401—410. — *53.*

33 Въпроса за „по-старите форми" на капитала Маркс разглежда в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия" (стр. 899—901 от ръкописа). Виж също „Капиталът", том III, глава 36; „Докапиталистически отношения". — *55.*

34 Виж бележка 29. — *61.*

35 Виж бележка 12. В хода на своята по-нататъшна работа над „Теории за принадената стойност" Маркс е подложил в тях на критика също и възгледите на рикардианците върху печалбата. В III част на „Теории за принадената стойност", в главата „Разлагане на рикардианската школа" Маркс специално се спира върху схоластическите методи, с помощта на които рикардианецът Джеймс Мил се е стремил да разреши противоречията на Рикардовата теория за печалбата и върху безплодните опити на Джон Стюърт Мил да изведе непосредствено от теорията за стойността тезата на Рикардо за обратната пропорционалност между нормата на печалбата и величината на работната заплата. — *62.*

36 Под термина *„средна цена"* („Durchschnittpreis") Маркс тук разбира същото, което и под термина „производствена цена", т. е. производствените разходи ($c+v$) плюс средната печалба. Въпросът за съотношението между стойността на стоките и „средната им цена" Маркс разглежда във II част на „Теории за принадената стойност" — в главата за Родбертус и в главата „Теория за производствените разходи у Рикардо и Адам Смит". Самият термин „средна цена" показва, че тук се има предвид „средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период, или онази централна точка, към която клони пазарната цена", както Маркс пояснява на стр. 605 от ръкописа си (главата „Теория на Рикардо за рентата (краят)"). — *69.*

37 Терминът *„производствени разходи"* („Kostenpreis" или „Kostpreis", „cost price") се употребява от Маркс в три различни смисъла: 1) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$), 2) в смисъл на иманентни производствени разходи на стоката ($c+v+m$), които съвпадат със стойността на стоката, и 3) в смисъл на производствена цена ($c+v+$средната печалба). На това място този термин е взет във втория му смисъл, т. е. на иманентни производствени разходи. Във II част на „Теории за принадената стойност" Маркс употребява термина „производствени разходи" в третия смисъл, т. е. в смисъл на производствена цена, или на „средна цена". Там Маркс направо отъждествява тези термини. Така на стр. 529 от ръкописа той пише: „... Различаващите се от самите стойности средни цени или, както казваме, *произ-*

водствени разходи, които се определят не направо от стойностите на стоките, а от авансираиия за тези стоки капитал плюс средната печалба." А на стр. 624 Маркс посочва: „Цената, която е необходимо условие за предлагане на стоката и която е необходима, за да може тя изобщо да се произвежда и да се появява на пазара като стока, е, разбира се, *производствената* ѝ *цена* или *производствените разходи*."

В III част на „Теории за принадената стойност" Маркс употребява термина „Kostenpreis" ту в смисъл на производствена цена (в тези случаи той се превежда с думите „производствени разходи"), ту в смисъл на производствени разходи за капиталиста, т. е. в смисъл $c+v$ (в тези случаи се превежда с думите „производствени разходи").

Трояката употреба на термина „Kostenpreis" се обяснява с това, че думата „Kosten" („разходи", „производствени разходи") в икономическата наука се употребява в три значения, което Маркс специално отбелязва в III част на „Теорията за принадена стойност", стр. 788—790 и 928 на ръкописа от 1861—1863 г.) : 1) в смисъл на авансираното от капиталиста, 2) в смисъл на цената на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реалните (или иманентните) производствени разходи за самата стока.

Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, терминът „производствени разходи" има и четвърто, вулгарно значение, в което го употребява Ж. Б. Сей, определящ „производствените разходи" като „това, което се плаща за производителните услуги на труда, на капитала и земята". (J. B. Say. „Traité d'économie politique". Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Маркс решително отрича това вулгарно разбиране на „производствените разходи" (вж. например стр. 506 и 693—694 от ръкописа във II част на „Теории за принадената стойност"). — *70*.

38 Във II част на „Теории за принадената стойност" в обширния раздел за Рикардо, който заема в ръкописа на Маркс тетрадки XI, XII и XIII, има глава „Теорията за производствените разходи у Рикардо и А. Смит (опровержение)", в която Маркс се връща към анализа на Смитовата концепция за „естествената цена" (стр. 549—560 от ръкописа). — *70*.

39 Критически анализ на твърденията на Смит, че рентата влиза в състава на цената на продукта не така както печалбата и работната заплата, се дава от Маркс във II част на „Теории за принадената стойност", в главата „Теорията на Смит за рентата" (стр. 620—625 от ръкописа). Цитатът от „Богатството на народите" от Смит е приведен от Маркс по книгата на Ганил „Des systèmes d'économie politique (Париж, 1821, том II, стр. 3). — *71*.

40 Виж бележка 12. — *79*.

41 На поставената тук проблема Маркс дава в III том на „Капиталът", глава 49 следната формулировка: „Как е възможно работникът с работната си заплата, капиталистът с печалбата си, поземленият собственик с рентата си да могат да купуват стоки, всяка от които съдържа в себе си не само една от тези съставни части, но и трите, и как е възможно сумата от стойността на работната заплата, печалба и рента, следователно на трите източника на доход, заедно взети, да може да купува стоките, съставляващи цялото потребление на получателите на тези доходи; стоки, които освен тези три съставни части на стойността съдържат и една излишна стойностна съставна част, а именно постоянния капитал? Как могат те със стойност на три части да купят стойност на четири?" („Капиталът", том III, стр. 858.)

По-нататък Маркс пише: „Анализ на това дадохме в книга II, отдел III" (пак там, стр. 859). Става дума за отдела „Възпроизводство и

обръщение на целокупния обществен капитал" („Капиталът", виж настоящото издание, т. 24, стр. 350—575). — *80.*

42 Тук терминът „*Производствени разходи*" („Produktionskosten") е употребен в смисъл на „иманентни производствени разходи", т. е. в смисъл $c+v+m$. Ср. Бележка 37. — *83.*

43 Думите „*(Форкад, Прудон)*" представляват допълнение, което Маркс е направил в ръкописа с молив. Тук Маркс има предвид извадката, която е направил в тетрадка XVI от статията на френския буржоазен публицист и вулгарен икономист Форкад „Войната на социализма" (втора статия), публикувана в списание „Revue des deux Mondes" от 1848 (том 24, стр. 998—999). На това място в статията си Форкад критикува тезата на Прудон, че „работникът не може да купи собствения си продукт, защото той съдържа процент, който се присъединява към себестойността на продукта" (тази теза фигурира в книгата на Прудон „Qu'est-ce que la propriété", Paris, 1840, chapitre IV, § 5. Форкад обобщава затруднението, което Прудон излага в тесноограничена форма, и отбелязва, че цената на стоката превишава не само работната заплата, но и печалбата, тъй като тя съдържа и стойността на суровината и т. н. Като се опитва да разреши въпроса в тази обобщена форма, Форкад се позовава на „непрекъснатото нарастване на националния капитал" като на нещо, което обяснявало споменатото „купуване". В III том на „Капиталът", глава 49, бележка 53, Маркс посочва, че позоваването на Форкад на нарастването на капитала е безсмислено, и го заклеймява като „образец на оптимизма на буржоазната ограниченост".

„*Revue des deux Mondes*" („Преглед на Стария и Новия свят") — двуседмично буржоазно литературно-художествено и публицистично списание, издава се в Париж от 1829 г. — *86.*

44 По-нататък Маркс, запазвайки приведените по-горе цифрови данни, променя буквените означения на производствените сфери (освен *A*). Вместо означенията *B* и *C* Маркс се ползва сега с означенията B^1-B^2 (или B^{1-2}); вместо означенията D, E, F, G, H, J — с означенията C^1-C^6 (или C^{1-6}); вместо означенията K^1-K^{18} — с означенията D^1-D^{18} (или D^{1-18}); вместо L^1-L^{54} — с означенията E^1-E^{54} (или E^{1-54}); вместо означенията M^1-M^{162} — с означенията F^1-F^{162} (или F^{1-162}); вместо означенията N^1-N^{486} — означенията G^1-G^{486} (или G^{1-486}). — *93.*

45 Означенията *B* и *C* Маркс взема тук в същия смисъл, в който той ги употребява до стр. 96 (виж бележка 44). Маркс има тук предвид две сфери на производство, във всяка от които новоприсъединеният труд съставлява един работен ден. Сумата на новоприсъединения труд в сфери *A*, *B* и *C* се равнява на три работни дни, т. е. на труда, овеществен в продукта на сфера *A*. —*97.*

46 Тук Маркс употребява буквените означения *B* и *C* вече не в смисъл на две производствени сфери: в този случай техният продукт би съставлявал само 6 работни дни, докато Маркс тук говори за 18 работни дни. Но Маркс взема тези означения също и не в смисъла на B^1-B^2 и C^1-C^6 (B^1-B^2 означава у Маркс група от две производствени сфери; C^1-C^6 означава група от 6 производствени сфери; съвкупният продукт на тези осем сфери съставлява 24 работни дни). Тук Маркс има предвид група, която се състои от шест производствени сфери. Техният съвкупен продукт съставлява 18 работни дни и следователно може да бъде даден в размяна срещу новоприсъединен труд в D^1-D^{18}, който също се равнява на 18 работни дни. — *98.*

47 Заграденото в квадратни скоби произтича от целия ход на мислите на Маркс Според изчисленията на Маркс във всяка следваща група от производствени сфери броят на тези последните е двойно по-голям от общия брой на всички предидущи сфери. Така в група D^{1-18}, която обхваща 18 производствени сфери, има два пъти повече сфери, отколкото във всички предидущи групи, взети заедно (A — една сфера, B^{1-2} — две сфери, C^{1-6} — шест сфери ; общо — девет сфери). Ето защо Маркс след означението D^{1-18} пише в скоби : 2×9. — *98.*

48 Маркс цитира тук Смит в превод на Гарние. Пояснението относно термина dealers, което Маркс посочва в скоби, принадлежи на Гарние. — *100.*

49 Отделни критични бележки за тази погрешна теза на Смит и Тук Маркс дава по-долу на стр. 118—119 и 234—236.

Във втория том на „Капиталът", глава 20, Маркс показва, че възгледът на Смит и Тук, че „парите, необходими за обръщението на годишния доход, са достатъчни и за обръщението на целия годишен продукт", е тясно свързан с догмата на Смит, който свеждаше цялата стойност на обществения продукт до доходите (настоящото издание, т. 24, стр. 472—475). Виж също „Капиталът", том III, глава 49, стр. 857—858. — *100.*

50 Според предидущото изчисление 5 1/3 арш. платно представляват съвкупния постоянен капитал на предача *и* фабриканта на тъкачния стан. Ето защо за определяне на частта на ленопроизводителя трябва да се взема за изходна точка не 5 1/3 арш., а по-малко количество платно. По-нататък Маркс поправя тази неточност и приема, че постоянният капитал на предача е представен само в 4 арш. платно. — *104.*

51 Маркс критикува тук положението на Смит (възприето от Тук), че „стойността на стоките, извършващи обръщение между различните делови хора, никога не може да превиши стойността на стоките, които извършват обръщение между деловите хора и потребителите". Виж по-горе стр. 100. — *119.*

52 Маркс има предвид направеното от него пояснение на стр. 117, че той оставя тук настрана „онази част от печалбата, която се превръща в нов капитал". — *119.*

53 Виж настоящото издание, том 24, стр. 421—424. — *124.*

54 Маркс дава критика на буржоазната концепция, според която всичко, „което за едного е капитал, за другиго представлява доход, и обратно", във II том на „Капиталът" (виж настоящото издание, т. 24, стр. 437—439). Сравни пак там, стр. 377—384, 388—390, и „Капиталът", том III, стр. 856—857. — *124.*

55 Заградeният в големи скоби откъс се намира в ръкописа на стр. 304, която се отнася до глава IV. В III глава този откъс е пренесен съобразно с бележката на Маркс, която стои в самото му начало : „Към стр. 300". На стр. 300 от ръкописа се намира откъс за Сей, който започва с думите : „Прибавка към предшествуващото". При съпоставяне на тези откъси прави впечатление следното обстоятелство : откъсът, който се намира на стр. 304, завършва с въпроса : „как е възможно стойността на продадения продукт" и т. н. В края на откъса за Сей се съдържа отговор на този въпрос : „Доходът, който се състои изключително от присъединения труд, може да заплати този продукт" и т. н. Съобразно с това откъсът, който се намира на стр. 304 на ръкописа, се дава до откъса за Сей, поместван като заключителна част на целия десети параграф на III глава. — *127.*

56 Виж бележка 18. — *127.*

57 Маркс има предвид омагьосания кръг в Смитовата концепция за „естествената цена на работната заплата", за който той пише по-горе (виж стр. 69—70). — *128.*

58 Има се предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия". Вж. настоящото издание, т. 13, стр 51—62. — *128.*

59 Откъсът, който изяснява общия характер на противоречията на Смит, се дава в настоящото издание като заключителна бележка в самия край на III глава. Това съответствува на мястото, което този откъс заема в ръкописа на Маркс, където непосредствено след този откъс се намират началните редове на следващата глава. — *128.*

60 Маркс има предвид думите на Малтус, че разграничаването на производителния и непроизводителния труд е крайъгълният камък в произведението на Адам Смит и основата, върху която почива главната нишка на разсъжденията му (Malthus. „Principles of Political Economy", 2nd edition, London, 1836, p. 44). — *134.*

61 За банкерите и тяхната паразитна роля в капиталистическото общество виж К. Маркс, „Капиталът", том III, стр. 500—501, 529, 534—535 и 569—570. — *142.*

62 За концентрацията на капитала като първоначално условие за увеличаване на производителността на труда Маркс говори в IV тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., на стр. 171—172 (раздела „Относителна принадена стойност", параграфа „Разделение на труда"). — *148.*

63 Маркс има предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия". В 13-и том на настоящото издание споменаваният от Маркс цитат от Пети се намира на стр. 114. — *152.*

64 Става дума за сатирата на английския писател Мандевил „The Fable of the Bees, or Private Vices Publick Benefits", излязла в първо издание през 1705 г., пето издание — през 1728 г. — *154.*

65 Има се предвид излязлото анонимно съчинение на Давенант „Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England, part II, London, 1698, към което като приложение е препечатан появилият се една година по-рано трактат на Давенант „An Essay on the East-India Trade".

Даденият в текста превод на този пасаж е съобразен с това, което Маркс казва за Давенант в своята ексцерптна тетрадка, откъдето са взети всички приведени в текста цитати от трудовете на Давенант (на корицата на тази тетрадка има бележка от Маркс: „Манчестер. Юли 1845"). — *157.*

66 „Трактат за данъците и налозите" на Уилям Пети Маркс цитира тук по книгата на Шарл Ганил „Des sistèmes d'économie politique", том II, стр. 36—37 (Paris, 1821), където този пасаж е даден във френския превод на Ганил. Текстът на френския превод на дадения откъс се отличава малко от текста на английския оригинал, който Маркс дава на английски в XXII тетрадка на своя ръкопис (виж настоящия том, част I, стр. 348—350). — *160.*

67 След този цитат от Гарние в ръкописа следва обширно отстъпление за Джон Стюърт Мил (стр. 319—345 от ръкописа), малка бележка за Малтус (стр. 345—346) и малък екскурс за Пети (стр. 346—347). Отстъплението за Дж. Ст. Мил започва със следните думи: „Преди да разгледаме възгледите на

Гарние, ще изложим тук епизодично [т. е. във вид на екскурс] нещо за цитирания по-горе *Мил-млади*. Това, което имаме предвид да кажем тук, се отнася собствено до по-нататъшните наши мисли, където ще става дума за Рикардовата теория за принадената стойност, а не до даденото място, където още разглеждаме А. Смит". В съдържанието на XIV тетрадка (виж настоящия том, част I, стр. 4), а също и в самия текст на тази тетрадка разделът за Дж. Ст. Мил е даден в състава на главата „Разлагане на рикардианската школа". Въз основа на всичко това екскурсът за Дж. Ст. Мил в настоящото издание е пренесен в посочената глава, която влиза в състава на трета част на „Теориите". Бележката за Малтус е пренесена в главата за Малтус, а екскурсът за Пети е поместен по-горе, на стр. 159—160. След всички тези отстъпления в ръкописа (тетрадка VIII, стр. 347) е написано: „Сега се връщаме към въпроса за производителния и непроизводителния труд. *Гарние*. Виж тетрадка VII, стр. 319". И по-нататък следва разбор на възгледите на Гарние, напечатан на стр. 163—184. — *160.*

68 Досега Маркс означаваше с буква x продукта, разглеждан като потребителна стойност, а с буква z — стойността на продукта. Оттук нататък Маркс изменя буквените означения: с x той означава стойността, а със z — потребителната стойност. В настоящото издание навсякъде са дадени буквените означения, приети първоначално от Маркс. — *167.*

69 Този откъс, който представлява прибавка към параграфа за Жермен Гарние, е взет от IX тетрадка, където той е записан между параграфа за Сей и параграфа за Дестют дьо Траси. Маркс цитира книгата на Гарние „Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique" по книгата на Дестют дьо Траси „Eléments d'idéologie, IV-e et V-e parties", Paris, 1826, p. 250—251. — *182.*

70 Няколкото абзаца под общо заглавие „*Шмалц*" представляват добавка в самия край на IX тетрадка. По своето съдържание те са прибавка към допълнителната бележка за Гарние, която се намира в същата тетрадка на стр. 400 (виж настоящия том, част I, стр. 182—183). — *183.*

71 Маркс цитира определението, което Канар дава за богатството, по книгата на Ганил „Des systèmes d'économie politique" (издание 2-ро, том I, стр. 75). В книгата на Канар то се намира на стр. 4. — *183.*

72 Това твърдение на Ганил се намира в първия том на съчинението му „Des sistèmes d'économie politique" (seconde édition, Paris, 1821), p. 213.

Книгата на Ганил „Théorie de l'économie politique" излиза през 1915 г., две години преди първото издание на „Принципите" на Рикардо. — *193.*

73 Строго казано, стойността на машините, като се приеме, че тя е 4 пъти по-голяма от останалата част на капитала — равна на 460 ф. ст. (150+310), би трябвало да възлезе на 1840 ф. ст.

Но тази цифра значително би усложнила изчисленията. Ето защо Маркс за опростяване на изчисленията взема стойността на машините, равна на 1600 ф. ст. — *195.*

74 Бележката на Сей към 26-а глава на „Принципите" на Рикардо Маркс цитира тук по книгата на Ганил (том I, стр. 216). — *202.*

75 Виж бележка 18. — *204.*

76 Маркс посочва страницата на първи том от книгата на Ганил, по която той цитира тук (във френски превод на Константсио) откъси от 26-а глава на

„Принципите“ на Рикардо. По-нататък, на стр. 377 на своя ръкопис, Маркс отново привежда същото място от „Принципите“ на Рикардо, но вече на английски (по 3-о английско издание) и в по-пълен вид (виж настоящия том, част I, стр. 208—209). — *205.*

77 *Vos, non vobis* (вие, не за вас) — думите са от епиграмата на Вергилий, която гласи: „Така вие, птици, виете гнезда не за вас самите; така вие, овце, имате вълна не за вас самите; така вие, пчели, правите мед не за вас самите; така вие, волове, влачите плуга не за вас самите“. — *207.*

78 Маркс привежда тук цитат от 26-а глава на „Принципите“ на Рикардо най-напред по френския превод на Констансио (по книгата на Ганил, том I, стр. 214), а след това по английския оригинал (по 3 издание, стр. 416). — *207.*

79 По-нататък в ръкописа следват зачеркнати с молив $4^1/_2$ страници (стр. 372—376), в които Маркс подробно разглежда цифровите данни, съдържащи се в привеждания от Рикардо пример с „човека, който има капитал 20 000 ф. ст.“ Маркс показва несъобразността на тези цифрови данни. В единия случай притежателят на капитал 20 000 ф. ст. използва 100 работника и продава произведената стока за 10 000 ф. ст. В другия случай той използва 1000 работника и продава произведената стока за 20 000 ф. ст. Рикардо твърди, че и в двата тези случая печалбата върху капитала от 20 000 ф. ст. може да бъде една и съща — 2 000 ф. ст. Маркс прави подробни изчисления, които показват, че при дадените предпоставки този резултат е невъзможен. Във връзка с това Маркс изказва следното общо положение: „*Предпоставките* в илюстративните примери нямат право да противоречат на самите себе си. Те трябва да бъдат формулирани така, че да бъдат *реални* предпоставки, реални хипотези, а не предпоставяни нелепости, не хипотетични нереалности и невъзможности“ (стр. 373). Незадоволителността на привеждания от Рикардо пример се разкрива също и в това, че в този пример е посочен само броят на използваните работници, но не са посочени количествата на произведения в двата случая брутен продукт. За по-задълбочен анализ на тези два случая Маркс подбира по-подходящи цифри за броя на работниците и за количеството на произведения продукт и прави съответните изчисления. Но когато стига до изчисляване на количествата продукт, които във всеки един от двата случая отиват у работниците във вид на работна заплата, Маркс открива грешка в изчисленията си и решава да ги прекрати. Зачеркнатото в ръкописа място завършва (на стр. 376) със следните думи: „Това изчисление следва да се прекрати. Няма основания да се губи време за конструиране на тази Рикардова глупост.“ — *208.*

80 Маркс има предвид разсъжденията на Сей (в неговите „Lettres á Malthus“ Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава наводняване на пазара с английски стоки, причината за това е, че недостатъчно се произвеждат такива италиански стоки, които биха могли да се обменят с английските. Тези разсъждения на Сей се цитират в анонимния трактат „An Inquiry into those Principles. . .“ (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от „An Inquiry into those Principles...“ в XII тетрадка, стр. 12. Ср. също тезата на Сей, че „спънките в пласирането на някои продукти се предизвикват от недостатъчното производство на други“, която Маркс разглежда на стр. 253—254 от първата част на настоящия том. — *276.*

81 Маркс взема кръглата цифра 10, за да не усложнява по-нататъшните изчисления. При взетите в текста цифри (110 години като обща сума на периодите на оборота за 14 различни видове основен капитал) точното изчисление на

средния оборот на основния капитал (ако се допусне, че всичките му 14 различни вида са еднакви по своите размери) дава не 10 години, а само 7,86 години. — *226.*

[82] Към някои от въпросите, засегнати в това „интермецо", Маркс се връща в X тетрадка на своя ръкопис във връзка с анализа на „Икономическата таблица" на Кене (виж настоящия том, част I, глава VI). А подробен систематичен отговор на поставените по-горе два въпроса се дава във II том на „Капиталът" (особено в глава 20, раздел X: „Капитал и доход: променлив капитал и работна заплата", и в глава 21: „Натрупване и разширено възпроизводство").

Във II част на „Теории за принадената стойност" Маркс се връща към въпросите, разгледани в това „интермецо", в главата за теорията на Рикардо за натрупването.

В III част на „Теориите" Маркс се връща към въпроса за размяната на капитала и дохода в главата за „пролетарските противници на политикономистите" (във връзка с критическия анализ на анонимния памфлет „The Source and Remedy of the national Difficulties") и в главата за Шербюлие (във връзка с въпроса за натрупването като разширено възпроизводство). — *236.*

[83] Виж бележка 12. — *249.*

[84] Става дума за следното място: „Златото и среброто, които се намират в обръщение в която и да било страна и служат като средство за обръщение и разпределение между надлежните потребители на годишния продукт на нейната земя и труд, представляват, както и наличните пари на отделния търговец, мъртъв капитал. Тази твърде ценна част от капитала на страната не произвежда нищо за нея" (Адам Смит. „Исследование о природе и причинах богатства народов". М.—Л., 1935, том I, стр. 270). — *250.*

[85] *Френски институт* — висш научен институт, състоящ се от няколко филиала, или академии; съществува от 1795 г. Дестют дьо Траси е бил член на Академията на моралните и политическите науки. — *264.*

[86] В XIV тетрадка на своя ръкопис (тази тетрадка влиза в III част на настоящия том) Маркс, след като разглежда възгледите на Малтус, се спира на две анонимни произведения, едното от които се обявява срещу Малтус от рикардиански позиции, а другото защищава възгледите на Малтус срещу рикардианците. Първото е озаглавено: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that Taxation and the Maintenance of Unproductive Consumers can be conducive to the Progress of Wealth", London, 1821. Второто е озаглавено „Outlines of Political Economy". London, 1832. — *269.*

[87] Този цитат от книгата на Уйлям Пейли „The Principles of Moral and Political Philosophy" (London, 1785) Маркс превежда на френски език по книгата: T. R. Malthus, „Essai sur le principe de population". Traduit de l'anglais sur la cinquième édition par P. Prévost et G. Prévost. 3-e édition française. Tome IV, Paris—Genève, 1836, p. 109. — *269.*

[88] Маркс има предвид полемиката на Лесинг срещу Волтер в „Хамбургска драматургия" (1767—1768) от Лесинг. — *272.*

[89] *„Хенриада"* — поема на Волтер за френския крал Хенрих IV; издадена за пръв път в 1723 г. — *272.*

90 За враждебното отношение на Адам Смит към поповете виж К. Маркс „Капиталът", том I, глава 23, бележка 75. — *286.*

91 В тази глава Смит разглежда общите теоретически представи на меркантилизма. — *289.*

92 Маркс има предвид параграфа „Образуване на съкровища" в първата част на своя труд „Към критиката на политическата икономия", където той привежда цитат от „Политическата аритметика" на Пети. На същия цитат Маркс се позовава по-горе, на стр. 152, където той отбелязва у Смит частично връщане към представите на меркантилистите. — *289.*

93 Маркс има предвид последните шест абзаца от 3-а глава на II книга на „Богатството на народите" от Смит, където Смит изследва какъв вид изразходване на дохода спомага най-много за нарастването на общественото богатство и какъв — най-малко. Смит приема, че това зависи от различния характер на предметите за потребление, от степента на тяхната трайност. За този възглед на Смит Маркс споменава по-горе — в параграфа за Дестют дьо Траси, на стр. 264—265. — *290.*

94 В V тетрадка, на стр. 181 от ръкописа (глава първа, раздел трети: „Относителна принадена стойност", параграфа „Разделение на труда") Маркс привежда следния цитат от Ленге:

„Алчната икономия, която с безпокойство го наблюдава" (надничаря), „го обсипва с упреци при най-малкото прекъсване, което той е готов да си позволи, и ако той се предава на минутен отдих, тя започва да твърди, че той я обира" ([*Linquet.*] „Théorie des Loix Civiles. Tome II, Londres, 1767, p. 466).

Маркс привежда същото място в X тетрадка, на стр. 439 от ръкописа, в главата за Ленге (виж настоящия том, част I, стр. 339). В I том на „Капиталът" то е дадено — в съкратен вид — като бележка 39 към глава 8 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 245. — *292.*

95 Маркс помества главата за Ленге след главата за Некер, макар че по време на публикуването съчинението на Ленге „Théorie des Loix Civiles" (1767 г.) е предшествувало двете съчинения на Некер, които Маркс разглежда тук: „Sur la Législation et le Commerce des Grains" (1775 г.) и „De l'Administration des Finances de la France" (1784 г.). Това подреждане на материала е обусловено у Маркс от обстоятелството, че в смисъл на разбиране характера на капиталистическото производство съчинението на Ленге представлява по-висока степен от посочените произведения на Некер. — *292.*

96 Маркс се е възползвал тук от схемата на „Икономическата таблица", дадена в книгата: Schmalz. „Economie politique". Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tome I, Paris, 1826, p. 329.

Критика на възгледите на Шмалц Маркс прави в тетрадка VI, стр. 241—242 (виж настоящия том, част I, стр. 38—39).

Допълнителни бележки за Шмалц с цитати от неговата книга се съдържат в самия край на тетрадка IX, стр. 421 (виж настоящия том, част I, стр. 182—183). На следващата страница на ръкописа (тетрадка X, стр. 422) Маркс преминава към „Отстъплението", посветено на критическия разбор на „Икономическата таблица" на Кене, която той дава тук по книгата на Шмалц.

Характерно е, че почти в цялото „Отстъпление" (стр. 422—437 на ръкописа) Маркс съвсем не привежда цитати от произведенията на споменаваните от него автори. Само на последната страница на „Отстъплението" (стр. 437)

са приведени цитати от Смит и е дадена извадка от Прудон с указание, че тя се отнася до онова място в ръкописа (стр. 428), където става дума за Прудон (съобразно с това указание на Маркс извадката от Прудон е поместена в I част на настоящия том на стр. 316). Всичко това води до извода, че когато е писал „Отстъплението", Маркс не е имал под ръка произведенията на Кене и на другите споменавани тук автори. Твърде вероятно е, че почти цялото „Отстъпление" (до приведените на стр. 437 цитати от Смит и Прудон) е било написано от Маркс през април 1862 г. през време на неговото пребиваване в Манчестер.

В допълнителните бележки за физиократите, които се съдържат в тетрадка XXIII, стр. 1433 — 1434, Маркс привежда „Икономическата таблица" във вида, в който тя е дадена у Кене в неговия „Analyse du Tableau Economique" (виж настоящия том, част I, стр. 371). В същия вид „Икономическата таблица" се привежда от Маркс и в неговото писмо до Енгелс от 6 юли 1863 г. — *296.*

97 Буквените означения (и сигнатурите към тях), които Маркс въвежда тук, придават на „Таблицата" нагледност, каквато ѝ липсва както у Шмалц, така и у Кене.

Означаването на всяка линия с две букви (*ab*, *ac*, *cd* и т. н.) позволява да се определи нейната посока—от коя класа към коя класа води тази линия (посоката се определя от последователността на буквите в азбуката: *ab*, *ac*, *cd*...) Така линията *ab* показва, че обръщението между класата на поземлените собственици и производителната класа (фермерите) има за свой изходен пункт класата на собствениците (купуването от последните на хранителни продукти от фермерите).

Означаването на всяка линия с две букви — в началото на линията и в нейния край — изразява едновременно движение на парите и движение на стоките. Така линията *ab* изобразява движението на парите (класата на поземлените собственици плаща 1 млрд. в пари на производителната класа); но същата линия, разглеждана в противоположна посока (*ba*), показва движение на стоките (производителната класа предава на класата на собствениците хранителни продукти за 1 млрд.).

Кривата линия *abcd* се образува от следните звена: 1) отрязъка *ab*, който изобразява обръщението между поземлените собственици и производителната класа (собствениците купуват хранителни продукти за 1 млрд. от фермерите); 2) отрязъка *ac*, който изобразява обръщението между собствениците, или безплодната класа — промишлениците (собствениците купуват от промишлениците за 1 млрд. промишлени изделия); 3) отрязъка *cd*, който изобразява обръщението между безплодната класа и производителната класа (промишлениците купуват от фермерите хранителни продукти за 1 млрд.).

Линията *a' b'* изобразява обръщението между производителната класа и безплодната класа (фермерите купуват от промишлениците промишлени изделия за 1 млрд.).

Линията *a'' b''* изобразява заключителното обръщение между безплодната класа и производителната класа (промишлениците купуват от фермерите за 1 млрд. необходимите за промишленото производство суровини). — *296.*

98 Маркс противопоставя работника, единствената стока на когото е неговата работна сила, на „стокопритежателя в първия смисъл", т. е. на такъв стокопритежател, който има за продан „стоките, различни от самата работна сила" (ср. по-горе, стр. 144—145, 148—149). — *306.*

99 Маркс има предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия", глава втора, раздел трети — „Пари", първите два абзаца (виж настоящото издание, т. 13, стр. 108—109). — *313.*

100 Маркс има предвид следното място в първа част на „Към критиката на политическата икономия“: „Парите, които те [стокопритежателите] са изразходвали като купувачи, се връщат в ръцете им, щом като те се явят отново като продавачи на стоки. Постоянното възобновяване на стоковото обръщение се отразява следователно в това, че парите не само постоянно се прехвърлят от едни ръце в други по цялата повърхност на буржоазното общество, но и същевременно описват множество различни малки кръгообороти, изхождайки от безкрайно различни точки и връщайки се към същите точки, за да повторят отново същото движение“ (виж настоящото издание, т. 13, стр 85—86). — *313.*

101 Виж настоящия том, част I, стр. 254—266. Виж също К. Маркс, „Капиталът“ том II, глава 20, отдел XIII: „Теория за производството на Дестют дьо Траси“. — *314.*

102 Разделът за Брей се намира в X тетрадка, стр. 441—444 от ръкописа. Този раздел е останал незавършен и възгледите на Брей по въпроса за паричното обръщение между работника и капиталиста не са били засегнати в него.

За възгледите на Брей върху същността и ролята на парите виж у Маркс: ръкописа от 1847 г. „Работната заплата“ (настоящото издание, т. 6, стр. 584); „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“, Moskau, 1939, S. 55, 690, 754; писмото на Маркс до Енгелс от 2 април 1858 г.; „Към критиката на политическата икономия“ (настоящото издание, т. 13, стр. 72). — *314.*

103 По-нататък, на стр. 428 и 437 от тетрадка X, Маркс дава кратка характеристика на възгледите на Прудон и по този въпрос (виж настоящия том, част I, стр. 314—315). — *314.*

104 Заградените в скоби думи имат характер на записване на мисъл, която Маркс е възнамерявал да развие по-късно. Той по всяка вероятност е имал предвид апологетичната концепция на Кене по въпроса за частната собственост върху земята: според тази концепция правото на поземлените собственици върху земята е основано на това, че техните прадеди са направили девствената земя годна за земеделие. В X глава на втори отдел на „Анти-Дюринг“, написана от Маркс, този възглед на физиократите е получил следната характеристика: „... Истинската функция на поземлените собственици според „естественото право“ се заключавала, според Кене, именно в „грижата за доброто управление и в разходите за поддържане на техните наследствени имоти“, или... в avances foncières, т. е. в разходите за подготвяне на почвата и снабдяване на арендните парцели с всички принадлежности, които ще позволят на арендатора да посвети целия си капитал изключително в полза на действителното селскостопанско производство“ (настоящото издание, т. 20, стр. 256). — *315.*

105 В III част на „Теории за принадената стойност“, в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ (стр. 935—937 от ръкописа) Маркс критикува вулгарния възглед на Прудон за ролята на паричния капитал и за същността на лихвата, развит от Прудон в „Gratuité du Crédit“. Виж също така настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 368—370.). — *317.*

106 Маркс разглежда всестранно тази проблема във II том на „Капиталът“ — глава 17; глава 20, раздел V и XII; глава 21 (особено раздел I, параграф 1: „Образуване на съкровища“). — *318.*

107 Виж предидущата бележка. — *319.*

108 Маркс употребява тук следните обозначения за трите класи, фигуриращи у Кене: *P* — classe des Propriétaires (класа на поземлените собственици), *S* — classe Stérile (безплодна класа — промишленици), *F* — Fermiers, classe productive (арендатори, производителна класа). — *319.*

109 Виж бележка 97. — *319.*

110 Виж бележка 97. — *322.*

111 Тук и по-нататък Маркс приема, че според Кене *само една пета* от брутния селскостопански продукт не влиза в обръщението, а се използва от „производителната класа" в натурална форма.

Маркс се връща на този въпрос във XXIII тетрадка, стр. 1433—1434 от ръкописа (виж настоящия том, част I, стр. 371—372) и в написаната от него глава X на втория отдел на „Анти-Дюринг". В тази глава е дадена следната уточнена характеристика на възгледите на Кене за възстановяването на оборотния капитал в селското стопанство: „Следователно целият брутен продукт на стойност пет милиарда се намира в ръцете на производителната класа, т. е. преди всичко в ръцете на арендаторите, които са го произвели чрез изразходване на годишния оборотен капитал от два милиарда, който отговаря на общ основен капитал от десет милиарда. Селскостопанските продукти, средствата за живот, суровите материали и т. н., които са нужни за възстановяване на оборотния капитал, следователно и за издръжката на всички лица, непосредствено заети в земеделието, се вземат in natura от общата реколта и се разходват за ново селскостопанско производство. Тъй като, както казахме, постоянните цени и простото възпроизводство се предполагат във веднъж установен мащаб, то паричната стойност на тази предварително приспадана част от брутния продукт е равна на два милиарда ливри. Така че тази част не влиза в общото обръщение, понеже, както вече отбелязахме, от таблицата е изключено обръщението, доколкото то се извършва *в рамките* на всяка отделна класа, но не и обръщението между различните класи" (настоящото издание, т. 20, стр. 253 –254).

Оттук следва, че според Кене трябва да се говори за *двете пети* от целия брутен продукт на арендаторите като за такава част от техния продукт, която в натурална форма отива за възстановяване на техния оборотен капитал. — *322.*

112 Маркс има предвид коментара на Бодо „Explication du Tableau Economique" (в книгата: Physiocrates". Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846, p. 822—867.) — *324.*

113 Има се предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия". Виж настоящото издание, т. 13, стр. 91—92. — *338.*

114 Вместо фигуриращите в „Икономическата таблица" на Кене *хиляди милиони* (т. е. милиарди) турски ливри Маркс говори тук просто за *хиляди* парични единици, което ни най-малко не изменя същината на работата. — *332.*

115 Виж настоящото издание, т. 13, стр. 84—85. — *333.*

116 Виж бележка 101. — *333.*

117 Маркс се позовава на първата част на „Към критиката на политическата икономия" (виж настоящото издание, т. 13, стр. 85). Ср. бележка 100. — *333.*

118 Виж бележка 106. — *334.*

119 В III част на „Теории за принадената стойност“ (в тетрадки XIV и XV, стр. 852—890 от ръкописа) се съдържа главата: „Пролетарски противници на политикоикономистите, изхождащи от Рикардовата теория“. Към същата глава се отнасят отделът за Брей в X тетрадка (стр. 441—444), който е останал незавършен, и краят на отдела за Ходскин в XVIII тетрадка (стр. 1084—1086). — *336.*

120 [*Linguet.* N.] „Théorie des Loix Civiles, ou Principes fondamentaux de la Société“. Tome I, Londres, 1767, p. 236. — *336.*

121 За някои възгледи на Пети Маркс говори вече по-горе, в главата „Теории за производителния и непроизводителния труд“, а именно в онази нейна част, където става дума за ранните опити за разграничаване на производителния и непроизводителния труд (виж стр. 158—160 в I част на настоящия том). — *346.*

122 Има се предвид следният, 9-и отдел на първа част на „Капиталът“, както той е бил набелязан в плана на Маркс, нахвърлен на стр. 1140 в XVIII тетрадка (виж плана на първата част на „Капиталът“ в I част на настоящия том, стр. 411). — *34*

123 Има се предвид „Трактат за данъците и налозите“, напечатан за пръв път в 1662 г. — *355.*

124 Става дума за „Discourses upon Trade“ на Норс и „Some Consideration of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money“ на Лок. И двете произведения били написани през 1691 г. и са излезли в Лондон: първото — в 1691, второто — 1692 г. — *356.*

125 Това съчинение се нарича „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money“ (1691). — *359.*

126 Тук Маркс цитира Лок по книгата на Маси „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“, p. 10—11. В изданието на съчиненията на Лок от 1768 г. това място се намира на стр. 24 от втория том. — *359.*

127 Маркс има предвид една от своите „Допълнителни тетрадки“ (Beihefte) към ръкописа от 1861—1863 г., в които през пролетта на 1863 г. той е „правил извадки по история на литературата върху политическата икономия във връзка с написаната вече част“ на неговия труд, както той писал на Енгелс на 29 май 1863 г. До нас са стигнали Beihefte *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *F*, *G*, *H*. В допълнителната тетрадка *C* извадките от съчиненията на Норс заемат страници 12—14. — *361.*

128 В ръкописа тук първоначално е било написано „от 1688 година“, а след това цифрата 1688 е била зачеркната и заменена с въпросителен знак. В XI тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., на стр. 507—508, Маркс привежда данни за движението на цените на пшеницата от 1641 г. Докато през 1641—1649 г. средната цена на пшеницата е била 60 шил. $5^2/_3$ пенса за 1 квартер, то във втората половина на XVII век средната цена е спаднала на 44 шил. $2^1/_5$ пенса, а в първата половина на XVIII век — на 35 шил. $9^{29}/_{50}$ пенса за един квартер. — *361.*

129 Маркс, както изглежда, има предвид онова място от IV глава на „Политическата аритметика“ (1676) на Пети, което той привежда във II част на „Теории за принадената стойност“ в главата за Родбертус (стр. 494 от ръкописа). Сравни „Капиталът“, том III, стр. 682: „В епохата на Пети и Давенант оплак-

вания на селското население и на земевладелците срещу подобренията и разораването; понижаване на рентата от най-добрите земи...“ — *392*.

130 Този цитат (като се почне от думите „Ще започна от *бедния*“) е даден по Допълнителна тетрадка *C*, стр. 12—13, съобразно с указанието на Маркс на стр. 1419 от XXIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. — *363*.

131 На стр. 14 от Допълнителна тетрадка *C* са дадени извадки от съчинението на Норс, в които Норс говори за „приливите и отливите“ в паричното обръщение на страната. Една от тези извадки Маркс привежда в 95 бележка към 3-а глава на I том на „Капиталът“. — *364*.

132 Преди това Маси привежда извадки из „Политическата аритметика“ на Пети и из трактата на Лок „Някои съображения за последиците от понижаването на лихвата и повишаването на стойността на парите от държавата“. — *368*.

133 Маркс привежда тук (с известни съкращения) „Икономическ та таблица“ във вида, в който тя е дадена у Кене в „Analyse du Tableau Economique“ (издание на Дер, част I, стр. 65). — *371*.

134 Виж бележка 111. — *372*.

135 Това гледище е било развито от физиократа Бодо в неговия труд „Explication du Tableau Economique“, глава III, параграф 12 (издание на Дер, част II, стр. 852—854). — *373*.

136 Под това заглавие в изданието на Дер, част I, са обединени два диалога, принадлежащи на Кене: „Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.“ и „Sur le travaux des artisans. Second dialogue“. Цитатът, приведен от Маркс, е взет от първия диалог. — *373*.

137 Приведеният от Маркс цитат се намира не в самия текст на книгата на Дюпон дьо Немур „De l'origine et des progrès d'une science nouvelle“, а в близките по съдържание до нея „Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale“. — *373*.

138 Цитатът е взет от „Dialogue sur le commerce“ на Кене. — *373*.

139 Из „Dialogue sur les travaux artisans“ — *383*.

140 Из „Maximes du docteur Quesnay“. — *373*.

141 Маркс има предвид глава 26 („За брутния и чистия доход“) в „Принципи на политическата икономия“ от Рикардо. — *374*.

142 Маркс има предвид извадките от съчиненията на дю Боа, които се съдържат в Допълнителна тетрадка *A* (виж бележка 127), на стр. 27—32. В по-нататъшните позовавания на Маркс страниците на Допълнителната тетрадка са заменени в самия текст със страниците от съчинението на дю Боа. — *374*.

143 За Юнг, като „фанатик на принадения продукт“, виж бележка 34 към 7 глава на I том на „Капиталът“. — *374*.

144 Виж бележка 141. — *374*.

145 По-късно беше изяснено, че автор на анонимното съчинение, което Маркс разглежда тук, е някой си Джон Грей (John Gray), за когото не е установено

кога е живял. През 1802 г. този автор е издал в Лондон още една книга за данъка върху дохода. — *376.*

146 Маркс има предвид своята Допълнителна тетрадка *H* (виж бележка 127). Почти всички извадки от 6 страници на разглежданото анонимно съчинение, които се намират на стр. 32—33 от Допълнителната тетрадка *H*, се дават в следващия абзац на текста. — *376.*

147 Под „манифактуристи“ („manufacturers“) анонимният английски автор разбира както манифактурните работници (които той понякога нарича „labouring manufacturers“ — „работещи манифактуристи“), така и промишлените-предприемачи (които той понякога обозначава с термина „masters employers“ — „господари-предприемачи“). А терминът „занаятчии“ („artificers“) обхваща у този автор както наемните работници, така и занаятчиите в собствения смисъл на думата. — *377.*

148 Виж бележка 18. — *377.*

149 Крона — монета от 5 шил., фартинг — четвърт пенс, гинеята е равна на 21 шил. — *377.*

150 На стр. 36—37 от Допълнителната тетрадка *H* се намират извадки от стр. 31—33 на анонимното съчинение. — *378.*

151 На стр. 38—39 от Допълнителна тетрадка *H* се намират извадки от стр. 51—54 на анонимното съчинение. В по-нататъшните позовавания на Маркс страниците на Допълнителна тетрадка *H* са заменени в самия текст със страниците на анонимното съчинение. — *378.*

152 На стр. 1446 от своя ръкопис от 1861—1863 г. (тетрадка XXIII) Маркс споменава за насочената срещу физиократите книга на Беарде дьо л'Абей „Recherches sur les moyens de supprimer les impôts“. Amsterdam, 1770. Извадки от тези книги се намират на страници 10—11 от Допълнителната тетрадка *H*. Мястото на книгата на Беарде дьо л'Абей, което Маркс има предвид, се намира на стр. 43. — *379.*

153 При превода на руски на двата последни абзаца, в който се разглежда и „физиократската ограниченост“ на анонимния автор, се е наложило да се измени до известна степен редът на отделните прибавки на Маркс, вмъкнати от него в текста на цитата от разглежданата книга (от страници 38—39 на тази книга). Цитатът се привежда от Маркс в съкратен вид. Изпуснатите думи са възстановени по цитираната книга, тъй като без тях не е възможно пълното разбиране на критиката, която Маркс прави на привежданото от него разсъждение на анонимния автор. — *379.*

154 За „ирландското арендно право“ виж статията на Маркс във вестник „New-York Daily Tribune“ от 11 юли 1853 г. (настоящото издание, т. 9, стр. 162—168). — *380.*

155 [Mandeville, B.] „The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits“. The 5th edition, London, 1728, p. 428. Първото издание на тази книга е излязло през 1705 г. — *383.*

156 Маркс има предвид отдела „Формално и реално подчиняване на труда на капитала. Преходни форми“ (XXI тетрадка, стр. 1306—1316), който непосредствено предшествува отдела „Производителност на капитала. Производителен

и непроизводителен труд". За формалното и реалното подчинение на труда на капитала виж настоящото издание, т. 23, стр. 516—517, стр. 519—521 и 735—736. — *384.*

157 Още в първата част на своето произведение „Към критиката на политическата икономия" (1859 г.) Маркс показва, че в буржоазното общество мистификацията на обществените отношения изпъква особено рязко в парите, че на буржоазното производство е присъща кристализацията на богатствата като фетиш в благородните метали (виж настоящото издание, т. 13, стр. 36—37 и 138—139). Процеса на фетишизирането на буржоазните обществени отношения Маркс анализира в III част на „Теории за принадената стойност", в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия" (стр. 891—899 и 910—919 от ръкописа). — *384.*

158 В бележка 108 към 13-а глава на I том на „Капиталът" Маркс пише: „Науката изобщо „нищо" не струва на капиталиста, което ни най-малко не му пречи да я експлоатира. Капиталът заграбва „чуждата" наука, както си присвоява чуждия труд. Но „капиталистическото" присвояване и „личното" присвояване било на науката, било на материалното богатство — това са съвсем различни неща. Самият д-р Юр се оплакваше от грубото непознаване, което скъпите за него фабриканти, експлоатиращи машините, проявяват по отношение на механиката..." — *387.*

159 Страница 1318 от своя ръкопис от 1861—1863 г. Маркс изрязал (с изключение на последните 9 реда) от XXI тетрадка и я залепил на стр. 490 от ръкописа на предпоследния вариант на I том на „Капиталът" (стигналата до нас 6-а глава на този предпоследен вариант е публикувана в „Архив на Маркс и Енгелс", том II (VII), 1933 г.). По-нататъшният текст на 1318, 1319 и първата половина на 1320 страница Маркс възнамерявал да използва за отдела на печалбата, както личи от бележката „Печалба", направена два пъти от него на полетата на ръкописа (в края на 1318 страница и в началото на 1320). — *388.*

160 Тук Маркс употребява гръцката буква Δ, използвана в математиката за означаване на прираст, за да означи принадената стойност. По-нататък в текста Маркс употребява в същия смисъл латинската буква *h*. — *396.*

161 Тук, както и по-нататък, Маркс използва латинската буква *x* за означаване на принадената стойност. — *391.*

162 Маркс има предвид отдела „Размяна между капитала и труда. Процесът на труда. Процесът на увеличаване на стойността" (тетрадка I, стр. 15—53), в който има подотдел: „Единство на процеса на труда и процеса на нарастване на стойността (процесът на капиталистическото производство)" (стр. 49—53). — *393.*

163 Става дума за подотделите: „Стойност на работната сила. Минимум на работната заплата, или средна работна заплата" (тетрадка I, стр. 21—25) и „Размяна между парите и работната сила" (пак там, стр. 25—34). Към въпроса за „цената на труда" Маркс се връща в XXI тетрадка, стр. 1312—1314. — *394.*

164 Четирите формули на договорните отношения по римското право: „давам, за да направиш"; „правя, за да направиш"; „правя, за да дадеш"; „давам, за да дадеш". Ср. настоящото издание, т. 23, стр. 546—547. — *400.*

165 Тук у Маркс има грешка в номерацията на страниците на ръкописа: вместо „1327" е поставено „1328". — *403.*

166 Виж бележка 141. — *403.*

167 Виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 395—408. — *405.*

168 За труда на черноработниците във фабриката Маркс пише в същата (XXI) тетрадка, стр. 1308. — *409.*

169 Виж К. Маркс, „Капиталът", том II, глава 6, и том III, глава 17. — *411.*

170 Тези проектопланове са написани от Маркс през януари 1863 г. Те се намират в XVIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. между текста на главите за Шербюлие и Ричард Джонс (от текста на тези глави те са отделени в ръкописа с дебели квадратни скоби). — *412.*

171 Маркс наричал най-напред трите теоретични части на „Капиталът" „глави", след това „отдели", най-после „книги". Ср. бележка 12. — *412.*

172 По време на написването на този план 1-а глава на III част на „Капиталът" била вече нахвърлена в XVI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. Предметът на I глава на III част е формулиран в XVI тетрадка по следния начин: „Принадена стойност и печалба". — *413.*

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

Arnd, K. Die naturgemässe Volswirtshaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einshlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Природосъобразната политическа икономия, противопоставена на духа на монополите и комунизма, с преглед на отнасящата се тук литература, Ханау, 1845). — 18.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition ot the labouring classes of society. London, 1817. (*Бартон, Дж.* Бележки за обстоятелствата, които влияят върху положението на трудещите се класи в обществото. Лондон, 1817). — 132.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа Фр.* Безвъзмездност на кредита. Дискусия между г-н Фр. Бастиа и г-н Прудон. Париж, 1850). — 317.

Baudeau, N. Explication du Tableau économique (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846 (*Бодо, Н.* Разяснение на „Икономическата таблица" (1767). В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част втора. Париж. 1846).— 324, 373.

Béardé de l'Abbaye. Recherches sur les moyens de supprimer les impôts. Amsterdam, 1770 (*Беарде дьо л'Абей.* Изследвания върху начините за премахване на данъците. Амстердам, 1770). — 379.

Bellers, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 *Белерс, Дж.* Очерци за бедните, промишлеността, търговията, колониите и безнравствеността . Лондон, 1699) — 364.

Berkley, G. The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London 1750 (*Беркли Дж.* Въпросник, съдържащ някои въпроси, предлагани на публиката за разглеждане,

---

* В случаите, когато не е могло да бъде установено със сигурност кое издание на един или друг труд е използвал Маркс, в този указател се дава първото му издание.

В квадратни скоби са заградени откритите имена на авторите на книги, излезли анонимно. Със звездичка са отбелязани трудовете, преведени на руски език.

Лондон, 1750.) Първото издание е излязло в Дъблин през 1735—1737 г. — 365.

**Blanqui, J. A.* Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1839 (*Бланки, Ж. А.* История на политическата икономия в Европа от античността до наши дни. В сборника: Курс по политическа икономия. Брюксел 1839). Първото издание на книгата на Бланки излязло в Париж през 1837 г. — 33, 37, 152.

[Buat, du.] Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale. Tomes I-VI. Londres, 1773 (*[Бюа, дю.]* Елементи на политиката, или Изследване на истинските принципи на социалната икономия. Томове I—VI. Лондон, 1773). — 374.

Buchanan, D. Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Бъкънан, Д.* Бележки върху въпросите, разглеждани в „Изследване за природата и причините на богатството на народите" от д-р Смит. Единбург, 1814). — 275.

Canard, N. F. Principes d'économie politique. Paris, 1801 (*Канар, Н. Ф.* Принципи на политическата икономия. Париж, 1801). — 183.

[Cantillon, R.] Essai sur la nature du commerce en général. Londres, 1755 (*[Кантион, Р.]* Очерк за природата на търговията изобщо. Лондон, 1755). — 45.

[Cazenove, J.] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 (*[Кейзнов, Дж.]*. Очерци по политическа икономия, които представляват общоразбираем и кратък преглед на законите, отнасящи се до производството, разпределението и потреблението на богатството. Лондон, 1832). — 268.

Cazenove, J. Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — вж. *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономия във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание. Глазгоу, Единбург, Дъблин и Лондон, 1832). Първото издание излязло пак там през същата 1832 г. — 286.

Considerations on the East-India trade — виж *[North, D.]* Considerations upon the East-India trade.

Daire, E. Introduction sur la doctrine des physiocrates. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дер, Е.* Въведение в учението на физиократите. В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 25.

[Davenant, Ch.] Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. Part I and II, London, 1698 *[Девенант. Ч.]* Разсъждения за обществените доходи и за търговията на Англия. Части I и II. Лондон, 1698). — 156, 157.

[Davenant, Ch.] An Essay on the East-India trade (1697). In: Discourses on the publick revenues and on the trade of England. Part II. London, 1698 (*[Давенант, Ч.]* Очерк за остиндийската търговия (в 1697). В книгата: Разсъждения за обществените доходи и за търговията на Англия. Част II. Лондон. 1698). — 156.

[Davenant, Ch.] An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade. London, 1699 (*[Давенант, Ч.]* Очерк за вероятните методи за осигуряване благоприятен търговски баланс за народа. Лондон, 1699). — 155, 156.

Destutt de Tracy, A. L. C. Eléments d'idéologie. IV-e et V-e parties: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 *(Дестют дьо Траси*, А. Л. К. Елементи на идеологията. Части IV и V: Трактат за волята и нейните действия. Париж, 1826). Първото издание излязло в Париж през 1815 г. През 1823 г. IV част от „Елементи на идеологията" излязла в Париж в отделно издание под заглавие „Traité d'économie politique" („Трактат по политическа икономия"). — 254—259, 262—266, 269.

Dupont de Nemours, P. S. De l'origine et des progrès d'une science nouvelle (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дюпон дьо Немур, П. С.* За произхода и успехите на една нова наука (1767). В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 373.

Dupont de Nemours, P. S. Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дюпон дьо Немур, П. С.* Положения на д-р Кене, или Резюме на неговите основни принципи на социалната икономия. В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 373.

An Essay on the East-India trade — виж *[Davenant, Ch.]* An Essay on the East-India trade.

The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 (Разяснение на основните причини за богатството на народите. Против някои неправилни учения на д-р Адам Смит и други. Лондон, 1797). — 376—379.

Ferrier, F. L. A. Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Ферие, Ф. Л. О.* За правителството от гледна точка на неговите взаимоотношения с търговията. Париж, 1805). — 237, 238.

Forcade, E. La guerre du socialisme. II: L'économie politique révolutionaire et sociale. In: „Revue des deux Mondes", nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Е.* Войната на социализма. Статия втора: Революционна и социална политическа икономия. В списание „Revue des deux Mondes", нова серия, том XXIV. Париж, 1848). — 86.

Ganilh, Ch. Des systémes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs, doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* За системите на политическата икономия, за сравнителната ценност на техните доктрини и за онази от тях, която изглежда най-благоприятна за нарастването на богатството. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1821). Първото издание излязло в Париж през 1809 г. — 183—193, 196, 202, 206, 212, 231.

Ganilh, Ch. La théorie de l'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1815 *(Ганил, Ш.* Теория на политическата икономия. Томове I—II. Париж, 1815.) — 193.

[Garnier, G.] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris, 1796 (*[Гарние, Ж.]* Кратко изложение на основните принципи на политическата икономия. Париж, 1796). — 178, 179.

Garnier, G. Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802 *(Гарние, Ж.* Бележки на преводача. В книгата: *Смит, А.* Изследвания за природата и причините за богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние с бележки и забележки на превода-

ча. Том пети. Париж, 1802). — 35, 36, 160—166, 179—172, 250.

**Hobbes, Th.* Leviathan, or the Matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil (1651). In : The English works of Thomas Hobbes ; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Хобс, Т.* Левиатан, или Материя, форма и власт на църковната и гражданската държава (1651). В книгата : Английски произведения на Томас Хобс, събрани за пръв път и издадени от Моулзуърт. Том III. Лондон, 1839). — 345, 357.

**Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Ходскин, Т.* Популярна политическа икономия. Четири лекции, прочетени в Лондонското работническо училище. Лондон, 1827). — 61, 403.

* *Hume, Д.* Of commerce (1752). In : *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Юм, Д.* За търговията (1752). В книгата : *Юм, Д.* Очерци и трактати по разни въпроси. В два тома. Том I, съдържащ морални, политически и литературни очерци. Ново издание. Лондон, 1764). — 366.

**Hume, D.* Of interest (1752). In : *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Юм, Д.* За лихвата (1752). В книгата : *Юм, Д.* Очерци и трактати по разни въпроси. В два тома. Том I, съдържащ морални, политически и литературни очерци. Ново издание. Лондон, 1764). — 366, 368.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of dimand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна защищаваните от г-н Малтус принципи, които засягат природата на търсенето и необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводителните потребители могат да спомагат за нарастването на богатството. Лондон, 1821). — 32, 268.

**Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831. (*Джонс, Р.* Очерк за разпределяне на богатството и за източниците на данъците. Част I: Рента. Лондон, 1831). — 19.

**Lauderdale, J.* An Inquiry into the nature and origin of public wealth, and into the means and causes of its increase. Edinburgh and London, 1804 (*Лодердел, Дж.* Изследване за природата и произхода на националното богатство и за начините и причините за неговото увеличаване. Единбург и Лондон, 1804). — 249.

**Lauderdale, J.* Recherches sur la nature et l'origine de la richesse pnblicue, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement. Traduit de l'anglais par E. Lagentie de Lavaisse. Paris, 1808 (*Лодердел, Дж.* Изследване за природата и произхода на националното богатство и за начините и причините за неговото увеличение. Превод от английски от Е. Лажанти дьо Лаваис. Париж, 1808). — 65, 66, 249—250.

[Linguet, N.] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 (*[Ленге, Н.]* Теория за гражданските закони, или Основни принципи на обществото. Томове първи и втори. Лондон, 1767). — 336—340.

Locke, J. Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money (1691). In : The Works of John Locke. Folio edition, 1740. Vol. II. (*Лок, Дж.* Някои съо-

бражения за последиците от спадането на лихвата и повишаването на стойността на парите от държавата (1691). В книгата: Съчинения на Джон Лок. Издание ин фолио 1740 г., том II). — 359, 360

**Locke, J.* Two treatises of government (1690). In: The Works of John Locke, in four volumes. The 7th edition. Vol. II. London, 1768 (*Лок, Дж.* Два трактата за правителството (1690). В книгата: Съчинения на Джон Лок в четири тома. Седмо издание. Том II. Лондон, 1768). — 357, 359.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. A new edition with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Определения в политическата икономия. Ново издание, с предговор, бележки и допълнителни забележки от Джон Кейзнов. Лондон, 1853). — 46.

**Malthus, Th. R.* Essai sur le principe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème édition française. Tomes I—IV. Paris et Genève, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Очерк за закона за населението. Превод на Пиер и Гийом. Превод от 5-о английско издание. Трето френско издание. Томове I — IV. Париж и Женева, 1836). — 269.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разглеждани с оглед на практическото им приложение. Второ издание, със значителни допълнения от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на същия. Лондон, 1836). — 134.

[Mandeville, B.] The Fable of the bees, or Private vices publick benefits. 5th edition, London, 1728 (*[Мандевил, Б.]* Басня за пчелите, или Частните пороци са изгода за обществото. Пето издание. Лондон 1728). Първото издание излязло в Лондон през 1705 г. — 154, 382.

**Marx, K.* Misère de la philosophie, Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата" от г-н Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 46.

**Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Част първа. Берлин, 1859). — 42, 127, 152, 289, 313, 331, 332, 384.

[Massie, Joseph.] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir Wiliam Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London, 1750 (*[Маси, Дж.]* Очерк за причините, които регулират естествената норма на лихвата; в него се разглеждат мненията на сър Уилям Пети и на г-н Лок по този въпрос. Лондон, 1750). — 366, 368 — 370.

[Mercier de la Rivière, P. P.] L'ordre naturel et essentiel des societes politiques. Tomes I—II. Londres et Paris, 1767. (*[Мерсие дьо ла Ривиер, П. П]* Естественият и съществeният строй на политическите общества. Томове I—II, Лондон и Париж, 1767). — 33, 37.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* Очерци за някои неразрешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 160.

**[Montesquieu, Ch.]* De l'esprit des loix Genève, 1748. (*[Монтескьо, Ш.]* За духа на законите. Женева, 1748). — 286.

**Necker, J.* De l'administration des finances de la France (1784). In: Oeuvres de Necker. Tome deuxième. Lausanne et Paris, 1789 (*Некер, Ж.* За управлението на финансите на Франция (1784). В книгата: Съчинения на Некер. Том втори. Лозана и Париж, 1789). — 292 — 294.

Necker, J. Sur la législation et le commerce des grains (1775). In: Oeuvres de Necker. Tome quatrième. Lausanne, 1786 (*Некер, Ж.* За законодателството и търговията със зърнени храни (1775). В книгата: Съчинения на Некер. Том четвърти. Лозана, 1786). — 294 — 295.

[North, D.] Considerations upon the East-India trade. London, 1701 (*[Норс, Д.]* Съображения за остиндийската търговия. Лондон, 1701). — 157.

[North, D.] Discourses upon trade. London, 1691 (*[Норс, Д.]* Разсъждения за търговията. Лондон, 1691). — 361 — 364.

Outlines of political economy — виж *[Cazenove, J.]* Outlines of political economy.

Paley, W. The Principles of moral and political philosophy. London, 1785 (*Пейли, У.* Принципи на моралната и политическата философия. Лондон, 1785). — 269.

Paoletti, F. I veri mezzi di render felici la società (1772). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XX. Milano, 1804 (*Паолети, Ф.* Истинските средства да се направи обществото щастливо (1772). В книгата: Италианските класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XX. Милано, 1804). — 31, 32.

**Petty, W.* An Essay concerning the multiplication of mankind (1682). In: Petty, W. Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Пети, У.* Очерк за увеличаването числеността на човешкия род (1682). В книгата: *Пети, У.* Очерци из областта на политическата аритметика. Лондон, 1699). — 354.

**Petty, W.* The Political anatomy of Ireland (1672). To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Пети У.* Политическа анатомия на Ирландия (1672). С приложение: Слово за мъдрите, Лондон, 1691). — 354, 355.

**Petty, W.* Political arithmetick, (1676). In: Petty, W. Several essays in political arithmetick, London, 1699 (*Пети, У.* Политическа аритметика (1676). В книгата: *Пети, У.* Очерци из областта на политическата аритметика. Лондон, 1699). — 152, 158 — 160.

**Petty, W.* Quantulumcunque concerning money, 1682. London, printed in the year 1695 (*Пети, У.* Нещо за парите, 1682. Лондон, напечатано през 1695 г.). — 355, 356.

*[*Petty, W.*] A Treatise of taxes and contributions. London, 1662 *[Пети, У.]* Трактат за данъците и налозите. Лондон, 1662). — 159, 160, 355.

**Idem.* London, 1667 (*Същото съчинение.* Лондон, 1667). — 347—555.

**Idem.* London. 1679 (*Същото съчинение.* Лондон, 1679). — 158, 159.

**Petty, W.* Verbum sapienti (1665). In: *Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. London, 1691 (*Пети, У.* Слово за мъдрите (1665). В книгата: *Пети, У.* Политическа анатомия на Ирландия, Лондон, 1691 — 355, 356.

Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Paris, 1846 — виж: *Baudeau.* Explication... *Daire.* Introduction... *Dupont de Nemours.* De l'origine... *Dupont de Nemours,* Maximes..., *Quesnay,* Analyse..., *Quesnay.* Dialogues..., *Quesnay.* Maximes...

Physiocratie, ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil [d'oeuvres de Quesnay] publié par Du Pont. Leyde et Paris, 1767 (*Физиокрация,* или Естествено устройство на управление, най-полезното за човешкия род. Сборник [от трудове на Кене], издаден от Дюпон. Лайден и Париж, 1767). — 212.

Proudhon, P. J. Gratuité du crédit—виж *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.

**Proudhon, P. J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Що е собственост? или Изследване

върху принципа за правото и властта. Париж, 1840). — 35.

Proudhon, P. J. Système des contradictions, économiques, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата. Томове I—II. Париж, 1846). — 23, 371.

**Quesnay, F.* Analyse du Tableau économique (1766). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie, Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Анализ на икономическата таблица (1766). В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 371.

**Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisanis (1766). Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N. Sur les travaux des artisans. Second dialogue. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 *Кене, Ф.* Диалози за търговията и труда на занаятчиите. (1766). За търговията. Диалог първи между г-н Х. и г-н Н. За труда на занаятчиите. Диалог втори. — В Книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 25, 373.

**Quesnay, F.* Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole (1758). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Общи принципи на икономическата политика на една земеделска държава (1758). В книгата: Физиократи. С предговор и коментар от Е. Дер. Част първа. Париж, 1846). — 35, 36.

Ramsay, G. An Essay on the distribu tion of wealth, Edinburgh, 1836 *Рамсей Дж.* Очерк за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 78, 79, 81.

Return to an Address of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be printed, 11 February 1862 (Отговор на обръщението на уважаемата камара на общините от 24 април 1861 г. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 11 февруари 1862 г.). — 180.

**Ricardo, D.* On the principles of political economy and taxation. 2nd edition. London, 1819 (*Рикардо Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Второ издание. Лондон, 1819). Първото издание излязло в Лондон през 1817 г. — 32.

**Idem.* 3d edition. London, 1821 (*Същото съчинение.* Трето издание. Лондон, 1821). — 155, 156, 207—209, 374.

Ricardo, D. Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I et II. Paris, 1819 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Превод от английски на Констансио, с пояснителни и критични бележки от Ж. Б. Сей. Томове I и II. Париж, 1819). — 202, 203, 205, 207.

Rossi, P. Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Роси, П.* Курс по политическа икономия. Четен през 1836—1837 г. (Съдържа двата тома на парижкото издание). В сборника: Курс по политическа икономия, Брюксел, 1843). Първото издание на книгата на Роси излязло в Париж в два тома през 1840—1841 г. — 278—285.

Say, J. B. Letters à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris — Londres, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Писма до г-н Малтус по различни въпроси от политическата икономия, особено за причините за общия застой в търговията. Париж — Лондон, 1820). — 216.

*Say, J. B. Traité d'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1803 (Сей, Ж. Б. Трактат по политическа икономия. Томове I и II. Париж, 1803). — 211, 251
*Idem. Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (Същото съчинение. Трето издание. Томова I — II. Париж 1817).—251—253.
Schmalz, Th. A. H. Economie politique, Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tomes I—II. Paris, 1826 (Шмалц, Т. А. Х. Политическа икономия. Превел от немски Анри Жуфроа. Томове I — II. Париж, 1826). Немското издание излязло в Берлин през 1818 г. — 38, 39, 182.
Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (Сениор. Н. У. Основни принципи на политическата икономия, извлечени от граф Жан Аривабене от лекциите на г-н Н. У. Сениор, както от издадените, така и от неиздадените. Париж 1836). — 273—278.
*Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (Сисмонди, Ж. Ш. Л., Сисмонд бе. Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговото отношение към населението. Второ издание. Томове I — II. Париж, 1827). Първото издание излязло в Париж през 1819 г. — 155, 268.
*Smith, Ad. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two vols. London, 1776 (Смит, А. Изследване за природата и причините з і богатството на народите. В два тома. Лондон, 1776). — 11, 32, 60, 178,
*Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes and supplémental dissertations by Mac Culloch. In four volumes. Edinburgh and London, 1828 (Смит, А. Изследване за природата и причините за богатството на народите. С биография на автора, предговор, бележки и допълнителни разсъждения от Мак-Кълък. В четири тома. Единбург и Лондон, 1828). — 41, 42, 55, 57, 132, 133, 136—138, 286, 289, 291.
*Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Garmain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (Смит, А. Изследвания за природата и причините за богатството на народите. Нов превод на бележки и забележки на автора Жермен Гарние. Томове I — IV. Париж, 1802). — 41, 43, 46—52, 54—57, 62—64, 65, 67, 71—76, 100, 140, 141, 144—149, 151, 237—250, 267, 286—289, 334.
Spence, W. Britain independent of commerce. London, 1807 (Спенс, У. Британия не зависи от търговията. Лондон, 1807). — 376.
Steuart, J. An Inquiry into the principles of political economy. In two volumes. London, 1767 (Стюърт, Дж. Изследване за принципите на политическата икономия. В два тома. Лондон, 1767). — 9—11.
Steuart, S. An Inquiry into the principles of political economy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his, son, in six volumes. Vol. I. London 1805 (Стюърт, Дж. Изследване за принципите на политическата икономия. В книгата: Съчинения на сър Джеймс Стюърт, събрани от неговия син генерал сър Джеймс Стюърт, в шест тома. Том I. Лондон, 1805). — 11.
Idem. vol. III. London, 1805 (Същото съчинение. Том III. Лондон, 1805). — 11.
Storh, H. Considérations sur la nature du revenu national (tome V du „Cours d'économie politique“). Paris, 1824 (Щорх, А. Съображения за природата на националния доход (том V от „Курс по полити

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ИЛЮСТРАЦИИ

Преводач: Неделчо Манев
Редактор: Донка Данчева
Худож. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъчваров
Коректор: Събка Богданова
Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 23. I. 1969 г. Подп. за печат на 25. XII. 1969 г.
Формат 65×92/16 Печ. коли 30,50 Изд. коли 30,50 Авт. коли прибл. 58.
Тираж 5100 Изд. № 4353 Лит. група II
Цена 1,78 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“